

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΛΕΥΚΩΣΙΑΣ

Η αριστοτέλεια περί ηθικής και πολιτικής σκέψη και φιλοσοφία ως
ανάκλαση επί του πεδίου μελέτης και εφαρμογής δημόσιας πολιτικής
και δημόσιας διοίκησης

Γεώργιος Χρυσafίνης

Διδακτορικό (Διδάκτωρ Φιλοσοφίας) στη Δημόσια Διοίκηση

ΙΟΥΛΙΟΣ 2022

UNIVERSITY of NICOSIA

Η αριστοτέλεια περί ηθικής και πολιτικής σκέψη και φιλοσοφία ως
ανάκλαση επί του πεδίου μελέτης και εφαρμογής δημόσιας πολιτικής
και δημόσιας διοίκησης

Γεώργιος Χρυσafίνης

Διατριβή που υποβλήθηκε στο Πανεπιστήμιο Λευκωσίας
σύμφωνα με τις απαιτήσεις του πτυχίου του
Διδακτορικού (Διδάκτωρ Φιλοσοφίας) στη Δημόσια Διοίκηση
Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Διακυβέρνησης
Σχολή Νομικής

ΙΟΥΛΙΟΣ 2022

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας διδακτορικής διατριβής είναι η διερεύνηση των δεσμών μεταξύ της πρακτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη και των πεδίων άσκησης δημόσιας διοίκησης και διαμόρφωσης δημόσιας πολιτικής. Η πρακτική φιλοσοφία είναι ένας όρος που υποδηλοί ότι η έμφαση στη φιλοσοφία πρέπει να εναποτίθεται στις αξίες και τις στάσεις της ζωής, καθώς και στους κανόνες της συμπεριφοράς. Η πρακτική φιλοσοφία, ένας γνωστικός χώρος ο οποίος επαρκώς αναγνωρίστηκε από τον Σταγειρίτη, συνδέεται άμεσα με τις δύο κύριες διαστάσεις της ανθρώπινης συλλογικής δράσης, ήτοι την ηθική και την πολιτική. Στην πραγματικότητα, τα συναφή συγγράμματα του Αριστοτέλη συνθέτουν μια πραγματεία για τη σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής σε μια οργανωμένη κοινωνία, μια πραγματεία που εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο πρέπει οι άνθρωποι να κυβερνούν ή να κυβερνώνται. Εν άλλους, στον τρόπο με τον οποίο πρέπει η δημόσια διοίκηση να ασκείται και η δημόσια πολιτική να υλοποιείται.

Το αριστοτέλειο ηθικό και πολιτικό σύστημα φιλοσοφίας περικλείει σχεδόν κάθε άποψη για κάθε ξεχωριστό πεδίο ορισμού της δημόσιας διοίκησης και της δημόσιας πολιτικής, όπως είναι ο λόγος και τα λογικά επιχειρήματα, η εφαρμοσμένη ηθική, ο νόμος, η πολιτική σκοπιμότητα ή, ακόμα, και η πολιτική επιδεξιότητα. Ο χρόνος που παρήλθε από την εποχή κατά την οποία ο μεγάλος στοχαστής διατύπωσε την ηθική και πολιτική θεωρία του, ως συνδέεται με τον διεπιστημονικό χαρακτήρα της διατριβής, ήγειρε, κατά τη διαδικασία εκπόνησής της, μεθοδολογικά ερωτήματα τα οποία απαντήθηκαν αφού λήφθηκαν υπόψη, μεταξύ άλλων, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κλασσικής αθηναϊκής πόλης-κράτους.

Χωρίς να επιδιώκει τη διατύπωση μιας νέας θεώρησης του έργου του Αριστοτέλη, αυτή η διατριβή, από ένα σημείο θέασης, συζητά πώς η σκέψη του φιλοσόφου προς την ηθική και την πολιτική θα μπορούσε να παράσχει στους ενασχολούμενους με τη δημόσια διοίκηση διορατικότητα όποτε έρχονται αντιμέτωποι με καταστάσεις που εμπλέκουν αξίες και αρχές όχι μόνο συμβατές, αλλά και αντικρουόμενες μεταξύ τους. Από την άλλη πλευρά, η αριστοτέλεια θεωρία προσδίδει σημασία στις καθημερινές συνήθειες πράξεις της συλλογικής ζωής, οι οποίες καθιστούν πολύτιμη την ενασχόληση με την άσκηση διοίκησης και την εφαρμογή πολιτικής. Σύμφωνα με τις θέσεις του Αριστοτέλη, η ηθική αποτελεί προϋπόθεση της πολιτικής. Όπως έκανε και ο ίδιος ο

Αριστοτέλης, προσεγγίζοντας κατά τρόπο πρακτικό τις φιλοσοφικές του απόψεις, μας επιτρέπεται να διερωτηθούμε κατά πόσο τα θέματα που εκλαμβάνουμε ότι έχουν μεγάλη σημασία είναι όντως σημαντικά, αλλά και να γνωρίσουμε νέες προοπτικές στην επιδίωξη της ευημερίας και της ευζωίας.

Η διατριβή ήταν επί τούτου προσανατολισμένη για να απολήξει σε πρωτότυπα ή ακραιφνή και ουσιαστικά συμπεράσματα. Η τελολογία, μια έννοια που προέρχεται από το όλο φιλοσοφικό σύστημα του Αριστοτέλη, αναδεικνύεται ως το βασικό θέμα κατά την ανάλυση ή τη μελέτη της δημόσιας διοίκησης και της δημόσιας πολιτικής. Τα δύο πεδία, στον πραγματικό κόσμο, πρέπει να κατευθύνονται προς ένα τέλος, την εκπλήρωση της ευδαιμονίας, την καλή ζωή. Ταυτόχρονα, η αξιοποίηση της θεωρίας του Αριστοτέλη θα μπορούσε να αποβεί πολύ χρήσιμη για τη διδασκαλία της δημόσιας διοίκησης και της δημόσιας πολιτικής στον ακαδημαϊκό χώρο, τόσο ως εγχειρίδιο όρων και εννοιών, όσο και ως συμπληρωματικό υλικό για περαιτέρω εις βάθος μελέτη. Αξίζει, εν προκειμένω, να υποδειχθεί ότι ο Έλληνας φιλόσοφος ήταν ο πρώτος που καθόρισε και αποφασήνισε τις αρχές και τα πρότυπα επί των οποίων ερείδεται η δομή και η λειτουργία της δημόσιας διοίκησης και της δημόσιας πολιτικής στον σύγχρονο κόσμο.

ABSTRACT

The aim of this doctoral dissertation is to explore the links between Aristotle's practical philosophy and the fields of exercising public administration and shaping public policy. Practical philosophy is a term that implies that the emphasis on philosophy should be placed on the values and attitudes of life, as well as on norms of behaviour. Practical philosophy, a cognitive area sufficiently identified by the Stagirite, is directly linked to the two main dimensions of human collective action, namely ethics and politics. In fact, Aristotle's relevant writings consists a treatise on the relationship between ethics and politics of an organized society, which focused on how people should govern or should be governed. In other words, how public administration should be exercised and how public policy should be implemented.

The Aristotelian moral and political system of philosophy encompasses almost every single view of any distinct domain of public administration and public policy, such as reason and rational argument, applied ethics, law, political expediency or even political dexterity. The time elapsed since the great thinker articulated his moral and political theory, as related to the interdisciplinary character of this dissertation, raised, in the process of its preparation, methodological questions which were answered after taking into account, inter alia, the key features of the classical Athenian city-state.

From a point of view, this dissertation discusses how Aristotle's thought on ethics and politics can provide public administrators with insight when faced with situations that involve not only reconcilable but also conflicting values and principles. On the other hand, Aristotelian theory recognises the importance to the daily routines of collective life, which makes the practicing of public administration and policy a valuable engagement. In accordance to Aristotle's ideas, ethics is a precondition of politics. As Aristotle himself did, by taking a practical approach of his philosophical views, we are allowed to explore whether issues we claim are of great importance are actually important, as well as to reach new perspectives in pursuing prosperity and well-being.

The dissertation was purposely oriented to come up with original or genuine and meaningful conclusions. Teleology, a concept derived from the entire philosophical system of Aristotle, emerges as the core topic in the analysis and study of public administration and public policy.

These two fields, in real life, are directed to a single end, the fulfilment of eudemonia, the good life. At the same time, the use of Aristotle's theory could be very helpful when teaching public administration and public policy in academia, both as a primer of terms and concepts and as a supplementary material for further in-depth study. It is, however, necessary to point out that the Greek philosopher was the first to define and clarify the principles and standards underlying the structure and functioning of public administration and public policy in the contemporary world.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Όσο και αν η εκπόνηση μιας διατριβής εκλαμβάνεται ως μια κατά μόνας προσπάθεια, από μέρους μου οφειλόμενη είναι η διατύπωση της εκτίμησής μου για την πλήρη και αμέριστη στήριξη την οποία είχα από τον επιβλέποντα Αναπληρωτή Καθηγητή Γιώργο Κέντα καθ' όλη τη διάρκεια των μελετών μου. Εύστοχες και χρήσιμες υπήρξαν και οι παρεμβάσεις του Καθηγητή Χρίστου Παναγίδη ως προς το περιεχόμενο και τη δόμηση της διατριβής.

ΔΗΛΩΣΗ

Δηλώνω ότι η εργασία στην παρούσα διατριβή πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με τους κανονισμούς του Πανεπιστημίου Λευκωσίας. Αυτή η διατριβή έχει συνταχθεί αποκλειστικά από εμένα, εκτός εάν δηλώνεται διαφορετικά με αναφορά ή αναγνώριση. Δεν έχει προηγουμένως υποβληθεί, εν όλω ή εν μέρει, σ' αυτό ή σε οποιοδήποτε άλλο ίδρυμα για πτυχίο, δίπλωμα ή άλλο τίτλο.

Υπογραφή:

Ημερομηνία: 22/07/2022

UNIVERSITY of NICOSIA

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Προοίμιο	1
1.2. Αντικείμενο και Σημασία της Έρευνας	5
1.3. Μεθοδολογικά Ζητήματα	17
1.4. Διάρθρωση της Διατριβής	28

2. ΜΕΡΟΣ Α΄

ΑΣΚΗΣΗ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ...33

2.1. ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

2.1.1. Δημόσια Διοίκηση – Όρια και Περιεχόμενο του Επιστητού	
2.1.1.1. Τα Χρονικά και Θεωρητικά Ορόσημα της Δημόσιας Διοίκησης	34
2.1.1.2. Όψεις και Θεωρήσεις της Δημόσιας Διοίκησης	41
2.1.2. Δημόσια Πολιτική – Διαμόρφωση, Εφαρμογή και Αξιολόγηση	
2.1.2.1. Οι Καταβολές και η Φύση της Δημόσιας Πολιτικής	49
2.1.2.2. Οι Θεωρητικές Παραστάσεις της Υλοποίησης Δημόσιας Πολιτικής	53

2.2. ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

2.2.1. Ο Βίος και το Έργο του Αριστοτέλη	
2.2.1.1. Οι Κύριες Φάσεις της Ζωής του Αριστοτέλη	66
2.2.1.2. Το Corpus των Διασωθέντων Κειμένων του Αριστοτέλη	68
2.2.2. Η Ηθική και Πολιτική Σκέψη του Αριστοτέλη – Βασικές Προκείμενες και Θέσεις	
2.2.2.1. Η Αριστοτέλεια Πρακτική Φιλοσοφία	72
2.2.2.2. Τα περί Ηθικής και Πολιτικής Έργα του Αριστοτέλη	74

2.3. ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

2.3.1. Η Πολιτική Φιλοσοφία και Επιστήμη στο Ιστορικό Πλαίσιο	
2.3.1.1. Η Πολιτική Σκέψη στον Χρόνο	77
2.3.1.2. Οι Πολιτικές Ιδεολογίες	80

2.3.2 Η Αριστοτέλεια Σκέψη στην Εξέλιξη των Πολιτικών Ιδεών	
2.3.2.1. Η Φιλοσοφία του Αριστοτέλη κατά τους Αρχαίους και Μεσαιωνικούς Χρόνους	87
2.3.2.2. Ο Αριστοτέλης στον Νεωτερικό Κόσμο	90
2.3.2.3. Το Ευρύτερο Θεωρητικό Πλαίσιο Ανάγνωσης της Αριστοτέλειας Σκέψης	95
3. ΜΕΡΟΣ Β΄	
Η ΔΗΜΟΣΙΟΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟ ΠΕΡΙ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ	106
3.1. ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
3.1.1. Οι Ηθικές Προϋποθέσεις της Ανθρώπινης Πολιτικής Συλλογικής Δράσης	
3.1.1.1. Το Ηθικό Περίγραμμα της Δημοσιοδιοικητικής Λειτουργίας	107
3.1.1.2. Οι Επιδιώξεις της Πολιτικοδιοικητικής Οργάνωσης	116
3.1.2. Πτυχές της Δημόσιας Διοικητικής Λειτουργίας	
3.1.2.1. Τα Ευρύτερα Όρια της Δημοσιοδιοικητικής Δράσης	121
3.1.2.2. Διακριτές Διαστάσεις της Άσκησης Δημόσιας Διοίκησης	130
3.2. ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	
3.2.1. Θεμελιώδεις Παράμετροι Υλοποίησης Δημόσιας Πολιτικής	
3.2.1.1. Ο Δημόσιος Χώρος ως Βάση Υλοποίησης Δημόσιας Πολιτικής	140
3.2.1.2. Η Πολιτική Επικοινωνία ως Συνιστώσα της Εφαρμογής Δημόσιας Πολιτικής	145
3.2.2. Πρακτικές Διαμόρφωσης και Εφαρμογής Δημόσιας Πολιτικής	
3.2.2.1. Η Διαμόρφωση των Δημόσιων Πολιτικών	150
3.2.2.2. Η Θεσμική Πλαισίωση της Υλοποίησης Δημόσιας Πολιτικής	155
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	
ΟΙ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΤΑ ΠΕΔΙΑ ΣΠΟΥΔΗΣ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	
4.1. Η Διαχείριση των Δημόσιων Υποθέσεων ως Ηθικοπολιτικό Ζήτημα.....	160
4.2. Προεκτάσεις της Ηθικοπολιτικής Θεώρησης της Συλλογικής Δράσης	165
4.3. Ευρύτερες Επισημάνσεις επί της Αριστοτέλειας Πρακτικής Φιλοσοφίας	176
4.4. Καταληκτικές Συμπερασματικές Σημειώσεις.....	182

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ.....	189
ΠΗΓΕΣ – ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ	
ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	190
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	190
ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ	191
ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ	192

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Προοίμιο

(1) Η πολιτική λειτουργία και διεργασία στα σύγχρονα κράτη εκδηλώνεται μέσα από δύο κύριες δράσεις, την υλοποίηση δημόσιας πολιτικής και την άσκηση δημόσιας διοίκησης. Στον όρο υλοποίηση δημόσιας πολιτικής περιλαμβάνονται όλα τα στάδια του κύκλου, ήτοι η ανάδυση και ο προσδιορισμός ενός προβλήματος ως δημόσιου συμφέροντος, ο καθορισμός του πολιτικού θεματολογίου, η ανάπτυξη και η εφαρμογή της προτιμητέας πολιτικής και η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων/συνεπειών της, ενώ με τον όρο άσκηση δημόσιας διοίκησης υπονοούνται τόσο η δράση των τριών κρατικών εξουσιών (εκτελεστικής, νομοθετικής, δικαστικής) όσο και οι βασικές διοικητικές δραστηριότητες (προγραμματισμός, οργάνωση, διεύθυνση κ.ο.κ.). Στην ανά χειράς διατριβή, διά μέσου της ανίχνευσης της δυναμικής εξελικτικής κίνησης της αριστοτέλειας φιλοσοφίας στον χρόνο, επιχειρείται η ανάλυση και συζήτηση του αντικτύπου της στον συλλογικό βίο, μέχρι και τις μέρες μας. Υπό μια έννοια, αυτό που συζητείται, με εργαλείο την πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη, είναι η αποτίμηση της παρουσίας της αθηναϊκής πολιτείας στο σύγχρονο δημοκρατικό κράτος. Στη μελέτη, η πολιτική θεωρία του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου δεν εκλαμβάνεται ως αυταξία, αλλά ως ανάκλαση στα πεδία διαμόρφωσης και εφαρμογής δημόσιας πολιτικής και δημόσιας διοίκησης. Από μια οπτική, η πολιτική θεωρία του Αριστοτέλη υπήρξε, για την εποχή διατύπωσής της, εξελιγμένη, εν πάση, δε, περιπτώσει άωρη· από την άλλη, για τα σημερινά δεδομένα και πραγματικότητες, η θεωρία του Αριστοτέλη θα μπορούσε να κριθεί ως έωλη. Παρά ταύτα, οποιαδήποτε και να είναι η θεώρηση του έργου του Σταγειρίτη στοχαστή, δεν μπορεί παρά να γίνει αποδεκτό ότι σ' αυτό εντοπίζονται πληθώρα σημάνσεων και παρασημάνσεων. Οι σημάνσεις και παρασημάνσεις αυτές παραπέμπουν σε πλείστες τόσες πτυχές της σημερινής ανθρώπινης πολιτικής λειτουργίας και ιδιαίτερα των δύο υπό εξέταση εκφράσεών της.

(2) Αμέσως παρακάτω, στο Κεφάλαιο 1.2, επεξηγείται εν εκτάσει το αντικείμενο και η σημασία της παρούσας διατριβής, αν όμως ήθελε συνοπτικά τεθεί το ζητούμενό της, αυτό θα μπορούσε

να διακριθεί στα τρία ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία επιδιώκει να απαντήσει και τα οποία απορρέουν από τις τρεις αντίστοιχες υποθέσεις εργασίας οι οποίες προσδιορίζονται και οι οποίες, ως τέτοιες, εκλαμβάνεται ότι ισχύουν. Ο τίτλος, άλλωστε, της διατριβής είναι ενδεικτικός του ζητουμένου της. Τα συγκεκριμένα ερωτήματα αφορούν -

- στην επίδραση την οποία είχε η αριστοτέλεια ηθικοπολιτική σκέψη και φιλοσοφία στις κύριες πολιτικοδιοικητικές θεωρίες και ρεύματα, ή έστω η συσχέτιση της σκέψης του Αριστοτέλη με αυτές τις θεωρίες και ρεύματα, όπως εξελίχθηκαν και διαμορφώθηκαν στον ιστορικό χρόνο, από την εποχή του φιλοσόφου μέχρι σήμερα,
- στην απήχηση των απόψεων και θέσεων του Αριστοτέλη στα σύγχρονα γνωστικά πεδία μελέτης της δημόσιας διοίκησης και της δημόσιας πολιτικής, καθώς και στη νοηματοδότησή τους όταν οι άνθρωποι, σε συλλογικό επίπεδο, ενεργούν και συμπεριφέρονται καθώς ασκούν διοίκηση και υλοποιούν πολιτικές, και
- στην πρακτική/εργαλειακή χρησιμότητα και εφαρμογή της ηθική και πολιτικής σκέψης του Έλληνα φιλοσόφου όταν τα δύο γνωστικά πεδία και οι συναφείς δραστηριότητες μελετώνται/υλοποιούνται στον σύγχρονο κόσμο.

(3) Σύμφωνα με το τρισχιδές επιδιωκόμενο της μελέτης, κατά πρώτο εξετάζεται η συνέχεια της σκέψης του Έλληνα φιλοσόφου στην πολιτική θεωρία και οργάνωση του συλλογικού βίου μετά τη διατύπωσή της, τόσο κατά την ύστερη ελληνική αρχαιότητα και τους ρωμαϊκούς χρόνους όσο και, ακολούθως, κατά τους μεσαιωνικούς και νεωτερικούς χρόνους μέχρι και την ανάδυση των γνωστικών αντικειμένων της δημόσιας διοίκησης, περί τα τέλη του δέκατου ενάτου αιώνα, και της δημόσιας πολιτικής, περί τα μέσα του εικοστού αιώνα. Κατά δεύτερο, η μελέτη επεκτείνεται στην εποχή μετά την ανάδυση των συγκεκριμένων γνωστικών αντικειμένων για να εξετάσει τη διασύνδεση και συσχέτιση της αριστοτέλειας σκέψης με αυτά. Κατά τρίτο, η μελέτη διερευνά πώς η ηθικοπολιτική σκέψη του Αριστοτέλη μπορεί να χρησιμοποιηθεί, στον σημερινό κόσμο ως εργαλείο ή μέσο υποβοηθητικό κατά τη μελέτη και εφαρμογή δημόσιας διοίκησης και πολιτικής. Η μελέτη, δηλαδή, πραγματεύεται το πρακτικό αντίκτυπο της σκέψης του φιλοσόφου στα δύο πεδία.

(4) Ως συνάγεται από το ερευνητικό αντικείμενό της, η μελέτη δεν εμπλέκεται σε μεθοδολογικά ζητήματα ως προς την ερμηνεία αυτού καθ' εαυτού του έργου του Αριστοτέλη¹, συνακόλουθα ούτε και λαμβάνει θέση επί τούτου. Εξάλλου, όπως καθίσταται διακριτό από τα ερευνητικά της ερωτήματα, η παρούσα εργασία εντάσσεται στα γνωστικά πεδία της δημόσιας πολιτικής και δημόσιας διοίκησης και όχι σε εκείνο της φιλοσοφίας. Ως εκ τούτου, η παρούσα διατριβή δεν αποσκοπεί στην παραγωγή μιας νέας θεώρησης του ηθικοπολιτικού έργου του Αριστοτέλη· εν προκειμένω, αυτό που επιδιώκεται είναι η διασύνδεση των βασικών θεωριών και πρακτικών, καθώς και άλλων παραδοχών, των πεδίων της δημόσιας διοίκησης και δημόσιας πολιτικής με το έργο του φιλοσόφου. Εν άλλους, δεν επιχειρείται η οποιαδήποτε ερμηνευτική προσέγγιση της πρακτικής πολιτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, η οποία και ως τέτοια αναφέρεται στη διερεύνηση του ανθρώπινου πράττειν, αλλά η διασύνδεσή της με το έκτοτε και εκάστοτε πολιτικό γίνεσθαι και την πολιτικοδιοικητική λειτουργία στις οργανωμένες κοινωνίες. Γι' αυτό, τα συναφή κείμενα του φιλοσόφου αναγιγνώσκονται και τα σχετικά αποσπάσματα απομονώνονται για να αντιπαραβληθούν με μεταγενέστερες της εποχής σύνταξής τους θεωρίες και εφαρμογές ούτως ώστε να προσδιορισθεί η οποιαδήποτε άμεση ή έμμεση σχέση μεταξύ τους, ήτοι για να αντιπαραβληθούν μεταξύ τους τα διαλαμβανόμενα στα κείμενα και οι θεωρίες και εφαρμογές που κατά περίπτωση συζητούνται. Κατά ταύτα, οι δημοσιοδιοικητικές πολιτικές και πρακτικές που περιγράφονται και επεξηγούνται στα κείμενα του Αριστοτέλη αντιστοιχίζονται ή/και συσχετίζονται με πολιτικές και πρακτικές οι οποίες σήμερα αξιοποιούνται στα ποικίλα δημοσιοδιοικητικά συστήματα, τα ευρήματα, δε, αναλύονται και συζητούνται για εξαγωγή συμπερασμάτων σε σχέση με τα ερευνητικά ερωτήματα.

(5) Παρόλο που στη ροή του κειμένου εν εκτάσει αναλύονται και επεξηγούνται, αλλά και επαναλαμβάνονται, για σκοπούς υποβοήθησης του αναγνώστη/μελετητή, χρήζουν υπόμνησης ή/και διασαφήνισης ορισμένες ιδιαίτερες διαστάσεις και παράμετροι της διατριβής. Αφού διευκρινιστεί ότι τα κείμενα του Αριστοτέλη που λαμβάνονται ως πρωτογενείς πηγές είναι τα *Ηθικά Νικομάχεια*, τα *Πολιτικά*, η *Τέχνη Ρητορική* και η *Αθηναίων Πολιτεία*, περαιτέρω υποδεικνύεται

¹ Στις πηγές, επισημαίνεται ότι ο Αριστοτέλης, στις δικές του έρευνες, χρησιμοποίησε διάφορες μεθόδους, όπως είναι της ανάλυσης, της αναλογίας, της συλλογής δεδομένων από παρατηρήσεις, της παρουσίασης, των εξελικτικών σταδίων, της διάκρισης και της επαγωγικής, στα δε πλείστα έργα του μεταφέρεται από μια μέθοδο σε άλλη (Anagnostopoulos, 2009, p. 101). Για μια εις βάθος ανάλυση της αριστοτέλειας μεθοδολογίας, βλέπε Shields, 2012, Chapter II - The Framework of Philosophy: Tools and Methods.

ότι το αριστοτέλειο έργο δεν θα αξιοποιηθεί μέσω της υιοθέτησης συγκεκριμένων ερμηνειών, έ-
στω και αν ορισμένες παρατίθενται ως βιβλιογραφικές αναφορές, αλλά κατά το μάλλον ως μια at
face value ανάγνωση, όπως και στην πιο πάνω παράγραφο υπογραμμίζεται. Δεδομένων των ερευ-
νητικών ερωτημάτων της μελέτης, στο συγκεκριμένο εμπεριέχονται όροι της αριστοτέλειας ηθικο-
πολιτικής σκέψης, όπως επιστήμη, τελολογία, πολιτεία, πολίτευμα, ευδαιμονία, δικαιοσύνη κ.ά,
οι οποίοι αν και έχουν εννοιολογηθεί από τον ίδιο τον φιλόσοφο, στη συνέχεια έτυχαν ευρείας
χρήσης και ερμηνείας όχι μόνο από τους μελετητές του ή άλλους στοχαστές, αλλά και ως κοινές
ή συνήθειες στο λεξιλόγιο των κοινωνιών που ακολούθησαν. Ακόμη και αν ενυπάρχει ο κίνδυνος
η περίληψη των όρων αυτών υπό διαφορετικές έννοιες να προκαλέσει σύγχυση ή αταξία ή, ακόμη,
να εκθέσει τον συγγραφέα, για σκοπούς εξέτασης των υποθέσεων εργασίας της διατριβής, η χρήση
τους υπό τις έννοιες αυτές αναδεικνύεται για να εξάρει τη σημασία του περιβάλλοντος εντός του
οποίου η αριστοτέλεια θεωρία χωροχρονικά διήλθε και δοκιμάστηκε.

(6) Ειδικότερα, για τις έννοιες της τελολογίας και ευδαιμονίας στον Αριστοτέλη, οι οποίες
παρακάτω τυγχάνουν ευρύτερης ανάλυσης και για τις οποίες έχουν εκφραστεί ποικίλες θεωρήσεις,
θα μπορούσε, σ' αυτό το αρχικό στάδιο, να καταγραφούν οι κοινώς αποδεκτές ερμηνευτικές οπτι-
κές. Κατά τον φιλόσοφο, ο άνθρωπος έχει μια ορισμένη φύση ή τέλος, η οποία είναι η ευδαιμονία
και η οποία επιτυγχάνεται μέσω της φρόνησης και των ηθικών αρετών². Η ευδαιμονία είναι, ακρι-
βώς, το στοιχείο εκείνο που οικοδομεί τη σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής διεργασίας, η οποία
και πραγματώνεται, στον σύγχρονο κόσμο, από την άσκηση δημόσιας διοίκησης και την υλοποί-
ηση δημόσιας πολιτικής. Ο Αριστοτέλης προσδιορίζει στην πολιτική δραστηριότητα την επιδίωξη
της πραγμάτωσης του τέλους του κάθε ανθρώπου.

(7) Σε αρκετά σημεία της διατριβής (βλέπε, σχετικά, παραγράφους 2.3.1.2.(2), 3.1.1.2.(9) και
4.1.(6)), γίνεται αναφορά σε επί μέρους ζητήματα τα οποία απασχόλησαν τον Αριστοτέλη στις
πραγματίες του, κύρια εκ των οποίων είναι η θέση της γυναίκας, η δουλεία και το δικαίωμα στην
ιδιοκτησία. Εν προκειμένω, αξίζει αποσαφήνισης, ότι οι σχετικές επισημάνσεις για τα ζητήματα
αυτά δεν παρατίθενται απλώς ως εντρύφημα, αλλά επειδή κρίνεται σκόπιμη η συζήτησή τους·
αυτές, πρέπει να τονιστεί, αποτελούν επισημάνσεις που προσδιορίζουν τη σημαντικότητα της πε-

² Υποστηρίζεται, πάντως, ως προς τη σχέση ηθικής αρετής και φρόνησης, ότι η δεύτερη «είναι η ουσία της ηθικής
αρετής και όχι μόνο ένα συστατικό της» (Καραμανώλης, 2009, σ. 51).

ριβάλλουσας κατάστασης αντιλήψεων και πεποιθήσεων που επικρατούν σε μια πολιτικώς οργανωμένη κοινωνία, κατ' επέκταση δε πώς η κατάσταση αυτή επηρεάζει ή/και καθορίζει τις πολιτικές και τις μεθόδους που υιοθετούνται κατά την άσκηση δημόσιας διοίκησης. Τα όσα στις παραγράφους πιο πάνω αναφέρονται ενισχύουν, άλλωστε, τη φύση του ζητουμένου της διατριβής, η οποία εστιάζει στο πώς η αριστοτέλεια ηθικοπολιτική θεωρία ανακλά στην πολιτικοδιοικητική σκέψη και πρακτική στις κοινωνίες που ακολούθησαν. Ως εκ τούτου, ειδικότερα το θέμα της δουλείας, ως σημαντικό σε σχέση με τα ερευνητικά ερωτήματα, συζητείται σε κάποια έκταση στις καταληκτικές συμπερασματικές σημειώσεις της διατριβής, ήτοι στο Κεφάλαιο 4.4.

1.2 Αντικείμενο και Σημασία της Έρευνας

(1) Στον χρόνο, από τη δημιουργία των οργανωμένων πολιτικών οντοτήτων, όπως ακριβώς σχηματοποιήθηκαν κατά πρώτο στις ελληνικές πόλεις-κράτη, οι κύριες εκφάνσεις της συλλογικής δράσης διοχετεύονται μέσω της άσκησης δημόσιας πολιτικής και δημόσιας διοίκησης. Βεβαίως, κατά τα πρώιμα εκείνα χρόνια, η χάραξη δημόσιας πολιτικής, πολλώ μάλλον η εφαρμογή δημόσιας διοίκησης, δεν ήταν στέρεα μορφοποιημένες. Επισημαίνεται ότι η δημόσια διοίκηση στην πόλη-κράτος δεν ήταν διαφοροποιημένη από την εν γένει πολιτική διεργασία, ούτε και στελεχωμένη με επαγγελματίες, οι, δε, δημόσιοι λειτουργοί αναλάμβαναν για σύντομα χρονικά διαστήματα και ήταν ερασιτέχνες (Heady, 2001, p. 169). Βεβαίως, οι όροι δημόσια πολιτική και δημόσια διοίκηση, όπως κάθε όρος στον χώρο της ανθρώπινης σκέψης και πρακτικής, εφευρέθηκαν, αιώνες μετά την κλασική αρχαιοελληνική εποχή, για να εκφράσουν συγκεκριμένες έννοιες.

(2) Το σύνολο σχεδόν των μελετητών συμφωνούν ότι η δημόσια πολιτική μπορεί να ερμηνευτεί σε σχέση με τις δράσεις, δραστηριότητες ή αποφάσεις που διενεργούνται ή λαμβάνονται, στη σφαίρα του δημόσιου βίου, ως προς το δέον γενέσθαι για ένα γενικού ενδιαφέροντος ζήτημα. Αυτό συνάγεται και από την ανάγνωση των κύριων θεωριών και προσεγγίσεων οι οποίες διαμορφώθηκαν για τη δημόσια πολιτική, όπως αυτές παρατίθενται πιο κάτω στο Κεφάλαιο 2.1.2. Απλοϊκοί, καίτοι επαρκείς καθώς εμπεριέχουν όλο το φάσμα της κυβερνητικής συμπεριφοράς, ορισμοί, όπως αυτός που ερμηνεύει τη δημόσια πολιτική ως οτιδήποτε επιλέγει η κυβέρνηση να κάνει ή να μην κάνει (Dye, 1972, p. 2), έχουν γενικά καθιερωθεί. Ειδικού βάρους, εντούτοις, είναι, γι' αυτό και τους πρέπει αναφορά, και οι ορισμοί που αντιλαμβάνονται τη δημόσια πολιτική είτε ως ένα δίκτυο ή σύστημα που συνδέει τις δράσεις κυβερνητικές οντότητες με την κοινωνία (Jenkins,

1978, p. 15), είτε ως τη σχέση ενός δημόσιου οργανισμού με το περιβάλλον του (Eyestone, 1971, p. 18). Εν πάση περιπτώσει, η διαμόρφωση δημόσιας πολιτικής αποτελεί τον ένα από τους δύο κύριους πυλώνες της συλλογικής δραστηριότητας σε ένα κράτος. Ο άλλος είναι, ασφαλώς, η δημόσια διοίκηση. Δοθέντος, δε, του ορισμού ότι δημόσια πολιτική είναι τι κάνει το κράτος, ως δημόσια διοίκηση μπορεί να ορισθεί το πώς το κάνει. Ήδη από τις απαρχές της ανάπτυξης της επιστήμης της δημόσιας διοίκησης, επισημάνθηκε ότι αυτή τούτη η δημόσια διοίκηση ασχολείται με την εκτέλεση των πολιτικών τις οποίες το πολιτικό σύστημα αποφασίζει (Goodnow, 2003, p. 18). Άρα, η δημόσια πολιτική και η δημόσια διοίκηση αναφέρονται στο τι προτίθενται ή, έστω, λένε ότι προτίθενται να κάνουν και πώς το κάνουν, όταν το κάνουν, οι κυβερνήσεις στον χρόνο.

(3) Ποικίλες οπτικές θεώρησης της σχέσης της δημόσιας πολιτικής με τη δημόσια διοίκηση αναπτύχθηκαν από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα. Μεταξύ αυτών, κυρίαρχη είναι η συζήτηση ως προς τα όρια, αν υπάρχουν, των δύο πεδίων³. Από τη μία, η έμφαση αποδίδεται στη διαφορετικότητα του πεδίου μελέτης της δημόσιας πολιτικής από αυτή της δημόσιας διοίκησης, καθώς ανιχνεύονται οι πολιτικές διεργασίες που, στον χώρο της δημόσιας διοίκησης, οδηγούν στην ανάδυση πολιτικών⁴. Από την άλλη, όμως, καταγράφεται επιχειρηματολογία που υποστηρίζει ότι το κίνημα μελέτης της δημόσιας πολιτικής, ακόμη και αν η δημόσια πολιτική θεωρηθεί ουσιαστικά μέρος του διαμορφωμένου μοντέλου μελέτης της δημόσιας διοίκησης, συντελεί στην επαναφορά του δόγματος της διάκρισης μεταξύ πολιτικής και διοίκησης· με οφειλόμενη, πάντως, την επισήμανση ότι οι σχέσεις μεταξύ πολιτικής ηγεσίας και γραφειοκρατών είναι περίπλοκες και ρευστές και δεν αντανακλούν την επίσημη, γραμμική λογική της διάκρισής τους (Hughes, 2012, p. 60).

(4) Ως ιστορικό σημείο αναχώρησης του πολιτικού γίνεσθαι, στον δυτικό κόσμο, δύναται να αναγνωρισθεί η καταγραφή της πολιτικής σκέψης των Πλάτωνα και Αριστοτέλη. Σε όλο το εύρος της βιβλιογραφίας, η θέση ιδιαιτέρως του Αριστοτέλη, ως εκ των κύριων θεμελιωτών της πολιτικής φιλοσοφίας, παραμένει αδιαμφισβήτητη. Παρόλο που δεν είναι όλοι πρόθυμοι να αποδώσουν στον Σταγειρίτη φιλόσοφο την αποκλειστική τιμή του ιδρυτή του κλάδου της πολιτικής θεωρίας

³Ως προς αυτά τούτα τα όρια των δύο πεδίων στον πανεπιστημιακό χώρο, ο Εθνικός Σύνδεσμος Σχολών Δημόσιων Υποθέσεων και Διοίκησης (National Association of Schools of Public Affairs and Administration - NASPAA) των Ηνωμένων Πολιτειών αξιώνει ότι τα μεταπτυχιακά προγράμματα στη δημόσια πολιτική εστιάζουν στη διαμόρφωση και αξιολόγηση δημόσιας πολιτικής, ενώ αυτά της δημόσιας διοίκησης στην εφαρμογή δημόσιας πολιτικής (MPA/MPP Degrees, 2020).

⁴ Κατά μια εκδοχή, η κατεύθυνση των πολιτικών, στις δυτικές δημοκρατίες, εξακολουθεί να απόκειται, σε μεγάλο βαθμό, στην πολιτική ελίτ (Sapru, 2004, p. 62).

(Davis in Aristotle, 2000, p. 3), αυτός, οπωσδήποτε, συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων εκείνων στοχαστών, των οποίων η σκέψη επικεντρώθηκε στον δημόσιο βίο και την κοινή κοινωνική δράση των ιδιωτών στην οργανωμένη κοινότητα. Πάντως, σε σχέση με τον χώρο μελέτης της δημόσιας πολιτικής και διοίκησης, η αποδοχή του έργου του Αριστοτέλη δεν θα μπορούσε παρά να είναι οικουμενική· σήμερα, ακόμη και στα εγχειρίδια για την προετοιμασία στις εξετάσεις στις δημόσιες υπηρεσίες των χωρών της Άπω Ανατολής, χώρες όπου η παράθεση της ιστορίας της πολιτικής σκέψης αρχίζει από τους δικούς τους στοχαστές, ο αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος, λόγω βεβαίως της ουσιαστικής συμβολής του στην εδραίωσή της, μνημονεύεται ως «ο πατέρας της πολιτικής επιστήμης» (Arora, 2010, p. 12.17)⁵.

(5) Όσον αφορά στις προσεγγίσεις οι οποίες ιστορικά αναπτύχθηκαν, είτε ως προς την έννοια της πολιτικής ως δραστηριότητας είτε ως προς το περιεχόμενο της πολιτικής επιστήμης, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Αριστοτέλης εκτιμάται ότι είναι εκείνος ο φιλόσοφος που παρέσχε στην πολιτική σκέψη το ανθρώπινο άγγιγμα (Roberts and Sutch, 2012, p. 46)⁶, συλλαμβάνοντας την έννοια της πολιτικής θεωρίας ως απορρέουσας της σχέσης πολίτη και πολιτικής, στο περίγραμμα, ασφαλώς, του κράτους - πόλης τότε - ως της τέλει φόρμας οργάνωσης της κοινωνίας. Η πολιτική επιστήμη αναφέρεται, προφανώς, στην ολότητα των ζητημάτων που σχετίζονται με τις μορφές και πρακτικές διακυβέρνησης ενός κράτους. Όπως ευστόχως έχει συνοψισθεί, η πολιτική επιστήμη αρχίζει και τελειώνει με το κράτος (Garner, 1952, p. 9). Η παραδοσιακή αυτή αντίληψη της πολιτικής επιστήμης αφήνει, ωστόσο, ανεπηρέαστες σημαντικές διαστάσεις της εν γένει ανθρώπινης συμβίωσης, όπως είναι οι άτυπες δομές και διεργασίες, τα γεγονότα και οι πραγματικότητες που ισχύουν ή λαμβάνουν χώρα στο πολιτικό σύστημα.

(6) Σύγχρονοι μελετητές προσεγγίζουν την έννοια της επιστήμης αυτής με όρους διαμόρφωσης και διαμοιρασμού των πολιτικών εξουσιών ή, εκτενέστερα, διαρκών προτύπων ανθρώπινων σχέσεων που εμπλέκουν ζητήματα εξουσίας, κανόνων και αρμοδιοτήτων (Dahl, 1984, pp. 9-10).

⁵ Στη βιβλιογραφία, εντοπίζονται πολλές εργασίες οι οποίες πραγματεύονται τις οποιεσδήποτε ομοιότητες και διαφορές της αριστοτέλειας σκέψης με αυτή στοχαστών της Άπω Ανατολής, όπως είναι ο Κονφούκιος και ο Καουτίλυα (άλλως Τσανάκυα), ο οποίος και χαρακτηρίζεται ως ο πρώτος πολιτικός ρεαλιστής (Boesche, 2002). Ως τέτοιες εργασίες υποδεικνύονται αυτές των Lan, 2017; Sil, 1985, Chapter II – Kautilya and Aristotle, pp. 45-63; Sim, 2007; Yu, 2007.

⁶ Σε σχέση με την ανάδυση της πολιτικής φιλοσοφίας στον δυτικό κόσμο, σημαντική είναι η συμβολή των σοφιστών οι οποίοι υπήρξαν οι πρωτοπόροι καθώς, ήδη από τον πέμπτο αιώνα π.Χ., η διδασκαλία τους εστίασε στην «πολιτική διάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης» (White, 2012, p. 21).

Γι' αυτούς, πολιτική είναι τι παίρνει κάποιος, πότε το παίρνει και πώς το παίρνει (Lasswell, 1936). Άλλοι μελετητές προσεγγίζουν την έννοια της πολιτικής επιστήμης ή θεωρίας με όρους επίλυσης διαφορών ή συγκρούσεων. Κατά ταύτα, θα μπορούσε να προσκομισθεί επιχειρηματολογία ότι η έμφαση στη μελέτη της πολιτικής προσανατολίζεται προς τον συμβιβασμό των συνεργιών και των συγκρούσεων οι οποίες αναπτύσσονται εντός και μεταξύ των οργανωμένων κοινωνιών (Leftwich, 2004, Chapter 1), καθώς η πολιτική δραστηριότητα κατατείνει είτε να επιφέρει κάποια αλλαγή είτε να αντισταθεί σε μια αλλαγή. Αν, άλλωστε, άπαντες αυθορμήτως συμφωνούσαν για τις ενέργειες οι οποίες πρέπει να λαμβάνονται, δεν θα υπήρχε η ανάγκη για ενασχόληση με την πολιτική (Miller, 1987, p. 390). Ο ίδιος ο Αριστοτέλης ορίζει την πολιτική επιστήμη, ως την επιστήμη εκείνη που έργο έχει να ενδιατρίβει στα του πολιτεύματος. Ο όρος πολίτευμα, στην αντίληψη του φιλοσόφου, προκύπτει να είναι μάλλον ευρύς, καθώς εκλαμβάνει ότι οι ενασχολούμενοι με την πολιτική καταλήγουν μόνο ύστερα από τη μελέτη όλων των παραμέτρων, και αφού ληφθεί υπόψη ότι δεν υπάρχει μόνο το άριστο πολίτευμα, αλλά υπάρχει και το άριστο υπό όρους. Σχετικό και ιδιαίτερα κατατοπιστικό για τα πολιτεύματα είναι το χωρίο 1279a 22 – 1281a 10 των *Πολιτικών*.

(7) Στη διατριβή, η οποιαδήποτε αξία έχει για εμάς η πολιτική θεωρία του Αριστοτέλη τυγχάνει συζήτησης ως ανάκλαση στο παρόν. Ο όρος «ανάκλαση», τελικά, προτιμάται, έναντι άλλων, επειδή κρίνεται ότι αποδίδει επί τα βελτίω τη σχέση του έργου του αρχαίου φιλοσόφου με τον κόσμο που χρονικά ακολούθησε μέχρι σήμερα. Το γεγονός ότι ο όρος «ανάκλασις» χρησιμοποιήθηκε και στην επιστημονική ορολογία του Αριστοτέλη (βλέπε, λήμμα για σχετική επισήμανση, Μπαμπινιώτης, 1998), κυρίως στα *Φυσικά* του, κατατίθεται για τη σημειολογική, παρά ουσιαστική, σημασία του. Στη φυσική επιστήμη, ο όρος «ανάκλαση», ή το συνώνυμό του «αντανάκλαση», εκφράζει το φαινόμενο της αλλαγής διεύθυνσης διάδοσης ενός μετώπου κύματος, όπως λόγου χάρη του φωτός ή του ήχου, όταν συναντά, μέσα στο ίδιο μέσο, μια διαχωριστική επιφάνεια η οποία δεν μπορεί να το απορροφήσει. Στον καθημερινό λόγο, η ανάκλαση ή αντανάκλαση αποτυπώνει την αντίδραση σε ένα ερέθισμα, αλλά και την έμμεση συνέπεια λόγω ενός φαινομένου ή συμβάντος⁷. Το πώς η ανάκλαση αυτή εντάσσεται στις μεθόδους τις οποίες η παρούσα διατριβή

⁷ Σύμφωνα με το *Λεξικό της Νεοελληνικής Κοινής* (1998), η μεταφορική σημασία του λήμματος αντανάκλαση αναφέρεται στην έμμεση επίδραση ή στο έμμεσο αποτέλεσμα, ενώ, κατά το *Ελληνικό Λεξικό* (1995), αυτή αναφέρεται στον αντίκτυπο ή στην έμμεση ενέργεια. Σε συσχετισμό, στον Αριστοτέλη η ενέργεια υποδηλοί δραστηριότητα ή πραγματοποίηση. Επ' αυτού σχετική είναι η αναφορά του φιλοσόφου ότι «ή εὐδαιμονία ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετὴν τελείαν (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1102a 5).

υιοθετεί αναλύεται στο Κεφάλαιο 1.3. που ακολουθεί, με ιδιαίτερη, μάλιστα, σύνδεσή της με τις τεχνικές της ευρετικής (heuristics), αλλά και τις ευρύτερες ερμηνευτικές προσεγγίσεις (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 1.3.(16)).

(8) Το έργο του Αριστοτέλη δύναται να εξεταστεί και ως επίδραση, ακόμη και ως επιρροή, στα τεκταινόμενα της σημερινής πολιτικής δραστηριότητας. Ειδικότερα, τα *Πολιτικά* μαζί με την *Πολιτεία* του Πλάτωνα, τα οποία θα μπορούσαν να περιληφθούν στον κατάλογο με τα δέκα σπουδαιότερα βιβλία που γράφηκαν ποτέ (Howard, 2014, p. 16), ως τα κλασικά εκείνα της πολιτικής θεωρίας, θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτά ως τα ιδρυτικά έγγραφα της πολιτικής επιστήμης στον δυτικό κόσμο. Ως επίδραση μπορεί το έργο του αρχαίου φιλοσόφου να ιδωθεί καθότι αποτελεί, μέχρι τις μέρες μας, μια εκ των σταθερών αναφορών για όσους ασχολούνται με τη θεωρητική ή πρακτική διάσταση της ανθρώπινης δημοσιοπολιτικής λειτουργίας. Όπως εξαντλητικά στη διατριβή αυτή συζητείται, ως άλλωστε είναι και το επιδιωκόμενό της, η απήχηση των απόψεων και θέσεων του φιλοσόφου εκτείνεται, μέχρι και τους καιρούς μας, στα σύγχρονα πολιτικοδιοικητικά συστήματα. Από την άλλη, ο πολιτικός λόγος του Αριστοτέλη μπορεί να θεωρηθεί και ως επιρροή· λόγω και της εμβέλειάς της, η αριστοτέλεια θεωρία ποδηγέτησε τη σκέψη των μεταγενέστερων στοχαστών. Γενικά, και επειδή ο Αριστοτέλης έχει τα χαρακτηριστικά ενός σύγχρονου στοχαστή, όπως αυτά ως απορρέοντα συνάγονται από τα όσα η ανά χείρας μελέτη πραγματεύεται, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η επιρροή της περί πολιτικής θεωρίας του στον δυτικό κόσμο, στο πέρασμα του χρόνου, υπήρξε τεράστια (Lang, 2004, p. 139), αν και, αξίζει να σημειωθεί, όχι αδιάλειπτη.

(9) Εν πάση περιπτώσει, στο πλαίσιο της διατριβής, η πολιτική θεωρία του Αριστοτέλη αντιμετωπίζεται ως η αντίδραση, όπως αναγιγνώσκεται μέσα από τα κείμενά του, αλλά και όπως διαγιγνώσκεται από τους ερευνητές, από το πρώτο εκείνο ερέθισμα της διατύπωσής της, αλλά και ως η αποτύπωση των έμμεσων συνεπειών, στην πολιτική λειτουργία του σύγχρονου κράτους όταν καθορίζει και εφαρμόζει πολιτικές και ασκεί διοίκηση. Το ερώτημα το οποίο, εν τέλει, επιδιώκεται να απαντηθεί στη μελέτη είναι πώς τα όσα ο Αριστοτέλης στο έργο του διαλαμβάνει νοηματοδοτούν τις ενέργειες, τις στάσεις και τις συμπεριφορές των ανθρώπων της εποχής μας, όπως οργανώνονται πολιτικά εντός του κράτους. Σ' αυτό το σημείο, χρήζει διευκρίνισης ότι, ναι μεν ο Αρι-

στοτέλης ανέλυσε την πολιτική του σκέψη έχοντας πλαίσιο την πόλη, όμως, στη μελέτη, που αναφέρεται στον σημερινό κόσμο, το πλαίσιο είναι το κράτος, ενώ, στην επέκτασή του στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, μπορεί να είναι και το διεθνές ή υπερεθνικό μόρφωμα⁸.

(10) Από τα ανωτέρω, πρόδηλος καθίσταται ο διεπιστημονικός χαρακτήρας της διατριβής. Ούτως ή άλλως, η δημόσια διοίκηση και η δημόσια πολιτική, παρά τη σταδιακή ανάδειξή τους από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα ως διακριτών επιστημονικών πεδίων, εξακολουθούν να είναι νοητές και ως διακλαδικές επιστήμες· εξού και στη βιβλιογραφία η θεώρηση του σχετικού με τη δημόσια διοίκηση πεδίου αποτυπώνεται σε τίτλους ως «η διεπιστημονική μελέτη της διακυβέρνησης» (Raadschelders, 2011), ενώ ιδιαίτερα τονίζεται, από μέρους των διαμορφωτών της δημόσιας πολιτικής, η ανάγκη της διεπιστημονικής γνωστικής επάρκειας στο επιστητό του συνόλου σχεδόν των κοινωνικών και ανθρωπιστικών σπουδών, των θετικών επιστημών μη εξαιρουμένων (Siu, 2014, p. 14). Παρά τη διεπιστημονική οπτική της παρούσας έρευνας, ήτοι την αναφορά και χρήση πολλών στοιχείων από άλλες επιστήμες, όπως είναι οι πολιτικές, οι κοινωνικές και οι οικονομικές, η ανάλυση και συζήτηση παραμένει κατά βάση εντός του πλαισίου μελέτης των υπό εξέταση πεδίων της δημόσιας διοίκησης και της δημόσιας πολιτικής. Ούτως ή άλλως, και νοούμενου ότι ως επιστήμη εκλαμβάνεται ένας τομέας της μάθησης ή του σώματος της γνώσης, η διαδικασία και η θεωρία της έρευνας, όταν συνδέεται με άλλους γνωστικούς τομείς, εμπλέκει, ασφαλώς, διάφορα ζητήματα, όπως είναι τα φαινόμενα, οι υποθέσεις, οι θεωρίες και οι έννοιες (Repko, 2008, p. 4).

(11) Μία συναφής με το θέμα παράμετρος που συνεκτιμάται άπτεται αυτού τούτου του αντικείμενου της διατριβής, το οποίο είναι συγκεκριμένα η διασύνδεση του δημοσιοπολιτικού φαινομένου με την ηθικοπολιτική σκέψη και φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Την εποχή του Αριστοτέλη η σχέση φιλοσοφίας και επιστήμης δεν αποτελούσε ακόμη σημείο σπουδής, ούτε και τριβής, παρόλο που ο αρχαίος φιλόσοφος είχε θέσει τις βασικές συνισταμένες της επιστημονικής μεθόδου. Καίτοι δεν περιλαμβάνεται στα ερευνητικά ερωτήματα της διατριβής, πιο κάτω του γίνεται αναφορά ως μεθοδολογικό ζήτημα ότι, από την εποχή εκείνη μέχρι σήμερα, η θεμελίωση της διάκρισης μεταξύ φιλοσοφίας και επιστήμης επιχειρήθηκε από και προς διάφορες κατευθύνσεις. Αυτό, ίσως, γιατί

⁸ Και στον χώρο της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας εγκαθιδρύθηκαν εθελούσιες ή επιβαλλόμενες ενώσεις πόλεων-κρατών, όπως ήταν οι αμφικτυονίες, οι συμμαχίες, οι ηγεμονίες ή οι οιονεί αυτοκρατορίες, μεταξύ των οποίων και η αθηναϊκή η οποία, μάλιστα, ευφυώς έχει προσδιορισθεί ως η «πολιτότητα της ισχύος» (civism of might) (Dyngneson, 2008, p. 69)

στον πυρήνα αμφοτέρων, της φιλοσοφικής και της επιστημονικής προβληματικής, εμφωλεύει η ίδια η έννοια της γνώσης⁹. Από την άλλη, μια πολιτική θεωρία, για να γίνεται κατανοητή, πρέπει να εντάσσεται μέσα στο εννοιολογικό της περιβάλλον, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου είναι η επιστημονική άποψη που το διέπει, άποψη που καθορίζει και την πηγή και τα όρια της γνώσης¹⁰.

(12) Από τον τίτλο της διατριβής, διαγράφεται τόσο το ζητούμενό της όσο και τα θέματα τα οποία σ' αυτή εγείρονται προς συζήτηση. Η διατριβή, κατά τρόπο προφανή, μελετά τα διαλαμβανόμενα στην αριστοτέλεια ηθικοπολιτική σκέψη, από τότε που διατυπώθηκε μέχρι σήμερα, και την αναλύει προς δύο συγκεκριμένες εκδηλώσεις της ανθρώπινης πολιτικής δραστηριότητας. Συνεπώς, η μελέτη καταλήγει να συσχετίζει τα φαινόμενα, αφενός, της υλοποίησης δημόσιας πολιτικής και, αφετέρου, της άσκησης δημόσιας διοίκησης, όπως παρατηρούνται από την εποχή κατά την οποία τα δύο πεδία πρωτοδιαμορφώθηκαν ως διακριτά, με τα όσα ο Αριστοτέλης διαπιστώνει και ως θεωρία διατυπώνει για τον κόσμο της δικής του εποχής. Ο καλοπροαίρετος αποτιμητής της μελέτης νομιμοποιείται να απαιτήσει να γνωρίζει πως μπορεί μια φιλοσοφία η οποία διατυπώθηκε περίπου δυόμισι χιλιάδες χρόνια πριν, σε μια κοινωνία με διαφορετικά γνωρίσματα, να συνδεθεί με την πολιτική διεργασία σε ένα σύγχρονο κράτος. Εξαρχής να υπογραμμιστεί ότι δεν μας είναι άγνωστη η μορφή και το περιεχόμενο της σκέψης του αρχαίου φιλοσόφου, όσο και αν δεχτούμε ότι οι αιώνες και οι αλλαγές που τον χωρίζουν από το σήμερα ομολογούν ότι οι συνθήκες της ζωής και της κοινωνίας στην οποία αυτός έζησε είναι ξένες σε μας (Adler, 1997, p. x).

(13) Μολαταύτα, κύρια πρόκληση της διατριβής αυτής παραμένει η δυνατότητα σύζευξης της αριστοτέλειας σκέψης και φιλοσοφίας με τη διαμόρφωση και εφαρμογή στους δύο εν λόγω βασικούς χώρους της όλης δημοσιοπολιτικής δραστηριότητας, δύο, κατά το μάλλον ή ήττον, νεοφανείς χώρους επιστημονικής έρευνας. Επειδή, από τη διατύπωση της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, στην ιστορική διαδρομή, η μεθοδολογική μελέτη των πολιτικών φαινομένων προσανατολίστηκε προς

⁹ Εν προκειμένω, αξίζει να αναφερθεί ότι σύγχρονες γνωσιολογικές προσεγγίσεις, όπως είναι ο στρουκτουραλισμός, ο αποδομισμός και ο υπαρξισμός, ως απορρέουσες παλαιότερων σκεπτικιστικών φιλοσοφικών τάσεων, αμφισβητούν τη δυνατότητα την οποία έχει η επιστήμη ακόμη και να αντιπαραβάλει τη γνώση με τα ίδια τα αποτελέσματα της έρευνάς της (για άμεση πρόσβαση και επεξήγηση των φιλοσοφικών όρων και εννοιών που παρατίθενται στην διατριβή, ανάτρεξε στους ιστοτόπους *Stanford Encyclopedia of Philosophy* ή/και *Internet Encyclopedia of Philosophy*).

¹⁰ Ως παράδειγμα τίθενται οι διαφορετικές προσεγγίσεις και απόψεις του Πλάτωνα και του Τζον Ρολς (John Rawls), οι οποίες θα μπορούσαν να εξηγήσουν τη διαφορετική μορφή και περιεχόμενο που έχουν οι θεωρίες των δύο (Grčić, 2000, pp. 2-3).

ποικίλες κατευθύνσεις, δεν μπορεί παρά να αναδειχθεί ο προβληματισμός για τον βαθμό που μεταγενέστερες προσεγγίσεις δύναται να περιχωρήσουν στις θεωρίες του φιλοσόφου. Όπως προκύπτει ακόμη και από μια προκαταρκτική διασταύρωση των απόψεων οι οποίες καταγράφονται στις δευτερογενείς πηγές, λόγω της απόστασης από τον χρόνο και το περιβάλλον της εποχής της σύνταξης της αριστοτέλειας θεωρίας, αλλά και των εξελίξεων που μεσολάβησαν στην ανθρώπινη σκέψη, οι μελετητές αμφιταλαντεύονται, ενίοτε και επαμφοτερίζουν, ως προς την ερμηνεία του συγκεκριμένου στο έργο του αρχαίου φιλοσόφου¹¹.

(14) Μπορεί κάποιος να εικάσει ότι το έργο του Αριστοτέλη, ως το αρχέτυπο, είναι, ενδεχομένως, το πλέον πολύκροτο και πολυσυζητημένο στον χώρο της πολιτικής επιστήμης. Οι βασικές έννοιες της πολιτικής θεωρίας, όπως εξουσία, δικαιώματα, ισότητα, δικαιοσύνη και δημοκρατία, οι οποίες απασχολούν σήμερα τη θεωρία και την πράξη κατά τη διαμόρφωση δημόσιας πολιτικής και την άσκηση δημόσιας διοίκησης, αρχικά τέθηκαν, δη με περιττή διαύγεια, από τον Σταγειρίτη φιλόσοφο. Αναπόφευκτα, η σκέψη του Αριστοτέλη διαπέρασε μέσα από τα ρεύματα της πολιτικής φιλοσοφίας που, στο μεταξύ, έχουν αναπτυχθεί. Εκ τούτου, για σκοπούς αντιστοίχισης ή αντίστιξης, τα ευρήματα της διατριβής απαιτούν τη στάθμιση, στην περιρρέουσα της ανθρώπινης πολιτικής ζωής, των ποικίλων κατηγοριών σκέψης. Δεδομένου, λοιπόν, του χρονικού χάσματος των δύομιση σχεδόν χιλιετιών, καθίσταται αναπόφευκτα αντικείμενο της διατριβής η ιστορική πορεία της αριστοτέλειας πολιτικής σκέψης, από τη χρονική στιγμή της διατύπωσής της μέχρι σήμερα¹². Έχοντας, πάντως, υπόψη ότι τα πεδία της δημόσιας διοίκησης και πολιτικής έχουν διαμορφωθεί την τελευταία εκατονταετία, εξυπακούεται ότι η ιστορική αυτή συνέχεια του αριστοτέλειου πολιτικού στοχασμού δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται αποκλειστικά υπό την πολικοδιοικητική σύγχρονη διάστασή της, αλλά υπό την ευρύτερη διαχρονική πολιτική της προοπτική. Ο αναγνώστης μπορεί να περιηγηθεί στα αποσπάσματα της διατριβής που πραγματεύονται όλα τα πιο πάνω θέματα με οδηγό την περιγραφή της δομής της, όπως παρατίθεται στο Κεφάλαιο 1.4.

¹¹ Αν θέλαμε, άλλωστε, να διαβάσουμε τον Αριστοτέλη όπως θα διάβαζε ο ίδιος τον εαυτό του και να κατανοήσουμε τις εξηγήσεις τις οποίες δίνει για την πολιτική ως επιστήμη, δεν θα μπορούσαμε να πάρουμε όλα όσα λέει ούτε ως δεδομένα ούτε ως προφανή (Younesie, 2009, p. 45).

¹² Ο αριστοτελισμός υφίσταται ως ένας όρος που επινοήθηκε για να καταγράψει τη συνέχεια του φιλοσοφικού συστήματος του Αριστοτέλη, κυρίως κατά τη διάρκεια των μεσαιωνικών χρόνων στη χριστιανική δύση, αλλά χρησιμοποιείται από τους μελετητές για να προσδιορίσει και την επίδραση του Σταγειρίτη στα διάφορα φιλοσοφικά ρεύματα μέχρι και τους νεωτερικούς χρόνους. Για μελέτη των επιπτώσεων του αριστοτελισμού σε επί μέρους πτυχές της αριστοτέλειας φιλοσοφίας από την ύστερη μεσαιωνική περίοδο και εντεύθεν, βλέπε Pozzo, 2004.

(15) Καθώς η μελέτη διέρχεται ιστοριογεωγραφικά τη διαμόρφωση δημόσιας πολιτικής και την άσκηση δημόσιας διοίκησης συναντάται με τις ποικίλες σχολές, θεωρίες και δόγματα της πολιτικής επιστήμης, δοκιμάζοντας, εξυπακούεται, και τις αντοχές και το αξιόπιστο, οπωσδήποτε και το διωποκειμενικό, της αριστοτέλειας διδασκαλίας. Δεδομένου ότι οι πολυάριθμοι μελετητές του Αριστοτέλη έχουν προσεγγίσει το έργο του από πολλές οπτικές, ως προς τη σημασία του στο πολιτικό γίνεσθαι, η διερεύνηση του όλου θέματος, αναποτρέπτως, προχωρά προς διάφορες κατευθύνσεις. Όπως επισημαίνεται, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης επηρεάζει ακόμη και σύγχρονους μελετητές από όλο το πολιτικό φάσμα, κοινοτιστές, συντηρητικούς, φιλελευθέρους, νεοφιλελευθέρους και δημοκρατικούς, καθώς επιδέχεται ποικίλες ερμηνείες (Miller, 2017)¹³.

(16) Από τη μελέτη του έργου του Αριστοτέλη, θα μπορούσε κάποιος να αποκομίσει την εντύπωση ότι ο φιλόσοφος έδωσε λίγη σημασία στη δημόσια διοίκηση, προφανώς και στα δημόσια οικονομικά, εν μέρει λόγω του μικρού μεγέθους των πόλεων της εποχής του (Anderson, 1964, p. 332). Την εντύπωση αυτή την προκαλεί, ενδεχομένως, το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης, όπως και οι άλλοι στοχαστές του καιρού του, δεν τήρησαν, ούτε κατ' επίφαση, τα σύγχρονα κριτήρια επιστημονικότητας, όπως αυτά συζητούνται στην παράγραφο 1.3.(8). Εγείρεται, μολαταύτα, το ερώτημα κατά πόσο είναι η διαπίστωση αυτή ορθή· ο Αριστοτέλης έζησε και σκέφτηκε σε μια εποχή κατά την οποία τα πεδία επιστημονικής παρατήρησης και έρευνας δεν είχαν ακόμη διαμορφωθεί· εξού και ο ίδιος παρουσιάζεται ως ο αδιαμφισβήτητος ιδρυτής τουλάχιστον μίας εξ αυτών, της Λογικής. Όμως, η επισταμένη και ενδεδειγμένη μελέτη του έργου του αποκαλύπτει ότι ο αρχαίος στοχαστής περιέκλεισε στα κείμενά του σημαντικές αναφορές, σκέψεις και απόψεις ως προς τους δημόσιους χώρους διαμόρφωσης πολιτικής και άσκησης διοίκησης, μολονότι τα σχετικά αποσπάσματα είναι, μάλλον, ασυνεχώς και ασυμμέτρως ερριμμένα στα κείμενά του.

(17) Για την εκπόνηση της διατριβής, εκ των κυρίων πηγών αποτελούν τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη. Στο έργο αυτό, ο φιλόσοφος θέτει και συζητεί κύριες συνιστώσες ως προς τη λειτουργία του δημόσιου βίου, όπως τούτος εκφράζεται μέσα από τη δημόσια διοίκηση και δημόσια πολιτική. Ως τέτοιες, μπορεί να αναφερθούν οι έννοιες της ελευθερίας και της δημοκρατίας, τα συστήματα

¹³ Ως ενδεικτικό, υπό ένα πρίσμα και ως ακραίο, παράδειγμα κατανόησης του έργου του Αριστοτέλη θα μπορούσε να αναφερθεί αυτό των αποδομιστών, οι οποίοι, προσεγγίζοντας το θέμα στη βάση της δικής τους ερμηνευτικής μεθόδου, θέτουν ως προϋπόθεση την απάλειψη ή, έστω, τη μείωση, στα σχετικά κείμενα, της συμβατικής ή συμβολικής σχέσης μεταξύ των νοητικών εικόνων και του εκφερόμενου λόγου (Daylight, 2011, p. 22).

διακυβέρνησης, οι κοινωνικές δομές και διαρθρωμένες σχέσεις, οι πολιτικές και οι νόμοι, η λαϊκή κυριαρχία και τα δικαιώματα, η ισότητα και η μεταχείριση του πολίτη. Κατά μια ομαδοποίηση, τα τρία κύρια θέματα που ο Αριστοτέλης εγείρει στα *Πολιτικά* του είναι η φύση των πραγμάτων, η οποία υπό όρους μεταφυσικής θεωρίας είναι θεμελιώδης για την πολιτική φιλοσοφία, η δικαιοσύνη, ως βασική αρετή στην πρακτική διάσταση της πολιτικής, και τα δικαιώματα των πολιτών, τα οποία πρέπει να είναι σεβαστά και να διασφαλίζονται στο περίγραμμα ενός δίκαιου συντάγματος (Miller, 1999, p. 1) ¹⁴.

(18) Από αρχαιοτάτων χρόνων, οι στοχαστές και οι δοξογράφοι κατέτασσαν την ηθική και την πολιτική στο ίδιο σύνολο των έργων τους (Bodéüs, 1993, p. 22-23). Στον Αριστοτέλη, στον οποίο αυτή η σύζευξη, όπως πιο κάτω τονίζεται, συνεχίζει να υφίσταται, το καλό και το δέον και η επίδρασή τους στην πολιτική λειτουργία του ανθρώπου συζητείται εκτεταμένα στα *Ηθικά Νικομάχεια*. Η διάκριση στις διανοητικές και ηθικές αρετές επιτρέπει τη θεώρηση των ατομικών και συλλογικών επιλογών και ενεργειών των ανθρώπων σε σχέση με τις διεργασίες διαμόρφωσης δημόσιας πολιτικής και εφαρμογής δημόσιας διοίκησης. Στη μελέτη, δεν παραβλέπονται τα διαλαμβανόμενα στα *Ηθικά Μεγάλα*, στα *Ηθικά Ευδήμεια*, και στον *Προς Θεμίσιωνα Προτρεπτικό*, τρία έργα για τα οποία, μεταξύ των ερευνητών, όπως και στην παράγραφο 2.2.1.2.(2) επισημαίνεται, καταγράφονται διαφωνίες ως προς την αυθεντικότητά τους ως έργων του Αριστοτέλη.

(19) Σε σχέση με το ζητούμενο της διατριβής, απρόσμενη για τον μελετητή μπορεί να αποδειχθεί η έκταση, συνεπώς και η αξία της σκέψης του Αριστοτέλη στην περί ρητορικής διδασκαλία του¹⁵. Για τον Αριστοτέλη, η ρητορική, η οποία σημειωτέον δεν ανήκει στο περιεχόμενο μιας συγκεκριμένης επιστήμης, αποτελεί μέρος των γνώσεων όλων των ανθρώπων, «διὸ καὶ πάντες τρόπον τινὰ μετέχουσιν» (*Τεχνη Ρητορική*, 1354a 4-5), δηλαδή εξού και όλοι, λίγο πολύ, την ασκούν. Ο επικοινωνιακός λόγος, η σύγχρονη μορφή της ρητορικής τέχνης, έννοια που αγγλίστι

¹⁴ Εν προκειμένω, ο όρος σύνταγμα δεν ταυτίζεται με τον θεμελιώδη νόμο κάθε κράτους, αλλά αποτελεί μια ελεύθερη μετάφραση του αγγλικού όρου constitution που παραπέμπει στο σύνολο των πολιτικών αρχών επί των οποίων ένα κράτος κυβερνάται, κυρίως σε σχέση με τα δικαιώματα των πολιτών (Constitution, 2020). Ούτως ή άλλως, στο σύνταγμα ενός κράτους περιγράφεται το καθεστωτικό σύστημά του. Ο Αριστοτέλης, στις πραγματείες του, χρησιμοποιεί τους όρους πολιτεία και πολίτευμα, επισημαίνοντας μάλιστα ότι «πολιτεία [...] καὶ πολίτευμα σημαίνει ταυτόν» (Πολιτικά, 1279a 25-26). Συνεπώς, από μια οπτική, «το σύνταγμα ταυτίζεται με την έννοια του πολιτεύματος» και «(α)υτό το περιεχόμενο είχε και η έννοια «Πολιτεία» (Σύνταγμα) που χρησιμοποιούσε ο Αριστοτέλης για να περιγράψει το πολίτευμα των αρχαίων πόλεων» (Παπαδοπούλου, 2015, σ. 30).

¹⁵ Ο Αριστοτέλης τονίζει τον κομβικό ρόλο των ρητόρων στην πολιτική διεργασία χωρίς να αποκηρύττει τους φιλοσόφους, των οποίων τη σημασία στη διακυβέρνηση της πόλης εξαίρει ο Πλάτωνας (Ballacci, 2018, p. 4).

αποδίδεται το κάλλιον με τον όρο *discourse*, είναι ένα από τα κύρια εργαλεία διαμόρφωσης πολιτικών στο πλαίσιο συλλογικής συμβίωσης στον σημερινό κόσμο (βλέπε, σχετικά, στις παραγράφους 2.1.2.2.(19) και 4.2.(26) πιο κάτω). Η άσκηση, δε, της ρητορικής, όπως την αναλύει ο φιλόσοφος, ανατρέχει και παραπέμπει στη λειτουργία της πολιτικής ζωής¹⁶, ανυπερθέτως και στις δύο κατ' εξοχή υπό εξέταση εκφάνσεις της. Στη βιβλιογραφία, πάντως, διατυπώνονται επιχειρήματα για τα κέρδη τα οποία μπορεί να έχουν οι ενασχολούμενοι με την αριστοτέλεια ρητορική τέχνη (Molina and Spicer, 2004).

(20) Ένα άλλο έργο του Σταγειρίτη φιλοσόφου, το *Αθηναίων Πολιτεία*, μπορεί να προσθέσει στην έρευνα. Αναντίρρητα, η εξιστόρηση και η ανάλυση του πολιτικού μηχανισμού της πόλης-κράτους των Αθηνών, από τον έβδομο μέχρι και τον τέταρτο αιώνα π.Χ., από τον Αριστοτέλη στο έργο αυτό προσδιορίζει την ιστορική συνάφεια της αρχαίας εποχής, ενισχύοντας έτσι και την κατανόησή μας ως προς ορισμένες κατευθύνσεις προς τις οποίες η αριστοτέλεια σκέψη προσανατολίστηκε¹⁷. Στο κείμενο του *Αθηναίων Πολιτεία* περιλαμβάνεται, όμως, και πληροφόρηση οπωσδήποτε πρόσφορη για να περιγραφεί η άσκηση δημόσιας διοίκησης την τότε εποχή, εκ τούτου και να καταστεί δυνατή η προβολή της εικόνας της στο σήμερα. Αναφορές από το υπόλοιπο σώμα των έργων του μεγάλου Έλληνα στοχαστή δεν μπορεί παρά να αποβούν χρήσιμες, για τις περιπτώσεις τουλάχιστον εκείνες στις οποίες η παραπομπή δυνατό να ενισχύσει το υπό συζήτηση θέμα.

(21) Συναφώς πρέπει να τονιστεί ότι η περί πολιτικής πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη, αν και προϊόν σκέψεων ή παρατηρήσεων επί ανώριμων μάλλον πολιτικοδιοικητικών σχημάτων, ανώριμων εν συγκρίσει με τα σύγχρονα, είναι μια πρώτη μαρτυρία εισαγωγής του θεσμισμού, υπό την παραδοσιακή του μορφή, ως προσέγγισης μελέτης και ερμηνείας της πολιτικής επιστήμης. Όταν ο φιλόσοφος προσφυώς διαπίστωνε ότι «οὐ γὰρ ὁ δικαστὴς οὐδ' ὁ βουλευτὴς οὐδ' ὁ ἐκκλησιαστὴς ἄρχων ἐστίν, ἀλλὰ τὸ δικαστήριον καὶ ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος» (*Πολιτικά*, 1282a 34-35), αναδείκνυε την υπεροχή των θεσμών έναντι των ατόμων, έστω κατόχων οργάνων θεσμικών λειτουργιών· βεβαίως, ο φιλόσοφος υπαινίχθηκε και τον ρόλο που ο ανθρώπινος παράγοντας μπορεί

¹⁶ Ως υποδεικνύεται, «(ο) Αριστοτέλης, ακολουθώντας την πλατωνική παράδοση [...] παρουσιάζει την τέχνη της ρητορικής ως μια τέχνη πολιτικής» (Κούτρας, 1973, σ. 29).

¹⁷ Χρήζει, πάντως, υπόμνησης ότι, μεταξύ των μελετητών, έχουν εκφραστεί διαφορετικές απόψεις ως προς την πατρότητα και τη σύνταξη της *Αθηναίων Πολιτείας*. Σχετικές είναι οι αναφορές στους Keaney, 1992; Rhodes, 1993.

να έχει σε σχέση με το όλο θεσμικό σύστημα, ζήτημα ιδιαίτερα προσφιλές στους νεοθεσμιστές¹⁸. Να σημειωθεί ότι, κατά τα πρώτα εκείνα χρόνια θεμελίωσης της πολιτικής επιστήμης, ο Αριστοτέλης, όπως έπραξαν και άλλοι πολιτικοί φιλόσοφοι, υιοθέτησε μια απλή πρακτική, μια πρακτική που έτεινε στον εντοπισμό και την ανάλυση της επιτυχίας των τότε υφιστάμενων θεσμών διακυβέρνησης και στη, μετά από παρατήρηση, παράθεση εισηγήσεων για δημιουργία άλλων θεσμών, επωφελών, κατά την άποψή του, για την κοινωνία (Peters, 2005, p. 3). Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος μελετούσε τους θεσμούς γιατί, ακριβώς, πίστευε ότι αυτοί δημιουργούν κίνητρα και διαπλάθουν αξίες (Steinmo, 2008, pp. 118-119).

(22) Η αξία κάθε διδακτορικής διατριβής εκτιμάται ως προς τη συμβολή της στη γνώση, συμβολή η οποία συνεπάγεται τη δημιουργία νέας γνώσης βασισμένης στην προηγούμενη διαθέσιμη, όπως επιτυγχάνεται με τη διενέργεια μιας εκτεταμένης και καινοτόμου έρευνας. Συνεπώς, σκοπός της επιστημονικής έρευνας είναι να προσθέσει στο σώμα του γνωστικού αντικειμένου. Η συμβολή στη γνώση πρέπει, ασφαλώς, να είναι όχι μόνο σημαντική, αλλά και πρωτότυπη. Μπορεί, επομένως, να διερωτηθεί κάποιος σε τι συνίσταται η πρωτοτυπία της συνεισφοράς της ανά χειράς διατριβής. Το ερώτημα που, εν τέλει, απαντάται σ' αυτή είναι πως τα όσα ο Αριστοτέλης στο έργο του διαλαμβάνει νοηματοδοτούν τις ενέργειες, τις στάσεις και τις συμπεριφορές των ανθρώπων της εποχής μας, όπως οργανώνονται πολιτικά εντός του κράτους, αλλά και φωτίζουν πτυχές θέσεων και απόψεων οι οποίες στο χρονικό μεσοδιάστημα επικράτησαν. Σ' αυτό το σημείο, αξίζει μνημείας η συζήτηση από μέρους ορισμένων μελετητών ως προς το νεοφανές του χαρακτήρα του κράτους σε σχέση με την πόλη του ελληνικού κλασικού κόσμου, δηλαδή εκείνων που δεν βρίσκουν πραγματική εννοιολογική απόκλιση ανάμεσα στο σύγχρονο κράτος και την αρχαία πόλη, αλλά μάλλον εντοπίζουν διαφορά στον βαθμό ή τα μεγέθη. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται, πολλές έννοιες που ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί για τα είδη των πολιτικών συστημάτων, όπως δημοκρατία, τυραννία και μοναρχία, έχουν τις σημερινές αντίστοιχές τους, οικείες στον σύγχρονο πολιτικό λόγο (Kraut, 2002, p. 13-14). Από την άλλη, μελετητές προβάλουν ενδιαφέρουσες οπτι-

¹⁸ Ο θεσμισμός, ως γενική προσέγγιση, μελετά τους θεσμούς διακυβέρνησης των πολιτικώς οργανωμένων κοινωνιών χρησιμοποιώντας επαγωγικές, ιστορικές και συγκριτικές μεθόδους. Στον νεοθεσμισμό, η έμφαση αποδίδεται στη δυναμική θέαση των σχέσεων, ήτοι στο πώς οι θεσμοί αλληλοεπιδρούν και αλληλοεπηρεάζονται μεταξύ τους και με την κοινωνία. Για εκτενή ανάλυση των περί θεσμισμού θεωρήσεων, βλέπε Guy Peters, 2005.

κές σ' ό,τι αφορά στη σύγκριση μεταξύ του σημερινού κράτους και της πόλης των κλασικών χρόνων. Εξ αυτών, ορισμένοι τονίζουν τη μαζική αύξηση της δύναμης/εξουσίας που κέκτηται το νεωτερικό γραφειοκρατικό κράτος για έλεγχο κάθε πτυχής της ανθρώπινης ύπαρξης σε αντίθεση με την πόλη η οποία αναπτύχθηκε κατά τρόπο φυσικό όχι μόνο για να παράσχει στο πρόσωπο ένα χώρο για να διαβιοί, αλλά και ένα νόημα για την ίδια τη ζωή του (Pohlenz, 1966, pp. 115-116).

(23) Πάντως, πρέπει να τονισθεί ότι η σημασία της διατριβής επιτείνεται και από τον βαθμό πρωτοτυπίας της. Όσο και αν αναφέρεται ότι, κατά μια έννοια, μια νέα προσέγγιση για τη δημόσια διοίκηση ήταν ένα κάλεσμα το οποίο απηύθυναν τόσο ο Αριστοτέλης όσο και ο Πλάτωνας πάνω από δύο χιλιάδες χρόνια πριν (Whicker and Areson, 1990, p. 253), παρά την επίμονη προσπάθεια, από την επισκόπηση στις δευτερογενείς πηγές, δεν εντοπίστηκαν εργασίες με θεματική που άμεσα και επαρκώς να συνδέει τη σκέψη του Σταγειρίτη φιλοσόφου με τα συγκεκριμένα πεδία της μελέτης και εφαρμογής δημόσιας πολιτικής και δημόσιας διοίκησης. Γενικά, από την έρευνα, διαφάνηκε ότι μόνο ολιγάριθμοι μελετητές επιχείρησαν μιας ορισμένης μορφής διασύνδεση, όμως και αυτοί περιορίστηκαν στην εν μέρει ή παρεμπίπτουσα ενασχόληση λόγω κυρίως της συνάφειας των αντικειμένων των μελετών τους. Η έλλειψη σχετικής βιβλιογραφίας, ασφαλώς στον βαθμό που διαπιστώνεται και από την έρευνα, κατευθύνει την προσπάθεια προς την ενίσχυση της κριτικής θεώρησης και της τεκμηρίωσης και στοιχειοθέτησης των απόψεων και επιχειρημάτων στις υφιστάμενες μελέτες, αλλά πρωτίστως προς τη θεμελίωση της επιστημονικής έρευνας με αξιόλογα στοιχεία πρωτοτυπίας. Σε κάθε περίπτωση, το ερώτημα επιχειρείται να απαντηθεί και με αναφορές φαινομένων και συμβαινόμενων του εμπειρικού κόσμου· όπως, άλλωστε, και ο ίδιος ο Αριστοτέλης έπραξε όταν μετέτρεπε τη φιλοσοφία των ιδεών και τη θεωρία της δικαιοσύνης του δασκάλου του Πλάτωνα σε συμβατές με τον καθημερινό κόσμο (Nelson, 1996, p. 66).

1.3. Μεθοδολογικά Ζητήματα

(1) Εξ υπαρχής, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι το επιδιωκόμενο της διατριβής προβάλλει, ούτως ή άλλως, ως μεθοδολογικό ζήτημα, σε σχέση τουλάχιστο με το τι σ' αυτή επιχειρείται να απαντηθεί. Θα ήταν, βεβαίως, απλοϊκό, αν όχι αφελές, να επιχειρηθεί η άμεση διασύνδεση της μελέτης του πολιτικού έργου του Έλληνα φιλοσόφου με την ανάδυση προτάσεων για την ανάπτυξη, στις μέρες μας, πρακτικών εφαρμογών στα πεδία των πολιτικοδιοικητικών επιστημών. Η κατανόηση, όμως, της θεωρίας του Αριστοτέλη μπορεί να διευρύνει την επάρκειά μας ως προς όχι

μόνο την εν γένει θεώρηση του συλλογικού βίου, αλλά και όταν συγκεκριμένα οι οργανωμένες κοινωνίες διαμορφώνουν και εφαρμόζουν πολιτικές και ασκούν διοίκηση. Είναι αλήθεια ότι η πολιτική θεωρία δεν έχει αποχωριστεί, στον χρόνο, από τη γνώση της εμπειρικής πραγματικότητας και την τεκμηρίωση των επιχειρημάτων βάσει ιστορικών στοιχείων. Η συζήτηση από τον Αριστοτέλη, την τότε εποχή, των τύπων των πολιτικών καθεστώτων αποτελεί ένα τυπικό παράδειγμα περί τούτου (Grant, 2004, p. 177). Όπως και πιο πάνω επισημαίνεται, από την υπάρχουσα βιβλιογραφία δεν κατέστη δυνατό να εντοπισθεί αυτοτελές υλικό που ευθέως να συνδέει την πολιτική θεωρία του αρχαίου φιλοσόφου με τα αντικείμενα της δημόσιας πολιτικής και της δημόσιας διοίκησης¹⁹. Η διατριβή, συνεπώς, επιδιώκει να συνεισφέρει στη διασύνδεση της πολιτικής σκέψης του Αριστοτέλη με τη λειτουργία του σύγχρονου κράτους. Πέρα από τις γενικές, ενίοτε και αόριστες, θεωρίες περί αρχών και κανόνων, η πολιτική φιλοσοφία του Έλληνα στοχαστή αντιπαραβάλλεται με τον πραγματικό κόσμο της υλοποίησης δημόσιας πολιτικής και άσκησης δημόσιας διοίκησης, με απώτερο στόχο την προσφορά στον μελετητή ενός πλαισίου από το οποίο να μπορεί να αντλήσει μαθήματα.

(2) Η έρευνα, ως αναλυτική, αξιοποιεί, μεθοδολογικό τω τρόπω, τις ήδη διαθέσιμες πηγές και ιστορικά γεγονότα προς την κατεύθυνση της κατανόησης του πολύπλοκου φαινομένου της υλοποίησης δημόσιας πολιτικής και της άσκησης δημόσιας διοίκησης, τόσο σε αντιπαραβολή με την πολιτική σκέψη και φιλοσοφία του Αριστοτέλη όσο και ως διείσδυση αυτής στο ιστορικό γίνεσθαι μέχρι τους καιρούς μας. Η αναλυτική προσέγγιση²⁰ προκρίνεται ως η πλέον κατάλληλη μεθοδολογική επιλογή για να διερευνηθούν σε βάθος οι συμπεριφορές, οι στάσεις και οι αντιλήψεις, αλλά και οι παραστάσεις, πραγματικές ή συμβολικές/φαντασιακές, της ανθρώπινης κοινωνικής και πολιτικής συμβίωσης. Η εις βάθος μελέτη και κριτική αξιολόγηση των διαθέσιμων πληροφοριών και των δεδομένων οδηγεί, κυρίως, προς τον έλεγχο των υποθέσεων και προς τον προσδιορισμό και την ερμηνεία των σχέσεων.

¹⁹ Μια τέτοια βιβλιογραφική αναφορά είναι αυτή των Molina and Spencer, 2004, η οποία όμως συνδέει ειδικά την αριστοτέλεια ρητορική με τον πλουραλισμό και τη δημόσια διοίκηση (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 1.2.(19) πιο πάνω).

²⁰ Παρέλκει, ενδεχομένως, η διευκρίνιση ότι η αναλυτική προσέγγιση, την οποία η μελέτη υιοθετεί, δεν αναφέρεται στην αναλυτική μέθοδο η οποία προϋποθέτει τη συνδυασμένη χρήση της επιστημονικής μεθόδου με την τυπική διαδικασία των θετικών επιστημών. Η προσέγγιση, την οποία η ανά χείρας μελέτη εφαρμόζει, είναι η συγκεκριμένη η οποία επεξηγείται. Στη βιβλιογραφία, η αναλυτική προσέγγιση ορίζεται υπό την έννοια ότι δια αυτής αναλύονται, σε συνάφεια με τα φιλοσοφικά έργα, οι ποικίλες έννοιες, ερωτήματα και αιτιολογήσεις οι οποίες είναι κεντρικές (Hospers, 1997, p. 5).

(3) Η αναλυτική διαδικασία, την οποία η παρούσα μελέτη εφαρμόζει, είναι πρωτίστως ιστορική και δευτερευόντως φιλοσοφική· ιστορική καθότι είναι μια μελέτη το αντικείμενο της οποίας συνδέεται με το παρελθόν, οπότε και αξιολογούνται όλες οι αναγκαίες πηγές πληροφόρησης με σκοπό να εξηγηθεί η προέλευση και η εξέλιξη του φαινομένου, προκειμένου αυτού να καταστεί κατανοητό το παρόν σε σχέση με τα πεδία της δημόσιας πολιτικής και της δημόσιας διοίκησης. Η μελέτη είναι και φιλοσοφική καθώς συνιστά μια διερεύνηση του συναφούς φιλοσοφικού corpus του αρχαίου Έλληνα στοχαστή. Αφενός, με την καταγραφή του φαινομένου στον ιστορικό χρόνο και, αφετέρου, με την ανάλυση της εν γένει πολιτικής θεωρίας του Αριστοτέλη, η μελέτη, ως πρωτότυπη συμβολή στο υφιστάμενο απόθεμα γνώσεων, επιδιώκει να καταστεί, εν τέλει, επωφελής και χρήσιμη για τον επιστήμονα. Η προσέγγιση της διατριβής προϋποθέτει, ασφαλώς, την πραγματική ανάλυση των κειμένων του Αριστοτέλη. Τα πραγματολογικά στοιχεία παρατίθενται για να προσδιορίσουν τον χώρο και τον χρόνο, ήτοι το γεωγραφικό και ιστορικό συμπεριέχον εντός του οποίου τα κείμενα συντάχθηκαν. Παρατίθενται, ακόμη, τα πολιτισμικά και ηθικά δεδομένα της εποχής, τα ήθη και τα έθιμα, αλλά και τα κίνητρα της συμπεριφοράς των δρώντων, του Σταγειρίτη φιλοσόφου περιλαμβανομένου, ενώ καταγράφονται και τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά για να περιγράψουν το κοινωνικοπολιτικό πλέγμα της αθηναϊκής πολιτείας.

(4) Η μεθοδολογία μιας έρευνας παραπέμπει σε ένα θεωρητικό σύστημα, το οποίο περιλαμβάνει τα νοητικά και πρακτικά εκείνα εργαλεία, που διαμορφώνεται για να καταστεί, εν τέλει, δυνατή η κατανόηση, οπωσδήποτε και η διαχείριση, μιας έκφανσης του πραγματικού κόσμου. Για την παρούσα μελέτη, η χρήση εργαλείων της ιστορικοσυγκριτικής θεώρησης²¹ αποτελεί μια σημαντική μεθοδολογική διάστασή της. Εν προκειμένω, τα δεδομένα και οι γενικεύσεις οι οποίες εντοπίζονται για την εποχή και την κοινωνία στην οποία έζησε ο Αριστοτέλης μάς αποτρέπουν, ακριβώς, από την κατανόηση και ερμηνεία των φαινομένων του σύγχρονου κόσμου στα μέτρα του παρελθόντος. Γι' αυτό και η κατανόηση και ερμηνεία του επί μέρους επιχειρείται σε σχέση με τη σύνδεσή του με το όλο. Η διατριβή, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής, αν και θεωρητικού προβληματισμού, πραγματεύεται φαινόμενα και συμβαίνοντα του εμπειρικού κόσμου· πραγματεύεται, συγκεκριμένα, την ανθρώπινη πολιτικοδιοικητική δραστηριότητα, κατ' εξοχή όπως

²¹ Μια οποιαδήποτε ιστορικοσυγκριτική ανάλυση, η οποία σημειωτέον δεν μπορεί να προσδεθεί σε μια θεωρία ή μέθοδο, προορίζεται να απαντήσει σε ερωτήματα του πραγματικού κόσμου, εστιάζοντας σε κοινωνικές διεργασίες εντός ενός σύνθετου περιβάλλοντος για μια διευρυμένη χρονική περίοδο, διεργασίες οι οποίες, για ηθικούς και πρακτικούς λόγους, δεν μπορούν να επαναληφθούν σε ελεγχόμενο πλαίσιο (Lange, 2013, p. 14).

εκφράζεται μέσα από τις εν γένει ενέργειες, δράσεις, στάσεις και συμπεριφορές οι οποίες λαμβάνουν χώρα κατά τη χάραξη και εφαρμογή πολιτικής και την άσκηση διοίκησης σε συλλογικό επίπεδο. Η σκέψη του Αριστοτέλη, όπως αποκαλύπτεται στο έργο του, μολονότι πολυσύνθετη, είναι, τουλάχιστο σε σχέση με τα εν λόγω ζητήματα, πρωτίστως πολιτική. Ως τίθεται και επεξηγείται στις παραγράφους 4.2.(5) και (6), η ιδανική πολιτεία του Αριστοτέλη δεν είναι ουτοπία.

(5) Σε ένα περιβάλλον με ντετερμινιστικές λογικές, πολύ πριν την ανατροπή που έφεραν επιστημονικές και φιλοσοφικές θεωρίες όπως αυτές της κβαντομηχανικής και του στρουκτουραλισμού, η πολιτική διεργασία στην οργανωμένη κοινωνία μπορούσε να εκληφθεί ότι ταυτοποιείται έναντι του αυτοσκοπού της. Η ευδαιμονία του πολίτη, ο οποίος είναι για τον Σταγειρίτη στοχαστή ο σκοπός της οργανωμένης πολιτείας, προδιαθέτει και την πολιτική συμπεριφορά²². Δοθέντος, δε, αυτού τούτου του τέλους του κράτους, ο Αριστοτέλης, όπως θα έπραττε και ένας πολιτικός επιστήμονας σήμερα, προχώρησε στην περιγραφή των τρόπων και των μέσων που συντελούν στην ορθή άσκηση της πολιτικοδιοικητικής δραστηριότητας. Μολονότι αποτελεί τον κοινό τόπο ότι, στη σύγκρισή του με τον Πλάτωνα²³, προκρίνεται ως ο εμπειριστής, ο ορθολογισμός, στον βαθμό που χαρακτηρίζει τον Αριστοτέλη, τον ωθεί να υποβάλει ερωτήσεις, τις οποίες και απαντά. Ερωτήσεις ως προς το ποιος πρέπει να θεωρείται πολίτης, ακόμη και ως προς το ποιος είναι ο βέλτιστος αριθμός των πολιτών, ποιο το δυνητικό εύρος της επικράτειας και ποια η ενδεικνύομενη τοποθεσία της πόλης. Ως προς τη σημαντικότητα της πόλης, ο Αριστοτέλης διαφωνεί με όσους «κατ' αριθμού [...] πλῆθος τῶν ἐνοικούντων κρίνουσι τὴν μεγάλην» (*Πολιτικά*, 1326a 11), προβάλλοντας τη σημασία του βαθμού της ισχύος ή/και της ποιότητας της πόλης αντί του μεγέθους του πληθυσμού της.

(6) Μπορεί στον σύγχρονο κόσμο να μην μας είναι οικείες ορισμένες από τις θέσεις τις οποίες διατύπωσε ο Αριστοτέλης, εκ τούτου και, όπως στην παράγραφο 2.3.2.3.(13) πιο κάτω επισημαίνεται, ο οξύς σχολιασμός τους από πολλούς μελετητές, όμως οι προβληματισμοί και οι σκέψεις

²² Επί τούτου, θα μπορούσε να συζητηθεί η άποψη ότι ο ντετερμινισμός, ρεύμα το οποίο ιδιαίτερα αναδείχθηκε κατά τον διαφωτισμό, αναιρεί την αντίληψη του κόσμου από τον Αριστοτέλη, η οποία υποθέτει ότι η φύση ελαύνεται από κάποια ευφυή δύναμη (Huppes-Cluysenaer and Nuno, 2013, p. 34).

²³ Στην παρούσα εργασία, εξ αφορμής τυγχάνουν σχολιασμού θέσεις του Αριστοτέλη σε αντιπαράβολή με αυτές του Πλάτωνα σε επί μέρους θέματα, όμως είναι μελετητές οι οποίοι εντοπίζουν σειρά ιδιαίτερων διαστάσεων στις απόψεις των δύο φιλοσόφων. Τέτοιες διαστάσεις κατατίθενται και συζητούνται στους Ballacci, 2018, Part I.2 - Between Philosophy and Rhetorics: Plato and Aristotle; Barker, 2009; Mayhew, 1997; Reale, 1990.

του, αν αντιπαραβληθούν στη συνάφεια των υπό εξέταση καιρών, παρέχουν τη βάση για τη διεύρυνση του διαλόγου σε σχέση με τον τρόπο και τα μέσα επί των οποίων χαράζονται οι πολιτικές και διοικούνται τα δημόσια συστήματα. Οι αντιλήψεις της εποχής εκείνης περί της μεταχείρισης των δούλων, όσο και αν αναγνωρίζονται ως απεχθείς στις μέρες μας, δύναται να συσχετισθούν με τις πολιτικές οι οποίες και τώρα εφαρμόζονται στις ανεπτυγμένες χώρες για τους οικονομικούς και πολιτικούς μετανάστες. Ακόμη, και παρά την εμφανή ανυπομονησία στη μεθοδολογία μιας ορισμένης φεμινιστικής κριτικής, με την παραπομπή σε προσβλητικές προτάσεις, εκτός του πλαισίου τους, ως αποδεικτικών στοιχείων για σεξιστικές αντιλήψεις του Αριστοτέλη (Mulgan, 1999, p. 109), η γυναίκα στις μέρες μας, ιδιαίτερα στις κοινωνίες του δυτικού κόσμου, αντιμετωπίζεται ως υποκείμενο εκμετάλλευσης και σωματεμπορίας. Για το ζήτημα της θέσης του Αριστοτέλη ως προς τα θέματα αυτά, σχετικές είναι οι αναφορές στις παραγράφους 2.3.1.2.(2), 2.3.2.3.(12) και 4.1.(6).

(7) Ως, βεβαίως, θεωρητικής υφής, η εκτενής αναφορά για τη μεθοδολογία και τη χρησιμότητα της διατριβής θα μπορούσε, αν αυτή παραμείνει προσκολλημένη στους τύπους, να εκληφθεί, αν όχι ως επίπλαστη, μάλλον σχολαστικού, παρά ακαδημαϊκού, ενδιαφέροντος. Μολαταύτα, η εκπόνηση μιας διατριβής του τύπου της βιβλιογραφικής επισκόπησης δεν μπορεί παρά να παραμείνει επικεντρωμένη στις πηγές, καθώς συνεπάγεται την προσφυγή σ' αυτές, τόσο στις πρωτογενείς όσο και στις συμπληρωματικές, και απαιτεί την επιλογή, ανάλυση και συζήτηση του συναφούς περιγραφικού και εν γένει θεωρητικού υλικού, αλλά και συνδέει, αντιπαραβάλλει και συγκρίνει τις ιδέες και τις θεωρίες από την άποψη της εγκυρότητας και εφαρμοσιμότητάς τους. Είναι, δε, αναμενόμενο ότι, στο πλαίσιο της διατριβής, και για σκοπούς κατανόησης της σκέψης του Αριστοτέλη ως κατοπτρισμού στα πεδία του επιστητού της δημόσιας πολιτικής και της δημόσιας διοίκησης, χρησιμοποιούνται διάφορες μέθοδοι. Με συστηματικό, οπωσδήποτε, τρόπο, στη βάση τεχνικών και πρακτικών που εν προκειμένω δυνατόν να εφαρμοστούν, η έρευνα εξετάζει, αναλύει και ερμηνεύει τα ζητήματα και φαινόμενα των δύο πεδίων. Η βιβλιογραφία ανασκοπείται τόσο με την επαγωγική μέθοδο, όσο και με την απαγωγική, ούτως ώστε, στο βαθμό του δυνατού, να εξετάζονται, αφενός, τα επί μέρους εντός του εμπειρικού κόσμου, για να αναχθούν σε διαπιστώσεις καθολικής ισχύος, και να αναλύονται, αφετέρου, οι γενικές έννοιες και συλλογισμοί, για να εξηγηθούν τα περιστατικά όπως συμβαίνουν στην καθημερινότητα του δημόσιου βίου. Οπωσδήποτε,

μπορεί οι ερμηνευτική και φαινομενολογική μέθοδοι να αποβαίνουν χρήσιμες· η ερμηνευτική καθότι υποβοηθά την κατανόηση των νοημάτων στα επιλεγμένα κείμενα της βιβλιογραφίας και η φαινομενολογική καθώς μετατοπίζει τη σημασία από τα φαινόμενα στην επίγνωση του ουσιώδους της συλλογικής πολιτικής δράσης.

(8) Όπως και πιο κάτω στο Κεφάλαιο 2.2.2.2 εν εκτάσει αναλύεται, η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη εκτίθεται στα έργα του *Πολιτικά*, *Ηθικά Νικομάχεια*, *Τέχνη Ρητορική* και *Αθηναίων Πολιτεία*, ενώ αποσπασματικές αναφορές που αποκαλύπτουν πτυχές της πολιτικής σκέψης του, ή, έστω, συνδέονται με αυτή, εντοπίζονται και σε άλλα έργα του. Παρά, εντούτοις, την αξιοπρόσεκτη έκτασή της, η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη δύναται να υποστηριχθεί πως υπολείπεται, με βάση τα σημερινά κριτήρια επιστημονικότητας, από του να μπορεί να χαρακτηριστεί ως επιστημονική θεωρία, με ό,τι ο όρος υποδηλοί²⁴. Μπορεί να δικαιολογηθεί ο σύγχρονος μελετητής όταν διστάζει να κατατάξει την αριστοτέλεια πολιτική σκέψη στις επιστημονικές θεωρίες, καθώς από αυτή ελλείπει η οργάνωση των υποθέσεων, προτάσεων, αρχών και ιδεών που την περιβάλλουν σε ένα επαρκές και ολοκληρωμένο σύστημα. Αφεύκτως, η επιστημονική θέαση θεωριών που διατυπώθηκαν στο απώτερο παρελθόν, όπως είναι η πολιτική του Αριστοτέλη, διοχετεύονται μέσω του σωρευτικού πρίσματος της γνώσης, άρα και δοκιμάζονται από τη χρονική τους εγγύτητα στο παρόν. Άλλωστε, οι απόψεις του Αριστοτέλη υπήρξαν εκείνες που χρησιμοποιήθηκαν από τους μεταγενέστερους του φιλοσόφους και επιστήμονες για να νοηματοδοτήσουν ή/και να επαναδιατυπώσουν λεκτικά κατασκευάσματα όπως τέτοιο είναι και η ίδια η επιστήμη²⁵.

(9) Στον σύγχρονο κόσμο, ειδικότερα στον χώρο της πανεπιστημιακής δραστηριότητας, οι επιστήμες, ως περισσότερο γνωστικά πεδία, κατ' άλλη εκδοχή γνωστικά αντικείμενα, ή επί μέρους κλάδοι ευρύτερων επιστημών, έχουν πολλαπλασιαστεί. Στις μέρες μας, καίτοι αυτό δοκιμάζει τις αντοχές των οπαδών της αρχής της επιστημονικής ακρίβειας, ως επιστήμη μπορεί να ορισθεί κάθε

²⁴ Οι έννοιες πολιτική επιστήμη και πολιτική θεωρία μπορεί, ενίοτε, να χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, όμως μεταξύ τους σημειώνονται διακριτικά γνωρίσματα. Σε ένα, ούτως ή άλλως από τον τίτλο του αυτοπροσδιοριζόμενο, δοκίμιο (*Does Political Theory still Exist?*), ήδη από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, είχε ευθέως τεθεί ως ζήτημα η θέση την οποία υπέχει η πολιτική θεωρία έναντι των ραγδαία αναπτυσσομένων τότε πολιτικών επιστημών, μολοντί υποδεικνυόταν ότι θα ήταν μια παράλογη αντίληψη να υποθέσουμε ότι θα έρθουν καιροί χωρίς πολιτική θεωρία (Berlin, p. 143-172).

²⁵ Παρά την ουσιαστική συνεισφορά του Αριστοτέλη στην εξέλιξή της, είναι ο Πλάτωνας που έδωσε ένα πρώιμο και αδρομερή ούτως ειπείν ορισμό της επιστήμης. Σε μια μάλλον εκτεταμένη συζήτηση στο έργο του *Θεαίτητος*, ο Πλάτωνας καταλήγει να ορίσει την αναζήτηση της γνώσης ως τη «μετά λόγου ἀληθείας δόξαν» (369d), ήτοι τη γνώση ή πεποίθηση που βεβαιώνεται με λογικά επιχειρήματα.

πεδίο μελέτης ή σύστημα γνώσης που ως σκοπό θέτει την, κατά τρόπο οργανωμένο και συστηματικό, παραγωγή ερμηνείας, εξήγησης, κατανόησης και πρόβλεψης των φυσικών, κοινωνικών και άλλων φαινομένων, με τη χρήση της επιστημονικής μεθόδου, στην οποία μπορεί να συμπεριλαμβάνεται η παρατήρηση, το πείραμα και η λογική διεργασία. Πάντως, η επικράτηση, από τα τέλη του 19ου αιώνα ήδη, του κινήματος του ούτω καλούμενου επιστημονισμού επηρέασε τόσο τον εν γένει ανθρώπινο στοχασμό όσο και τη θέαση των θεωριών οι οποίες αναπτύχθηκαν τους προηγούμενους αιώνες. Ο επιστημονισμός²⁶, ως η πίστη στην καθολικότητα εφαρμογής της επιστημονικής μεθόδου και προσέγγισης, ώθησε την επιστημονική κοινότητα στην εμβάθυνση υφιστάμενων και στη διερεύνηση νέων περιοχών αναζήτησης της γνώσης, όμως η δογματική προσήλωση στη αξία της επιστημονικής μεθοδολογίας, στην άποψη δηλαδή ότι η εμπειρική επιστήμη αποτελεί τη μόνη έγκυρη κοσμοθεωρία, περιόρισε το πεδίο της ανάπτυξης και προόδου στις επιστήμες που δεν συγκαταλέγονται στον σκληρό πυρήνα, αλλά και ερμηνεύτηκε ότι αποκλείει, ως μη επιστημονικές, θεωρίες που διατυπώθηκαν παλαιότερα. Υπό αυτή την έννοια, και σε αντιδιαστολή με τις σύγχρονες επιστημονικές εργασίες όπως είναι αυτές οι οποίες παρατίθενται στο Κεφάλαιο 2.1, η πρώιμη πολιτική θεωρία του Αριστοτέλη, κατ' ουσία η πρώτη πλήρης, προδήλως δεν πληροί τα κριτήρια της επιστημονικής μεθόδου, άρα και δεν δικαιούται τον τίτλο της επιστήμης.

(10) Στον δυτικό κόσμο, η διαίρεση της ιστορίας σε τρεις περιόδους, ήτοι στην αρχαιότητα, τον μεσαίωνα και τη νεωτερικότητα, ως τεχνητή νοητική επινόηση της πολιτικής κυρίως επιστήμης, παρεμβάλλεται ως βάσανος για την αναγνώριση της ανθρώπινης σκέψης που αναπτύχθηκε στις δύο πρώτες περιόδους²⁷. Η νεωτερικότητα, της οποίας η απαρχή ανάγεται στην εποχή του διαφωτισμού, αναφέρεται ως η εποχή της ανάπτυξης του αστικού τρόπου ζωής και της ανάδυσης του καπιταλιστικού *modus operandi* στις κοινωνικοοικονομικές συναλλαγές, καθώς και της αξιοποίησης της μηχανικής επιστήμης και των τεχνουργημάτων της. Η νεωτερικότητα συνδέεται κατά κύριο λόγο με την πρόοδο των επιστημών, αν όχι με τη μορφοποίησή τους. Ως μια γενική, αν και όχι απόλυτη διαπίστωση θα μπορούσε να λεχθεί ότι, αντίθετα από ό,τι συνέβαινε στην αρχαιότητα

²⁶ Είναι χαρακτηριστικό για να αναφερθεί ότι, σε ανταπόκριση μιας αναφοράς που τον συσχετίζε με τον μιμητισμό (Hayek, 1942), ο επιστημονισμός εξομοιώθηκε, με μάλλον σκωπτική διάθεση, με τον «πιθηκισμό αυτού το οποίο είναι λανθασμένο για τη μέθοδο της επιστήμης» (Popper, 1997, p. 185).

²⁷ Η διάκριση των τριών ιστορικών περιόδων προκύπτει εκ των ιδιαίτερων δεδομένων και γνωρισμάτων εκάστης. Στους Alcoc, 1998; Davies, 1996; Hirst, 2009 επιτυγχάνεται μια ευανάγνωστη και ευσύνοπτη παρουσίαση των βασικών πτυχών των τριών περιόδων στον ευρωπαϊκό χώρο.

και τον μεσαίωνα, όταν η επιστήμη «πατούσε» στο φιλοσοφικό στοχασμό, κατά τη νεωτερική εποχή, η φιλοσοφία «έπεται» των θεωριών των φυσικών επιστημών και «τρέφεται» από αυτές. Ακόμη και στα εγχειρίδια της μέσης εκπαίδευσης, η μετάβαση στη νεωτερικότητα καταγράφεται ως μια «ρήξη με τους αρχαίους», παρόλο που επισημαίνεται ότι αυτή «δεν συντελέστηκε αιφνίδια» (Γκίβαλος κ.ά., 2010, σ. 14).

(11) Αν και η διατύπωση της νευτώνειας φυσικής, τον δέκατο όγδοο αιώνα, μπορεί να προσδιοριστεί ως το χρονικό ορόσημο της ταχείας ανάπτυξης των επιστημών, οι ιστορικοί της επιστήμης τείνουν να ανιχνεύουν τις απαρχές της επιστημονικής μεθόδου κατά την περίοδο που άπτεται του ύστερου μεσαίωνα. Ο Μπέρτραντ Ράσελ (Bertrand Russell) αναγνωρίζει, εμμέσως μάλλον, ως εποχή ανάπτυξης της επιστήμης την εποχή κατά την οποία ο Γαλιλαίος Γαλιλέι (Galileo Galilei), αναστατώνοντας την πίστη των σύγχρονών του στις αυθεντίες, «έκανε το πρώτο μεγάλο βήμα», εξού και θεωρείται ο «πατέρας των σύγχρονων καιρών» (Russell, 2009, p. 20). Ο ίδιος ο Αριστοτέλης υπήρξε η κύρια εκείνη αυθεντία που αμφισβητήθηκε κατά τη μετάβαση στη νεωτερικότητα, αν και ήταν εκείνος ο οποίος παρέσχε στην επιστήμη τα εργαλεία των λογικών δομών και μεθόδων, όπως είναι ο συλλογισμός και η επαγωγή. Έκτοτε, το λεξιλόγιο της φιλοσοφίας της επιστήμης εμπλουτίστηκε, κατά τη διάρκεια των τελευταίων εκατό περίπου χρόνων, συντελούσης κυρίως και της ραγδαίας προόδου των επιστημών, και με όρους και έννοιες όπως λογικός θετικισμός, επαληθευσιμότητα, διαψευσιμότητα, επιστημονικά παραδείγματα²⁸ κ.ο.κ.

(12) Είναι, μολαταύτα, μάχιμο το επιχείρημα ότι η περί επιστήμης συζήτηση και αναζήτηση προϋπήρχε. Ο Αριστοτέλης, πρώτος μεταξύ των στοχαστών στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης, ενδιέτριψε συστηματικά στο ζήτημα των επιστημών. Εκείνα τα πρώιμα χρόνια της ανάπτυξης των επιστημών, ο Αριστοτέλης, επιχειρώντας να οριοθετήσει το πλαίσιο ή τη διαδικασία της επιστημονικής μεθόδου, κατέγραψε τα τέσσερα, ούτως ειπείν, ζητούμενά της, τα οποία είναι «τὸ ὅτι, τὸ διότι, εἰ ἔστι, τί ἔστιν» (*Αναλυτικά Ὑστερα*, 89b 24-25). Από την εποχή του Έλληνα αρχαίου στοχαστή και μέχρι και τον εικοστό πρώτο αιώνα, δεν αμφισβητήθηκε, παρά μόνο παρεμπιπτόντως

²⁸ Το 1962, ο Τόμας Κουν (Thomas Kuhn), στο μνημειώδες του σύγγραμμα *The Structure of Scientific Revolutions*, ερμήνευσε την επιστημονική πρόοδο μέσα από τη θεωρία των παραδειγμάτων (paradigms) ή, κατά άλλους, υποδειγμάτων. Τα παραδείγματα, ως πρακτικές που, όπως ο ίδιος ο Κουν πρότεινε, ορίζουν μια επιστημονική θεωρία σε μια ορισμένη χρονική στιγμή, συνίστανται σε ερμηνευτικές λογικές, συμβάσεις ή τεχνικές τις οποίες οι επιστήμονες υιοθετούν προς την κατεύθυνση της διατύπωσης των επιστημονικών θεωριών, οι οποίες σημειωτέον είναι κοινωνικές κατασκευές, αν και ο ίδιος δεν χρησιμοποίησε τον όρο ως μη εμπεδωμένο όταν διατύπωνε τη θεωρία του (Hacking, 1999, p. 97).

και ακροθιγώς, ότι η επιστήμη αναφέρεται στην κατάκτηση της γνώσης η οποία είναι ακατάλυτα και υποχρεωτικά πρωταρχική. Όπως συμπεραίνεται στα *Ηθικά Νικομάχεια*, είναι «ἐξ ἀνάγκης [...] τὸ ἐπιστητόν» (*Ηθικά Νικομάχεια* 1139b 22-23), άρα και αἰδιο. Η εξέλιξη των επιστημών, στην αντίληψη του φιλοσόφου, υπήρξε προοδευτική. Όπως ο Αριστοτέλης διατείνεται στο *Όργανον*, «πᾶσα διδασκαλία καὶ πᾶσα μάθησις διανοητικὴ ἐκ προϋπαρχούσης γίνεται γνώσεως» (*Αναλυτικά Υστερα*, 71a 1-2). Εν προκειμένω, η θέση του Έλληνα φιλοσόφου προσεγγίζει τις απόψεις που υποστηρίζουν ότι οι θεωρίες εξελίσσονται βαθμιδόν, έχοντας ως βάση τους τις προηγούμενες.

(13) Στην εξέλιξη, ασφαλώς, των πραγμάτων, μεταξύ των μελών της επιστημονικής κοινότητας, στη μακράϊωνη περί επιστήμης συζήτηση, ουδέποτε επετεύχθη ομοφωνία, από μια άποψη ούτε καν σύγκλιση θέσεων. Γενικώς, εντούτοις, οι επιστήμονες ομοφρονούν για τα βασικά στοιχεία τα οποία συνθέτουν την έννοια της επιστήμης, θεμελιακό συστατικό της οποίας είναι η γνώση. Αποκλειστική επιδίωξη της επιστήμης είναι η παραγωγή γνώσης, η συλλογή και ανάλυση πληροφοριών και παραστάσεων και η μετατροπή τους σε έγκυρες προτάσεις με τις οποίες επιτυγχάνεται η κατανόηση και η ερμηνεία των συμβαινόμενων και των φαινομένων. Η επιστημονική διαδικασία είναι αδρομερώς καταληπτή ως η επαναληπτική και συστηματική τεκμηρίωση της γνώσης μέσω των τριών κύριων σταδίων της, ήτοι της παρατήρησης, της έρευνας ή του πειράματος και της επαλήθευσης ή, όπως μια άλλη θέση αξιώνει, της διάψευσης²⁹. Σημαντικότερα στοιχεία της έννοιας της επιστήμης είναι η διυποκειμενικότητα και η ορθολογικότητα. Αν και ο υποκειμενισμός παρεισέφρησε ως φιλοσοφική θέση στην περί γνώσης συζήτηση³⁰, η επιστήμη, ως έννοια, εξ ορισμού υποδηλοί τη γνώση που αποκτάται από πλείονα του ενός υποκειμένου, θεωρητικά από το σύνολο της ανθρωπότητας ή, έστω, της κοινότητας των επιστημών.

(14) Η απόρριψη του υποκειμενισμού στην επιστήμη απαγορεύει την αποδοχή της εξ αποκαλύψεως ή εκ πίστεως γνώσης, ενώ υπαγορεύει την αναζήτησή της μέσω αξιολογικών κρίσεων.

²⁹ Η αρχή της διαψευσιμότητας, όταν πρωτοσυστητήθηκε από τον Karl Popper (Καρλ Πόπερ), παρέσχε στους μελετητές της φιλοσοφίας της επιστήμης ένα κάτοπτρο ανάστροφης θέασης μιας οποιασδήποτε θεωρίας. Αντίθετα από το τι υποστήριζε το μέχρι τότε κυρίαρχο δόγμα της επαληθευσιμότητας, η ποπεριανή θέση εκλαμβάνει ότι μία θεωρία είναι τόσο καλύτερη, όσο περισσότερο είναι διαψεύσιμη (Chalmers, 1994, Chapters 5-7).

³⁰ Παρόλη την αμφισβήτηση την οποία δέχεται η αντικειμενικότητα ως συστατικό στοιχείο της επιστήμης, για την επιστημονική κοινότητα η απόρριψή της δεν επιδέχεται συζήτησης. Στο πλαίσιο αυτό, στον χώρο της επιστήμης, η αξία της αντικειμενικότητας, κατ' ακολουθία και η άρνηση του υποκειμενισμού, αναλύεται σε σχέση με την παρατήρηση, την αλλαγή, τη εννοιολόγηση και την επιστημολογική της διάσταση (Scheffler, 1982).

Οπωσδήποτε, στην επιστημονική μέθοδο, η δοξασία, ως προϊόν υποκειμενικής σκέψης, αποκλείεται. Ο έλεγχος αποτελεί ένα άλλο από τα κύρια συστατικά της έννοιας της επιστήμης. Η αρχή της ελεγχιμότητας των επιστημονικών θεωριών απορρέει ως επακόλουθο ή συνέπεια της υιοθέτησης της επιστημονικής μεθόδου και διαδικασίας. Οι θεωρίες, λοιπόν, οι οποίες αναπτύσσονται στον χώρο των επιστημών, ελέγχονται για να ερευνηθεί και εξακριβωθεί ή πιστοποιηθεί η αποδοχή της γνώσης ως ορθής, έγκυρης ή/και αξιολογικώς αληθούς. Συναφώς αξίζει αναφοράς ότι, στη σκέψη του Αριστοτέλη, η επιστημονική ανάλυση, διά της λογικής, δεν εκλαμβάνεται ως μέρος του φιλοσοφικού του συστήματος αλλά εργαλείο, εξού και η ταξινόμησή της κάτω από τη θεματική *Οργανον*, μετά την έκδοση των συγγραμμάτων του φιλοσόφου από τον Ανδρόνικο τον Ρόδιο, έκδοση που έδωσε σ' αυτά την οριστική τους μορφή (Κάλφας, 2015, σ. 32).

(15) Συζητείται στην παράγραφο (9) ανωτέρω, δεν παρέλκει, όμως, να σημειωθεί, περαιτέρω, ότι έχει αμφισβητηθεί, από μέλη της επιστημονικής κοινότητας, η προσκόλληση στη θέση ότι η επιστημονική μέθοδος, η οποία θεωρείται ότι μπορεί να διαπιστώσει την εσωτερική φύση των πραγμάτων, επαρκεί για όλες τις ανάγκες της ανθρώπινης νόησης. Ο Φρίντριχ Χάγιεκ (Friedrich Hayek), συνοψίζοντας τη θέση αυτών που αντιδρούν στον επιστημονισμό, δέχεται μεν ότι, και στις κοινωνικές επιστήμες, μπορεί να τεθεί με καθαρά φυσικούς όρους το εξωτερικό ερέθισμα που προκαλείται από ενέργειες στις οποίες ο άνθρωπος δύναται να επιλέξει διαφορετικές δράσεις, όμως προειδοποιεί ότι η επιμονή στην εξήγηση της ανθρώπινης δράσης με εργαλείο τον επιστημονισμό αναπόφευκτα περιορίζει στο λιγότερο από ό,τι γνωρίζουμε για μια κατάσταση (Hayek, 1995). Εν πάση περιπτώσει, για το φαινόμενο του ούτω καλούμενου επιστημονικού ιμπεριαλισμού, όρος που υπονοεί την πεποίθηση για εφαρμογή μιας καλής επιστημονικής ιδέας πέραν από την περιοχή στην οποία αρχικά εισάγεται, αναπτύσσεται ένας σκεπτικισμός (Dupré, 1994), παρόλο που μέσω αυτού εκφράζεται, κατ' ουσία, το ζήτημα της διεπιστημονικότητας, τουλάχιστο ως προς τη διερεύνηση των ορίων των επιστημονικών πεδίων (Mäki, Walsh and Fernández Pinto, 2017).

(16) Υπό τα δεδομένα, όπως ανωτέρω αναλύονται, η συνδυασμένη μέθοδος την οποία η διατριβή ακολουθεί δεν μπορεί παρά να περιέχει και στοιχεία των τεχνικών της ευρετικής, όρος που παραπέμπει σε μη αλγοριθμικές μεθόδους, οι οποίες και επιδιώκουν να καταλήξουν σε ένα αποδεκτό τελικό αποτέλεσμα μέσα από μια σειρά προσεγγιστικών αποτελεσμάτων. Επισημαίνεται

ότι η χρήση της ευρετικής, για την εν γένει δημοσιοδιοικητική λειτουργία, είναι ουσιώδους σημασίας καθώς συνδέεται με τη λήψη αποφάσεων³¹. Εν πάση περιπτώσει, όμως, και λαμβανομένης υπόψη της πολυπλοκότητας, εν πολλοίς ή εν μέρει λόγω της διεπιστημονικότητας, της παρούσας διατριβής χρήζει αποσαφήνισης ότι οι οποιεσδήποτε τεχνικές ενσωματώνονται κατά την ανάπτυξη του ερευνητικού αντικειμένου της πρέπει να συνάδουν με τον κύριο χαρακτήρα της ως, αφενός, ιστορικοφιλοσοφικής αναλυτικής και, αφετέρου, ιστορικοσυγκριτικής (βλέπε, σχετικά, στις παραγράφους 3 και 4 ανωτέρω).

(17) Τα μεθοδολογικά ζητήματα και προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι μελέτες της διοικητικής ιστορίας συζητούνται εν εκτάσει, στην παρούσα διατριβή, δεδομένου ότι ποικίλουν οι απόψεις, όπως άλλωστε και σε άλλες θεματικές στον ευρύτερο χώρο των κοινωνικών επιστημών (βλέπε, σχετικά, στις παραγράφους 1.2.(10), (11) και (13), 2.2.1.1.(2), 2.3.1.1.(1), 2.3.1.2.(1), 4.1.(6) και 4.3.(4)). Όπως επισημαίνεται στη βιβλιογραφία, σε σχέση ειδικότερα με την ιστορική έρευνα στον χώρο αυτό εγείρονται ερωτήματα ως προς το κατά πόσο μπορούν να εφαρμοστούν μέθοδοι ποσοτικές-στατιστικές ή ποσοτικές-περιγραφικές, δεδομένου ότι η εργασία αφορά στο αρχειακό υλικό που υπάρχει και στο οποίο ερευνητικά ερωτήματα που μας απασχολούν σήμερα δεν απασχολούσαν αυτούς οι οποίοι τα διατηρούσαν και τα τεκμηρίωναν τη δική τους εποχή. Από την άλλη, είναι πολύ δύσκολο, αν είναι δυνατό, να δημιουργηθούν χρονολογικές σειρές εξαρτημένων μεταβλητών για έννοιες που είχαν διαφορετικό περιεχόμενο στον χρόνο μόνο. Συνεπώς μόνο από διαίσθηση μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι κυρίαρχες μέθοδοι, στον χώρο αυτό, είναι οι ποσοτικές και ποιοτικές περιγραφές της σύγκρισης της διαδικασίας διασταύρωσης των πλαισίων ή συμφραζομένων σε επί μέρους όρους γεωγραφικού χώρου, επιπέδου και πολιτικών (Raadschelders, 2012, pp. 210-211)³².

³¹ Υπογραμμίζεται μια ιδιαίτερη διάσταση της ευρετικής, αυτή διά της οποίας η εν λόγω προσέγγιση συσχετίζεται με το ζήτημα της κρίσης όταν επικρατούν συνθήκες αβεβαιότητας (Kahneman, Slovic and Tversky, 1982), συνθήκες οι οποίες, ούτως ή άλλως, χαρακτηρίζουν το μονίμως έκρυθμο δημοσιοπολιτικό περιβάλλον.

³² Είναι ενδεικτικό ότι, ακόμη και κατά τη διάρκεια των δύο περίπου αιώνων ιστορίας της κλασικής περιόδου της αθηναϊκής πόλης-κράτους, όπως περιγράφεται στην *Αθηναίων Πολιτεία*, η ιδιότητα ή/και η έννοια του πολίτη διαφοροποιείτο κάθε φορά που εισάγονταν μεταρρυθμίσεις, κύριες από τις οποίες για να υπομνησθούν είναι αυτές των Σόλωνα, η μεταρρύθμιση του οποίου ήταν αυτή «ἀφ' ἧς ἀρχή δημοκρατίας ἐγένετο» (41.2), Κλεισθένη, ο οποίος κατέστησε την πόλη «δημοτικωτέρα πολὺ τῆς Σόλωνος» (22.1), Εφιάλτη, τον οποίο συνόδευε η φήμη ότι ήταν «ἄδωροδόκητος [...] καὶ δίκαιος πρὸς τὴν πολιτείαν» (25.1), και Περικλή, ο οποίος ἐπὶ των ἡμερῶν του ἀνέδειξε την πόλη «δημοτικωτέραν ἔτι» (27.1).

1.4. Διάρθρωση της Διατριβής

(1) Μια οποιαδήποτε διατριβή αναμένεται, κατά μια ούτως ειπείν αποδομιστική προσέγγιση, να μπορέσει να τηρήσει την ελάχιστη προϋπόθεση την οποία ο Ουμπέρτο Έκο (Umberto Eco) θέτει, ήτοι, διά αυτής, να παραχθεί ένα έργο το οποίο οι άλλοι μελετητές να μην μπορούν να αγνοήσουν καθότι έχει κάτι καινούργιο να καταθέσει (Eco, 2015, p. 3). Εν προκειμένω, υιοθετείται, επιπλέον, η αρχή της πειθούς ως προς την καταγραφή ενός θέματος, αρχή σύμφωνα με την οποία το θέμα δεν μπορεί να είναι απλώς ένας τίτλος, ή ανακοίνωση ενός αντικειμένου μελέτης, ή δήλωση ενός απόλυτου γεγονότος ή μια έκθεση ιδεών· αντιθέτως, το θέμα πρέπει να είναι καθορισμένο και περιορισμένο, να έχει στέρεο και ενιαίο χαρακτήρα και να είναι ειδικό και συγκεκριμένο (Skwire and Skwire, 2014, p. 3-7).

(2) Η δομή κάθε διατριβής δεν μπορεί παρά να προσανατολίζεται στην εξυπηρέτηση των σκοπών της έρευνας. Τόσο για σκοπούς παράθεσης της ερευνητικής διαδικασίας, όσο και για σκοπούς διευκόλυνσης της ανάγνωσης, τα περιεχόμενα της παρούσας διατριβής έχουν οργανωθεί κατά ακολουθία του θέματος το οποίο συζητείται. Κύριος σκοπός της έρευνας είναι, άλλωστε, η εναργής διατύπωση και τεκμηρίωση της γνώσης που προσκομίζεται στο συγκεκριμένο πεδίο μελέτης. Υπό τα δεδομένα όπως σχηματοποιούνται από τον διεπιστημονικό χαρακτήρα της, κρίθηκε σκόπιμο η όλη εργασία να διαχωρισθεί σε τέσσερις ενότητες, οι οποίες με τη σειρά τους υποδιαιρούνται σε κεφάλαια, τα οποία προσδιορίζονται σε επί μέρους μέρη/τμήματα, με γνώμονα τη συνάφεια και συνοχή όσων διαλαμβάνονται σε κάθε ένα ξεχωριστό από αυτά. Λόγω της σύνθετης μορφής της μελέτης, η βιβλιογραφική ανασκόπηση ενσωματώνεται στο τμήμα εκείνο όπου και αφορά, αν και στο δεύτερο μέρος κυριαρχεί η ανάλυση του περιεχομένου των ιδίων των κειμένων του φιλοσόφου. Όπως κατωτέρω αναλύεται και επεξηγείται, πέραν της παρούσας εισαγωγικής στην οποία τίθεται το θεωρητικό πλαίσιο και οι μεθοδολογικές πτυχές της διατριβής, ως ενότητες της διατριβής καθορίζονται -

- η δεύτερη ενότητα, ήτοι το Μέρος Α', μέρος στο οποίο παρατίθενται και συζητούνται τα όρια και τα διαλαμβανόμενα στα δύο συναφή με τη μελέτη γνωστικά πεδία, καθώς και στις πολιτικές θεωρίες στον ιστορικό χρόνο, ενώ εξετάζονται οι κύριες παράμετροι της ηθικοπολιτικής σκέψης του Αριστοτέλη σε σχέση με το ιστορικό πλαίσιο της εν γένει πολιτικής θεωρίας και πρακτικής,

- η τρίτη ενότητα, ήτοι το Μέρος Β', στο οποίο εντοπίζονται και υποδεικνύονται οι συναφείς με το αντικείμενο της έρευνας αναφορές στο έργο του φιλοσόφου, αναφορές οι οποίες και συσχετίζονται ή αντιπαραβάλλονται με τις βασικές πτυχές της δημοσιοδιοικητικής λειτουργίας, και
- η τέταρτη ενότητα, στην οποία προσδιορίζονται και συνοψίζονται οι προεκτάσεις της αριστοτέλειας ηθικοπολιτικής θεωρίας στα πεδία μελέτης και εφαρμογής δημόσιας διοίκησης και δημόσιας πολιτικής.

(3) Ειδικότερα, η πρώτη εισαγωγική ενότητα περιγράφει και αιτιολογεί την επιλογή του συγκεκριμένου αντικειμένου, ενώ προβάλλει και τη σημασία της επιλογής αυτής ως προς το ζητούμενο της διατριβής και την ανάδειξη της συνεισφοράς της στην επιστημονική γνώση. Σ' αυτή την ενότητα περιλαμβάνεται και μια αδρομερής ανασκόπηση της συναφούς βιβλιογραφίας, εν άλλους μια αποτίμηση, ενδεικτική έστω, της μελέτης και της εξέλιξης, μέχρι σήμερα, της πολιτικής θεωρίας του Αριστοτέλη, κατ' επέκταση και της επίδρασής της στις εφαρμογές πολιτικής οργάνωσης στον δυτικό, κυρίως, κόσμο. Το ζήτημα της ενδεδειγμένης μεθόδου, καθώς και η ανάδειξη της σχέσης της έρευνας προς το επιδιωκόμενο, αναφύεται λόγω και της χρονικής απόστασης από την εποχή της εκφοράς της αριστοτέλειας περί ηθικής και πολιτικής σκέψης, διάσταση η οποία αναλύεται και συζητείται διεξοδικά στα Κεφάλαια 1.2 και 1.3.

(4) Το Μέρος Α' συναποτελείται από τρία κεφάλαια τα οποία και πραγματεύονται τα επί μέρους συστατικά της διατριβής, ήτοι τις κύριες συνιστώσες επί των οποίων η έρευνα εδράζεται και κατευθύνεται. Το πρώτο κεφάλαιο του μέρους αυτού πραγματεύεται τα δύο επί μέρους πεδία μελέτης έναντι των οποίων η ηθικοπολιτική θεωρία του αρχαίου φιλοσόφου αντιπαραβάλλεται και συζητείται στην ανά χειράς διατριβή, της οποίας και το αντικείμενο εντάσσεται. Η ανάπτυξη των δύο πεδίων μελέτης, δηλαδή αυτού της άσκησης δημόσιας πολιτικής και αυτού της υλοποίησης δημόσιας πολιτικής, παρατίθεται από την περίοδο της διαμόρφωσής τους ως τέτοιων, ενώ αναζητείται στον ιστορικό χρόνο η προέλευση και εξέλιξή τους. Η ανάλυση των πεδίων επεκτείνεται για να καλύψει το πολυδιάστατο των δύο γνωστικών αντικειμένων, αλλά και να προσδιορίσει την ετερότητα ως προς τις οπτικές θέασης και ανάγνωσής τους, ούτως ώστε να επιτευχθεί η συσχέτισή τους με την ηθικοπολιτική σκέψη του Αριστοτέλη.

(5) Τα δύο επόμενα κεφάλαια του Μέρους Α' αποσκοπούν στην παρουσίαση της ζωής και του έργου του φιλοσόφου, καθώς και την αποτύπωση της επίδρασης που αυτό είχε στη μελέτη και

τη διαχείριση του συλλογικού βίου στη συνέχεια, ούτως ώστε να είναι δυνατή η διασύνδεσή τους με τους ερευνητικούς στόχους της διατριβής. Ο βίος και το έργο του Αριστοτέλη αποτελούν το αντικείμενο του δευτέρου κεφαλαίου του Μέρους Α΄. Η, κατ' επιγραμματικό τρόπο πρέπει να διευκρινιστεί, καταγραφή της βιογραφίας του φιλοσόφου προσφέρεται για την κατανόηση του ιστορικού περιβάλλοντος της πόλης-κράτους της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας, εντός του οποίου και εντάσσεται το έργο του. Στο κεφάλαιο αυτό, αναλύεται, σ' ένα ορισμένο βαθμό, το όλο αριστοτέλειο φιλοσοφικό σύστημα. Το περιεχόμενο των περί ηθικής και πολιτικής πραγματειών του Αριστοτέλη παρατίθεται συνοπτικά, ενώ η συζήτηση εστιάζει στις κύριες παραμέτρους και διαστάσεις των διδαχών του φιλοσόφου, όπως αυτές αναδεικνύονται και μέσα από μια ευρύτερη ανάγνωση του έργου του από τους μελετητές.

(6) Στο επόμενο κεφάλαιο, παρατίθεται η πολιτική φιλοσοφία και επιστήμη όπως εξελίχθηκε στον χρόνο, από την αρχαιότητα μέχρι τους καιρούς μας. Κατ' αρχάς, τα κυριότερα πολιτικά ρεύματα, αλλά και οι θέσεις και απόψεις των εκάστοτε διαμορφωτών τους, αναλύονται και συζητούνται. Στη συνέχεια, η έμφαση αποδίδεται στην επίδραση της αριστοτέλειας σκέψης στην εξέλιξη των πολιτικών ιδεών. Η πολιτική θεωρία του Σταγειρίτη συνδέεται με τα πολιτικά κινήματα και εφαρμογές όπως υιοθετήθηκαν προϊόντος του χρόνου. Αν και δεν λείπουν αναφορές σε διαφορετικούς κόσμους, η ανάλυση της πολιτικής θεωρίας επικεντρώνεται σ' αυτή που αναπτύχθηκε στον δυτικό κόσμο. Έμφαση, ασφαλώς, αποδίδεται στη συσχέτιση του αριστοτέλειου έργου με ρεύματα της νεότερης πολιτικής θεωρίας, ρεύματα τα οποία κατατάσσονται στα σημαντικότερα.

(7) Όπως καταγράφεται πιο πάνω, στο Μέρος Α΄, πέρα από τον βίο και το έργο του Αριστοτέλη, με έμφαση την πρακτική του φιλοσοφία, αναλύονται τα επί μέρους της διατριβής, για να είναι δυνατή, στις δύο επόμενες ενότητες, ήτοι στο Μέρος Β΄ και τις συμπερασματικές παρατηρήσεις της τέταρτης ενότητας, η διασύνδεση και συσχέτιση με τα διαλαμβανόμενα στα συναφή έργα του αρχαίου φιλοσόφου. Σε σχέση με τα πεδία μελέτης και εφαρμογής δημόσιας διοίκησης και δημόσιας πολιτικής, παρατίθενται, εν περιλήψει, αλλά εν επαρκεία, και οι θεωρίες της εν γένει πολιτικής λειτουργίας, όπως αναπτύχθηκαν έκτοτε και καθόρισαν τα δύο αυτά πεδία πριν διαμορφωθούν, με την πάροδο του χρόνου, και οριστικοποιηθούν τον τελευταίο περίπου ενάμιση αιώνα.

(8) Στο Μέρος Β΄, τα περί ηθικής και πολιτικής κείμενα του Αριστοτέλη αποδελτιώνεται ως προς τη σχέση τους με τα υπό εξέταση πεδία μελέτης και εφαρμογής δημόσιας διοίκησης και

δημόσιας πολιτικής, με κριτήριο τη σχέση τους με τα συναφή αντικείμενα. Η αποδελτίωση κατευθύνεται στην κατά θεματική καταγραφή των θέσεων, απόψεων, γνώμων και πληροφοριών τις οποίες παρέχει ο φιλόσοφος στα σχετικά έργα του. Η συλλογή και συστηματική ταξινόμηση των πληροφοριών και άλλων στοιχείων οδηγεί την ερευνητική διαδικασία προς την κατάληξη μιας συνοπτικής ανακεφαλαίωσης, την εξαγωγή συμπερασμάτων και τη διατύπωση του επιλόγου. Στο μέρος αυτό, λοιπόν, οι αναφορές στα αντικείμενα της δημόσιας διοίκησης και της δημόσιας πολιτικής τίθενται, κατά πρώτον, ως προς τις ηθικές συνθήκες οι οποίες διέπουν την ανθρώπινη συλλογική δράση. Εν συνεχεία, αναδεικνύονται και συζητούνται οι ποικίλες ενδιαφέρουσες πτυχές της άσκησης δημόσιας διοίκησης όπως τις επισημαίνει ο αρχαίος φιλόσοφος. Οι παράμετροι της υλοποίησης δημόσιων πολιτικών, όπως καταγράφονται από τον Αριστοτέλη, προσεγγίζονται σε σχέση με τα επί μέρους στοιχεία τα οποία τις προσδιορίζουν. Με την παράθεση πρακτικών εφαρμογών δημόσιων πολιτικών, ολοκληρώνεται η αποδελτίωση του αριστοτέλειου έργου σε σχέση με τα εξεταζόμενα γνωστικά αντικείμενα.

(9) Στην τελευταία τέταρτη ενότητα της διατριβής, παρατίθενται οι τελικές συμπερασματικές παρατηρήσεις, οι οποίες και εντάσσονται στο ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο όπως και έχει οριστεί. Σ' αυτή την ενότητα, επαναδιατυπώνεται το ερευνητικό ζήτημα το οποίο η παρούσα διατριβή πραγματεύεται, υπό το φως των περιορισμών οι οποίοι, κατά τη διάρκεια της εκπόνησής της, ανέκυψαν και, ενδεχομένως, επηρεάζουν την εγκυρότητά της, ενώ επιχειρείται και μια ολιστική διασύνδεση ή/και κριτική θέαση των ευρημάτων, πριν αυτά αποτυπωθούν και καταγραφούν. Στην καταληκτική αυτή ενότητα υπογραμμίζεται η πρωτοτυπία και η συμβολή της μελέτης στη γνώση· ακόμη, συνοψίζονται οι απαντήσεις που ανέκυψαν κατά την μελέτη ως προς τα ερευνητικά ερωτήματα, ενώ υποδεικνύονται και οι προοπτικές σε περαιτέρω διερεύνηση των ζητημάτων τα οποία αυτή θίγει ή/και υποδεικνύει, ως ολότητα ή κατά θεματική.

(10) Ο μελετητής/αναγνώστης θα έχει παρατηρήσει ότι στην παρούσα διατριβή χρησιμοποιούνται υποσημειώσεις μόνο στο βαθμό που εξυπηρετούν τον σκοπό της παροχής συμπληρωματικής πληροφόρησης ή επεξηγήσεων ως προς το περιεχόμενο του κυρίως κειμένου. Η περιορισμένη χρήση υποσημειώσεων είναι εσκεμμένη και εντάσσεται στην προσπάθεια στο κείμενο να συμπεριληφθούν όλα τα απαραίτητα στοιχεία, έστω συμπυκνωμένα, χωρίς να αφήνεται να αποσπάται η προσοχή του αναγνώστη. Επίσης, κρίθηκε σκόπιμη η αρίθμηση των παραγράφων του κειμένου, ούτως ώστε να κατευθύνεται ο μελετητής στο ακριβές σημείο του κειμένου το οποίο σχετίζεται

με τα όσα κατά περίπτωση συζητούνται. Η αρίθμηση και διασύνδεση των παραγράφων προκρίνεται ως η πλέον πρόσφορη γιατί μπορεί να συμβάλλει και στην ενίσχυση της συνεκτικότητας του συνόλου των εννοιών, νοημάτων και ευρημάτων που περιέχονται στην ανά χείρας εργασία.

2. ΜΕΡΟΣ Α΄

ΑΣΚΗΣΗ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΟΠΟ- ΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

(1) Τα πεδία μελέτης και εφαρμογής δημόσιας διοίκησης και δημόσιας πολιτικής αποτελούν τις δύο εκφάνσεις της εν γένει ανθρώπινης πολιτικής δραστηριοποίησης, αλλά και τους δύο διακριτούς κλάδους του γνωστικού αντικειμένου της πολιτικής επιστήμης, οι οποίοι και αναδύθηκαν ως τέτοιοι μόλις στο κατώφλι του εικοστού αιώνα, αν και οι ιστορικές ρίζες του επιστητού είναι μακρές (βλέπε, για μια συνοπτική ιστορική αναδρομή, Hill and Hupe, 2002, pp. 20-28). Η σχέση και διασύνδεση των πεδίων αυτών με την ηθική και πολιτική θεωρία και σκέψη, όπως αναπτύχθηκε από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, και ειδικότερα ως προς αυτή την οποία διατύπωσε ο Αριστοτέλης, είναι, ακριβώς, το αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας, εξού και προέχει η επεξήγηση και κατανόηση του θεωρητικού και πραγματικού πλαισίου των εν λόγω πεδίων, εκκινώντας από τους χρόνους των καταβολών και ακολουθώντας την εξελικτική τους πορεία. Στο παρόν μέρος της διατριβής, παρατίθεται, κατά τρόπο συνοπτικό, περιεκτικό και επιγραμματικό, η ιστορία της πολιτικής φιλοσοφίας και επιστήμης. Οι θεμελιώδεις, ενίοτε και οι ιδιάζουσες, παράμετροι των κύριων πολιτικών θεωριών και ιδεών, όπως διαμορφώθηκαν στον ιστορικό χρόνο, καταγράφονται και, στον αναγκαίο για τους σκοπούς της διατριβής βαθμό, αναλύονται. Αυτής της ανάλυσης έπεται η συνοπτική έκθεση της ζωής και του έργου του Αριστοτέλη, αλλά και η αξιολόγηση της επίδρασης της σκέψης του φιλοσόφου στην εν γένει πολιτική σκέψη έκτοτε. Εν προκειμένω, οι βασικές παράμετροι της αριστοτέλειας ηθικοπολιτικής σκέψης συζητούνται εν περιλήψει. Κατ' ουσία, το μέρος αυτό υφίσταται για να αποτυπώσει τον διεπιστημονικό χαρακτήρα της διατριβής και τις ποικίλες διαστάσεις του θέματος το οποίο αυτή πραγματεύεται, έτσι ώστε να είναι δυνατή, στο Μέρος Β΄, η συσχέτισή του με τα διαλαμβανόμενα στα συναφή με τη δημόσια διοίκηση και δημόσια πολιτική κείμενα του Αριστοτέλη.

2.3. ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

2.1.1. Δημόσια Διοίκηση – Όρια και Περιεχόμενο του Επιστητού

2.1.1.1. Τα Χρονικά και Θεωρητικά Ορόσημα της Δημόσιας Διοίκησης

(1) Η ιστορική μαρτυρία μπορεί να υποστηρίξει ότι κάθε ανθρώπινη κοινωνία υποχρεώθηκε να υιοθετήσει, μέχρι σε ένα τουλάχιστο βαθμό, κάποιο διατεταγμένο και οργανωμένο τρόπο λειτουργίας της. Επί τούτω, η κάθε κοινωνία εγκαθιδρύει συστήματα και μηχανισμούς, μέσω των οποίων και ασκείται η δημόσια διοίκησή της, μια δραστηριότητα τόσο παλαιά όσο και ο πολιτισμός. Βεβαίως, τα συστήματα και οι μηχανισμοί που εφαρμόζονται εξελίσσονται, συν τω χρόνω, για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις ανάγκες της κοινωνίας την οποία συγκεκριμένα καλούνται να εξυπηρετήσουν. Παρατηρείται, δε, ότι, παρά την ετερότητα των αναγκών ή των συνθηκών των σημερινών ανθρώπων, η ορθή άσκηση δημόσιας διοίκησης σε μια δημοκρατική, ολοένα πιο σύνθετη και ταχέως εξελισσόμενη κοινωνία καθίσταται επιτακτική για την ευημερία και την ποιότητα ζωής του πληθυσμού. Όπως παραστατικά αναφέρεται στη βιβλιογραφία, η δημοσιοπολιτική δραστηριότητα ευρίσκεται πλέον μπροστά από ένα σταυροδρόμι, από το οποίο και πρέπει να επιλέξει τις κατευθύνσεις προς τις οποίες θα οδεύσει (deLeon and Vogenbeck, 2007).

(2) Το πεδίο μελέτης της δημόσιας διοίκησης είναι μέρος ενός ευρύτερου πεδίου που εντάσσεται κάτω από τον όρο διοίκηση, όρος ο οποίος προέρχεται από το ρήμα διοικώ. Στα λεξικά της κοινής ελληνικής, το λήμμα διοικώ, σύγχρονος όρος ο οποίος ετυμολογείται επί του αρχαίου που σημαίνει φροντίζω τα του οίκου μου, ερμηνεύεται ως διευθύνω, διαχειρίζομαι και ρυθμίζω συλλογικές υποθέσεις (Μπαμπινιώτης, 1998), επίσης και ως ρυθμίζω, κανονίζω, διευθύνω, κυβερνώ (Κριαράς, 1995). Καθόσον σχεδόν το σύνολο των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων προϋποθέτουν τη συνεργασία και τη συλλογική προσπάθεια, η διοίκηση αναφέρεται στη διαχείριση, ήτοι την κατάλληλη διάταξη, οργάνωση και συμπεριφορά, αυτής τούτης της συλλογικής δραστηριότητας. Κατ' αναλογία, στα λεξικά της αγγλικής γλώσσας, ο όρος administration συνδέεται με το ρήμα administer, αλλά και ο όρος management με το ρήμα manage, όροι οι οποίοι και αμφότεροι ανα-

φέρονται στη διοίκηση/διαχείριση. Η απόδοση της διάκρισης των δύο εννοιών της αγγλικής αντιμετωπίζεται, κατά κανόνα, με τη χρήση και στην ελληνική του όρου *μάνατζμεντ*, όρος, όμως, ο οποίος παραπέμπει μάλλον στη διαχείριση των ιδιωτικών οργανισμών, αν και χρησιμοποιείται και για τον δημόσιο τομέα. Εν προκειμένω, αξίζει αναφοράς ότι, στη βιβλιογραφία, ο Αριστοτέλης, λαμβανομένου υπόψη του περιεχομένου του έργου του σε σχέση με την ηγεσία και τη διοίκηση, έχει προσληφθεί ακόμη και ως ο ασκών τον ρόλο του διευθύνοντος συμβούλου (Τσούκας, 2004).

(3) Όπως και στις παραγράφους 1.2.(1) - (3) πιο πάνω τονίζεται, εντοπίζονται ποικίλες απόψεις και θεωρήσεις σχετικά με τον σκοπό και το εύρος των δραστηριοτήτων οι οποίες περιλαμβάνονται στη δημόσια διοίκηση. Από τη μια, υπάρχουν εκείνοι οι μελετητές οι οποίοι έχουν μια ευρύτατη θεώρηση της δημόσιας διοίκησης, περιλαμβάνοντας στον όρο όλες ανεξαιρέτως τις δραστηριότητες που διενεργούνται με σκοπό την εκπλήρωση οποιασδήποτε δημόσιας πολιτικής. Από την άλλη, υπάρχουν εκείνοι οι οποίοι έχουν μια πιο στενή θεώρηση εκλαμβάνοντας τη δημόσια διοίκηση ως περιλαμβάνουσα μόνο εκείνες τις δραστηριότητες που συνδέονται με την άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας. Οι πρώτοι μελετητές εκφράζουν μια μάλλον λειτουργική αντίληψη της δημόσιας διοίκησης, ενώ οι δεύτεροι μια πιο παραδοσιακή¹.

(4) Όπως υποστηρίζεται και κατωτέρω στην παρούσα μελέτη, ως αποτέλεσμα της εξέλιξης του συναφούς γνωστικού πεδίου, κυριαρχούν, προϊόντος του χρόνου, ευρείς ορισμοί οι οποίοι θεωρούν ως περιεχόμενο της δημόσιας διοίκησης κάθε μορφής διοίκηση που σχετίζεται με το δημόσιο συμφέρον, θεώρηση που κατατείνει στην άποψη ότι δημόσια διοίκηση σημαίνει απλώς διοίκηση των κρατικών υποθέσεων (Basu, 2004, p. 3). Στη συνέχεια, παρατίθεται μια ιστορική αναδρομή της ανάπτυξης της δημόσιας διοίκησης ως γνωστικού πεδίου. Στην αναδρομή αυτή, παρατίθενται ενδιαφέρουσες οπτικές όπως διατυπώθηκαν από τους μελετητές και θεωρητικούς, αλλά και άλλους ενασχολούμενους με το πεδίο. Πάντως, αξίζει ακόμη αναφοράς ότι, από τις απαρχές της δημόσιας διοίκησης ως διακριτού αντικειμένου μελέτης, παρατηρείται μια μετακίνηση από οργανικές θεωρήσεις σε σύνθετες αναλύσεις.

¹ Σε κάθε πολιτειακό σύστημα παραμένει, ως κεντρικό ζήτημα η σχέση της δημόσιας διοίκησης με τις τρεις εξουσίες, εκτελεστική, νομοθετική και δικαστική, όμως, κατά μια άποψη, η σημασία πρέπει να αποδίδεται ως προς το πώς οι δημόσιοι λειτουργοί και οι αξιωματούχοι σχετίζονται με τις τρεις αυτές εξουσίες όταν, σε σύμπραξη, επιδιώκουν επωφελείς πολιτικούς στόχους (Denhardt, Denhardt and Blanc, 2014, Chapter 2).

(5) Το 1972, σε ένα προφητικό έργο, ο Χάρλαν Κλίβελαντ (Harlan Cleveland) προέβλεψε ότι το περιβάλλον της δημόσιας διοίκησης με το πέρασμα του χρόνου θα είναι ιδιαίτερα πολυσύνθετο και πολυεπίπεδο, μάλλον συγκεχυμένο αν όχι χαοτικό, καίτοι ελευθεριάζον έντονα φιλελεύθερο. Ο Κλίβελαντ διείδε ότι οι δημόσιοι οργανισμοί, για να μπορέσουν να ανταποκριθούν, δεν θα είναι πλέον ιεραρχικές πυραμίδες με το κύριο μέρος του πραγματικού ελέγχου στην κορυφή, αλλά θα είναι συμπλεκόμενοι ιστοί (interlaced webs) έντασης όπως τους αποκάλεσε, ήτοι συστήματα στα οποία ο έλεγχος χαλαρώνει, η εξουσία διαχέεται, και τα κέντρα των αποφάσεων πληθαίνουν, ενώ η διαδικασία λήψης αποφάσεων καθίσταται αυξητικά μια πιο περίπλοκη διαδικασία πολύπλευρης μεσιτείας τόσο μέσα όσο και έξω από τον οργανισμό ο οποίος έχει την ευθύνη για τη λήψη, ή τουλάχιστον την ανακοίνωση, της απόφασης. Μάλιστα, και επειδή οι οργανισμοί θα είναι οριζόντιοι, ο τρόπος διακυβέρνησής τους είναι πιθανό να είναι πιο συλλογικός, συναινετικός και συμβουλευτικός, εξού και όσο πιο μεγάλα είναι τα προβλήματα που αυτοί πρέπει να αντιμετωπίσουν, τόσο η πραγματική εξουσία θα διαχέεται και τόσο μεγαλύτερος θα είναι ο αριθμός των ατόμων που θα μπορούν να την ασκήσουν (Cleveland, 1972, p. 13).

(6) Οι σύγχρονοι μελετητές του γνωστικού πεδίου της δημόσιας διοίκησης ερμηνεύουν και προβλέπουν τη λειτουργία και την εξέλιξή της. Παρότι η άσκηση δημόσιας διοίκησης είναι σχεδόν συνομήλικη της κοινής κοινωνικής συμβίωσης των ανθρώπων, η μελέτη της δημόσιας διοίκησης είναι για την ανθρωπότητα μια κατά το μάλλον αρτιγενής δραστηριότητα. Όπως εκτενώς πιο κάτω αναλύεται, οι μελετητές τις τελευταίες δεκαετίες επιχειρούν να μεταφέρουν την εξέταση της δημόσιας διοίκησης από τις δομές, ως συστατικά στοιχεία των συστημάτων, στις διαδικασίες, τους δρώντες και τις σχέσεις και διασυνδέσεις μεταξύ τους. Αυτή η προσέγγιση επιβεβαιώνει, εν πολλοίς, την πρόβλεψη του Κλίβελαντ ως προς τα χαρακτηριστικά τα οποία αποκτά η δημόσια διοίκηση προϊόντος του χρόνου, ενώ τονίζει, ιδιαίτερα, τη διάσταση της μεσιτείας και της πολυπλοκότητας την οποία προέβαλε².

(7) Ως γενέθλιος χώρος του γνωστικού πεδίου της δημόσιας διοίκησης μπορεί να θεωρηθούν οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Η πρωτοβουλία της έναρξης της επιστημονικής μελέτης της

² Η πολυπλοκότητα στη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων κατ' ουσία αναιρεί εκείνους τους ανώτατους κατόχους αξιωμάτων στη δημόσια διοίκηση, περιλαμβανομένων και αυτών από το πολιτικό προσωπικό, οι οποίοι, όταν επικοινωνούν, συνήθως με καθαρό και ακριβή λόγο, επιχειρηματολογούν στη βάση της απλοϊκής λογικής της σχέσης αιτίου και αποτελέσματος, παραβλέποντας το σύνθετο περιβάλλον εντός του οποίου οι δημόσιες υπηρεσίες παρέχονται (Haynes, 2015).

δημόσιας διοίκησης μπορεί να πιστωθεί στον Γούντροου Γούλσον (Woodrow Wilson), διατελέσαντα πρόεδρο της χώρας, ο οποίος, κατά τον ουσιώδη χρόνο, δίδασκε πολιτικές επιστήμες στο Πανεπιστήμιο του Πρίνστον (Princeton University). Στο άρθρο του με τίτλο *The Study of Administration*, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1887, ο Γούλσον τόνισε την ανάγκη θεώρησης της δημόσιας διοίκησης ως αυτοτελούς, από τις πολιτικές επιστήμες, επιστημονικού πεδίου. Η θέση αυτή του Γούλσον καταγράφηκε ως η αρχή της διχοτομίας πολιτικής και διοίκησης (politics – administration dichotomy), δηλαδή, του διαχωρισμού της πολιτικής λειτουργίας και της διοίκησης ως δύο αντιτιθέμενων ή μη συμβατών μεταξύ τους μερών. Τα διοικητικά ζητήματα, για τον Γούλσον, δεν είναι πολιτικά ζητήματα, εξού και η διοίκηση ενεργοποιείται εκτός της σφαίρας της πολιτικής. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη σχολή θέασης της δημόσιας διοίκησης, η πολιτική έχει να κάνει με τις δημόσιες πολιτικές ή την έκφραση της βούλησης του κράτους, ενώ η διοίκηση με την εκτέλεση αυτών των πολιτικών (Goodnow, 2003, p. 18). Ο Λέοναρντ Γουάιτ (Leonard White) στο σύγγραμμά του *Introduction to the Study of Public Administration* (1926), σύγγραμμα το οποίο αποτύπωσε την εν γένει ώθηση στο γνωστικό πεδίο της δημόσιας διοίκησης, διατείνεται ότι η πολιτική δεν πρέπει να παρεισδύει στη διοίκηση, η οποία υφίσταται ως επιστήμη αφ' εαυτής. Όπως παραστατικά παρουσιάζεται, ο Γουάιτ, αν και δεν ήταν αυτός που έσπειρε τον σπόρο της δημόσιας διοίκησης, ήταν αυτός που καλλιέργησε τον κήπο της (Storing, 1995, p. 327).

(8) Πολλοί μελετητές ιχνηλατούν, πριν την αμερικάνικη επανάσταση³ και σε μια περίοδο η οποία κείται ιστορικά στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού, την έντονη, αλλά όχι πάντα ευεργετική, επίδραση του κινήματος του μερκαντισμού στη σχηματοποίηση της δημόσιας διοίκησης ως διακριτού γνωστικού πεδίου (Rich, 1998, p. 98). Ο μερκαντισμός, ή εμποροκρατία στην ελληνική, άκμασε μεταξύ του δέκατου έκτου και δέκατου ογδόου αιώνα. Ο μερκαντισμός, παρότι μια οικονομική θεωρία, ευαγγελιζόταν την ευημερία του κράτους μέσω κυβερνητικών οικονομικών, κατά κύριο λόγο, πολιτικών, ρυθμίσεων και πρακτικών αμιγώς εθνικού/εθνικιστικού χαρακτήρα. Προς αυτή την κατεύθυνση, τα κράτη έτειναν στην καταβολή προσπάθειας για την ανάπτυξη της τέχνης της διακυβέρνησης σε ένα επίπεδο πολιτικών πρακτικών σχεδιασμένων για να προάγουν και διαφυλάττουν την ευημερία του κράτους (Miller and Fox, 2007, p. 93).

³ Η σημασία της αμερικάνικης επανάστασης στο επιστητό τονίζεται καθώς, με το τέλος της και τη, μέσα από το σύνταγμα που υιοθετήθηκε στις νεοσύστατες τότε Ηνωμένες Πολιτείες, εγκαθίδρυση ενός φεντεραλιστικού πολιτειακού συστήματος, αναπτύχθηκαν οι μορφές και οι φόρμες διακυβέρνησης και δημόσιας διοίκησης τις οποίες σήμερα αναγνωρίζουμε (Farazmand, 2001, p. 105).

(9) Ιδιαίτερα, πάντως, σημαντική στην ανάπτυξη του αντικειμένου της δημόσιας διοίκησης θεωρείται η επίδραση του καμεραλισμού. Ο καμεραλισμός ετυμολογείται από τη γερμανική λέξη *kamer* που προσδιορίζει εκείνη την κάμαρα (δωμάτιο) η οποία λειτουργούσε ως το θησαυροφυλάκιο, ή εν άλλοις το γενικό λογιστήριο, του ηγεμόνα. Ο καμεραλισμός, όπως αναπτύχθηκε στην Πρωσία, μεταξύ του δέκατου έκτου και δέκατου όγδοου αιώνα, μπορεί να εκληφθεί και ως μια διαφορετική εκδοχή ή «παραλλαγή» του μερκαντισμού. Σε αντιπαράβολή με τον μερκαντισμό, ο καμεραλισμός προβάλλεται, κυρίως, σε σχέση με τη διαχείριση των κρατικών υποθέσεων οι οποίες αφορούν στη δημοσιονομική διαχείριση και την οικονομική ανάπτυξη. Οι καμεραλιστές, όπως προσφυώς έχει διατυπωθεί, διατελούσαν ως σύμβουλοι διαχειριστές ή σύμβουλοι διοίκησης των ηγεμόνων (Schumpeter, 1954, Part II, Chapter 3). Οι καμεραλιστές, οι οποίοι ήταν εν μέρει οικονομολόγοι, εν μέρει πολιτικοί επιστήμονες, εν μέρει δικηγόροι και εν μέρει γραφειοκράτες/δημόσιοι λειτουργοί, ανέλαβαν και ακαδημαϊκές θέσεις, εγκαθιδρύοντας έδρες στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της εποχής ήδη από τον δέκατο όγδοο αιώνα (Backhaus, 1994), γεγονός που κατ' ουσία σηματοδοτεί την πρόωμη ανάπτυξη του δημοσιοδιοικητικού γνωστικού πεδίου.

(10) Οι ιστορικές ρίζες, βεβαίως, του επιστητού της δημόσιας διοίκησης μπορούν να ανευρεθούν στα βάθη της ανθρώπινης ιστορίας, και σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, από την εποχή κατά την οποία αρχέγονοι άνθρωποι δόμησαν τις πρώτες οργανωμένες κοινωνίες. Παρά την ανάπτυξη του γνωστικού αντικειμένου, μόλις πρόσφατα, τα τελευταία μόλις εκατό πενήντα χρόνια, η άσκηση διοίκησης χαρακτήρισε όλα τα κρατικά μορφώματα τα οποία στο μεταξύ διαμορφώθηκαν. Στη βιβλιογραφία, μελετητές υποστηρίζουν ότι στην Περσία η πρώτη εμπειρία στην κρατική παράδοση και τις διοικητικές λειτουργίες σε μαζική κλίμακα ανάγεται ήδη από το 6000 π.Χ., όπου στο βιβλικό κράτος του Ελάμ, δυτικά της Βαβυλωνίας, η διοίκηση η οποία αναπτύχθηκε αντανακλούσε αμφοτέρως τις διαστάσεις της κοσμικής και θεοκρατικής αντίληψης του νόμου, της πολιτικής και της κυβέρνησης (Farazmand, 2001, p. 39)⁴.

⁴ Οι σχέσεις θρησκείας, πολιτικής και δικαιοσύνης είναι ένα ζήτημα που αναφύεται στον ιστορικό χρόνο. Αποτελεί μια όντως ενδιαφέρουσα πτυχή, το πώς οι σχέσεις μεταξύ των τριών στον αρχαιοελληνικό κλασικό χώρο επηρέασαν τα γεγονότα κατά τη διάρκεια των πελοποννησιακών πολέμων, από τα οποία αξιομνημόνευτα είναι η επιδημία πανώλης στην πόλη των Αθηνών, ο ακρωτηριασμός των Ερμών στην αθηναϊκή αγορά και η δίκη των στρατηγών της ναυμαχίας των Αργινουσών, καθώς και εκείνη του Σωκράτη (βλέπε, για σχετική πληροφόρηση, Rubel, 2014).

(11) Όπως και καθ' όλη την ανθρώπινη ιστορία, έτσι και κατά την αρχαιότητα η άσκηση δημόσιας διοίκησης δεν περιορίστηκε μόνο στο τυπικό πρότυπο. Άλλωστε, κάθε ανθρώπινη δραστηριοποίηση ορίζεται, ενίοτε και, εν πολλοίς, καθορίζεται από τις άτυπες σχέσεις. Η έρευνα για τη διοίκηση στη φαραωνική Αίγυπτο έχει καταδείξει ότι, πέρα από την επίσημη, ως λαθρόβιος συντηρείτο και η «άλλη» διοίκηση, αυτή με τα άτυπα δίκτυα, τις φράξιες και τους προστάτες της εξουσίας. Κατά τη διάρκεια του Μέσου Βασιλείου, περίοδος που αναφέρεται περί ή κατά τον δέκατο έβδομο αιώνα π.Χ., η διοίκηση των Φαραώ, όπως και κάθε αυταρχική εξουσία, και όχι μόνο, κατ' ανάγκη στηρίχθηκε στη συνεργασία των ελίτ και των εν λόγω πατρónων της εξουσίας, οι οποίοι είχαν επιρροή να δράσουν μέσα στο πλέγμα των άτυπων μηχανισμών (Moreno García, 2013).

(12) Το γνωστικό αντικείμενο της δημόσιας διοίκησης, αν και προϊόν του δυτικού κόσμου, έχει δεχτεί σημαντικές επιδράσεις και από την ανατολική κοσμοθεωρία, καθώς γεωγραφικά και χρονολογικά επεκτείνεται τουλάχιστον μέχρι και την Κίνα του πέμπτου και έκτου αιώνα π.Χ. Τα *Ανάλεκτα*, μια συλλογή ρήσεων και διαλόγων η οποία αποδίδεται στον Κομφούκιο και τους οπαδούς του και αντανακλά την ηθική και πολιτική θεωρία της εποχής στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, αποτελεί ένα από τα κύρια αρχέτυπα έργα που πραγματεύονται ζητήματα διακυβέρνησης και δημόσιας διοίκησης. Η πολιτική σκέψη του Κομφούκιου βασίζεται πάνω στην ηθική του φιλοσοφία. Η ορθή διακυβέρνηση, όπως τη διδάσκει η κομφουκιανή φιλοσοφία πρέπει να καθοδηγείται από τις αρχές των τελετών ή κανόνων ευπρεπείας και πολύ λιγότερο της τιμωρίας από αυτούς οι οποίοι κυβερνούν. Για τον κομφουκιανισμό, κυβέρνηση σημαίνει ορθή πορεία, προς επίτευξη, δε, τούτου αυτός που κυβερνά καθήκον έχει να διορθώνει (*The Analects*, 12:17). Αντιπαράβαλλοντας τον δυτικό ιδεότυπο της γραφειοκρατίας του Μαξ Βέμπερ (Max Weber), μπορεί να τονιστούν τα διακριτά στοιχεία της περί διακυβέρνησης θεωρίας του Κουμφούκιου, όπως είναι, μεταξύ άλλων, οι έννοιες της αρετής και της ηθικής, η φύση των ηθικών συμβάσεων και πρακτικών διακυβέρνησης, η λογική της πολιτικής αμοιβαιότητας και τα χαρακτηριστικά του καλού δημόσιου λειτουργού (Frederickson, 2002).

(13) Για μια γειτονική περιοχή, την Ινδία, σε σχέση με την άσκηση δημόσιας διοίκησης κατά την αρχαιότητα, στη βιβλιογραφία μνημονεύεται το σανσκριτικό κείμενο *Αρθασάστρα* (*Arthashastra*) του Καουτύλια, μια αρχαία ινδική πραγματεία για την τέχνη της κρατικής οργάνωσης και της άσκησης της δημόσιας εξουσίας. Το κείμενο περιλαμβάνει αναφορές σχετικά με

τη μορφή της κυβέρνησης, το δίκαιο, τα συστήματα των αστικών και ποινικών δικαστηρίων, την ηθική, την οικονομία, τις αγορές και το εμπόριο, τη διπλωματία, τις θεωρίες σχετικά με τον πόλεμο, τη φύση της ειρήνης, καθώς και τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις ενός βασιλιά. Στο κείμενο, περιλαμβάνονται αφορισμοί οι οποίοι δικαιολογούν μιας αποτροπαίας μορφής άσκηση της δημόσιας διοίκησης. Ο Βέμπερ, μάλιστα, χαρακτήρισε την αρχαία ινδική πραγματεία ως «όντως ριζοσπαστικό μακιαβελισμό», ένα κείμενο το οποίο κάνει τον *Ηγεμόνα* του Νικολο Μακιαβέλι (Niccolò Machiavelli) να φαντάζει αβλαβής (Weber, 2009, pp. 123-124).

(14) Ο ίδιος ο Βέμπερ υπήρξε εκείνος ο θεωρητικός που διέκρινε τη γραφειοκρατική φύση της δημόσιας διοίκησης, ενσωματώνοντάς την στον συναφή ιδεότυπό του, του οποίου η ισχύς παραμένει αδιάλειπτη μέχρι σήμερα, παρά τη σωρεία των θεωριών οι οποίες έκτοτε διατυπώθηκαν. Για τον Βέμπερ, η δημόσια διοίκηση ως γραφειοκρατική διάσταση είναι μια νοητή κατασκευή ενός φαινομένου το οποίο πρέπει να στηρίζεται στην ορθολογική και νόμιμη εξουσία. Κύριες συνιστώσες της γραφειοκρατικής διοίκησης είναι η αρμοδιότητα, οι κανόνες και οι σχέσεις (Weber, 2015, Chapter 6)⁵. Οι αρχές και οι κανόνες της βεμπεριανής γραφειοκρατίας συμπληρώνονται από αυτές των Φρέντερικ Τέιλορ (Frederick Taylor) και Ανρί Φαγιόλ (Henri Fayol)· από τον πρώτο με τη διατύπωση του ούτω καλούμενου επιστημονικού μανάτζμεντ (scientific management), το οποίο ανέδειξε τη σημασία της κατάλληλης διάταξης και οργάνωσης των εργασιών, και από τον δεύτερο με την καταγραφή των βασικών, κλασικών πλέον, αρχών της οργάνωσης και διοίκησης, μεταξύ των οποίων και αυτές τις οποίες ο Βέμπερ τόνισε.

(15) Στον ιστορικό χρόνο, όμως, η γραφειοκρατία, ως έννοια, απέκτησε αρνητική χροιά και ταυτίστηκε με την τυπολατρία και τις άτεγκτες διαδικασίες⁶. Ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας της δημόσιας διοίκησης, όχι πάντως αυτός τον οποίο η βεμπεριανή θεωρία διδάσκει, δέχεται κριτική ως κύριο στοιχείο των ανεπαρκειών οι οποίες παρατηρούνται στην ικανοποιητική παροχή των δημόσιων υπηρεσιών. Στον κόσμο της Ανατολής, συγκεκριμένα στην αυτοκρατορική αρχαία

⁵ Από μελετητές, εντούτοις, υπογραμμίζεται ότι τόσο ο Βέμπερ όσο και μεταγενέστεροι θεωρητικοί, όταν συζητούν το φαινόμενο της γραφειοκρατίας, «αναφέρονται όχι μόνο στις κοινωνικές σχέσεις και διαδικασίες που κατά τους νεότερους χρόνους χαρακτηρίζουν την οργάνωση και τη διοίκηση των διαφόρων κοινωνικών πεδίων, αλλά και στη γραφειοκρατικοποίηση καθαυτής της ανθρώπινης ύπαρξης· στο γραφειοκρατικό πνεύμα που διέπει τη σκέψη και την δράση, όλο τον τρόπο ζωής, του σημερινού ανθρώπου» (Σεραφετινίδου, 2003, σ. 17).

⁶ Δεν μπορεί, άλλωστε να διαφεύγει ότι, στην κοινή αντίληψη, οι όροι γραφειοκράτης, γραφειοκρατικός και γραφειοκρατία προσδιορίζονται ως προσβλητικές, εξού και ουδείς αποκαλεί τον εαυτό του γραφειοκράτη ή τις μεθόδους διοίκησης που χρησιμοποιεί γραφειοκρατικές (Von Mises, 1944, p. 1).

Κίνα, η γραφειοκρατία συνδέθηκε με τους μανδαρίνους, οι οποίοι αποτελούσαν μια κατηγορία/τάξη ανώτερων κρατικών, λόγιων και αυτενεργών αξιωματούχων οι οποίοι ασκούσαν τη δημόσια διοίκηση της αυτοκρατορίας. Ο μανδαρινισμός, όρος που αποδόθηκε από τους Δυτικούς, εκφράζει στις μέρες μας όχι μόνο τις ανεπάρκειες που παρατηρούνται στην παροχή των δημόσιων υπηρεσιών, αλλά και στην τροφοδότηση των μηχανισμών σε βάρος της πολιτικής λειτουργίας για προαγωγή λυσιτελών για την κοινωνία πολιτικών⁷.

2.1.1.2. Όψεις και Θεωρήσεις της Δημόσιας Διοίκησης

(1) Στο γνωστικό αντικείμενο της δημόσιας διοίκησης, τον τελευταίο ενάμιση περίπου αιώνα, από την εποχή συγκεκριμένα της σχηματοποίησής του ως τέτοιου, έχει αναπτυχθεί ένας αριθμός θεωριών οι οποίες επιδιώκουν να εξηγήσουν τη φύση και την εξέλιξή της⁸. Κατά μία αξιολογική ταξινόμηση (Frederickson et al., 2012), οι θεωρίες αυτές μπορούν να ομαδοποιηθούν σε οκτώ κατηγορίες, στις θεωρίες οι οποίες

- αξιώνουν την υποταγή του δημοσιοδιοικητικού συστήματος στην πολιτική,
- ερμηνεύουν την πολιτική συμπεριφορά της δημόσιας διοίκησης όταν εμπλέκεται με τη διαμόρφωση και εφαρμογή πολιτικής,
- κατοπτρεύουν τη δημόσια διοίκηση μέσω της εγκαθίδρυσης θεσμών και διάφορων μορφών διοικητικών αρχών,
- εκλαμβάνουν τη δημόσια διοίκηση ως δημόσιο μάνατζμεντ υπό μάλλον νεοφιλελεύθερους όρους,
- προβάλλουν μεταμοντέρνες θεάσεις για τον περίπλοκο και ασύμμετρο χαρακτήρα της δημόσιας διοίκησης,

⁷ Αποδίδεται στους μανδαρίνους της αυτοκρατορικής Κίνας η πρόθεση, καθότι λόγιοι αξιωματούχοι και προστάτες της υφιστάμενης κατάστασης, να υιοθετούν τις κονφουκιανές νόρμες και να μην χρησιμοποιούν τις γραφειοκρατικές τους ικανότητες για να προωθήσουν δραστικές αλλαγές. Λόγω της αποστροφής τους προς την ευθεία ή/και βίαιη σύγκρουση με το κατεστημένο σύστημα, επέβαλλαν τη μείωση της έντασης για ρηξικέλευθο μετασχηματισμό της κοινωνίας (Andrain, 1994, p. 31).

⁸ Κατά μια άποψη, η δημόσια διοίκηση μπορεί να ιδωθεί σε σχέση με τη διάστασή της, και δια της οποίας μελετάται. Κατά ταύτα, η δημόσια διοίκηση μπορεί να ιδωθεί ως προς την πολιτική της διάσταση, π.χ. ως κρατική δραστηριότητα, τη νομική, π.χ. ως νομοθετική ρύθμιση, τη διοικητική, π.χ. ως μηχανισμό της εκτελεστικής εξουσίας, ή την επαγγελματική, π.χ. ως λειτούργημα (Shafritz et al, 2017 pp. 6-23).

- πραγματεύονται τα μοντέλα της λήψης αποφάσεων, με έμφαση στις λογικές και στους παράγοντες οι οποίοι επικρατούν όταν λαμβάνονται οι αποφάσεις στον δημοσιοδιοικητικό χώρο,
- υποστηρίζουν την ισχύ της προσέγγισης της δημόσιας επιλογής η οποία εξηγεί τη συμπεριφορά των δρώντων σε όρους αγοράς και ιδίου συμφέροντος ή/και
- εστιάζουν στα ζητήματα της διακυβέρνησης εντός ενός πλαισίου ρευστής και μεταβαλλόμενης σχέσης μεταξύ κράτους και κοινωνίας.

(2) Τα τελευταία τριάντα τουλάχιστο χρόνια, στη δημοσιοδιοικητική σφαίρα των χωρών του δυτικού κόσμου κυριάρχησε μια δέσμη θεωριών οι οποίες εντάχθηκαν κάτω από το κίνημα του νέου δημόσιου μάνατζμεντ, αγγλιστί new public management. Στις χώρες αυτές, προηγήθηκε η επικράτηση νεοφιλελεύθερων θεωρήσεων, οπότε και αμφισβητήθηκε η παραδοσιακή αντίληψη του δημόσιου αγαθού ως μη ανταγωνιστικού στη χρήση και ως μη αποκλειστικής χρήσης, ενώ προκρίθηκε ως επιβεβλημένη η μείωση της δημόσιας διοίκησης όχι μόνο ως μεγέθους, αλλά και ως πεδίου εφαρμογής. Η νέα αντίληψη επεδίωξε να κατευθύνει τον δημόσιο τομέα να λειτουργήσει υπό τους όρους του επιχειρείν (businesslike), με τη χρήση μοντέλων απόδοσης από τους οργανισμούς του ιδιωτικού τομέα. Το νέο δημόσιο μάνατζμεντ εφαρμόζεται μέσω του ανασχεδιασμού των δομών και της λειτουργίας δημόσιων οργανισμών για να παρέχεται στους λειτουργούς η ελευθερία και ευελιξία, αλλά και η διακριτική ευχέρεια, να αποφασίζουν και να ενεργούν προς την κατεύθυνση της βελτίωσης των παρεχόμενων υπηρεσιών, με ανάσχεση των δημόσιων δαπανών. Ως μια κύρια αδυναμία του νέου δημόσιου μάνατζμεντ αναφέρεται ο κατακερματισμός ο οποίος παρατηρείται ως προς τη διαμόρφωση και υλοποίηση δημόσιας πολιτικής, η οποία οδηγεί σε μη ικανοποιητικά αποτελέσματα και απώλεια του ελέγχου από μέρους των διαμορφωτών της πολιτικής (Groeneveld and van de Walle, 2001, p. 1)⁹.

(3) Η έννοια της νέας διακυβέρνησης (new governance) έχει ήδη διανύσει μια σχετικά μακρά περίοδο συζητήσεων μεταξύ των μελετητών, πέραν των δύο δεκαετιών. Ο όρος, ως ευρύτερος του νέου δημόσιου μάνατζμεντ, συνδέεται με την αναζήτηση της κατάλληλης λειτουργίας του δημόσιου τομέα, όχι μόνο ως συνάρτηση των πρακτικών και μεθόδων οι οποίες σ' αυτόν εφαρμόζονται.

⁹ Επί τούτου, άλλωστε, δεν πρέπει να διαφεύγει ότι «(η) κατάτμηση των αρμοδιοτήτων, σε συνδυασμό με τη θεσμική και νομική εξατομίκευση των ευθυνών, λειτουργεί προς την κατεύθυνση της αύξουσας δυσκολίας διοικητικού εντοπισμού της συγκεκριμένης και προσωπικής ανάληψης ευθύνης» (Τσουκαλάς, 1987. σ. 140).

Οι θεωρίες της διακυβέρνησης περιλαμβάνουν τις σχέσεις, διασυνδέσεις και αλληλεπιδράσεις μεταξύ της κυβέρνησης και των άλλων κρατικών φορέων, της αγοράς και της κοινωνίας των πολιτών, ήτοι των κύριων συνιστωσών σε ένα κράτος. Οι θεωρίες της διακυβέρνησης διευρύνουν την αντίληψη της δημοσιοδιοικητικής λειτουργίας· όσο σημαντική και αν θεωρηθεί η προσταγή του νέου δημόσιου μάνατζμεντ, ότι δηλαδή το κράτος λειτουργεί καλύτερα όταν λειτουργεί όπως μια επιχείρηση, αυτό δεν επαρκεί όταν η δημόσια διοίκηση έχει να ασχοληθεί και να αποφασίσει σε σχέση είτε με δικαιώματα και συμφέροντα με αξιακό χαρακτήρα, είτε με ζητήματα κατανομής των περιορισμένων δημόσιων πόρων, είτε με τη διασφάλιση της παροχής των δημόσιων αγαθών (Morgan and Cook, 2014, p. vii).

(4) Οι πολλές θεωρίες που σχετίζονται με τη δημόσια διοίκηση δύναται, ασφαλώς, να έχουν στοιχεία τα οποία να τις κατατάσσουν σε περισσότερες της μιας από τις κατηγορίες που παρατίθενται στην παράγραφο (1) πιο πάνω. Η διατύπωση μιας θεωρίας, ούτως ή άλλως, είναι μια αφήγηση ή καταγραφή, η οποία επιδιώκει να μας βοηθήσει να εξηγήσουμε ή κατανοήσουμε μια κατάσταση, μπορεί όμως και να μας καθοδηγήσει να προβλέψουμε ένα αποτέλεσμα. Τούτο γιατί η δημόσια διοίκηση, πέρα από ένα γνωστικό αντικείμενο, είναι κυρίως μια εφαρμοσμένη και πρακτική δραστηριότητα, με τους μηχανισμούς σε λειτουργία και τις συμπεριφορές σε διαμόρφωση. Πέραν των προηγηθέντων, κατωτέρω παρατίθενται ορισμένες από τις θεωρίες οι οποίες έχουν αναπτυχθεί και παρουσιάζουν ενδιαφέρον, καθώς φωτίζουν ιδιαίτερες πτυχές της δημοσιοδιοικητικής λειτουργίας και παρέχουν ποικίλες θεάσεις της κρατικής δράσης.

(5) Η θεωρία της αντιπροσώπευσης ή του εντολέα-εντολοδόχου (agency or principal-agent theory) απεικονίζει τη σχέση του ευρύτερου πολιτειακού συστήματος με τη δημόσια διοίκηση, ανυπερθέτως και τον διαχωρισμό των δύο. Η δεύτερη αναλαμβάνει να προσφέρει υπηρεσίες προς την κοινωνία κατ' εντολή του πρώτου. Στο πλαίσιο αυτό, ο εντολοδόχος κέκτηται εξουσία να λαμβάνει αυτόνομα αποφάσεις για ένα ευρύ φάσμα θεμάτων. Εν προκειμένω, η εξουσία ασκείται από τους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς ως εμπίστευμα της λαϊκής κυριαρχίας. Όχι μόνο, αλλά ειδικότερα σε σχέση με το νέο δημόσιο μάνατζμεντ, όπως πιο πάνω αναλύεται, η θεωρία της αντιπροσώπευσης συνδέεται τόσο με θέματα τα οποία εγείρονται εντός του γραφειοκρατικού μηχανισμού, παραδείγματος χάρι τι κίνητρα να παράσχει ο εντολέας για να εκμαιεύσει τη συμμόρφωση εκ μέρους του εντολοδόχου, όσο και για την επενέργεια σε διαφορετικές θεσμικές δομές,

παραδείγματος χάρι πώς είναι δυνατό να επιδράσει στους δημόσιους λειτουργούς η απόφαση για μεταφορά αρμοδιοτήτων (Denhart and Denhart, 2007, pp. 20-21).

(6) Κατά τα μέσα του εικοστού αιώνα, το ούτω καλούμενο διοικητικό κράτος (administrative state) υπήρξε μια σύλληψη του Ντουάιτ Ουάλντο (Dwight Waldo) ως προς τη φύση της σύγχρονης δημοκρατικής πολιτείας του δυτικού κόσμου. Ο Ουάλντο, στο φερώνυμο σύγγραμμά του (2007), επιχειρηματολόγησε εναντίον της σύλληψης της δημόσιας διοίκησης αποκλειστικά ως τεχνοδομής, υποστηρίζοντας ότι η διοίκηση δεν μπορεί να διαχωριστεί από την πολιτική λειτουργία. Το διοικητικό κράτος, ως ιδέα ή θεωρία, εμπεριέχει την ένταση μεταξύ δημοκρατίας, αποδοτικότητας και γραφειοκρατικών μηχανισμών, ένταση η οποία κατευθύνεται για να προάγει τις δημοκρατικές αξίες και να διασφαλίζει το δημόσιο συμφέρον κατά την υλοποίηση δημόσιας πολιτικής¹⁰. Κατά μια παραπλήσια ανάγνωση της σχέσης διοίκησης και πολιτικής, ο Γιόζεφ Σουμπέτερ (Joseph Schumpeter) έκρινε τη γραφειοκρατία ως το απαραίτητο εκείνο, συμπλήρωμα, και όχι το εμπόδιο όπως ευρέως γίνεται αντιληπτό, προς την κατεύθυνση της διασφάλισης της δημοκρατίας (1950, p. 206).

(7) Τις τελευταίες δεκαετίες, στον δυτικό κόσμο, έχει επιταθεί το φαινόμενο ο δημόσιος τομέας να αναθέτει σε ιδιωτικούς οργανισμούς εργασίες τις οποίες παραδοσιακά διεκπεραίωνε ο ίδιος. Η πρακτική αυτή λαμβάνει τη μορφή είτε της ανάθεσης μέσω συμβάσεων (contracting out) είτε μέσω εξωπορισμού (outsourcing). Η δημόσια διοίκηση στις περιπτώσεις κατά τις οποίες προσφεύγει στον εξωπορισμό εμπλέκεται κυρίως στον καθορισμό των όρων και λοιπών προδιαγραφών, παρά στην εποπτεία και παρακολούθηση των εργασιών. Οι συμπράξεις δημόσιου-ιδιωτικού τομέα είναι ένας, όντως, ιδιαίτερος τύπος ανάθεσης εργασιών και υπηρεσιών στον ιδιωτικό τομέα, στις οποίες η δημόσια διοίκηση διατηρεί μόνο εκείνες τις ευθύνες τις οποίες δεν μπορεί να μεταφέρει στον ιδιωτικό τομέα. Κατά μια άποψη, οι συμπράξεις δημόσιου τομέα και ιδιωτικού τομέα αποτελούν μια μορφή διείσδυσης του δεύτερου τομέα στο πεδίο εφαρμογής του πρώτου. Για τις εν λόγω συμπράξεις ειδικά, εγείρονται από πολλούς ερωτήματα ως προς το όφελος το οποίο η

¹⁰ Το διοικητικό κράτος του Ουάλντο, μισό αιώνα μετά την περιγραφή του ως θεωρία, εξακολουθεί να αποτελεί σημείο αναφοράς για τους μελετητές, οι οποίοι, στη βάση των όσων σ' αυτή διαλαμβάνονται, «επανεπισκέπτονται» τις θέσεις του συγγραφέα για να αναμετρηθούν κριτικά με σύγχρονες προσεγγίσεις που αμφισβητούν την αξία της δημόσιας διοίκησης υποστηρίζοντας νέες μεθόδους διεύθυνσης και συρρίκνωση του δημόσιου τομέα, και να επαναπροβάλουν τις δημοκρατικές αρχές, όπως είναι η ισότητα, η δικαιοσύνη, η διαφάνεια και η λογοδοσία (Rosenbloom and McCurdy, 2006).

κοινωνία αποκομίζει λαμβάνοντας υπόψη και συσταθμίζοντας τις πρακτικές δυσκολίες και τους δημοσιονομικούς κινδύνους που συνεπάγονται (βλέπε, μεταξύ άλλων, Corbacho, Funke, and Schwartz, 2008; Reyes-Tagle, 2018).

(8) Η αντιπροσωπευτική γραφειοκρατία (representative bureaucracy), ως έννοια στο γνωστικό αντικείμενο της δημόσιας διοίκησης, εκφράζει την αντανάκλαση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας¹¹, ως εφαρμογής, εντός των δημόσιων οργανισμών. Η δημογραφική αντιπροσώπευση του πληθυσμού στο ανθρώπινο δυναμικό του δημόσιου τομέα, από ομάδες με φυλετική, έμφυλη ή σεξουαλική ετερότητα και διαφορετικό βαθμό σωματικοπνευματικής επάρκειας, εκτιμάται ότι εγγυάται τα δικαιώματα όλων¹². Για σκοπούς διασφάλισης της ποικιλομορφίας του ανθρώπινου δυναμικού του δημόσιου τομέα, εφαρμόζονται πολιτικές και πρακτικές οι οποίες επιδιώκουν είτε την παροχή των ίσων ευκαιριών (equal opportunity), είτε τη λήψη θετικών δράσεων (affirmative or positive action). Με τις πολιτικές και πρακτικές των ίσων ευκαιριών επιδιώκεται η παραχώρηση ίσων ευκαιριών για απασχόληση αποκλείοντας τη δυσμενή ή ευνοϊκή μεταχείριση σε άτομα ή ομάδες με επί μέρους χαρακτηριστικά, ενώ με αυτές των θετικών δράσεων επιδιώκεται η λήψη μέτρων τα οποία ενισχύουν μειονεκτούντα άτομα ή ομάδες για διεκδίκηση θέσεων εργασίας στον δημόσιο τομέα. Πάντως, τίτλοι στη βιβλιογραφία αντανάκλουν τον αμφιλεγόμενο χαρακτήρα των πολιτικών και πρακτικών αυτών, θέτοντας το ερώτημα κατά πόσο η λήψη τέτοιων δράσεων εξυπηρετεί την κοινωνική δικαιοσύνη ή επιφέρει αντίστροφη διάκριση ή άδικη επιλογή (βλέπε, μεταξύ άλλων, Beckwith and Jones, 1997; Mosley and Capaldi, 1996).

(9) Για τη δημόσια διοίκηση, στον χώρο της κλασικής οργανωσιακής θεωρίας, στερη παραμένει η σημασία του πλέγματος POSTCORB, ενός πλέγματος το οποίο διατυπώθηκε ήδη από το πρώτο ήμισυ του προηγούμενου αιώνα στο θεμελιώδες σύγγραμμα *Papers on the Science of Administration* (Gulick and Urwick, 1937), και διατυπώθηκε για να απαντήσει στο ερώτημα τι κάνει

¹¹ Ως καθομολογείται, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία διαμορφώθηκε μέσα από τις διαδικασίες των δύο επαναστάσεων, της Αμερικάνικης (1785-1783) και της Γαλλικής (1789-1799). Ως βαρύνουσας σημασίας, καταγράφεται και η ούτω καλούμενη Ένδοξη Επανάσταση (Glorious Revolution) στην Αγγλία, κατά τα έτη 1688-1689, δια της οποίας η μοναρχία απώλεσε την πρότερη απόλυτη εξουσία της ελέω θεού διακυβέρνησης για να ανατεθούν κρίσιμες, πολιτικές, αρμοδιότητες στο κοινοβούλιο (Παυλόπουλος, 2020).

¹² Ως θεωρείται, ο δημόσιος τομέας σε όλες τις χώρες δημογραφικά αντιπροσωπεύεται από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα (Singh, 2010, p. 11), δεδομένο που μπορεί να συσχετισθεί με την ιδιαίτερη σημασία την οποία ο Αριστοτέλης προσέδιδε στη μεσαία τάξη της πόλης-κράτους.

ένας λειτουργός στον δημόσιο τομέα, ποιες λειτουργίες συγκεκριμένα εξυπηρετεί. Το πλέγμα αντανάκλαται στο ακρωνύμιο των αρχικών γραμμάτων, στην αγγλική γλώσσα, των βασικών λειτουργιών που διεκπεραιώνονται κατά την επιτέλεση του καθήκοντος στον δημόσιο τομέα. Αυτές είναι οι λειτουργίες του σχεδιασμού (P-lanning), της οργάνωσης (O-rganizing), της στελέχωσης (S-tuffing), της διεύθυνσης (D-irecting), του συντονισμού (CO-rdinating), του αναφέρεσθαι (R-eporting) και του προϋπολογισμού (B-udgeting). Ασφαλώς και ο κατάλογος των λειτουργιών της δημόσιας διοίκησης μπορεί να διαμορφωθεί ή διευρυνθεί υπό το πρίσμα της οπτικής του μελετητή¹³.

(10) Με κύριο εκφραστή τον Τζέιμς Μπιουκάναν (James Buchanan), η σχολή της δημόσιας επιλογής αναπτύχθηκε, από τη δεκαετία του 1960, επί της οικονομικής θεωρίας της ορθολογικής επιλογής, για να εξηγήσει τη θεωρία και τις πρακτικές της πολιτικής θεωρίας με τις μεθόδους των οικονομικών. Κατ' αυτή τη νεοφιλελεύθερων καταβολών σχολή, η οποία, όπως ο ίδιος ο Μπιουκάναν με αυταρέσκεια ανέφερε, μελετά την πολιτική χωρίς ρομαντισμό, η μεγέθυνση της δημόσιας διοίκησης οφείλεται και στο γεγονός ότι οι άνθρωποι που εμπλέκονται, αιρετοί, διοριζόμενοι και υπάλληλοι, ενεργούν και αποφασίζουν σύμφωνα με το ιδιοτελές συμφέρον τους (Public Choice Economics. 2019; Eskridge, 1988). Το μοντέλο της μεγιστοποίησης του προϋπολογισμού (budget-maximizing model), όπως αναλύθηκε από τον Γουίλιαμ Νισκάνεν (William Niskanen), υποστηρίζει ακριβώς ότι η τάση για γιγάντωση των δημόσιων οργανισμών αποδίδεται, εν πολλοίς, στη ροπή των προϊσταμένων να επιδιώκουν αύξηση των προϋπολογισμών των οργανισμών τους για να αποκτήσουν δύναμη, κύρος ή άλλα πλεονεκτήματα (Niskanen, 1968).

(11) Αποτέλεσε εξ υπαρχής ένα ερώτημα ως προς το ποια είναι τα όρια του πεδίου εφαρμογής του γνωστικού αντικειμένου της δημόσιας διοίκησης. Για ορισμένους μελετητές είναι σαφές ότι η δημόσια διοίκηση συνδέεται μόνο με την εκτελεστική εξουσία. Κατ' αυτή την άποψη, η δημόσια διοίκηση περιορίζεται στο πλαίσιο της οργάνωσης, του προσωπικού, των πρακτικών και των διαδικασιών, το οποίο είναι απαραίτητο για την αποτελεσματική διεκπεραίωση των λειτουργιών οι οποίες αναλαμβάνονται από την εκτελεστική εξουσία. Κατά μία, δε, αφαιρετική προσέγγιση, ως δημόσια διοίκηση ορίζεται η ενέργεια και δράση του κράτους ή άλλου εντός αυτού εντεταγμένου

¹³ Υποδεικνύεται, παρά ταύτα, η άποψη ότι η θέαση της δημόσιας διοίκησης υπό το πρίσμα του POSTCORB δεν είναι σημαντική, καθότι δεν περιέχει στοιχεία για τις διεργασίες διαμόρφωσης και υλοποίησης πολιτικών, με τις οποίες η διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων ασχολείται (Naidu, 1996, p. 7).

οργανισμού η οποία αποβλέπει στην επιμέλεια του δημόσιου συμφέροντος, η οποία δεν ανάγεται, όμως, στη σφαίρα της νομοθεσίας, ούτε και της δικαιοσύνης (Κυριακόπουλος, 1961, σ. 146). Οι πιο σύγχρονες θεωρήσεις, πάντως, εντάσσουν τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης και στις τρεις κρατικές εξουσίες, ενώ μια αν όχι αιρετική, μάλλον προχωρημένη μολονότι δυνάμενη για να υποστηριχθεί, άποψη θεωρεί τη δημόσια διοίκηση ως μια τέταρτη επίσημη εξουσία. Τις τελευταίες δεκαετίες, συζητείται και ο δημοσιοδιοικητικός χαρακτήρας των μη κυβερνητικών οργανώσεων, κοινωφελών οργανισμών οι οποίοι δεν ανήκουν στο κράτος και δραστηριοποιούνται σε ανθρωπιστικά, κοινωνικά, περιβαλλοντικά κ.ά. ζητήματα¹⁴.

(12) Στο επόμενο κεφάλαιο αναλύεται εκτεταμένως το γνωστικό πεδίο της δημόσιας πολιτικής. Αν παρατηρηθεί ως φαινόμενο, η δημόσια διοίκηση αποτυπώνεται ως η λειτουργία των διεργασιών, των δραστηριοτήτων, ενεργειών και πράξεων οι οποίες λαμβάνουν χώρα κατά τη διαδικασία παραγωγής δημόσιων πολιτικών, από το στάδιο του σχεδιασμού μέχρι και την αξιολόγησή τους. Είναι γι' αυτό σημαντικό η δημόσια διοίκηση να συνδέεται με την παραγωγική διαδικασία δημόσιας πολιτικής, καθώς είναι μέσω αυτής που νοηματοδοτούνται οι βασικές επί μέρους πρακτικές λειτουργίες της, όπως είναι αυτές του πλέγματος POSTCORB το οποίο αναφέρεται στην παράγραφο (9) πιο πάνω, αλλά και θεωρητικοποιείται το πλαίσιο εντός του οποίου η πολιτικοδιοικητική δραστηριότητα ενεργοποιείται.

(13) Η δικαϊκή διάσταση της δημόσιας διοίκησης δεν μπορεί να παρακαμφθεί. Η δημοσιοδιοικητική λειτουργία είναι νοητή ως κατευθυνόμενη συμπεριφορά των μελών μιας κοινωνίας, δια μέσου ενός πλαισίου υποχρεωτικών, κατά τον τύπο, κανόνων. Η άσκηση δημόσιας διοίκησης δεν είναι δυνατή χωρίς τη χρήση του εργαλείου του δικαίου, το οποίο μπορεί να διακριθεί σε φυσικό και θετικό. Οι κανόνες του φυσικού δικαίου θεμελιώνονται, κατά περίπτωση στον ιστορικό χρόνο, στην ηθική ή/και στη λογική ή/και στην ανθρώπινη φύση ή/και στον θείο ή υπέρτερο λόγο. Έντονα αποτυπώνεται και στην ανά χείρας μελέτη η πεποίθηση του Αριστοτέλη στην ισχύ των τριών από τις παραμέτρους αυτές του φυσικού δικαίου, ήτοι της ηθικής, της λογικής και της

¹⁴ Η υπόσταση και ο χαρακτήρας, πολύ δε περισσότερο ο ρόλος των μη κυβερνητικών οργανώσεων εξακολουθούν να μην είναι πλήρως διαυγείς. Εξάλλου, ως θεσμός είναι μάλλον νεοφανής. Σήμερα, στη βιβλιογραφία οι οργανισμοί αυτοί εξετάζονται ως προς τη νομιμοποίησή τους έναντι του εθνικού και διεθνούς δικαίου. Για πληροφόρηση ως προς το νομικό καθεστώς των μη κυβερνητικών οργανώσεων, βλέπε Council of Europe, 2007; Lindblom, 2005.

ανθρώπινης φύσης¹⁵. Από την άλλη το θετικό δίκαιο θεμελιώνεται επί της διαδικασίας παραγωγής του. Η ισχύς, συνεπώς, του θετικού δικαίου, το οποίο ο Σταγειρίτης δεν αγνοεί, είναι αυτή τούτη η επιβολή του λόγω της θέσπισής του, και όχι η αξιολογική αναζήτηση του ως προς αφηρημένες έννοιες όπως δίκαιο, σωστό, άδικο και λάθος.

(14) Η θεώρηση του Γκαστόν Μπασελάρ (Gaston Bachelard) μπορεί να προσθέσει στην κατανόησή μας για τη σημασία του φυσικού δικαίου στην εξέλιξη της επιστήμης. Κατά τον Μπασελάρ, για να προοδεύσει η επιστήμη, προϋποτίθεται η ρήξη με την παλαιότερη γνώση. Τον Μπασελάρ, μάλιστα, τον είχε συνεπάρει το πώς το τηλεσκόπιο συνεισέφερε στην υπέρβαση πολλών αντιρρήσεων τις οποίες η επικράτηση της αριστοτέλειας σκέψης είχε εγείρει για εκατοντάδες χρόνια (Fueller, 2002, p. 125). Να σημειωθεί ότι ένα από τα εμπόδια τα οποία δυσχεραίνουν την προαγωγή της επιστήμης είναι, για τον Γάλλο στοχαστή, και η τάση να εκλαμβάνει η σκέψη τη σχέση της με τη φύση ως μη αμφισβητήσιμη. Κρίνεται, δε, ενδιαφέρον να υποδειχθεί πως αυτή η τάση είναι ιδιαίτερα εμφανής στον Αριστοτέλη. Στην πολιτική σκέψη του Σταγειρίτη φιλοσόφου, οι δύο βασικές έννοιες που χρησιμοποιεί «χρωματίζονται» ως προς τη φυσική τους διάσταση· δεδηλωμένο είναι στον Αριστοτέλη ότι, αφενός, «πᾶσα πόλις φύσει ἔστιν», αλλά και ότι, αφετέρου, «ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον» (*Πολιτικά*, 1252b 30 και 1253a 2-3), ἤτοι το κράτος αποτελεί μια φυσική πραγματικότητα και η πολιτική συνείδηση είναι από τη φύση στον άνθρωπο, αντιστοίχως.

¹⁵ Επισημαίνεται, στην υποσημείωση 4 πιο πάνω, η σημασία της θρησκείας στη διαμόρφωση των γεγονότων στον χώρο της αρχαίας κλασικής αθηναϊκή πολιτείας, όμως, προβάλλεται από την άλλη ότι ο θεϊός λόγος δεν φαίνεται να είχε καθοριστική βαρύτητα στη λήψη των αποφάσεων, κατά την οποία και κυριαρχούσε η λογική και η αιτιολόγηση (Mueller, 2009, p. 235).

2.1.2. Δημόσια Πολιτική – Διαμόρφωση, Υιοθέτηση και Αξιολόγηση

2.1.2.1 Οι Καταβολές και η Φύση της Δημόσιας Πολιτικής

(1) Αν ήθελε ζητηθεί ο καθορισμός ενός μόνο χρονικού σημείου εκκίνησης του γνωστικού αντικειμένου της δημόσιας πολιτικής, οι πλείστοι μελετητές θα συμφωνούσαν ότι αυτό εμπίπτει στα μέσα χρόνια του εικοστού αιώνα. Όπως ίσχυσε για τον Γουίλσον σε σχέση με τη δημόσια διοίκηση (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.1.1.1.(7)), η πρωτοβουλία της έναρξης της επιστημονικής μελέτης της δημόσιας πολιτικής μπορεί να πιστωθεί στον Χάρολντ Λάσγουελ (Harold Lasswell), ο οποίος με την εμβληματική πραγματεία του *The Policy Orientation* το 1951, συντέλεσε στη δημιουργία των ούτω καλούμενων επιστημών της πολιτικής. Οι επιστήμες της πολιτικής¹⁶ αποτύπωναν, την τότε εποχή, το διεπιστημονικό εγχείρημα ερμηνείας του φαινομένου της δημόσιας δράσης για την υλοποίηση πολιτικών στη βάση της αξιοποίησης της συσσωρευμένης γνώσης των κοινωνικών και άλλων επιστημονικών κλάδων.

(2) Έχει, λοιπόν, το πεδίο μελέτης δημόσιας πολιτικής διανύσει μια σύντομη ιστορική διαδρομή. Δεν μπορεί, εντούτοις, να αμφισβητηθεί ότι δημόσιες πολιτικές εφαρμόζονται από την εποχή κατά την οποία διαμορφώθηκαν τα πρώτα συστήματα διακυβέρνησης στις ακόμα πρωτόγονες κοινωνίες. Όπως παραστατικά αναφέρεται, όλοι εκείνοι οι σύμβουλοι οι οποίοι ψιθύριζαν στα αυτιά των ηγεμόνων, αλλά και οι αντίπαλοι οι οποίοι αξιολογούσαν τις αποφάσεις των ηγεμόνων για να τους αντιμετωπίσουν, ενεργούσαν δίκην σπουδαστών του αντικειμένου της δημόσιας πολιτικής (Smith and Larimer, 2009, p. 7). Δεν μπορούμε, βεβαίως, να παραβλέψουμε το γεγονός ότι και τα οικονομικά, οι πολιτικές επιστήμες και η δημόσια διοίκηση, επιστημονική κλάδοι από τους οποίους προέρχεται η μελέτη της δημόσιας πολιτικής, αναπτύχθηκαν τους τελευταί-

¹⁶ Είναι, όντως, οξύμωρο να απαιτείται η καταφυγή στην αγγλική γλώσσα για την ερμηνεία εννοιών οι οποίες ετυμολογούνται έναντι αμιγώς ελληνικών λέξεων. Εν προκειμένω, και όπως στη συνέχεια επεξηγείται, ο όρος επιστήμες της πολιτικής αναφέρονται στο γνωστικό πεδίο που στην αγγλική ονομάζεται *policy science*, και όχι στις πολιτικές επιστήμες (*political sciences*) των οποίων και αποτελεί υποδιαίρεση. Ο παρατηρητικός αναγνώστης θα έχει ήδη παρατηρήσει ότι, στην παρούσα μελέτη, το λήμμα πολιτική χρησιμοποιείται σε όλες τις ερμηνευτικές του εκδοχές, τόσο για να προσδιορίσει τις ενέργειες, δράσεις ή/και μέτρα που σχεδιάζονται και εφαρμόζονται για την επίτευξη συγκεκριμένου στόχου, ήτοι ως *policy*, όσο και για να προσδιορίσει το σύνολο των δραστηριοτήτων, στάσεων, συμπεριφορών ή/και πρακτικών που διέπουν τον συλλογικό βίο, ήτοι ως *politics*.

ους δύο αιώνες. Στη συνέχεια παρατίθενται οι κύριες συνιστώσες και διαστάσεις του συγκεκριμένου γνωστικού αντικειμένου, του οποίου το περιεχόμενο και η σημασία στην πολιτικοδιοικητική οργάνωση είναι, όντως, ουσιαστική.

(3) Από μια οπτική, η μελέτη της δημόσιας πολιτικής είναι ένα υποπεδίο των πολιτικών επιστημών. Από μια άλλη, αν αποδεχτούμε ότι αυτή έχει πλήρως απογαλακτισθεί από τις πολιτικές επιστήμες, η αλληλοεπικάλυψη μεταξύ των δύο διατηρείται εμφανής. Η δημόσια πολιτική είναι ένα εφαρμοσμένο διεπιστημονικό αντικείμενο, το οποίο αξιοποιεί εν πολλοίς τις έννοιες και τα εργαλεία των πολιτικών επιστημών. Η δημόσια πολιτική εστιάζει συγκεκριμένα στις διαδικασίες, διεργασίες, εκροές και αποτελέσματα των αποφάσεων που, κατά τον τύπο, λαμβάνονται από τους θεσμούς μιας πολιτικώς οργανωμένης κοινωνίας. Συνεπώς, η περιοχή δραστηριοποίησης της δημόσιας πολιτικής είναι σαφώς ορισμένη και αναφέρεται στο πώς οι κρατικοί θεσμοί και μηχανισμοί ενεργοποιούν, αναπτύσσουν και εφαρμόζουν πολιτικές. Οι σχετικές θεωρίες οι οποίες έχουν διατυπωθεί συνδέονται με τις λειτουργίες της οργάνωσης, της λήψης αποφάσεων και της διοίκησης στον δημόσιο τομέα, καθώς και τη διάδραση αυτών με το πολιτικό σύστημα, εντός ενός ορισμένου περιβάλλοντος πολιτικής κουλτούρας και αξιών, κοινωνικοοικονομικών περιορισμών και ιεραρχημένου θεματολογίου όπως διαμορφώνεται υπό τα δεδομένα.

(4) Με τον όρο πολιτική εννοούμε τη συντονισμένη δράση προς την επίτευξη στόχων οι οποίοι τίθενται από το κοινωνικό σύνολο. Στα δημοκρατικά καθεστάτα, εξυπακούεται ότι οι στόχοι αυτοί είναι συμπεφωνημένοι, ως αποτέλεσμα θεσμοθετημένων διεργασιών, όπως καθορίζεται από τους μηχανισμούς που εγκαθιδρύονται¹⁷. Οι επί μέρους πολιτικές αναπτύσσονται και διοχετεύονται, ακριβώς, μέσω των μηχανισμών αυτών, οι οποίοι και αναφέρονται στο σύνολο των μέτρων τα οποία λαμβάνονται και διαδικασιών και μεθόδων οι οποίες εφαρμόζονται στο πλαίσιο της σύνολης πολιτικής κρατικής λειτουργίας. Οι επί μέρους πολιτικές οι οποίες, κατά καιρούς, υιοθετούνται μπορεί να ταξινομηθούν στους ευρύτερους τομείς όπως αυτοί διακρίνονται ανάλογα με το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Οι τομείς αυτοί δυνητικά μπορεί να συνδέονται με κάθε έκφραση της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως είναι η οικονομία, η παιδεία, η πρόνοια, η υγεία κ.ο.κ.

¹⁷ Όταν οι κυβερνήσεις επιλέγουν να υλοποιήσουν δημόσιες πολιτικές οι οποίες αντανakλούν τις προτιμήσεις της κοινής γνώμης ενισχύεται και ο βαθμός δημοκρατικότητας της διακυβέρνησης, καθότι έτσι εμβαθύνεται η ενεργός αντιπροσώπευση των πολιτών στο δημοσιοπολιτικό γίγνεσθαι. Προς τούτο, βεβαίως, απαραίτητη είναι η συνθήκη οι πολίτες πραγματικά να γνωρίζουν και ανταποκρίνονται σ' αυτά τα οποία οι λήπτες των αποφάσεων πράττουν, συνθήκη η οποία, όμως, μόνο εν μέρει ισχύει (Soroka and Wlezien, 2010).

(5) Δηλωτικός προσδιορισμός του γνωστικού αντικειμένου της δημόσιας πολιτικής είναι η διάκριση μεταξύ των ζητημάτων που ρυθμίζονται μέσω της διαδικασίας της δημόσιας πολιτικής και αυτών της ιδιωτικής σφαίρας. Στην ιδιωτική σφαίρα ανάγονται ζητήματα για τα οποία το άτομο είναι ή υποτίθεται είναι ελεύθερο να αποφασίζει. Στον ιδιώτη αφήνεται να αποφασίζει, ανάλογα με τις προτιμήσεις του, και να επιλέγει από τα της διατροφής και ενδυμασίας του, μέχρι τα των επαγγελματικών δραστηριοτήτων του και της διαχείρισης της περιουσίας του. Όσο και αν η ιδιωτική σφαίρα στα σύγχρονα αστικοκαπιταλιστικά καθεστάτα θεωρείται ένας χώρος ελευθερίας, οι ρυθμίσεις οι οποίες επιτυγχάνονται μέσω των μηχανισμών της υλοποίησης δημόσιας πολιτικής επηρεάζουν, ενίοτε και σημαντικά περιορίζουν, τον χώρο αυτό¹⁸.

(6) Αποτελεί ένα επί της ουσίας ερώτημα το κατά πόσο ένας νόμος αντιστοιχεί με ένα κείμενο δημόσιας πολιτικής. Δεν μπορεί παρά να γίνει αποδεκτό ότι, όντως, ένας νόμος είναι ένα κείμενο πολιτικής. Σε ένα νομοθέτημα καθορίζεται ο σκοπός και το πεδίο εφαρμογής του, ήτοι το πεδίο πολιτικής το οποίο καλύπτει, ενώ τυγχάνουν ερμηνείας οι όροι που σ' αυτό χρησιμοποιούνται. Στο νομοθέτημα, οι αρμοδιότητες και ευθύνες κατανέμονται στους φορείς και οι ποικίλες ρυθμίσεις που εφαρμόζονται απαριθμούνται, μπορεί, δε, σ' αυτά να περιγράφονται οι μηχανισμοί επιβολής και συμμόρφωσης και τυχόν ποινές. Από την άλλη, όμως, οι έννοιες της δημόσιας πολιτικής και του νόμου δεν ταυτίζονται. Ως δημόσια πολιτική μπορεί να χαρακτηριστεί κάθε πλαίσιο δράσης, το οποίο καταρτίζεται για να αντιμετωπίσει ένα οποιοδήποτε ζήτημα δημόσιου ενδιαφέροντος. Υπό αυτό το πρίσμα, ο νόμος μπορεί να θεωρηθεί και ως προς την εργαλειακή του χρησιμότητα και αξία, όπως και στην παράγραφο 2.1.2.2.(3) πιο κάτω τονίζεται. Μπορεί να μην πληρούν όλα τα κριτήρια τα οποία ορισμένοι θέτουν, όμως πλαίσια πολιτικής είναι, λόγου χάρη, οι προγραμματικές δηλώσεις μιας κυβέρνησης η οποία αναλαμβάνει, μετά την επικράτησή της σε εκλογές, όπως και τα στρατηγικά σχέδια τα οποία καταστρώνουν οι δημόσιοι οργανισμοί.

(7) Η φύση του στρατηγικού σχεδιασμού μας οδηγεί και σε μια άλλη διάκριση των δημόσιων πολιτικών, οι οποίες και μπορούν να διαχωριστούν στις ουσιαστικές και τις διαδικαστικές. Ως ουσιαστικές ορίζονται οι πολιτικές που συνεπάγονται απτή δράση, και είτε επιφέρουν οφέλη ή κόστος είτε διανέμουν πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα για τους αποδέκτες. Η κατασκευή ενός

¹⁸ Το πού χαράσσει κάποιος τη γραμμή μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού ζητήματος αποτελεί καθοριστικό σημείο κατά τη διαμόρφωση πολιτικής, αλλά και κρίσιμη δραστηριότητα των διαμορφωτών δημόσιας πολιτικής. Ενίοτε, μάλιστα, μπορεί να ασκηθεί πίεση στους διαμορφωτές πολιτικής για να μετακινήσουν πολιτικές από τη δημόσια στην ιδιωτική σφαίρα, σε βαθμό που μπορεί να μην είναι αποδεκτός (Gerston 2010, pp. 131-132).

ηλεκτροπαραγωγικού σταθμού ή η επιβολή μιας φορολογίας αποτελούν παραδείγματα ουσιαστικών δημόσιων πολιτικών. Οι διαδικαστικές πολιτικές ως τέτοιες, προβλέπουν τις ρυθμίσεις και διαδικασίες, τους κανόνες και τις συνθήκες οι οποίες τις διέπουν, ενώ κατονομάζουν και τους δρώντες, αυτούς δηλαδή οι οποίοι καλούνται να διεκπεραιώσουν τους ρόλους στις διάφορες φάσεις υλοποίησής τους¹⁹. Ο στρατηγικός σχεδιασμός είναι ακριβώς μια διαδικαστικής φύσης δημόσια πολιτική. Ασφαλώς και το νομοθέτημα που ψηφίζεται για την επιβολή μιας φορολογίας έχει, πέραν του ουσιαστικού, και ένα διαδικαστικό χαρακτήρα.

(8) Στο πεδίο εφαρμογής δημόσιας πολιτικής μπορεί να ανιχνευθεί πως η πολιτική λειτουργία παράγει πολιτικές και πως η παραγωγή πολιτικών επηρεάζει, ενίοτε και καθορίζει, την πολιτική λειτουργία. Όπως εκτενώς πιο κάτω αναλύεται, συναφώς έχουν αναπτυχθεί θεωρίες οι οποίες προσδιορίζουν τη δημόσια πολιτική είτε ως προς την τυπολογία της είτε ως προς τα στάδιά της. Σε σχέση με την περιοχή δραστηριοποίησης τις οποίες καλύπτουν, οι πολιτικές διακρίνονται σε οικονομικές, εκπαιδευτικές, αγροτικές, αμυντικές κ.ο.κ. Οι δημόσιες πολιτικές διακρίνονται σε κατηγορίες και σε σχέση με τις επιπτώσεις τις οποίες έχουν στην κοινωνία ή τους δικαιούχους. Ως τέτοιοι τύποι πολιτικών υποδεικνύονται οι διανεμητικές, οι αναδιανεμητικές και οι ρυθμιστικές, στις οποίες περιλαμβάνονται και οι αυτορρυθμιστικές (Lowi, 1964). Πιο κάτω συζητείται και η σημασία του δημόσιου προβλήματος και δημόσιου συμφέροντος σε σχέση με τις θεωρίες οι οποίες αναλύουν την υλοποίηση δημόσιας πολιτικής ως προς τα στάδια της.

(9) Ως αναδιανεμητικές δημόσιες πολιτικές εκλαμβάνονται όλες εκείνες που συνεπάγονται μεταφορά πόρων, ωφελημάτων, δικαιωμάτων και προνομίων μεταξύ των διαφόρων τμημάτων του πληθυσμού, δημιουργώντας, ούτως ειπείν, νικητές και χαμένους. Από μια άποψη, οι πολιτικές δεν μπορεί παρά να είναι μόνο αναδιανεμητικές, καθώς κάθε παροχή σε κάποιους προκαλεί μεταφορά πόρων που, έστω στο ελάχιστο, επηρεάζει τους άλλους. Τούτου δοθέντος, ως αμιγώς διανεμητικές θεωρούνται όλες εκείνες οι πολιτικές μέσω των οποίων παραχωρούνται αγαθά ή υπηρεσίες προς στοχευμένες ομάδες του πληθυσμού, οι οποίες τα ή τις έχουν όντως ανάγκη, στο πλαίσιο κοινω-

¹⁹ Μια σημαντική διάσταση των διαδικαστικών πολιτικών στις δημοκρατικές χώρες είναι ότι, δι' αυτών, συντελείται η εδραίωση μιας διαφανούς δημόσιας διοίκησης, η οποία παρέχει στον πολίτη το δικαίωμα και τη δυνατότητα να συμμετέχει στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων (Birkland, 2011, p. 219)

νικών ή άλλων ενισχύσεων. Εν προκειμένω, αξίζει αναφοράς μια ακραία νεοφιλελεύθερη πεποίθηση η οποία θεωρεί την αναδιανομή του πλούτου ως κλοπή (Armentano, 2014), παραβιάζοντας τα δικαιώματα στην περιουσία των φορολογουμένων (Huemer, 2017).

(10) Κατά μια άλλη διάκριση, οι δημόσιες πολιτικές διακρίνονται σε σχέση με τα μέσα που χρησιμοποιούν. Κατά ταύτα, είναι οι υλικές πολιτικές οι οποίες είτε παράγουν απτά οφέλη ή κατανέμουν δύναμη στους δικαιούχους, όταν είναι ευνοϊκές προς αυτούς, είτε επιβάλλουν βάρη ή περιορισμούς στους επηρεαζόμενους, όταν είναι δυσμενείς για αυτούς. Είναι, επίσης, οι πολιτικές που έχουν συμβολικό χαρακτήρα, οι οποίες με τη χρήση κυρίως ρητορικών σχημάτων και μετάδοσης μηνυμάτων επιδιώκουν να ενημερώσουν ή να πείσουν τον πληθυσμό ή τις ομάδες στόχους, εστιάζοντας περισσότερο στο θυμικό των αποδεκτών²⁰. Η ψήφιση του νόμου που απαγορεύει το κάπνισμα σε κλειστούς χώρους εντάσσεται στην κατηγορία των υλικών δημόσιων πολιτικών, εν αντιθέσει με μια εκστρατεία μείωσης του καπνίσματος που ανήκει στην κατηγορία των συμβολικών τέτοιων.

2.1.2.2. Οι Θεωρητικές Παραστάσεις Υλοποίησης Δημόσιας Πολιτικής

(1) Από τους μελετητές του πεδίου έχουν αναπτυχθεί περιγραφικά μοντέλα τα οποία σχηματοποιούν τα στάδια, ή άλλως τον κύκλο της υλοποίησης δημόσιας πολιτικής. Από αυτά χρήσιμο στην κατανόηση του αντικειμένου είναι το διατυπωθέν, το 1971, από τον Τζέιμς Άντερσον (James Anderson), σύμφωνα με το οποίο η δημόσια πολιτική αρχίζει με την ανάδυση του προβλήματος και τη συμπερίληψή του στο κυβερνητικό θεματολόγιο, και πραγματώνεται με τη διαμόρφωση της αρμόζουσας ή προτιμητέας πολιτικής, την κατά τον καθορισμένο τρόπο υιοθέτησή της, την εφαρμογή της και την, στον κατάλληλο χρόνο, αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της (Anderson, 2011). Το συγκεκριμένο μοντέλο και άλλα παρόμοια έχουν δεχθεί κριτική ότι, ως γραμμικού χαρακτήρα, δεν αναδεικνύουν επαρκώς την πολυπλοκότητα της διεργασίας κατά την υλοποίηση δη-

²⁰ Ευσχέμως περιγράφεται ότι οι συμβολικές πολιτικές εκπονούνται για «κοσμητικούς» λόγους, εξού και τείνουν να έχουν τη μορφή δηλώσεων με ευρύ, ασαφή, διφορούμενο ή/και αφηρημένο περιεχόμενο, απαλλαγμένο από δεσμεύσεις για την εξασφάλιση πόρων και σχεδιασμό στρατηγικών, αν και η εκπόνηση μιας συμβολικής πολιτικής δύναται να σημαίνει το πρώτο στάδιο μιας συνεχόμενης στρατηγικής (Delaney, 2017, pp. 17-18). Επί τούτου, δεν μπορεί παρά να τεθεί η άποψη ότι «στον ορισμό οποιασδήποτε πολιτικής πρέπει απαραίτητα να περιλαμβάνονται (ρητά ή εξυπακουόμενα) όλοι οι πιθανοί παράγοντες, στους οποίους μπορεί να αποδοθεί οποιοδήποτε σφάλμα, ή να θεωρηθούν ως αιτία ατελεσφορίας» (Νταλάκου, 1997, σ. 5).

μόσιας πολιτικής, αλλ' ούτε και ενεργοποιούν τη διερεύνηση εμπειρικών προβλημάτων ή υποθέσεων. Μολαταύτα, η θεώρηση αυτή απλοποιεί τη θέαση και τη σύλληψη της διαδικασίας παραγωγής δημόσιας πολιτικής με την καταγραφή των σταδίων, προς όφελος της ανάλυσης ή μελέτης ή, ακόμη, και της απλής παρατήρησης κάθε πολιτικού φαινομένου εξελικτικού στη φύση του.

(2) Ο κύκλος της διαδικασίας υλοποίησης δημόσιας πολιτικής μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις επί μέρους φάσεις. Η πρώτη φάση περιλαμβάνει όλες εκείνες τις διεργασίες οι οποίες λαμβάνουν χώρα πριν τη λήψη των απαραίτητων αποφάσεων, όταν το πρόβλημα ταξινομείται ως δημόσιο, περιλαμβάνεται στο θεματολόγιο και διαμορφώνεται η αρμόζουσα πολιτική. Η δεύτερη φάση αναφέρεται στην υιοθέτηση της επιλεγόμενης πολιτικής η οποία κρίνεται τελικά ως η προτιμητέα, τη διεργασία δηλαδή η οποία περιλαμβάνει όλα εκείνα τα βήματα που αφορούν στη λήψη των αποφάσεων από τους κατά περίπτωση αρμόδιους φορείς/όργανα της εκτελεστικής ή/και νομοθετικής εξουσίας. Η τρίτη είναι η μετά τη λήψη των αποφάσεων φάση, κατά την οποία η πολιτική εφαρμόζεται και τυγχάνει αξιολόγησης για να εντοπισθούν τυχόν τροποποιήσεις ή αλλαγές που επιβάλλονται.

(3) Η υλοποίηση δημόσιων πολιτικών προϋποθέτει τη χρήση των κατάλληλων μέσων και εργαλείων. Αυτά μπορεί να διακριθούν σε τρεις κύριες κατηγορίες. Η ρύθμιση αποτελεί την πρώτη κατηγορία. Ένας νόμος, ένας κανονισμός, μια οδηγία και μια απόφαση αποτελούν μορφές ρύθμισης. Χωρίς, απαραιτήτως, η ρύθμιση να συνεπάγεται νομοθέτηση ή άλλης μορφής επίσημη ή τυπική λήψη απόφασης, κάθε δημόσια πολιτική εκφράζεται μέσω του καθορισμού της διαδικασίας ή των ενεργειών και των πράξεων οι οποίες πρέπει υποχρεωτικά να ακολουθούνται προς εφαρμογή της. Η εξεύρεση των πόρων, οι οποίοι εμπίπτουν στη δεύτερη κατηγορία μέσων ή εργαλείων, αποτελεί ασφαλώς αναγκαία προϋπόθεση για υλοποίηση δημόσιων πολιτικών. Είναι, μάλλον, αδύνατο να υλοποιηθούν δημόσιες πολιτικές χωρίς τους ελάχιστους πόρους, χρηματικούς, ανθρώπινους ή άλλους. Αναντίλεκτα, σε μια χώρα, το βασικότερο μέσο ή εργαλείο υλοποίησης δημόσιων πολιτικών, σε σχέση με τους πόρους, είναι ο κρατικός προϋπολογισμός²¹. Η επικοινωνία αποτελεί την τρίτη κατηγορία και αναφέρεται στα μέσα ή εργαλεία εκείνα μέσω των οποίων οι

²¹ Όπως επισημαίνεται, η συσχέτιση της διαμόρφωσης δημόσιων προϋπολογισμών με την υλοποίηση δημόσιων πολιτικών δεν έχει επαρκώς διερευνηθεί και συζητηθεί, ούτε και έχει προσκομισθεί αξιόλογη γνώση ως προς το πώς η πολιτική διεργασία διαμόρφωσης προϋπολογισμών εντάσσεται στο ευρύτερο πλέγμα της εν γένει υλοποίησης δημόσιων πολιτικών (Thurmaier and Willoughby, 2015, p. xv-xvii).

δημόσιες πολιτικές καθίστανται γνωστές στους αποδέκτες τους, από τους οποίους και ζητείται συγκεκριμένη συμπεριφορά.

(4) Η ελίτ της εξουσίας, οι πρωταγωνιστές δηλαδή της παραγωγής δημόσιων πολιτικών, όπως γλαφυρώς περιγράφει ο Τσαρλς Ράιτ Μιλς (Charles Wright Mills) ήδη από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, δεν είναι μόνο οι κυβερνώντες και οι νομοθέτες, αλλά ένα πλήθος συμβούλων και καθοδηγητών, μελών των ομάδων συμφερόντων και πίεσης²², αλλά και επαγγελματιών πολιτικών και επαγγελματιών διασήμων· όλοι αυτοί, ως επικριτές των ηθών, μάστορες της διαχείρισης της πολιτικής δύναμης και διεγέρτες της δημόσιας ευαισθησίας, επιτυγχάνουν να αποσπούν την προσοχή του κοινού ή να συγκινούν τις μάζες και να κερδίζουν την υποστήριξη αυτών οι οποίοι κατέχουν την εξουσία, ψηλά στις ιεραρχίες (Wright Mills, 2000. p. 4). Ασφαλώς, στο προσκήνιο ενεργούν οι θεσμικοί δρώντες που αποφασίζουν για τις πολιτικές με τη θεσμική ιδιότητά τους, αλλά και την επίσημη αρμοδιότητα και την εξουσία με τις οποίες το νομοθετικό πλαίσιο τους περιβάλλει.

(5) Μεταξύ των κύριων δρώντων στην παραγωγή δημόσιας πολιτικής, συγκαταλέγονται τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, πλέον και κοινωνικής δικτύωσης, των οποίων ο εμφανής και αφανής ρόλος κατά κόρον προβάλλεται από τους μελετητές του πεδίου· από τον δέκατο όγδοο αιώνα, όταν η ανάπτυξη της έντυπης δημοσιογραφίας, όπως αναλύεται από τον Γιούργκεν Χάμπερμας (Jürgen Habermas) υπό το πρίσμα της δημόσιας σφαίρας, ανάθρεψε την μπουρζουαζία, τον αστικό τρόπο ζωής και τον κοινοβουλευτισμό (Habermas, 1991), μέχρι την ανάδειξη του *Πολίτη Κέιν*, στα μέσα του εικοστού αιώνα, οπότε η μιντιακή ελίτ αναφανδόν παρείσδυσε στο πολιτικό γίγνεσθαι του καπιταλιστικού κράτους (*Citizen Kane*, 1941). Τις τελευταίες δεκαετίες, κατά τις οποίες ο ρόλος των μέσων διευρύνθηκε σημαντικά, οι μελετητές, στο πλαίσιο θεωριών τύπου agenda setting, εστιάζουν γενικώς στην επίδραση την οποία αυτά έχουν, κατά το στάδιο της διαμόρφωσης του κυβερνητικού θεματολογίου, στα ζητήματα που συζητούνται προς αντιμετώπιση. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνίας δεν αποτυπώνουν μόνο, αλλά και επηρεάζουν στο τι και πώς η κοινή γνώμη πιστεύει, αισθάνεται και σκοπεύει να πράξει.

²² Οι όροι ομάδα συμφερόντων (interest group) και ομάδα πίεσης (pressure group), στην πράξη χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι, αν και η έννοια της ομάδας συμφερόντων είναι ευρύτερη από εκείνη της ομάδας πίεσης, αφού δεν είναι όλες οι ομάδες συμφερόντων που ασκούν πίεση στους φορείς λήψης των αποφάσεων. Ως υποδεικνύεται, δε, προσφορότερος, στα ελληνικά, είναι ο όρος ομάδα πίεσης, καθώς ο όρος ομάδα συμφερόντων είναι αρνητικά φορτισμένος (Μαυρογορδάτος, 2001, σ. 23).

(6) Κατά την παραγωγή δημόσιων πολιτικών, κομβική είναι η έννοια του δημόσιου προβλήματος, ή ζητήματος²³ (issue) όπως αλλιώς ορίζεται. Όπου παρουσιάζεται μια προβληματική κατάσταση ή συστημική δυσλειτουργία, όπου δηλαδή διασαλεύονται, απειλούνται ή παραβιάζονται γενικώς εμπεδωμένες και αποδεκτές καταστάσεις, αρχές και κανόνες. ανιχνεύονται προβλήματα²⁴. Όπως, όμως, υπογραμμίζεται, τα δημόσια προβλήματα αναδύονται όπου παρατηρείται συζήτησή τους²⁵, από ένα ικανοποιητικό αριθμό πολιτών, και αναγνώρισή τους ως τέτοια από την κοινωνία. Ως ικανός αριθμός πολιτών θεωρείται αυτός που μπορεί να αναδείξει το πρόβλημα στην ευρύτερη κοινωνία. Συνεπώς, ένα δημόσιο ζήτημα υπάρχει όταν μια ομάδα πολιτών το πιστεύει και πείθει γι' αυτό την κοινωνία στην οποία ανήκει, από την οποία και αναμένεται η λήψη ενέργειας (Weinberg, Hammersmith and Rubington, 1981, pp. 4-6).

(7) Σε σχέση με τη διαμόρφωση δημόσιας πολιτικής, η θεώρηση των ούτω καλούμενων πολλαπλών ρευμάτων του Τζον Κίνγκτον (John Kingdon), όπως διατείνεται για τη λήψη των αποφάσεων και το μοντέλο του γνωστού κάδου απορριμμάτων (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο (14) παρακάτω), απαντά στο πώς διαμορφώνονται οι πολιτικές μέσα σε συνθήκες με αβεβαιότητες και μη προβλέψιμες συγκυρίες. Ο Κίνγκτον, εν προκειμένω, κατονομάζει τρία ρεύματα τα οποία «ρέουν» κατά τη διαδικασία υλοποίησης δημόσιων πολιτικών, το ρεύμα των προβλημάτων, το ρεύμα της πολιτικής ως λειτουργίας και το ρεύμα των δημόσιων πολιτικών ως εναλλακτικών λύσεων οι οποίες προσφέρονται. Η σύγκλιση των τριών εν λόγω ρευμάτων προκαλεί το άνοιγμα ενός ούτως ειπείν παραθύρου πολιτικής (policy window). Κατά τη διαμόρφωση πολιτικής, σημαντικός είναι ο ρόλος αυτών που κατονομάζονται ως εργολάβοι πολιτικής (policy entrepreneurs), των δρώντων δηλαδή οι οποίοι, ενεργώντας ως διαμορφωτές των δημόσιων πολιτικών, επηρεάζουν ανάλογα (Kingdon, 1984).

²³ Ως εύστοχα προσδιορίζεται, «(η) διαδικασία μετατροπής ενός ζητήματος σε δημόσιο πρόβλημα συνιστά στην πραγματικότητα μία προσέγγιση στη συγκρότηση μίας έννοιας» (Κουντούρη, Φ. (2015), σ. 16).

²⁴ Κατά μία άλλη προσέγγιση, «(τ)α κοινωνικά προβλήματα δεν συνιστούν το αποτέλεσμα μιας ενδογενούς δυσλειτουργίας της κοινωνίας, αλλά το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας ορισμού κατά την οποία μια δεδομένη κατάσταση επιλέγεται και ταυτοποιείται ως κοινωνικό πρόβλημα» (Blumer, 1971, p. 301).

²⁵ Κατά την πολιτική δραστηριότητα, και για σκοπούς ιεράρχησης και προτεραιοποίησής τους, κρίσιμη παράμετρος είναι η προσοχή της οποία τυγχάνουν τα θέματα δημόσιου ενδιαφέροντος, της οποίας προσοχής η ένταση είναι συνάρτηση της πληροφόρησης που παρέχεται ή/και συλλέγεται. Η πληροφόρηση αυτή είναι σύνθετη να μην είναι πλήρης ή σαφής, μπορεί δε να αποτελεί προϊόν προκατάληψης ή ιδεολογικής θέσης (Jones and Baumgartner, 2005).

(8) Η κατάρτιση της κυβερνητικής ατζέντας με όλα τα ζητήματα που έχουν προσδιοριστεί ως δημόσιου ενδιαφέροντος, είναι μια πολιτική διεργασία. Για να μπορέσουν να συμπεριλάβουν ένα ζήτημα στο πολιτικό θεματολόγιο, οι εμπλεκόμενοι αναζητούν πολιτικές συμμαχίες, καθώς και τους απαραίτητους πόρους, για να μπορέσουν να επηρεάσουν τις δυναμικές οι οποίες αναπτύσσονται στο πολιτικό σύστημα. Για τον τύπο και το περιεχόμενο του πολιτικού θεματολογίου έχουν αναπτυχθεί διάφορες θεωρίες. Στον σύγχρονο κόσμο, ενδιαφέρουσα είναι η αντίληψη της διαδικασίας διαμόρφωσης του όλου πολιτικού θεματολογίου ως της συνισταμένης τριών επί μέρους διαδικασιών, αυτής των μέσων μαζικής ενημέρωσης²⁶ που αποτυπώνουν τη σημαντικότητα την οποία αποκτούν τα εγείρομενα ζητήματα από αυτά τούτα τα μέσα, αυτής του κοινού που εξαρτά τη διαδικασία από τα ζητήματα τα οποία οι ίδιοι οι πολίτες προβάλλουν καθώς τους επηρεάζουν άμεσα, και αυτής των δημόσιων πολιτικών η οποία εκφράζει την πολιτική δράση που αναλαμβάνεται ως αντίδραση στις προαναφερόμενες διαδικασίες των μέσων και του κοινού (Dearing and Everett, 1996, pp. 4-6).

(9) Την τελική κατάρτιση της κυβερνητικής ατζέντας ακολουθεί η διαμόρφωση της κατάλληλης πολιτικής για αντιμετώπιση των ζητημάτων τα οποία σ' αυτή περιλαμβάνονται. Ως κατάλληλη πολιτική δεν ορίζεται η ιδεατή ή η επιστημονικά ή πραγματολογικά τεκμηριωμένη, αλλά αυτή η οποία προκύπτει μέσα από την παραγωγική διαδικασία της κρατικής δράσης, ως η εν τέλει αποδεκτή ως η ενδεικνυόμενη. Στην προκειμένη, η παραγωγική διαδικασία όπως εκφράζεται μέσα από τους μηχανισμούς της κρατικής λειτουργίας είναι συνάρτηση των παραδοχών ως προς τις συνθήκες και τους τρόπους με τους οποίους οι αποφάσεις λαμβάνονται στη δημόσια διοίκηση. Συναφώς με τη λήψη των αποφάσεων έχουν αναπτυχθεί ποικίλα μοντέλα, από τα οποία τα κύρια παρατίθενται στη συνέχεια²⁷. Σε κάθε περίπτωση, οι μελετητές εστιάζουν στη διαδικασία από δια-

²⁶ Τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχουν αναπτυχθεί ιδιαίτερα τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τα οποία όχι μόνο επηρεάζουν τις διαπροσωπικές σχέσεις, αλλά και έχουν οδηγήσει σε ριζικές αλλαγές στο ευρύτερο περιβάλλον διαμόρφωσης δημόσιας πολιτικής. Στο πλαίσιο αυτό είναι που οι κυβερνήσεις, σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, χρησιμοποιούν εφαρμογές όπως είναι το Facebook και το Tweeter (Köseoğlu and Tuncer, 2016, pp. 24-25).

²⁷ Αναγκαία παρατήρηση είναι ότι ο πυρήνας γύρω από τον οποίο όλες οι λοιπές πράξεις της διοίκησης περιστρέφονται είναι οι αποφάσεις και το αποφασίζουν, καθώς «(η) πεμπτουσία της διοίκησης είναι ταυτόσημη σχεδόν με τη λήψη των αποφάσεων υπό την έννοια ότι η δράση των στελεχών που διοικούν [...] αναφέρεται ή αναλώνεται σε μεγάλο βαθμό με την αντιμετώπιση σύνθετων προβλημάτων, τη διερεύνηση εναλλακτικών λύσεων για την καλύτερη δυνατή στάση απέναντί τους, τη στάθμιση αξιών και δυνατοτήτων, την επιλογή τρόπων δράσεων, την εφαρμογή ή εκτέλεση επιλογών και βέβαια την αξιολόγησή τους» (Μακρυδημήτρης, 2004, σ. 329).

φορετική οπτική ή/και στη βάση διαφορετικών θεωριών ή υποθέσεων. Ως λήψη αποφάσεων ορίζεται η νοητική διεργασία, πράξη ή διαδικασία επιλογής μιας λογικής ή σκόπιμης ή προτιμητέας λύσης.

(10) Στη θεωρία του επιστητού, από τα μοντέλα που αναπτύχθηκαν για να εξηγήσουν το περιβάλλον της λήψης αποφάσεων στον δημόσιο τομέα, κυρίαρχο είναι το ορθολογικό, εκείνο το οποίο θεωρεί τη διαδικασία της λήψης αποφάσεων ως ορθολογική και ωφελμιστική. Το πρότυπο αυτό υποστηρίζει ότι οι συλλογικές αποφάσεις λαμβάνονται στη βάση ορθολογικών κριτηρίων και υποκινούνται από μια ωφελμιστική προδιάθεση αυτών που τις λαμβάνουν, εξού και οι λήπτες των αποφάσεων επιλέγουν λύσεις οι οποίες επιφέρουν τη μέγιστη ωφέλεια. Η συγκεκριμένη θεώρηση ηθικώς νομιμοποιεί τις αποφάσεις που λαμβάνονται στον δημόσιο τομέα, τουλάχιστον από την οπτική των ρασιοναλιστών και των ωφελμιστών, καθώς εκλαμβάνεται ότι οι αποφάσεις που τελικά επικρατούν είναι, ως προϊόντα μιας λογικής σκέψης και διαδικασίας, οι ορθές και αυτές οι οποίες επιφέρουν τη μεγαλύτερη δυνατή ωφέλεια στο μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού ή, έστω, πληρούν το κατά Παρέτο κριτήριο (Buchanan, 1999, p. 342), καθώς βελτιώνουν τη θέση κάποιων χωρίς να χειροτερεύουν τη θέση άλλων²⁸. Στο ορθολογικό μοντέλο εκλαμβάνεται ότι αυτοί που αποφασίζουν έχουν πλήρη/επαρκή επίγνωση και εικόνα μιας κατάστασης, σε σχέση τόσο με τις εναλλακτικές διευθετήσεις οι οποίες μπορούν να γίνουν όσο και με τις συνέπειες τις οποίες έχουν οι αποφάσεις που λαμβάνουν.

(11) Ως προβληματισμός προς το ορθολογικό μοντέλο της λήψης αποφάσεων, προτάχθηκε, με κύριο εκφραστή τον Χέρμπερτ Σάιμον (Herbert Simon), το μοντέλο της περιορισμένης ορθολογικότητας, ως μεθερμηνεύεται ο αγγλικός όρος bounded rationality. Το μοντέλο αυτό, το οποίο ο ίδιος ο Σάιμον εντάσσει στη νεοκλασική οικονομική σχολή (Simon, 1997, p. 294) αναγνωρίζει τις πραγματικότητες του υπαρκτού κόσμου, αναγνωρίζει δηλαδή ότι αυτοί οι οποίοι λαμβάνουν αποφάσεις, παρόλο που ενεργούν ορθολογικά, δεν έχουν όλη την απαιτούμενη πληροφόρηση, ούτε απεριόριστο χρόνο, αλλ' ούτε και τη γνωστική επάρκεια για να επιλέξουν την άριστη λύση.

²⁸ Σύμφωνα με τον Βιλφρετο Παρέτο (Vilfredo Pareto), μια οικονομία επιτυγχάνει το μέγιστο της απόδοσής της στο σημείο που η οποιαδήποτε αλλαγή στην κατανομή των πόρων επιφέρει επιδείνωση της κατάστασης κάποιων μελών της κοινωνίας. Άρα, σε επίπεδο θεωρίας, μια αλλαγή πολιτικής που συνεπάγεται ανακατανομή των πόρων θα πρέπει να συνοδεύεται με πρόβλεψη για αποζημίωση αυτών των οποίων η κατάσταση επιδεινώνεται (Daley, 2003, p. 1273).

Αναπόφευκτα, η περιορισμένη ορθολογικότητα δεν παρέχει τη δυνατότητα για επιδίωξη των ιδανικών λύσεων, αλλά μάλλον κατευθύνει σε δραστηριότητες όπως η αναζήτηση και η ικανοποίηση. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι εναλλακτικές λύσεις αναζητούνται και αξιολογούνται κατ' ακολουθία, ενώ οι λήπτες των αποφάσεων καταλήγουν να επιλέγουν εκείνες τις λύσεις οι οποίες πληρούν ορισμένα κριτήρια αποδοχής.

(12) Εκ των κύριων μοντέλων λήψης αποφάσεων είναι και το οριακό, κατ' άλλους προσαυξητικό ή επανυζητικό (ινκριμενταλιστικό), σύμφωνα με το οποίο αυτό που επιζητούν οι λήπτες της απόφασης δεν είναι η επιλογή της άριστης λύσης, αλλά μάλλον μιας ικανοποιητικής λύσης. Το μοντέλο αυτό, ιδιαίτερα ως εφαρμογή στον δημόσιο τομέα, καταδεικνύει το πολυσχιδές και σύνθετο του πλαισίου εντός του οποίου λαμβάνονται οι αποφάσεις, καθώς στόχος στον πραγματικό κόσμο είναι η αποδοχή και η συναίνεση, παρά η αριστοποίηση του αποτελέσματος. Αυτή η προσέγγιση, βεβαίως, επιφέρει, συνήθως, μόνο οριακές αλλαγές στην επικρατούσα κατάσταση πραγμάτων. Μέσα σ' αυτό το περιβάλλον, λαμβάνονται οι αποφάσεις εκείνες οι οποίες βοηθούν τους εμπλεκόμενους, κατά το δη λεγόμενον, να τα φέρουν βόλτα (muddling through) με τις μπερδεμένες υποθέσεις με τις οποίες ασχολούνται. Όπως περιγράφεται για τις δυτικές δημοκρατίες, οι πολιτικές μπορεί να αλλάζουν σχεδόν πλήρως, αυτό όμως δεν γίνεται με άλματα, γι' αυτό και οι τεχνοκράτες αρκούνται να επιλέγουν και προωθούν οριακές αλλαγές (Lindblom, 1959).

(13) Από τα υπόλοιπα μοντέλα, αυτό που, κάλλιστα, μπορεί να προσαρμοστεί στην ιδιότυπη φύση του δημόσιου τομέα είναι το γραφειοκρατικό, ένα μοντέλο που διασυνδέει την πολιτική διεργασία με τη γραφειοκρατία (Guy Peters, 2001)²⁹. Το μοντέλο αυτό διαπιστώνει τη σημασία των δημόσιων φορέων στη λήψη των αποφάσεων. Οι αποφάσεις που λαμβάνονται, σύμφωνα με το πρότυπο αυτό, είναι, εν πολλοίς, αποτέλεσμα του θεσμικού πλαισίου, του τρόπου λειτουργίας και των διαδικασιών τις οποίες οι φορείς εφαρμόζουν ή/και διαχειρίζονται, όχι, όμως, μόνο ως απότοκο των τυπικών και επίσημων κανόνων και σχέσεων του βεμπεριανού ιδεοτύπου ως περιγράφεται στην παράγραφο 2.1.1.1.(14). Οι δημόσιοι φορείς, όταν λαμβάνουν αποφάσεις, αναπτύσσουν δικές τους λογικές και προσεγγίσεις, οι οποίες θεμελιώνονται στη βάση των παραστά-

²⁹ Ο γραφειοκρατικός τύπος διοίκησης καθίσταται απαραίτητο στοιχείο διεύθυνσης και ελέγχου στη σύγχρονη κοινωνία λόγω, βεβαίως, των αναγκών της μαζικής οργάνωσης. Εξάλλου, η επιλογή, στην πραγματικότητα, «βρίσκεται ανάμεσα στη γραφειοκρατική οργάνωση και τον ερασιτεχνισμό, σε όλους τους χώρους της διοίκησης, όπως είχε εδώ και καιρό επισημάνει ο Βέμπερ» (Τερλεξής, 1996, σ. 341).

σεων, των αντιλήψεων και της κατανόησης τις οποίες έχουν περί τα πράγματα, αλλά και των συμφερόντων που εκπροσωπούν. Ορισμένοι μελετητές δεν διστάζουν να υποστηρίξουν ότι το γραφειοκρατικό μοντέλο εμπεριέχει μια λειτουργία αποφυγής από μέρους των λειτουργών του δημοσίου, καθώς, κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, είναι συστηματική η επιδίωξη διατήρησης του status quo σε βάρος της αλλαγής και της καινοτομίας. Από την άλλη, το μοντέλο αυτό άπτεται και του φαινομένου της γραφειοκρατικής διολίσθησης, του φαινομένου, δηλαδή, που εξηγεί πως οι αποφάσεις που λαμβάνονται επιδέχονται, κατά την υλοποίησή τους, διαφοροποιήσεων ή, ακόμη, και στρεβλώσεων από τα στελέχη των δημόσιων οργανισμών³⁰.

(14) Το 1972, οι Μάικλ Κόεν (Michael Cohen), Τζέιμς Μαρτς (James March) και Γιόχαν Όλσεν (Johan Olsen), με το άρθρο τους *Garbage Can Model of Organizational Choice*, διατύπωσαν επιφυλάξεις ως προς την ισχύ της υπόθεσης ότι η λήψη αποφάσεων εδράζεται επί της ορθολογικής επιλογής, οποιασδήποτε μορφής ή έκτασης, εισάγοντας το μοντέλο του κάδου απορριμμάτων, ένα μοντέλο που περιγράφει ένα πλαίσιο στο οποίο οι λύσεις ενυπάρχουν με τα προβλήματα, οπότεν και αναμένεται να συναντηθούν σε ένα περιβάλλον χαώδες, συγκυριακά διαμορφούμενο με αβέβαιες διεργασίες, για να επιλεγούν από αυτούς οι οποίοι, τον συγκεκριμένο χρόνο, καθορίζουν την ατζέντα μιας κοινωνίας και λαμβάνουν τις αποφάσεις. Όπως περιγράφεται, η λήψη αποφάσεων συναρτάται από τέσσερεις παραμέτρους, ρεύματα όπως αποκαλούνται, τα προβλήματα, τους συμμετέχοντες στη λήψη αποφάσεων, τις ευκαιρίες λύσης και τις λύσεις per se. Ιδωμένο από ένα άλλο σημείο θέασης, το μοντέλο του κάδου απορριμμάτων αξιώνει ότι οι σ' αυτό συμμετέχοντες στη λήψη αποφάσεων μελετούν τα προβλήματα στη βάση των ευκαιριών λύσης οι οποίες συγκυριακά αναδύονται, για να καταλήξουν στις κατά περίπτωση διαθέσιμες λύσεις.

(15) Στο στάδιο της προώθησης μιας δημόσιας πολιτικής, ζωτικής σημασίας είναι η ανάλυσή της. Κατά την ανάλυση της προτεινόμενης πολιτικής, προσδιορίζονται και καθορίζονται οι στόχοι και τυγχάνουν επεξεργασίας εναλλακτικά σενάρια, για τα οποία εκτιμάται το κόστος και εντοπίζονται οι ομοιότητες ή οι διαφορές, τα πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα. Για την ανάλυση των δημόσιων πολιτικών μπορεί να χρησιμοποιηθούν τόσο ποιοτικές όσο και ποσοτικές μέθοδοι, αλλά σε κάθε περίπτωση, πρέπει να συνεκτιμώνται οι αξίες οι οποίες αναμένεται να εξυπηρετηθούν από

³⁰ Νομοθετήματα που ψηφίζονται, όπως είναι ο περί της Διοικητικής Διαδικασίας Νόμος (the Administrative Procedure Act) στις Ηνωμένες Πολιτείες, συνιστούν μια σοβαρή προσπάθεια να καταστεί η γραφειοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων ανοικτή, διαφανής και δίκαιη, αν και, όπως υποστηρίζεται, τέτοια εγχειρήματα έχουν μάλλον περιορισμένο αντίκτυπο (Riley, 1987, p. 158).

την εφαρμογή τους. Στον δυτικό καπιταλιστικό κόσμο, οι αξίες που συνεκτιμώνται δεν περιορίζονται σ' αυτές που αναφέρονται στη δημοκρατία, τη συλλογικότητα και την αλληλεγγύη, αλλά επεκτείνονται και σε όσες αναφέρονται στον φιλελευθερισμό, τον ατομικισμό, τον πραγματισμό και τον καταναλωτισμό³¹. Βεβαίως, όσο και αν κατά τη διαμόρφωση πολιτικής εμπλέκονται και οι τεχνοκράτες, κατά τη λήψη της απόφασης επιδρούν οι δυναμικές της εν γένει πολιτικής λειτουργίας, η οποία και καθορίζει ποιες προσεγγίσεις, ορθολογικές, ινκρινμενταλιστικές ή άλλες, θα υιοθετηθούν ως, οι υπό τις περιστάσεις, σκόπιμες. Δεν πρέπει να διαφεύγει ότι για τις πολιτικές, σε τελικό στάδιο, αποφασίζουν κατά κύριο λόγο φορείς ή θεσμοί με πολιτικό χαρακτήρα, όπως είναι σε εθνικό επίπεδο οι πρόεδροι ή πρωθυπουργοί, το υπουργικό συμβούλιο, οι υπουργοί και το κοινοβούλιο, ή σε τοπικό τα δημοτικά συμβούλια και οι δήμαρχοι.

(16) Η αξιολόγηση των δημόσιων πολιτικών αποτελεί μια διαδικασία που, κατ' ανάγκη, πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια της εφαρμογής τους. Η αξιολόγηση αυτή μπορεί να είναι τεχνικής και επιστημονικής μορφής, για να βοηθήσει την πολιτική λειτουργία να ενεργήσει κατά πρέποντα τρόπο. Από τεχνικοεπιστημονικής άποψης, η αξιολόγηση δημόσιων πολιτικών εμπεριέχει κινδύνους για τον εκτιμητή. Αυτές μπορεί να σχετίζονται με τον τρόπο σύνδεσης των πολιτικών με τα αποτελέσματα, την αιτιώδη συνάφεια μεταξύ τους και τις επιπτώσεις τις οποίες οι πολιτικές έχουν σε μη στοχευμένες περιοχές. Οι δημόσιες πολιτικές, από την άλλη, δοκιμάζονται από όλους εκείνους τους δρώντες στον χώρο, θεσμικούς και άλλους. Στο θεσμικό πλαίσιο, η αποτελεσματικότητα των δημόσιων πολιτικών βρίσκεται υπό τη συνεχή διερεύνηση και επιτήρηση μέσα από τον κοινοβουλευτικό και δικαστικό έλεγχο, ενώ αξιολογείται παράλληλα και από τους ελεγκτικούς φορείς και από τις ίδιες τις εμπλεκόμενες υπηρεσίες. Οι δημόσιες πολιτικές ελέγχονται και από την κοινωνία των πολιτών και τις κοινωνικές ομάδες οποιαδήποτε μορφή και να έχουν αυτές. Τα μέσα

³¹ Εδώ και τρεις αιώνες, πολλοί μελετητές θέτουν ποικίλα ζητήματα συναφώς με την ηθική και τον καπιταλισμό. Είναι χαρακτηριστικό για να αναφερθεί ότι, το δέκατο όγδοο αιώνα, ο Άνταμ Σμιθ (Adam Smith) υποστήριξε την καπιταλιστική κοσμοθεωρία για ηθικούς λόγους, ενώ, το δέκατο ένατο αιώνα, ο Καρλ Μαρξ άσκησε κριτική στην εν λόγω κοσμοθεωρία επίσης για ηθικούς λόγους. Μεταξύ των ηθικών ερωτημάτων που εγείρονται για το καπιταλιστικό σύστημα είναι αυτά που σχετίζονται με την άνιση κατανομή των πόρων, την αποξένωση, τα ορία δράσης της αγοράς, την κρατική παρέμβαση και ρύθμιση κ.ά. (Bishop, 2000).

μαζικής επικοινωνίας, τα οποία και επηρεάζουν τη διαμόρφωση δημόσιων πολιτικών, διαδραματίζουν ανάλογο ρόλο και κατά την αξιολόγησή τους, κατευθύνοντας τη συζήτηση προς συγκεκριμένες πτυχές³².

(17) Την εν γένει υλοποίηση δημόσιων πολιτικών επηρεάζουν εν πολλοίς οι πολιτικοί κύκλοι, κυρίως όπως εκφράζονται μέσα από τις διαδικασίες των εκλογών, όσο και οι οικονομικοί κύκλοι, κυρίως όπως συνδέονται με τις περιόδους οικονομικής ανάπτυξης και ύφεσης. Ήδη πριν από δεκαετίες, εξέχοντες μελετητές είχαν εξετάσει και συζητήσει ενδελεχώς το θέμα, οπότε και διαπίστωσαν ότι οι δημόσιες πολιτικές δεν είναι απαραίτητα η αποτύπωση της κοινής βούλησης και η επιδίωξη του κοινού καλού, αλλά περισσότερο το προϊόν μιας διεργασίας που καθορίζεται από πολιτικά και οικονομικά κριτήρια (βλέπε, μεταξύ άλλων, Arrow, 1951; Downs, 1957). Οι θεωρήσεις των μελετητών αυτών τονίζουν αυτό που στο παρόν και προηγούμενο κεφάλαιο τυγχάνει συζήτησης, δηλαδή το πολυσύνθετο και περίπλοκο περιβάλλον εντός του οποίου διαμορφώνονται οι δημόσιες πολιτικές και, κατ' επέκταση, ασκείται η δημόσια διοίκηση, η οποία, ως μηχανισμός, αναλαμβάνει την υλοποίηση των πολιτικών που επιλέγονται.

(18) Ως και ανωτέρω υποδεικνύεται, η δημόσια πολιτική διαμορφώνεται μέσω της επικοινωνίας, ένα θέμα για το οποίο έχουν αναπτυχθεί ποικίλες θεωρίες και μοντέλα. Οι εν λόγω θεωρίες και μοντέλα πραγματεύονται το ευρύτερο ζήτημα της επικοινωνίας, ως εργαλείου υλοποίησης πολιτικών, από διάφορες οπτικές. Ένα από τα μοντέλα αυτά είναι και αυτό το οποίο ο Λάσγουελ ανέπτυξε κατά την αναγνώριση της δημόσιας πολιτικής ως αυτόνομου πεδίου μελέτης (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.1.2.1.(1) ανωτέρω). Σε γενικές γραμμές, οι ποικίλες προσεγγίσεις εστιάζουν στην επιρροή την οποία έχουν είτε οι δρώντες, είτε τα μέσα που χρησιμοποιούνται, είτε οι συμπεριφορές που αναπτύσσονται, είτε οι τύποι της επικοινωνίας που υιοθετούνται. Η σημασία του επικοινωνείν, προς την κατεύθυνση του επηρεασμού των δημόσιων πολιτικών οι οποίες εφαρμόζονται, τονίζεται από την ικανότητα του διαμορφωτή να ακουσθεί και να πείσει. Τούτο ισχύει,

³² Κατά μια αξιοσημείωτη ανάλυση, διακρίνονται έξι πεδία πολιτικής διεργασίας, στο πλαίσιο των οποίων ενεργούν οι πρωταγωνιστές της διαμόρφωσης πολιτικής και εντός των οποίων καθορίζονται οι δημόσιες πολιτικές. Ως τέτοια πεδία πολιτικής διεργασίας αναφέρονται αυτά των διοικητικών συμβουλίων, όπου καθορίζουν την ατζέντα οι ηγέτες των επιχειρήσεων και των επαγγελματιών του ιδιωτικού τομέα, των γραφειοκρατών/διοικητικών στελεχών, όπου τυγχάνουν τεχνοκρατικής επεξεργασίας τα ποικίλα συμφέροντα και απόψεις, των νομοθετικών σωμάτων, όπου συσταθμίζονται οι τάσεις και οι απαιτήσεις του εκλογικού σώματος, της εκτελεστικής εξουσίας, όπου κυριαρχούν οι πρόεδροι, οι πρωθυπουργοί, οι δήμαρχοι και οι σύμβουλοί τους, των αιθουσών των δικαστηρίων, όπου επί των αντιδικιών αποφαινόνται οι δικαστές, και των σαλονιών, όπου εκφράζεται η λαϊκή αντίληψη και ο πολιτικός ακτιβισμός, σε σχέση και με τα μέσα μαζικής επικοινωνίας (Baumer and Van Horn, 2014).

κυρίως, για το πολιτικό προσωπικό. Ως μια τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση αναφέρεται ο τότε Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Ρόναλντ Ρέγκαν (Ronald Reagan) ο οποίος, κατά τη δεκαετία του 1980, απέκτησε το δεικτικό προσωνύμιο *the great communicator*, ήτοι ο μέγας επικοινωνών, για τις εξαιρετικές του ικανότητες να απευθύνεται στους πολίτες και να κατευθύνει την κοινή γνώμη και αντίληψη (Welch, 2015).

(19) Η εννοιολόγηση του λόγου, αγγλιστί *discourse*, καθορίζει, στο πολιτικό πλαίσιο, και τους τρόπους με τους οποίους η δημόσια διοίκηση και οι δημόσιες πολιτικές διαμορφώνονται. Ως έννοια, ο λόγος δηλοί όλες εκείνες τις επικοινωνιακές πρακτικές μέσω ομιλιών, κειμένων και οπτικών αναπαραστάσεων. Στη βιβλιογραφία, υπογραμμίζονται οι τρόποι με τους οποίους το πολιτικό προσωπικό και οι άλλοι εκπρόσωποι των εξουσιών χρησιμοποιούν τον λόγο για να μεταδώσουν τα μηνύματα που επιθυμούν. Για να επιτύχει την αποδοχή, ο λόγος που χρησιμοποιείται μπορεί είτε να είναι πληθωρικός, με μεγαλοστομίες, πλεονασμούς, επιβεβαιωτικές δηλώσεις, ηθικές αναφορές κ.ά., είτε να είναι αξιακός, με τη χρήση λέξεων ή νοημάτων με σημαντικότητα και συναισθηματική φόρτιση. Μπορεί να είναι ακόμη ευφημιστικός, με εγκώμια και επαίνους, ή απαξιωτικός, με αποδοκιμασίες και μειωτικές συγκρίσεις, ενώ μπορεί να είναι συναινετικός ή διχαστικός, με (αντι)παράθεση δοσμένων και εμποδωμένων αξιών και πεποιθήσεων, ανάλογα³³. Τέλος ο λόγος μπορεί να είναι αναφορικός ή αυταπόδεικτος με προσφυγή στη νομιμότητα, την εγκυρότητα, την αυθεντία, τη λογική, τη γνώση κ.ά. (βλέπε, για περαιτέρω ανάλυση, Φραγκουδάκη, 1987, σσ. 154-179).

(20) Στον σύγχρονο κόσμο, ο λόγος που αρθρώνεται από το πολιτικό προσωπικό διαφέρει καταφανώς από αυτόν τον οποίο χρησιμοποιούν τα στελέχη στον δημόσιο τομέα, αν και εκδηλώνονται τάσεις από τους δεύτερους για εκφορά πολιτικής χροιάς λόγου. Υποδεικνύεται ότι ο λόγος της δημόσιας διοίκησης, καθώς καταγράφει και τεκμηριώνει τη γραφειοκρατική διαδικασία, είναι αναφορικός, αναπαριστώντας καταστάσεις και συμβάντα, κυρίως, δε, είναι επιβεβαιωτικός προς

³³ Κυρίως τις τελευταίες δεκαετίες, είναι πολλές οι αναφορές για την εδραίωση του λαϊκισμού, ο οποίος ως έννοια παραπέμπει σε μια ιδιαίτερη μορφή πολιτικής συμπεριφοράς, αν και ως όρος υπονοεί την παρουσία του λαού στην πολιτική διεργασία. Οι λαϊκιστές πολιτικοί επικαλούνται, κατά κανόνα, την αυθεντία του λαού και συνηθίζουν να καταγγέλλουν τις ελίτ για τις πολιτικές τις οποίες ακολουθούν. Ο λαϊκισμός εκλαμβάνεται από πολλούς ως απειλή της πολιτικών θεσμών, όμως θεωρείται από άλλους ως δυνητική διορθωτική δράση στην όλη πολιτική διεργασία (Müller, 2016, p. 8). Ως απειλή για τους δημοκρατικούς θεσμούς, ο λαϊκισμός εκλαμβάνεται και επειδή τα λαϊκιστικά κινήματα παρουσιάζονται να προσπαθούν να παρακάμψουν το θεσμικό πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ή/και εμφανίζουν συχνά αντιφιλελεύθερες, αντιδικαϊκές, ακόμη και εθνικιστικές όψεις (Σταυρακάκης κ.ά., 2017, σσ. 52-53).

το περιεχόμενο της νομοθεσίας. Ως ερώτημα εγείρεται το κατά πόσο θα μπορούσε ο γραφειοκράτης, ως διαχειριστής του νόμου, να μην αναφέρεται σ' αυτόν, δηλαδή τον νόμο (Farmer, 1995 p. 35). Ο φορμαλιστικού τύπου γραφειοκρατικός λόγος επικρίνεται, εντούτοις, ως άκαμπτos και στεγνός περιεχομένου και νοημάτων.

(21) Η δύναμη του μέσου, ιδιαίτερα στους σύγχρονους καιρούς μας οι οποίοι χαρακτηρίζονται από τη ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας, έχει σχεδόν μυθοποιηθεί. Ο Μάρσαλ ΜακΛούαν (Marshall McLuhan) αξίωσε, μάλιστα, ότι «το μέσο είναι το μήνυμα». Η συγκεκριμένη ρήση διατυπώθηκε σε μια εποχή λίγο πριν την πρωτόγνωρη άνθιση των μέσων μαζικής επικοινωνίας, όταν οι εφαρμογές των τεχνολογιών πληροφορικής και ενημέρωσης άρχισαν δειλά να αναπτύσσονται. Κατά την αντίληψη αυτή, το περιεχόμενο ενός μηνύματος εν πολλοίς καθορίζεται από το μέσο που χρησιμοποιείται για την παραγωγή, αλλά και διάδοσή του (McLuhan, 1964). Παρά την υπερβολή που εμπεριέχει η ρήση του ΜακΛούαν, καίτοι προφητική για το μέλλον και τη μετέπειτα επιδραστικότητα των μέσων μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνίας, το μέσο είτε αυτό είναι ο ηλεκτρονικός υπολογιστής, είτε το ραδιόφωνο, είτε το βιβλίο, είτε ο ρήτορας, για να αναφερθούμε στην εποχή του Αριστοτέλη, ασκεί ιδιαίτερη επίδραση στην επικοινωνία.

(22) Ο πολίτης είναι ο σημαντικότερος μέτοχος στη δημόσια διοίκηση, αλλά και ο τελικός παραλήπτης των υπηρεσιών της, γι' αυτό και η εμπλοκή του στην υλοποίηση πολιτικών από το στάδιο του σχεδιασμού παραμένει το ζητούμενο. Για σκοπούς κατανόησης της διάστασης αυτής, υποβοηθητική είναι η κλίμακα της συμμετοχής του πολίτη (ladder of citizen participation), την οποία επινόησε, το 1969, η Σέρι Άρνσταϊν (Sherry Arnstein), μια κλίμακα η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ενδεικτική του βαθμού εμπλοκής του πολίτη κατά την υλοποίηση δημόσιων πολιτικών. Η κλίμακα, η οποία αποτελείται από οκτώ βαθμίδες, επεκτείνεται από τη χειραγώγηση, την κατώτερη στην οποία ο πολίτης δεν έχει οποιαδήποτε ουσιαστική συμμετοχή, διέρχεται από άλλες έξι, μεταξύ των οποίων η διαβούλευση και η αντιπροσώπευση, και καταλήγει στον πλήρη έλεγχο των πολιτών οι οποίοι και αποφασίζουν για τις δημόσιες πολιτικές οι οποίες υιοθετούνται (Arnstein, 1969).

(23) Το παρόν Κεφάλαιο 2.1 πραγματεύεται τις έννοιες της δημόσιας διοίκησης και δημόσιας πολιτικής, δύο έννοιες έναντι των οποίων η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη αναλύεται και συζητείται στην ανά χείρας εργασία. Για σκοπούς ανάδειξης του ζητουμένου της εργασίας, οι

όψεις και οι ορισμοί της δημόσιας διοίκησης και δημόσιας πολιτικής, όπως και πιο πάνω περιγράφονται, αντιστοιχίζονται με τις διδαχές του φιλοσόφου, όπως αποτυπώνεται στα κείμενα, και, σε συσχέτιση ή παραλληλισμό, συζητούνται στις δύο ενότητες που ακολουθούν. Ως ενδεικτικά παραδείγματα μπορούν να υποδειχθούν οι σύγχρονες αντιλήψεις της δημόσιας διοίκησης ως εφαρμογής του νόμου (law in action) ή της δημόσιας πολιτικής ως πλουραλιστικής και ομαδικής δύναμης (Shafritz et al, 2017, pp. 11-12 and pp. 61-66), αντιλήψεις οι οποίες εντοπίζονται στα κείμενα του φιλοσόφου και, εν προκειμένω, ως συμπερασματικές παρατηρήσεις αναδεικνύονται.

2. ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

2.2.1. Ο Βίος και το Έργο του Αριστοτέλη

2.2.1.1. Οι Κύριες Φάσεις της Ζωής του Αριστοτέλη

(1) Ο Μάρτιν Χάιντεγκερ (Martin Heidegger), όπως, τουλάχιστο, του αποδίδεται στη βιβλιογραφία, σε μια προσπάθειά του να τονίσει ότι τα βιογραφικά δεδομένα του φιλοσόφου δεν αποτελούν απαραίτητα προσδιοριστικά στοιχεία του έργου του, διατύπωσε, κατά τη διάρκεια μιας πανεπιστημιακής διάλεξης, την πρόταση ότι «(ο) Αριστοτέλης γεννήθηκε, εργάστηκε και πέθανε» (βλέπε, μεταξύ άλλων, Herman 1998, p. xiii; Wolin 2001, p. 203). Εντούτοις, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ιδίου του προσώπου, τα γεγονότα του βίου του, αλλά και το χωροχρονικό περιβάλλον εντός του οποίου έδρασε, άρα και οι προσλαμβάνουσες παραστάσεις εντός του οποίου απέκτησε, όπως και κατωτέρω παρατίθενται, δεν μπορεί παρά να συντελέσουν στην κατανόηση του μελετητή ως προς τη σύνολη εργασία του αρχαίου στοχαστή. Η αξία της περίληψης των βιογραφικών στοιχείων του φιλοσόφου¹ επιτείνεται καθώς υποβοηθεί, στο πλαίσιο της ιστορικοσυγκριτικής μεθόδου, τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις των συνθηκών οι οποίες επικρατούσαν στον ευρύτερο ελληνικό κλασικό χώρο, κατ' επέκταση και του περιβλήματος ή/και περιεχομένου το οποίο είχαν οι έννοιες της δημοκρατίας, της εξουσίας, του πολίτη, κ.ο.κ, ούτως ώστε να επιτυγχάνεται, στα σχετικά σημεία της διατριβής, η σύνδεσή τους με τα κατά περίπτωση υπο συζήτηση. Όπως στη βιβλιογραφία ενδεικτικά αναφέρεται, ο όρος πολίτης δεν είχε, κατά τα προηγούμενα χρόνια, την έννοια την όποια απέκτησε μετά την ναπολεόντεια εποχή (Raadschelders, 2012, pp. 210-211).

(2) Η προσωνομία Σταγειρίτης παραπέμπει στα Στάγειρα της Χαλκιδικής, πόλη στην οποία ο Αριστοτέλης γεννήθηκε το 384 π.Χ. και έζησε μέχρι τα δεκαεπτά του χρόνια. Τα Στάγειρα ήταν μια αποικία της Χαλκίδας, που, κατά την εποχή, ήταν υπό την κυριαρχία των Μακεδόνων, των οποίων τον πιο λαμπρό άνδρα, τον Αλέξανδρο τον Μέγα, ο φιλόσοφος υπηρέτησε ως δάσκαλος.

¹ Το κλασικό σύγγραμμα *Aristotle* (1923) του Ντέιβιντ Ρος (David Ross), διαθέσιμο στο διαδίκτυο, παραμένει, ένα αιώνα περίπου μετά την πρώτη έκδοσή του, μια μοναδική πηγή για τον αναγνώστη που θέλει να γνωρίσει τη ζωή και να εξοικειωθεί με το έργο του Σταγειρίτη φιλοσόφου.

Ο πατέρας του φιλοσόφου Νικόμαχος υπήρξε γιατρός του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα. Καταγράφεται, μάλλον ως ομόφωνη, η παραδοχή των μελετητών ότι στις ιατρικές καταβολές της οικογένειάς του δυνατό να αποδοθεί η έλξη του Αριστοτέλη προς την παρατήρηση της φύσης και την εμπειρική έρευνα. Όπως υποδεικνύεται, ο φιλόσοφος πέρασε τα παιδικά του χρόνια σε ένα περιβάλλον στο οποίο η άσκηση της ιατρικής πρακτικής ακολουθούσε την ιπποκράτεια παράδοση (Morrall, 2011, p. 42). Ο Αριστοτέλης, στα δεκαεπτά του χρόνια, κατέρχεται στην Αθήνα, όπου και, εντός της Ακαδημίας του Πλάτωνα, ενός θεσμού που λειτουργούσε ως ένα πανεπιστήμιο της εποχής, μυείται στη φιλοσοφία. Αναποτρέπτως, η σχέση του Σταγειρίτη με τον Πλάτωνα συζητείται στη συνέχεια, σε κάποια έκταση, για να περιγράψει την ανάπτυξη της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας κατά την εποχή.

(3) Ο Αριστοτέλης, καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής του στην Αθήνα, έτυχε της αντιμετώπισης ενός ξένου, ασφαλώς και λόγω της ευθείας σχέσης του με τη δυναστεία των Μακεδόνων, σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, κατά την οποία το αντιμακεδονικό κίνημα βρισκόταν σε έξαρση. Υποδεικνύεται, μάλιστα, ότι, μέσα στο ιστορικό αυτό πλαίσιο, ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, εκείνος ο οποίος πραγματεύτηκε την έννοια του πολίτη στην κλασική Αθήνα, κατά δηκτική ειρωνεία δεν απέκτησε πολιτικά δικαιώματα. Για το ζήτημα του καθεστώτος το οποίο έχαιραν οι πολίτες ή/και παραχωρείτο στους έποικους, τους μετανάστες της εποχής στην αθηναϊκή πολιτεία, οι μελετητές φωτίζουν ενδιαφέρουσες πτυχές (βλέπε, μεταξύ άλλων, Block, 2017; Camen, 2013; Kasimis, 2018). Με τον θάνατο του Πλάτωνα, αλλά και την επικράτηση του Δημοσθένη, διαπρύσιου κήρυκα κατά των Μακεδόνων, ο Αριστοτέλης εγκατέλειψε την Αθήνα, για να ζήσει τρία χρόνια στην Άσσο της Μικράς Ασίας. Πάντως, χρήζει μνείας ότι, κατά την παραμονή του στην Αθήνα, ο Αριστοτέλης είχε αντιπαραταχθεί με άλλα φιλοσοφικά ρεύματα, όπως αυτά του Ισοκράτη, των Μεγαρικών και των Κυνικών, αλλά και των διαδόχων του Πλάτωνα.

(4) Σύμφωνα με ιστορικές πηγές, στην Άσσο, ο Αριστοτέλης παρέμεινε κοντά στον τύραννο Ερμία, φερόμενο ως προστάτη των φιλοσόφων, του οποίου την ανιψιά, κατ' άλλους και θετή θυγατέρα, Πυθιάδα παντρεύτηκε και μαζί της απέκτησε μια θυγατέρα, η οποία επίσης ονομάστηκε Πυθιάδα. Ακολούθως, ο φιλόσοφος μετέβη στη Λέσβο, όπου παραμένει για δύο χρόνια, κατά τα οποία συνδέθηκε με τον Θεόφραστο, τον κυριότερο στη συνέχεια μαθητή του. Το 343 π.Χ., συνοδευόμενος από τον Θεόφραστο, ο Αριστοτέλης επιστρέφει στη γενέτειρά του, οπότε ο Μακεδόνας βασιλιάς Φίλιππος Β' τον καλεί και του αναθέτει την εκπαίδευση του διαδόχου του θρόνου

Αλέξανδρου. Για τη σχέση Αριστοτέλη, ως δασκάλου, και Αλέξανδρου, ως μαθητή, δεν είναι πολλά γνωστά, παρόλο που ο βίος και η πολιτεία ενός εκάστου θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ομολογεί δυο διαφορετικές προσεγγίσεις στην πολιτική θεώρηση των πραγμάτων².

(5) Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος επέστρεψε στη Αθήνα το 335 π.Χ., όταν η πόλη ήταν κάτω από την κυριαρχία των Μακεδόνων, μετά που ο βασιλιάς πλέον Αλέξανδρος επικράτησε καταστρέφοντας τη Θήβα. Κατά την περίοδο αυτή, ο Αριστοτέλης γράφει τα σημαντικότερα από τα έργα του, διδάσκοντας στο Λύκειο, τη σχολή που συνδέεται με το όνομά του, αν και η λειτουργία της ως οργανωμένης σχολής βεβαιώνεται, μετά τον θάνατό του, από τον Θεόφραστο. Κατά την περίοδο αυτή, όταν η σύζυγός του Πυθιάδα πεθαίνει, ο Αριστοτέλης συνδέεται με την Ερπυλλίδα, με την οποία αποκτά ένα υιό, τον Νικόμαχο. Όταν πεθαίνει το 323 π.Χ. ο Αλέξανδρος, ο φιλόσοφος εγκαταλείπει την Αθήνα, καταφεύγοντας στη Χαλκίδα, όπου και πεθαίνει ένα χρόνο αργότερα, σε ηλικία εξήντα δύο ετών. Χρήζει αναφοράς ότι, για την κατά καιρούς παρεπιδημία του Αριστοτέλη στην Αθήνα, τη χρονική περίοδο, τη συγκυρία και τους λόγους που τον ώθησαν να μεταβεί και παραμείνει σε αυτή ή και αναχωρήσει από αυτή, καταγράφονται, στη βιβλιογραφία, διάφορες εκδοχές (βλέπε, για μια αναλυτική καταγραφή, Chroust, 1966).

2.2.1.2. Το Corpus των Διασωθέντων Κειμένων του Αριστοτέλη

(1) Ο Αριστοτέλης φέρεται να έχει συγγράψει αριθμό κειμένων είτε υπό τη μορφή διαλόγου είτε υπό τη μορφή πραγματείας. Ο Διογένης Λαέρτιος, στο έργο του *Βίοι και Γνώμαι των εν Φιλοσοφία Ευδοκιμησάντων*, ενδεικτικά αναφέρει ότι ο Σταγειρίτης φιλόσοφος «συνέγραψε [...] πάμπλειστα βιβλία», τους στίχους των οποίων απαριθμεί ως «αἰ πᾶσαι μυριάδες στίχων τέτταρες καὶ τετταράκοντα πρὸς τοῖς πεντακισχιλίοις καὶ διακοσίοις ἑβδομήκοντα», δηλαδή σε 45.270 ακριβώς (Βιβλίον Πέμπτον, 22 και 27). Όσα από τα συγγράμματα του Αριστοτέλη σώζονται σήμερα, και τα οποία έχουν μάλλον τη μορφή διδακτικού υλικού, είχαν μεταφερθεί στη Σκήψη της Μικράς Ασίας, μια κόμη κοντά στην Τροία, από τον μαθητή του Νηλέα, όπου και διαφυλάχτηκαν για πέραν των διακοσίων ετών, προτού εντοπισθούν από τον Απελλίκωνα, πλούσιο συλλέκτη βιβλίων

² Μεταξύ των μελετητών, καταγράφονται αμφιβολίες ως προς την έκταση της επίδρασης του Αριστοτέλη στον μαθητή του Αλέξανδρο, ακολούθως μέγα στρατηλάτη, την οποία πολλοί υπερεκτιμούν (Briant, 2010, p. 1), ενώ εγείρονται και ερωτήματα για την οποιαδήποτε επιρροή του φιλοσόφου στον μαθητή του υπό το φως της αγριότητας που επεδείχθη κατά τις εκστρατευτικές τακτικές του Μακεδόνα βασιλιά (Hughes, 2001, p. 3).

από την Ιωνία, ο οποίος και τα επέστρεψε στην Αθήνα. Μετά την κατάληψη της Αθήνας από τον Λεύκιο Κορνήλιο Σύλλα το 86 π.Χ., τα έργα του Σταγειρίτη φιλόσοφου διακομίζονται, ως λάφυρα, στη Ρώμη. Όπως επισημαίνεται στην παράγραφο 1.4.(16), τα κείμενα του Αριστοτέλη, όπως σήμερα είναι διατεταγμένα και διαιρεμένα σε βιβλία, αποδίδονται σε μια έκδοση του Ανδρόνικου του Ρόδιου, σχολάρχη της Περιπατητικής Σχολής, όπως είναι το άλλο προσωνύμιο του Λυκείου, της σχολής την οποία ίδρυσε ο Σταγειρίτης, κατά τον τέταρτο αιώνα π.Χ. Στον ιστορικό χρόνο, η αριστοτέλεια φιλοσοφία εξακολούθησε να συζητείται κατά την ύστερη ελληνική αρχαιότητα, αλλά και κατά τη βυζαντινή εποχή. Κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, στη λατινική δύση η σκέψη του αρχαίου Έλληνα μεταλαμπαδεύεται μέσα από το έργο των Αράβων αριστοτελιστών στοχαστών, μεταξύ των οποίων οι Αλ-Κίντι, Αλ-Φαράμπι, Ιμπν-Σίνα και Ιμπν-Ρουντ (των δύο τελευταίων γνωστών στον δυτικό κόσμο ως Αβικέννα και Αβερρόη, αντιστοίχως), οι οποίοι μετάφρασαν τα κείμενα του ήδη από τον ένατο αιώνα. Μάλιστα, αναφέρεται ότι οι Λατίνοι μελετητές των μεσαιωνικών χρόνων συνέβαινε να χρησιμοποιούν αμφότερα το ελληνικό κείμενο και τις αραβικές μεταφράσεις, ούτως ώστε να μπορέσουν να αποκτήσουν μια ακριβέστερη κατανόηση της λογικής διδασκαλίας του Αριστοτέλη (Porkin, 1999, p. 230). Ο Θωμάς Ακινάτης (Thomas Aquinas) κατονομάζεται ως εκείνος ο οποίος, από τον δέκατο τρίτο αιώνα, επέβαλε την εισαγωγή του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου στον δυτικό κόσμο, όπου και η σκέψη του θα κυριαρχήσει για μακρά χρονική περίοδο, μέχρι και την ανάδυση του νεωτερικού κόσμου.

(2) Το σωζόμενο αριστοτέλειο corpus, όπως έχει συνενωθεί, οργανωθεί και κατηγοριοποιηθεί κατά θέμα, συναπαρτίζεται από τουλάχιστο είκοσι, ή και περισσότερα, ανάλογα με ποια έργα γίνονται αποδεκτά ως αυθεντικά του φιλοσόφου. Κάτω από τη θεματική της διερεύνησης της γνώσης, δηλαδή τη θεματική που φέρει τον τίτλο *Όργανον*, εντάσσονται τα έργα *Κατηγορίαι*, *Περί Ερμηνείας*, *Τοπικά*, *Περί των Σοφιστικών Ελέγχων*, *Αναλυτικά Πρότερα* και *Αναλυτικά Ύστερα*, ενώ κάτω από τη θεματική Φυσικά-Βιολογικά εντάσσονται έντεκα έργα. Αυτά είναι τα *Φυσικά* (*Φυσική Ακρόασις*), *Περί Ουρανού*, *Περί Γενέσεως και Φθοράς*, *Μετεωρολογικά*, *Μικρά Φυσικά*, *Περί Ζώων Ιστορίαι*, *Περί Ζώων Μορίων*, *Περί Ζώων Γενέσεως*, *Περί Ζώων Πορείας*, *Περί Ζώων Κινήσεως* και *Περί Ψυχής*. Το έργο *Μετά τα Φυσικά* εντάσσεται κάτω από τη θεματική Μεταφυσικά-Οντολογικά. Η ούτω καλούμενη πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη αποτελείται από πέντε έργα κάτω από τις θεματικές Πολιτικά, στην οποία κατατάσσονται τα δύο, τα *Πολιτικά* και η *Αθηναίων Πολιτεία*, πραγματεία που εντοπίστηκε μόλις τον δέκατο ένατο αιώνα σε πάπυρο, και τα

Ηθικά, στην οποία κατατάσσονται τα τρία εξ αυτών, τα *Ηθικά Μεγάλα*, *Ηθικά Νικομάχεια* και *Ηθικά Ευδήμεια*. Κυρίως για τα *Ηθικά Μεγάλα*, γνωστά και με τον λατινικό τίτλο *Magna Moralia*, αλλά και τα *Ηθικά Ευδήμεια*, στη συγγραφή του οποίου ούτως ή άλλως ενεπλάκη ο Εύδημος ο Ρόδιος, μαθητής του φιλοσόφου, μεταξύ των μελετητών υπάρχει μεγάλη συζήτηση τόσο ως προς την ταυτοποίηση του Αριστοτέλη ως του συγγραφέα τους, όσο και ως προς τον χρόνο της σύνταξής τους. Η συναφής επί του θέματος (αντι)παράθεση των θέσεων πρωτεργατών του αριστοτελισμού στη νεότερη εποχή, όπως είναι ο Βέρνερ Γιαίγκερ (Werner Jaeger) και Χανς φον Άρνιμ (Hans von Arnim), ήδη από το πρώτο μισό του προηγούμενου αιώνα, είναι χαρακτηριστική για να επισημανθεί (Chroust, 1965). Τέλος, τα *Τέχνη Ρητορική* και *Περί Ποιητικής* είναι τα άλλα δύο από τα σωζόμενα έργα, τα οποία και πραγματεύονται τα δύο συγκεκριμένα ζητήματα. Στον Αριστοτέλη αποδίδονται και άλλα έργα, όπως τα *Περί Πνεύματος*, *Ρητορική εις Αλέξανδρον*, *Οικονομικά* και *Προβλήματα*, των οποίων η γνησιότητα όμως αμφισβητείται. Για ένα έργο, το *Προς Θεμισώνα Προτρεπτικός*, φαίνεται να υπάρχει αρκετή τεκμηρίωση ότι αυτό ανήκει στον Σταγειρίτη φιλόσοφο.

(3) Τα γραπτά του Αριστοτέλη διακρίνονται σε αυτά που έχουν τη μορφή διαλόγων, τη μορφή την οποία είχαν και τα έργα του δασκάλου του Πλάτωνα, τα οποία και δεν έχουν σωθεί, και σε αυτά τα οποία έχουν μορφή κειμένων στα οποία καταγράφει τις θεμελιώδεις θέσεις, απόψεις και προβληματισμούς του επί συγκεκριμένων πεδίων της αναζήτησης της ανθρώπινης γνώσης. Παρόλο που, με βάση τις σύγχρονες παραστάσεις, τα κείμενα του Σταγειρίτη προσομοιάζουν περισσότερο με σημειώσεις της σκέψης του, όπως μάλιστα επισημαίνεται σε ύφος πυκνό, δύσβατο και ξηρό (Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι, 2019), αυτά, ως είδη έργων επιστημονικής φύσης, κάλλιστα μπορούν να καταταχθούν, τηρουμένων των παραμέτρων εκάστης εποχής, ως εγχειρίδια ή πραγματείες, στις οποίες το επί μέρους αντικείμενο εκτίθεται κατά τρόπο συστηματικό, λογικό και αιτιώδη. Στον βαθμό στον οποίο αυτό σώζεται ή και μας είναι γνωστό, το corpus του Αριστοτέλη αποτελεί το πρώτο στην ιστορία πλήρες φιλοσοφικό και επιστημονικό, εν είδει και εν μέρει, σύστημα. Είναι, δε, κοινή η ομολογία πολλών από τους κορυφαίους στοχαστές ή επιστήμονες, ακόμη και σύγχρονους, ότι η συνεισφορά τους στην ανθρώπινη γνώση είχε έναυσμα κάποιες από τις

σκέψεις και θέσεις του Αριστοτέλη³. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η πληρότητα την οποία παρουσιάζει το σύστημα του Αριστοτέλη δεν απαντά σε άλλο παρόμοιο στο διάβα του χρόνου. Το σύνολο αριστοτέλειο πλέγμα σκέψης επεκτείνεται σε πλείστους γνωστικούς τομείς, αναδεικνύοντας τον αρχαίο φιλόσοφο ως εκείνον που όσο κανένας άλλος καθόρισε την ανθρώπινη σκέψη.

³ Ως αναφέρεται, μπορεί ο νεωτερικός κόσμος εν μέρει να προήλθε από αντίδραση στον αριστοτελισμό, υπό την έννοια της κατά τον χρόνο καθολικά αποδεκτής αυθεντίας του Αριστοτέλη, το έργο όμως του φιλοσόφου εξακολουθεί και σήμερα να εμπνέει και να είναι χρήσιμη, ακόμη και στο πλαίσιο της μεταμοντέρνας φιλοσοφικής συζήτησης (Marcos, 2012, p. xi).

2.2.2. Η Ηθική και Πολιτική Σκέψη του Αριστοτέλη – Βασικές Προκείμενες και Θέσεις

2.2.2.1. Η Αριστοτέλεια Πρακτική Φιλοσοφία

(1) Η ούτω καλούμενη πρακτική φιλοσοφία, ήτοι η φιλοσοφία του πράττειν, αποτελεί, ομού με τη θεωρητική και την ποιητική φιλοσοφία, το ένα από τα βασικά μέρη του όλου συστήματος σκέψης του Αριστοτέλη. Όπως ο ίδιος επισημαίνει «πᾶσα διάνοια ἢ πρακτικὴ ἢ ποιητικὴ ἢ θεωρητικὴ» (*Μετά τα Φυσικά*, 1025b 25) είναι. Όπως εν εκτάσει αναλύεται στο Μέρος Β', η θέαση από την οποία ο φιλόσοφος εξετάζει την πρακτική του φιλοσοφία είναι η ηθική, κατά τρόπο, μάλιστα, κατά τον οποίο η πολιτική θα μπορούσε να εκληφθεί ως κλάδος της ηθικής⁴. Από μια οπτική, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο Αριστοτέλης συμπληρώνει την ηθική του φιλοσοφία με την πολιτική⁵. Η ταξινόμηση αυτή των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων, από τον Σταγειρίτη, αναδεικνύει μια σημαντική διάσταση της πολιτικής οργάνωσης στις ανθρώπινες κοινωνίες. Τα περί καλού και κακού ερωτήματα της ηθικής φιλοσοφίας αντανakλούν στην πολιτική φιλοσοφία ως ερωτήματα για τη φύση της ελευθερίας και της ισότητας και της μεταξύ αυτών αντίστιξης, της ισχύος του καθήκοντος και του νόμου, αλλά και των κοινωνικών συμπεριφορών και στάσεων, ερωτημάτων που καθορίζουν την πολιτική οργάνωση και τα πολιτικά συστήματα διακυβέρνησης κάθε τόπου και εποχής.

(2) Στον Αριστοτέλη, ούτως ή άλλως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο σκοπός της πρακτικής φιλοσοφίας μάλλον ταυτίζεται με αυτόν της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης, η οποία ως μελέτη της διακυβέρνησης επιδιώκει να απαντήσει, από τη μια, στα ζητήματα της παραγωγικής διεργασίας της πολιτικής οργάνωσης διά της κατανομής της εξουσίας, της λήψης των αποφάσεων,

⁴ Επί τούτου, δεν θα μπορούσε να μην επισημανθεί ότι στον Αριστοτέλη ο τελικός σκοπός του ανθρώπου ή της πόλης είναι αμιγώς πολιτικής φύσης. Όταν ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην πολιτική ως τη δραστηριότητα του αγαθού για τον άνθρωπο, επισημαίνοντας ότι «πολιτικὴ τις οὐσα», ανάγει την ηθική στη σφαίρα της πολιτικής (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1094b).

⁵ Σε σχέση με το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης, παρατηρείται ότι στο έργο του φιλοσόφου «(η) πολιτική ονομάζεται επιστήμη [...] αλλού ονομάζεται τέχνη [...] αλλού ονομάζεται αδιακρίτως τέχνη και επιστήμη», ενώ συναντάται και «ως δύναμις». Από την άλλη, όμως, ο Αριστοτέλης «δεν αναφέρεται στην ηθική επιστήμη όταν μιλά για την ηθική», μολονότι αναφέρεται στην «ηθική θεωρία αντιδιαστέλλοντάς τη στη φυσική θεωρία (*Αναλυτικά Ύστερα*, 89b 9) (= επιστήμη της φυσικής)» (Σίνου, 2001, σσ. 13 και 35).

του διαμοιρασμού των ρόλων, δηλαδή των αρμοδιοτήτων, και της εγκαθίδρυσης και λειτουργίας των θεσμών και των διαδικασιών. Από την άλλη, ως η μελέτη που επιδιώκει να απαντήσει στα ζητήματα των αποτελεσμάτων τα οποία η παραγωγική διαδικασία της πολιτικής διεργασίας επιφέρει και τα οποία αφορούν στις επί μέρους δράσεις που λαμβάνουν χώρα σε μια οργανωμένη κοινωνία, όπως εκφράζονται μέσα από τις ποικίλες πολιτικές και πρακτικές σε κάθε τομέα ανθρωπίνης δραστηριότητας. Είναι, όντως, υποβοηθητικό για τον μελετητή του εν γένει πολιτικού φαινομένου το γεγονός ότι το σημείο θέασης στον Αριστοτέλη είναι, εν πολλοίς, ο ίδιος ο μέσος πολίτης, ο οποίος τυγχάνει να είναι τόσο ο δημιουργός και διαχειριστής του πολιτικού συστήματος όσο και ο (από)δέκτης των αποτελεσμάτων του.

(3) Στον Αριστοτέλη, η πρακτική φιλοσοφία είναι προσανατολισμένη στα δεδομένα της πόλης-κράτους της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας⁶ και προσαρμοσμένη στα συγκεκριμένα γνωρίσματα του τελούντος υπό το καθεστώς του πολίτη, ιδιαίτερα τα χαρακτηριστικά του μέσου πολίτη. Προκύπτει, μέσα από την ανάγνωση των έργων του Αριστοτέλη που αναφέρονται στις ανθρώπινες κοινωνικές και πολιτικές δραστηριότητες, μια παράθεση των βασικών παραμέτρων της σκέψης του. Στο έργο του, είναι πρόδηλο ότι ο αρχαίος στοχαστής εστιάζει στην καθημερινότητα της αθηναϊκής πολιτείας, μολαταύτα ο συλλογισμός του, έννοια την οποία ο ίδιος ορίζει, εκτίθεται εν εκτάσει, ως αλυσίδα εξαγωγής των συμπερασμάτων του από τις προκειμένες⁷. Ο Αριστοτέλης πραγματεύεται τις θέσεις και απόψεις του για τον συλλογικό βίο, αλλά και τον ατομικό σε σχέση με τον συλλογικό, ως μια σειρά σκέψεων. Σε μας σήμερα, η σκέψη του Σταγειρίτη κατατίθεται ως μέρος της εν γένει ηθικοπολιτικής φιλοσοφίας της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας, η οποία και αποτέλεσε το υπόβαθρο της πολιτικής οργάνωσης των σύγχρονων πολιτειών του δυτικού κόσμου, όπως κατά πρώτο επιχωρίασε στον τότε ανακαλυφθέντα, ως νέο, κόσμο, με αρχέτυπο το αμερικάνικο σύνταγμα της Φιλαδέλφειας του 1787. Όπως δεικτικά επισημαίνεται, στους πολιτικούς στοχαστές της ελληνικής και ρωμαϊκής κλασικής αρχαιότητας η Αμερική οφείλει ευγνωμοσύνη, πρωτίστως στον Αριστοτέλη από του οποίου το σύνθετο καθεστωτικό σύστημα αρύεται η

⁶ Η παρατήρηση αυτή ενισχύεται από τα διαλαμβανόμενα στην *Αθηναίων Πολιτεία*, ένα κείμενο όχι φιλοσοφικού χαρακτήρα, στο οποίο, όπως υπογραμμίζεται από τον ίδιο τον Αριστοτέλη, αυτό που επεξηγείται είναι η «κατάστασις τῆς πολιτείας» (42.1), με αναφορές για την οργάνωση της πόλης-κράτους και την δημοσιοπολιτική δραστηριότητα εντός αυτής.

⁷ Ο αρχαίος φιλόσοφος ορίζει, συγκεκριμένα, ότι «συλλογισμός [...] ἐστὶ λόγος ἐνῷ τεθέντων τινῶν ἕτερόν τι τῶν κειμένων ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει τῷ ταῦτα εἶναι» (*Αναλυτικά Πρότερα*, 24b 19), διατύπωση η οποία προσδίδει στον συλλογισμό την ιδιότητα του αναγκαίου στην παραγωγή της συμπερασματικής πρότασης.

γνωστή συνταγματική διάκριση και εξισορρόπηση των εξουσιών (balance of powers) (Sheldon, 2003, p. 251)⁸.

2.2.2.2. Τα περί Ηθικής και Πολιτικής Έργα του Αριστοτέλη

(1) Στα *Ηθικά Νικομάχεια*, ο Αριστοτέλης πραγματεύεται τα ζητήματα της αρετής και άλλα συναφή. Ως προς την αρετή, ο φιλόσοφος διακηρύττει ότι η διασφάλιση της ηθικής αρετής, ειδικότερα, συναρτάται από την επανάληψη ηθικών πράξεων, την ορίζει δηλαδή ως έξη, ενώ συζητεί τη σχέση την οποία έχει η αρετή με την πράξη, ειδικότερα με την ευαρέσκεια ή δυσαρέσκεια την οποία αυτή προκαλεί, καθώς και τους παράγοντες που επηρεάζουν την ηθική ποιότητα μιας πράξης. Ο Αριστοτέλης τονίζει τη σημασία της μεσότητας, κομβικής κατ' αυτόν έννοιας, ως προς την αξία της ηθικής αρετής, καθώς η συναφής πράξη πρέπει να επιδιώκει τη μεσότητα. Θεμελιώδεις έννοιες στο συγκεκριμένο έργο είναι, ακόμη, η ευδαιμονία, ο τελικός σκοπός κάθε κοινωνίας, η δικαιοσύνη, ως γενική και ειδική έννοια, η ισότητα, η επιείκεια, το δίκαιο και οι μορφές του⁹. Σε σχέση με τη φιλία, ο Σταγειρίτης αναφέρεται στη φύση, στα είδη και στα αίτια της. Όπως τίθεται, οι φιλίες διακρίνονται σε αυτές που απορρέουν από σχέσεις ισότητας και αυτές από σχέσεις υπεροχής, ενώ η φιλία μεταξύ συγγενών είναι χαρακτηριστική. Στο έργο, καταγράφονται οι παράγοντες και οι κανόνες οι οποίοι διέπουν τη φιλική σχέση και οι οποίοι υποβοηθούν στην ισορροπία και διατήρησή της, ή ωθούν στη διάλυσή της. Ο Αριστοτέλης θέτει μια σειρά από ερωτήματα για τη φιλία, ως προς το κατά πόσο κάποιος πρέπει να αγαπά εαυτόν παρά τους άλλους, έχει ανάγκη φίλων, πολλών ή λίγων, για να είναι ευτυχισμένος, ή έχει ανάγκη φίλων την ώρα που είναι δυστυχισμένος.

(2) Στα *Πολιτικά*, ο φιλόσοφος υποδεικνύει τα εξελικτικά στάδια προς την οργάνωση της πόλης και, αφού προσδιορίζει τις έννοιες της πόλης και του πολίτη διακρίνει τα είδη ή μορφές πολιτευμάτων και τις παρεκβάσεις αυτών. Η περί δικαίου άποψη και ο σκοπός της πολιτικής ορ-

⁸ Επί τούτου, με σαφήνεια δηλώνεται ότι «(τ)ο πολιτικο-κυβερνητικό σύστημα των Ηνωμένων Πολιτειών είναι κατ' εξοχή αριστοτελικό» αφού η κατασκευή του «με διαχωρισμένες, εξισορροπημένες και αλληλοελεγχόμενες εξουσίες είναι απόρροια της αριστοτελικής παιδείας των ιδρυτών του αμερικανικού συντάγματος»· ακριβώς, μάλιστα, «εκεί οφείλεται η σταθερότητα και η βιωσιμότητα των μηχανισμών αυτοϋπεράσπισης του αμερικανικού πολιτεύματος» (Θερμός, 2010, σ. 142).

⁹ Για μια αναλυτική και διεισδυτική παράθεση των προφανών και υπορρήτων πολιτικών διαστάσεων της ηθικής διδασκαλίας του Αριστοτέλη, βλέπε Bodéüs, 1993.

γάνωσης σχολιάζονται, ενώ αξιολογούνται αυτοί που αναλαμβάνουν εξουσία. Ο Αριστοτέλης συζητεί τα δικαιώματα τα οποία ενδείκνυται να παραχωρούνται στους πολίτες, καθώς και τη βάση διεκδίκησης των πολιτικών αξιωμάτων και των απαιτήσεων ορισμένων πληθυσμιακών ομάδων για ανάληψη ή κατάληψη της εξουσίας. Σημαντικό μέρος του έργου είναι αυτό στο οποίο απαριθμούνται τα είδη του πολιτεύματος. Στο τελευταίο μέρος, ο Αριστοτέλης αναφέρεται στους στόχους της παιδείας και των εγκύκλιων σπουδών, αλλά και ειδικότερα της μουσικής, επιδιώκοντας προφανώς να υποδείξει ότι, διά της αγωγής της νεολαίας, διαμορφώνονται οι ελεύθεροι και ενάρετοι πολίτες. Επί μέρους θέματα που τίθενται και συζητούνται στα *Πολιτικά* είναι, πρωτίστως, η σχέση πολιτικής και ηθικής, και η πολιτική φύση του ανθρώπου. Είναι, ακόμη, το δικαίωμα του άρχειν και του άρχεσθαι, η ιδιοκτησία και η οργάνωση του πολιτεύματος.

(3) Στο έργο του *Τέχνη Ρητορική*, ο Αριστοτέλης επεξηγεί τη μέθοδο ή τις τεχνικές τις οποίες μετέρχεται ο εκφέρων τον δημόσιο λόγο ρήτορας για να πείσει τους ακροατές-αποδέκτες του λόγου του. Η μέθοδος και οι τεχνικές τις οποίες ο ρήτορας μετέρχεται περιλαμβάνουν την προβολή λογικών αποδείξεων, αλλά και τη χρήση συγκινησιακών τρόπων και μέσων. Ο Σταγειρίτης περιγράφει τα δομικά στοιχεία του δημόσιου λόγου και διακρίνει τα τρία είδη του ρητορικού λόγου, ενώ, ακολούθως, συζητεί πώς εξασφαλίζεται η ευδαιμονία, η οποία αποτελεί και τον σκοπό τόσο του ατόμου/πολίτη όσο και της πολιτείας, καθώς και τη βαρύτητα των αδικημάτων. Στο έργο γίνεται μια εκτενής αναφορά στα πάθη, ήτοι μια ανάλυση για την αγάπη και την έχθρα, τον φόβο και το θάρρος, όπως και τη ζηλοτυπία¹⁰. Πρόσθετα, ο φιλόσοφος πραγματεύεται τα ηθικά χαρακτηριστικά των ηλικιακών ομάδων, ειδικότερα αυτά των νέων και των ηλικιωμένων, αλλά και εκείνων με ευγενική καταγωγή, ενώ καταλήγει με τις αποδείξεις εκείνες οι οποίες είναι κοινές σε κάθε είδος ρητορικού λόγου. Στην *Τέχνη Ρητορική*, ο αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος διερευνά, περαιτέρω, τα υφολογικά και γλωσσικά ζητήματα τα οποία σχετίζονται με το ρητορικό λόγο.

(4) Στην περί πολιτικής διδασκαλία του Αριστοτέλη ανιχνεύονται μια σειρά από έννοιες που έχουν κομβική σημασία στην εν γένει σκέψη του. Καθώς ο μελετητής αναγιγνώσκει τα έργα της

¹⁰ Ένας ενδιαφέρον ορισμός της ρητορικής, με όντως πολιτική χροιά, αρύεται από τις έννοιες του ήθους, του πάθους και του λόγου, έννοιες τις οποίες κυρίως ο Αριστοτέλης προέβαλε. Κατά ταύτα, ως ρητορική ορίζεται η διαπραγμάτευση της απόστασης μεταξύ των δύο μερών, αφενός του ομιλούντα, του οποίου το ήθος προβάλλεται, και αφετέρου του κοινού-ακροατηρίου, του οποίου το πάθος εκμαιεύεται, επί ενός δεδομένου ερωτήματος, για το οποίο ο λόγος κυριαρχεί (Meyer, 2017, p. 9).

πρακτικής φιλοσοφίας του Σταγειρίτη, κατά κύριο λόγο τα *Πολιτικά*, αλλά και τα *Ηθικά Νικομάχεια* και την *Τέχνη Ρητορική*, διαδοχικά απαντάται με μια σωρεία εννοιών ή όρων επί των οποίων αυτός οικοδόμησε τη θεωρία του: πόλη, κοινωνία, άρχων (κυβερνών) και αρχόμενος (κυβερνόμενος), εξουσία/αξίωμα, νόμος, δικαιοσύνη, δίκαιο, αρετή, δημοκρατία, ολιγαρχία, τυραννία, πολίτευμα/πολιτεία, πολίτης, δημοκρατία, πολιτογραφημένος (ποιητός), δικαστήριο, δικαίωμα, δικαστής, εκκλησιαστής (εγγεγραμμένο μέλος της εκκλησίας)/νομοθέτης, αξίωμα, αριστοκρατία, ελευθερία, ισότητα, ιδιοκτησία, εκλογές (αρχαιρεσίες), δικαστήριο, βουλή, δήμος (λαός), αδικημα. Στα έργα του φιλοσόφου, περιέχονται και μια σειρά από άλλες έννοιες, όπως ευδαιμονία, ηθική/ήθη, αρετή, έξη, μεσότητα, φιλία, παιδεία, των οποίων, αυτών και των προαναφερθέντων, η σημασία αξιολογείται και εκτιμάται σε σχέση με το ζητούμενο της διατριβής, καθότι όλοι αυτοί οι όροι και έννοιες είναι αυτοί οι οποίοι προδιαγράφουν τις εφαρμογές που υιοθετούνται στη δημόσια διοίκηση και δημόσια πολιτική.

2.3. ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

2.3.1. Η Πολιτική Φιλοσοφία και Επιστήμη στο Ιστορικό Γίγνεσθαι

2.3.1.1. Η Πολιτική Σκέψη στον Χρόνο

(1) Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι οι δύο έννοιες χρησιμοποιούνται ενίοτε και ως ταυτόσημες, μεταξύ των μελετητών, ανιχνεύεται μια σύγκλιση θέσεων ως προς τα πεδία ενασχόλησης της πολιτικής φιλοσοφίας και της πολιτικής επιστήμης¹. Η φιλοσοφία, αφενός, πραγματεύεται τα πρωταρχικά και ουσιώδη ερωτήματα και ζητήματα ως προς τη φύση και τον σκοπό του πολιτικού βίου, η επιστήμη, αφετέρου, αναφέρεται στην εμπειρική και θεωρητική έρευνα της εν γένει πολιτικής συμπεριφοράς. Η σχέση των δύο είναι, ασφαλώς και σαφώς, πιο περίπλοκη. Από μια οπτική, η πολιτική φιλοσοφία είναι η αρχέτυπος της πολιτικής επιστήμης, με τη δεύτερη να βασίζεται στη δεοντολογία και μεθοδολογία των φυσικών επιστημών, αν και, όπως επισημαίνεται, η πολιτική επιστήμη όντως υφίσταται διαμέσου βασικών εννοιών προερχομένων από τη φιλοσοφική παράδοση, παρόλο που αυτό από τους επιστήμονες περιφρονείται ή αγνοείται (Gildin, p. 60). Ούτως ή άλλως, η πολιτική φιλοσοφία επεκτείνεται σε ένα ευρύτερο πεδίο το οποίο περιλαμβάνει τη μελέτη των ποιοτικών χαρακτηριστικών της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε σχέση με διαστάσεις της όπως η κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική, θρησκευτική κ.ά. Ο πολιτικός φιλόσοφος, ως πρακτικός, όπως ισχύει και για τον Αριστοτέλη, άγεται σε αξιακά συμπεράσματα και αρχές κρίσης, ενώ, ως κανονιστικός, όπως επίσης ισχύει για τον Σταγειρίτη, προδιαγράφει κανόνες και αξίες συμπεριφοράς². Η σύμβαση αυτή ισχύει ακόμη και όταν ο φιλόσοφος υιοθετεί τον ηθικοπολιτικό σχετικισμό, αποδεχόμενος τις επί μέρους ατομικές αξιακές αντιλήψεις και στάσεις. Ο πολιτικός

¹ Το παρόν Κεφάλαιο 2.3.1.1., καθώς και το επόμενο 2.3.1.2, δεν μπορεί να θεωρηθεί ασύνδετο ως προς το όλο αντικείμενο της διατριβής. Η πολιτική διάνοηση όπως εξελίχθηκε στον χρόνο, αλλά και οι ιδεολογικές τάσεις και ρεύματα που καθόρισαν τις πολιτικοδιοικητικές εφαρμογές προϊόντος του χρόνου, παρατίθενται ως γέφυρα, για να συσχετισθούν με τις διδαχές του Αριστοτέλη, τόσο στο Κεφάλαιο 2.3.2. όσο και στο Μέρος Β' και τις συμπεσματικές παρατηρήσεις.

² Ως υποδεικνύεται, η πολιτική φιλοσοφία μπορεί να ιδωθεί ως προς τη σχέση της με την ηθική φιλοσοφία, ήτοι ως εστιάζουσα στις ηθικές αρχές που διαμορφώνουν την κοινωνική συμβίωση και ζωή στο σύνολό της, και όχι στις σχέσεις μεταξύ αλλήλων. Η πολιτική φιλοσοφία μπορεί, όμως, να ιδωθεί και ως ένα αυτόνομο πεδίο το οποίο ορίζεται όχι από τις ηθικές αντιλήψεις και πεποιθήσεις, αλλά από τα βασικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης υπόστασης που αποτελούν την πραγματικότητα της πολιτικής ζωής (Larmore, 2012).

επιστήμονας, εν συγκρίσει, εμπλέκεται με την έρευνα και τον εντοπισμό των υποκείμενων περιστάσεων και συνθηκών που αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί το πολιτικό πλέγμα μιας οργανωμένης κοινωνίας.

(2) Ο Πλάτωνας, εξόχως με την *Πολιτεία*, είναι ο πρώτος ο οποίος, κατά ένα τρόπο ούτως ειπείν επιστάμενο, ασχολήθηκε με τη φιλοσοφία της πολιτικής οργάνωσης του ανθρώπου. Όπως ο ίδιος και ο Αριστοτέλης διατύπωσαν, μάλλον επαρκώς, η συμβίωση σε μια πολιτικώς οργανωμένη κοινωνία αποτελεί το αντικείμενο της πολιτικής φιλοσοφίας. Ο Σταγειρίτης, στη συνέχεια, διεύρυνε την περί πολιτικής οργάνωσης θεωρία, πρωτοπροσεγγίζοντας, στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής του, τα ζητήματα της ανθρώπινης πολιτικής δραστηριότητας και συμπεριφοράς ως επιστήμης, ο όρος ασφαλώς υπό τα δεδομένα των δικών του καιρών. Η πολιτική σκέψη στον δυτικό κόσμο, συνεπώς, ως συνομήλικη της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας, θεμελιώθηκε στο ιδιαίτερο χωροχρονικό περιβάλλον και κυριάρχησε μέχρι την έλευση του νεωτερικού κόσμου· τόσο κατά την ύστερη αρχαιότητα, κατά την οποία η κλασική πολιτική φιλοσοφία συνέχισε να επικρατεί, όσο και καθ' όλη τη διάρκεια των μεσαιωνικών χρόνων, κατά τους οποίους και η αριστοτέλεια άποψή της ενσωματώθηκε από τους σχολαστικούς, μάλλον για να εξυπηρετήσει τη συμφιλίωσή της με τη θεολογία³.

(3) Αφού προηγήθηκε, τον δέκατο τρίτο αιώνα, η υπογραφή από τον Ιωάννη Ακτήμονα (John Lackland) της *μάγκνα κάρτα* (magna carta), με την οποία ο Άγγλος βασιλιάς παραχωρούσε πρόνομια σ' αυτούς οι οποίοι τότε μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ελεύθεροι πολίτες, ήδη από την εποχή των Μεδίκων στην Ιταλία, τον δέκατο πέμπτο και έκτο αιώνα, και πριν την εμφάνιση της πεφωτισμένης δεσποτείας⁴, η σημασία της φυσικής τάξης στην πολιτική θεώρηση των κλασικών φιλοσόφων αμφισβητήθηκε και υποχώρησε έναντι μιας πραγματιστικής αντίληψης. Όπως εκφράστηκε μέσα από τον μακιαβελισμό, η οργάνωση του πολιτικού βίου κατευθύνεται από τον ηγεμόνα για να καθοδηγήσει, όταν απαιτείται και υποτάζει, τα ατομικά συμφέροντα και επιδιώξεις

³ Επί τούτου, καταγράφεται η παρατήρηση ότι, όπως ίσχυσε με τους Ανδρόνικο Ρόδιο, Σιμπλίκιο, Αβερρόη κ.ά., και ο Θωμάς Ακινάτης, ο σημαντικότερος μεταξύ των σχολαστικών, ως μελετητής του Αριστοτέλη, τον «έντυσε» με το γούστο του (de Wulf, 2003, p. 77), ήτοι τον ερμήνευσε στο δικό του πλαίσιο.

⁴ Παρά τις αναφορές της σχέσης της κατά τον Αριστοτέλη περιγραφείσας τυραννίας (Jayaralan, 1999, p. 54), η πρώτη πίστη στον θεσμό της πεφωτισμένης δεσποτείας, η οποία παρέμεινε άθικτη από την εποχή κατά την οποία έγραφε τον *Πολιτικό*, θα μπορούσε να αποδοθεί στον Πλάτωνα (Vlastos, 1981, p. 216).

προς όφελος της συλλογικής συνέργειας. Κατά την αγγλική αναγέννηση, ένα περίπου αιώνα αργότερα, περί τα μέσα του δέκατου έβδομου αιώνα, πρωτοδιατυπώθηκε η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου από τον Τόμας Χομπς (Thomas Hobbes). Η πολιτική σκέψη πραγματεύεται, πλέον, τη νομιμοποίηση της υποταγής του πολίτη σε έναν εξουσιαστικό μηχανισμό, ορίζοντας την ίδια την πολιτική φιλοσοφία, αργότερα και επιστήμη, ως τη σπουδή της φύσης και της θεσμοποίησης των αναγκαστικών συστημάτων και κανόνων τα οποία και τους οποίους ο άνθρωπος, ως πολιτική οντότητα, είναι υπόχρεος να εφαρμόζει και υπακούει, ακόμη και χωρίς τη θέλησή του.

(4) Η έννοια του κοινωνικού συμβολαίου συζητήθηκε και στο πλαίσιο της συγκυρίας της ανάδυσης του κινήματος του φιλελευθερισμού, σύμφωνα με το οποίο η εξουσία της κυβέρνησης πρέπει να περιορίζεται στη διασφάλιση της ελευθερίας του πολίτη, σε ένα σύστημα ανεξαρτησίας και διαχωρισμού των εξουσιών. Εντός του συστήματος αυτού, τα συμφέροντα και δικαιώματα του ατόμου, όπως αυτά στην ελευθερία, στην ιδιοκτησία, στην έκφραση του λόγου και στην αυτενέργεια, προέχουν και μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις υποχωρούν έναντι του κοινού καλού. Προς την κατεύθυνση της επίρρωσης του φιλελευθερισμού, συνέτειναν, ασφαλώς, η καντιανή αυτονομία και ο ωφελιμισμός. Κατά την εποχή, στον ηπειρωτικό χώρο διατυπώθηκαν θεωρίες, κύρια των οποίων αυτή του Ζαν-Ζακ Ρουσσώ (Jean-Jacques Rousseau), οι οποίες εκλαμβάνουν το κοινωνικό συμβόλαιο όχι στο περίγραμμα της σχέσης των διοικούμενων πολιτών με μια καθεστηκυία τάξη, αλλά μάλλον ως μια μορφή κοινωνικής και πολιτικής ένωσης την οποία ελευθέρως τα άτομα-πολίτες συνάπτουν με τους εαυτούς τους ως πολιτική οργάνωση⁵.

(5) Στον ιστορικό χρόνο, την πολιτική θεωρία και πρακτική επηρέασε η χεγκελιανή άποψη για το κράτος, η άποψη που εκλαμβάνει τα ιστορικά γεγονότα ως πολιτικά, καθώς η ιστορία διαμορφώνεται δια του κράτους. Κατά τον Γκέοργκ Χέγκελ (Georg Hegel), το άτομο νοείται σε σχέση με το κράτος. Η διαλεκτική του Χέγκελ, ως κίνηση της ιστορίας, χρησιμοποιήθηκε από τον

⁵ Η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου μπορεί να ιδωθεί στην ιστορική ακολουθία του, από την εποχή του Χομπς μέχρι και τη σύγχρονη του Ρολς, με ενδιαμέσες περιόδους αυτές των Ιμάνουελ Καντ (Immanuel Kant), Τζον Λοκ (John Locke), Χέγκελ, Μαρξ κ.ά, μέσω των οποίων και μπορεί να γίνουν κατανοητές οι ποικίλες παραλλαγές και θεάσεις του (για πρόσθετη πληροφόρηση, βλέπε Boucher and Kelly, 1994). Ειδικότερα, η σχετική άποψη του Λοκ για ένα άνθρωπο αγαθό αλλά όχι τέλει αποκτά ξεχωριστή σημασία για το κοινωνικό συμβόλαιο, καθώς τοποθετείται μεταξύ της υποταγής του ανθρώπου στον Λεβιάθαν λόγω της έμφυτης κακίας του, όπως ο Χομπς υποστηρίζει, και στην απόλυτη εμπιστοσύνη στην έμφυτη καλοσύνη του, όπως ο Ρουσσώ αντιλέγει (Χαραλάμπους, 2020, σσ. 47-48).

Καρλ Μαρξ (Karl Marx), ο οποίος, αναπτύσσοντας τη δική του πολιτική θεωρία, τόνισε τη σημασία της ταξικής πάλης στο ιστορικό γίνεσθαι, μέχρι και την επικράτηση της κατώτερης οικονομικής τάξης που δεν ορίζει τα μέσα παραγωγής. Από τα δύο προαναφερόμενα φιλοσοφικά συστήματα, τα οποία ούτως ή άλλως προβάλλουν το συμφέρον του συνόλου παρά του ενός, άντλησαν ή προσπάθησαν να αντλήσουν θεμελίωση ή νομιμοποίηση πολιτικά καθεστώτα με ολοκληρωτικά χαρακτηριστικά τα οποία διαμορφώθηκαν μέχρι και το πρώτο ήμισυ του εικοστού αιώνα, καθεστώτα ριζοσπαστικά, αυταρχικά και αυτοαναφερόμενα. Μορφές των καθεστώτων αυτών, στα οποία κυριαρχεί η επίσημη κρατική ιδεολογία, είναι τα εθνικοσοσιαλιστικά και φασιστικά και τα του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού.

(6) Τις τελευταίες δεκαετίες, με τη σταδιακή κατάλυση των καθεστώτων αυτών, μεταξύ των πολιτικών στοχαστών αναπτύσσεται ένας διάλογος ως προς τη σχέση, ή μάλλον την αξιακή στάθμιση μεταξύ ελευθερίας του ατόμου και δικαιοσύνης. Ένας διάλογος που αναφέρεται στην ανταλλαγή θέσεων και απόψεων από μέρους των σύγχρονων υποστηρικτών του ωφελισμού, αφενός, και του κοινωνικού συμβολαίου, αφετέρου. Εκ των βασικών εκπροσώπων των δύο πλευρών ο Τζον Ρολς και ο Ρόμπερτ Νόζικ (Robert Nozick). Ο πρώτος επιχειρηματολόγησε υπέρ μιας θεωρίας της δικαιοσύνης, την οποία και έκρινε ως συμβατή της ελευθερίας, ενώ ο δεύτερος αξίωσε ότι η ισότητα απειλεί την ελευθερία⁶. Στο σύγχρονο περιβάλλον, διατυπώνονται, απέναντι στον φιλελευθερισμό, και άλλες θεωρίες, όπως είναι αυτή του κομμουνισμού, η οποία προβάλλει τη σημασία των αξιών και των ηθικών κανόνων της κοινότητας και του συλλογικού βίου. Η Σχολή της Φρανκφούρτης, μια άλλη σύγχρονη προσέγγιση, ως νεομαρξιστικών καταβολών, διατυπώνει μια έντονη κριτική στο εργαλειώδες στοιχείο κυριαρχίας του καπιταλιστικού νεωτερικού κόσμου (Wiggershaus, 1995).

2.3.1.2. Οι Πολιτικές Ιδεολογίες

(1) Από την ανάλυση που προηγήθηκε στο Κεφάλαιο 1.3, για τα μεθοδολογικά ζητήματα που εγείρονται, είναι κατάδηλο στην παρούσα μελέτη ότι, λόγω του ιδιότυπου του αντικειμένου της, όροι όπως φιλοσοφία, σκέψη, επιστήμη, επιστημονικός κλάδος, γνωστικό αντικείμενο ή πεδίο,

⁶ Οι μελετητές, ακριβώς, του έργου των Ρολς και Νόζικ πραγματεύονται τις θεωρίες των δύο στοχαστών υπό την οπτική της έντασης των αντικρουόμενων εννοιών της ισότητας και της ελευθερίας (για μια εκτενή συζήτηση των ποικίλων διαστάσεων της σχέσης των Ρολς και Νόζικ, βλέπε Angelo Corlett, 1999).

θεωρία κ.ά. χρησιμοποιούνται όχι πάντα με την ακριβή έννοιά τους, αν θα μπορούσε να υπάρχει μια κοινώς αποδεκτή τέτοια, αλλά είτε εναλλακτικά είτε ελεύθερα για να αποτυπώσουν την παραγωγική διαδικασία της νόησης προς την κατεύθυνση της απόκτησης γνώσης. Εν πάση περιπτώσει, το πολιτικό φαινόμενο της ανθρώπινης δραστηριοποίησης προσδιορίζεται κυρίως από συστήματα ιδεών, αντιλήψεων και θέσεων, συστήματα τα οποία επηρεάζουν, ούτως ή άλλως, τη συμπεριφορά και τις πράξεις των ατόμων εντός του οργανωμένου συνόλου. Βεβαίως και όλες οι προσεγγίσεις οι οποίες στο παρόν Κεφάλαιο 2.3 αναλύονται μπορεί να ιδωθούν ως εκφράζουσες τέτοια συστήματα ιδεών, αντιλήψεων και θέσεων, συστήματα που αποκαλούνται και ιδεολογίες. Ως με καταληπτό τρόπο ερμηνεύεται, έναντι των σχετικών λημμάτων, σε λεξικά και εγκυκλοπαίδειες, η έννοια ιδεολογία συνδέεται με το σύνολο των πεποιθήσεων και τις αρχές στις οποίες πιστεύουμε (Ελληνικό Λεξικό, 1995), το σύνολο των ηθικών, κοινωνικών και φιλοσοφικών ιδεών, αρχών, απόψεων και αντιλήψεων (Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας, 1998), το σύνολο από ιδέες και πεποιθήσεις μιας ομάδας ανθρώπων ή ενός πολιτικού κόμματος (ideology, 2022), τη μορφή κοινωνικής ή πολιτικής φιλοσοφίας, στην οποία τα πρακτικά στοιχεία είναι εξίσου εμφανή με τα θεωρητικά, και το σύστημα ιδεών που φιλοδοξεί τόσο να εξηγήσει τον κόσμο όσο και να τον αλλάξει (ideology society, 2022). Έχουν, λοιπόν, τη σημασία τους στο δημοσιοπολιτικό γίγνεσθαι οι ιδεολογίες και τους πρέπει αναφορά.

(2) Η αντιπαραβολή της έννοιας της πολιτικής θεωρίας προς αυτή της πολιτικής ιδεολογίας αποτελεί μια ενδιαφέρουσα διάσταση του πολιτικού φαινομένου. Η πολιτική θεωρία είναι μια αναλυτική και ερμηνευτική δραστηριότητα η οποία σκοπό έχει τη μελέτη γεγονότων και δυναμικών οι οποίες αναπτύσσονται στην οργανωμένη κοινωνία, έτσι ώστε να καταστεί δυνατό να περιγραφεί, εξηγηθεί, αξιολογηθεί ή/και προβλεφθεί η ανθρώπινη συμπεριφορά. Η προσεκτική ανάγνωση της πρακτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη παραπέμπει στη διατύπωση, από μέρους του φιλοσόφου, μιας πολιτικής θεωρίας. Από την άλλη, η ιδεολογία εκφράζει μια παγιωμένη πεποίθηση των πραγμάτων. Εν προκειμένω, μια διαφορετική ανάγνωση του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου μπορεί να ερμηνεύσει τις σκέψεις του ως συνδεδεμένες με ένα ή περισσότερα ιδεολογικά συστήματα⁷. Οι απόψεις του Σταγειρίτη για τη δουλεία και τη θέση της γυναίκας, παραδείγματος

⁷ Στη βιβλιογραφία, η προοπτική της πολιτικής θεωρίας του Αριστοτέλη με τις ιδεολογίες, τονίζεται σε σχέση με το επιχείρημα. Ως αναφέρεται, «(γ)ια μια πολιτική ιδεολογία ένα καλό επιχείρημα» είναι αυτό που «επιτυγχάνει να μετασχηματίσει (ή να διατηρήσει) τις πολιτικές πρακτικές στην κατεύθυνση που επιθυμεί, επιβάλλοντας τις ιδέες

χάρη, μπορεί να εκληφθούν ως απορρέουσες της ιδεολογικής του προδιάθεσης στην πραγματική συγκυρία του καιρού του⁸. Λόγω, μάλιστα, της θέσης του ότι η δουλεία αποτελούσε μέρος της φυσικής τάξης, από μελετητές ευθέως καταγράφεται ως σαφές ότι ο Αριστοτέλης δεν υπήρξε δημοκράτης (Palmer, 2001, p. 6).

(3) Η έννοια ιδεολογία επινοήθηκε περί τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα από τον Αντουάν Ντεστουτ ντε Τρασί (Antoine Destutt de Tracy) για να εκφράσει μια τάση για τη διαμόρφωση ενός κλάδου μελέτης, μιας επιστήμης των ιδεών, ως των παραστάσεων προϊόντων της νόησης οι οποίες εδραιώνονται και παγιώνονται σε μια κοινωνία ή σε τμήμα αυτής. Η έννοια της ιδεολογίας, θεωρητικά τουλάχιστο, εκλαμβάνεται ως αποσυνδεδεμένη από ψυχολογικές ή μεταφυσικές εντυπώσεις ή εικόνες, παρόλο που η αποσύνδεση αυτή δεν μπορεί να ελεγχθεί κατά πόσο διασφαλίζεται. Η ιδεολογία σχετίστηκε ως παράμετρος των κοσμοθεωριών που αναπτύχθηκαν από στοχαστές των ποικίλων σχολών του μαρξισμού⁹. Άλλωστε, ο ίδιος ο μαρξισμός συγκαταλέγεται στις ιδεολογίες οι οποίες στο πέρασμα του χρόνου διαμορφώθηκαν. Η συζήτηση ως προς τη σχέση της ιδεολογίας με την πολιτική θεωρία και φιλοσοφία έχει ενδιαφέρουσες προεκτάσεις¹⁰. Η επικράτηση σε μια κοινωνία οποιασδήποτε από τις ιδεολογίες επηρεάζει, ασφαλώς, την υλοποίηση δημόσιας πολιτικής και την άσκηση δημόσιας διοίκησης.

(4) Η φιλελεύθερη ιδεολογία, όπως και στην ετυμολογήσή της ομολογείται, θέτει ως επίκεντρο την ελευθερία του ατόμου. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο φιλελευθερισμός είναι η πλέον επιδραστική πολιτική ιδεολογία. Ο φιλελευθερισμός εδράζεται μεν σε μια ατομιστική προσέγγιση

της. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί να καταστεί πειστικό ακόμη και αν υπολείπεται σε λογική συνοχή ή δεν διατυπώνεται αυτοκριτικά, αλλά φέρ' ειπείν υπερέχει στην αξιοποίηση του «ήθους» και του «πάθους» (κατά την αριστοτελική ρητορική)» (Βανδώρος, 2015, σ. 22).

⁸ Εν προκειμένω, θα μπορούσε η απόψεις του φιλοσόφου να δικαιολογηθούν στη θέση ότι «στην εννοιολογική σκέψη οι ιδέες και τα φαινόμενα δεν βασανίζουν πια τον νου από τη στιγμή που θα ενταχθούν σε εννοηματωμένες συναρτήσεις λιγότερο ή περισσότερο περιεκτικές, δηλαδή λιγότερο ή περισσότερο θεμελιωμένες πάνω σε αφαιρέσεις από τα συμβεβηκότα», εξού και «η κοσμοεικόνα δεν διαμορφώνεται λαμβάνοντας υπόψη όλα τα δεδομένα και αντιμετωπίζοντάς τα ως ισότιμα, παρά πάνω στη βάση όσων εκάστοτε θεωρούνται ως ενδιαφέροντα» (Κονδύλης, 1991, σ. 75).

⁹ Άλλωστε ήταν ο ίδιος ο Μαρξ που ανέσυρε τον όρο ιδεολογία από τον ντε Τρασί, ένας όρος που στη μαρξιστική παράδοση υποδηλοί «σύνολα ιδεών που αποκρύβουν τις αντιφάσεις επί των οποίων βασίστηκαν όλες οι ταξικές κοινωνίες» (Haywood, 2004, p. 146).

¹⁰ Στη βιβλιογραφία, εντοπίζονται πολλά συγγράμματα με αντικείμενο τις ιδεολογίες, τα οποία και μπορούν να προσφέρουν μια ευρύτερη προοπτική της σημασίας των συστημάτων των ιδεών στον πραγματικό κόσμο (βλέπε, μεταξύ άλλων, Eagleton, 1991; Geoghegan and Wilford, 2014; Sargent, 2009).

και θεωρεί την ατομική ιδιοκτησία ως ύψιστο αγαθό, όμως προσδιορίζεται και έναντι του δημόσιου αγαθού. Η ελευθερία του ατόμου, την οποία πρεσβεύουν οι φιλελεύθεροι, υποστηρίζει και την αξία των ελευθεριών της έκφρασης του λόγου, του συνέρχεσθαι, του συνεταιρίζεσθαι και του συμβάλλεσθαι, καθώς και της ανεκτικότητας. Ο κοινωνικός φιλελευθερισμός, με κύριο εκφραστή την ούτω καλούμενη λαϊκή δεξιά, και ο νεοφιλελευθερισμός αποτελούν τους δύο πόλους της ιδεολογίας, μεταξύ των οποίων και κυμαίνεται ο βαθμός περιορισμού της κρατικής παρέμβασης. Ο συντηρητισμός είναι μια άλλη αντίληψη της κοινωνίας, του οποίου η εννοιολόγηση δεν τον ταυτοποιεί με τον φιλελευθερισμό, όμως τον προσδιορίζει ως συγγενή ιδεολογία, παρόλο που οι συντηρητικοί προσδένονται στην παράδοση και εναντιώνονται στην αλλαγή¹¹. Μεταξύ, πάντως, των φιλελεύθερων και των συντηρητικών παρουσιάζεται μια σύγκλιση θέσεων ως προς την σημασία του αστικού και καπιταλιστικού χαρακτήρα του κράτους¹².

(5) Ο σοσιαλισμός είναι μια σημαντική πολιτική ιδεολογία με ποικίλες οπτικές, η οποία και έχει τύχει διαφορετικών εφαρμογών εντός του κρατικού μορφώματος. Η επίδραση της κοσμοθεωρίας του μαρξισμού στη σοσιαλιστική ιδεολογία υπήρξε καταλυτική. Ο ιστορικός υλισμός, η πάλη των τάξεων και η δια της επαναστάσεως επιβολή του προλεταριάτου επί της άρχουσας τάξης υπήρξαν εκείνες οι θέσεις οι οποίες επέβαλαν τη σχηματοποίηση μορφών διακυβέρνησης και καθεστώτων όπως αυτά του ούτω καλούμενου υπαρκτού σοσιαλισμού¹³. Οι στρεβλώσεις και ελλεί-

¹¹ Υποστηρίζεται, πάντως, ότι ο συντηρητισμός θα μπορούσε να ιδωθεί περισσότερο ως προδιάθεση, παρά ως ιδεολογία ή θεωρία, υπό την έννοια ότι εκφράζει μια ψυχοδιανοητική κατάσταση η οποία αποτυπώνεται στην προσκόλληση του οικείου και του καθιερωμένου και στην εναντίωση στις μεγάλες και απότομες αλλαγές. Ως αναφέρεται, «η προδιάθεση τού να είναι κάποιος συντηρητικός υπό όρους πολιτικής αντανάκλας σ' αυτό που ονομάζεται οργανική θεωρία της ανθρώπινης κοινωνίας· αυτό, δε, συνδέεται με την απόλυτη πίστη στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την απόλυτη πίστη στην αρχέγονη ροπή των ανθρώπων στην αμαρτία» (Oakenshott, 1991, Part Four: On Being Conservative, pp. 407-437).

¹² Τα κόμματα ή άλλα πολιτικά κινήματα που ασπάζονται την εν γένει φιλελεύθερη ιδεολογία, υπό οποιαδήποτε παραλλαγή της, τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και υπερεθνικό συνασπίζονται ως τέτοια κάτω από κοινές συμμαχίες, εντός των οποίων και εκφράζονται οι επί μέρους διαφορετικές προσεγγίσεις τους ως προς τις δημόσιες πολιτικές. Στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, αυτά τα κόμματα συνεργάζονται κάτω από την ομάδα του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος, του οποίου το αναρτημένο στο διαδίκτυο όραμα, εκφράζοντας αυτές τις διαφορετικές προσεγγίσεις, παραπέμπει στις αξίες της δημοκρατίας, της ισότητας, της δικαιοσύνης και της αλληλεγγύης, εστιάζοντας παρά ταύτα στο κάθε άτομο ξεχωριστά το οποίο πρέπει να έχει την ελευθερία να πραγματοποιήσει όλες του τις δυνατότητες (Our Vision & Values, 2020).

¹³ Τα καθεστώτα αυτής της μορφής που εγκαθιδρύθηκαν στην Ανατολική Ευρώπη παρέμειναν γνωστά ως τα καθεστώτα του σιδηρού παραπετάσματος, προσδιορισμός που επικράτησε μετά από μια ομιλία του τότε Πρωθυ-

ψεις και οι αδυναμίες των καθεστώτων αυτών να ικανοποιήσουν τις βασικές ανάγκες της κοινωνίας, αλλά και η αντίδραση προς τις νομενκλατούρες τις οποίες τα συστήματα εξέθρεψαν, προκαλώντας φαινόμενα ρεβιζιονισμού, κατέληξαν, εν τέλει, στην κατάρρευσή τους περι το 1990. Στον δυτικό κόσμο, ο σοσιαλισμός εκφράστηκε μέσα από την εκδοχή της σοσιαλδημοκρατίας και του δημοκρατικού σοσιαλισμού, κινήματα τα οποία δεν εναντιώθηκαν στη φιλελεύθερη κοινοβουλευτική και καπιταλιστική λειτουργία του κράτους, ούτε και στην ταξική διαίρεση. Όμως, τα κινήματα αυτά κατέτειναν στη στήριξη μεικτών οικονομικών συστημάτων και την προώθηση του κοινωνικού κράτους ή του κράτους προνοίας¹⁴.

(6) Κατά το πρώτο ήμισυ του εικοστού αιώνα, περίοδο κατά την οποία αναπτύχθηκε η εθνικοσοσιαλιστική, άλλως ναζιστική, και η φασιστική ιδεολογία, επιβλήθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο φερώνυμα καθεστώτα. Ο εθνικοσοσιαλισμός και ο φασισμός είναι ιδεολογίες που πιστεύουν στον απολυταρχικό, δικτατορικό και милитарιστικό χαρακτήρα του κράτους, το οποίο και μπορεί να εκφράζεται με βίαιη δράση και καταναγκασμό, καθώς και περιστολή των δικαιωμάτων και ελευθεριών, στο όνομα του γενικού καλού των μαζών. Βασικές παράμετροι των φασιστικών και εθνικοσοσιαλιστικών καθεστώτων είναι το κράτος, το έθνος και ο ηγέτης, πέριξ των οποίων και εκδηλώνεται η κρατική λειτουργία. Παρά τις ομοιότητες, ο ναζισμός διαφοροποιείται από τον φασισμό, κυρίως από την κομβική σημασία που αποδίδει ο πρώτος στον εθνικοφυλετισμό και την ευγονική¹⁵, δηλαδή την πίστη στην υπεροχή της φυλής και την προσπάθεια βελτίωσης αυτής τούτης της κυρίαρχης φυλής. Μετά την ήττα των εθνικοσοσιαλιστικών και φασιστικών καθεστώτων, κατά τον δεύτερο μεγάλο πόλεμο, οι ιδεολογίες που τα εξέφρασαν μπόρεσαν να «χωρέσουν» σε άλλες ιδεολογίες, αν και τις τελευταίες δύο δεκαετίες παρατηρείται μια αυτονόμησή τους.

πουργού της Μεγάλης Βρετανίας Ουίνστον Τσώρτσιλ (Winston Churchill) το 1946. Κατά την ομιλία του, ο Τσώρτσιλ, αναφερόμενος στην άνοδο του υπαρκτού σοσιαλισμού στην Ευρώπη, την προσομοίωσε ως ένα σιδηρούν παραπέτασμα που απλωνόταν από τη Βαλτική μέχρι την Αδριατική θάλασσα (Rasor, 2000, p. 123).

¹⁴ Τα είδη του κράτους προνοίας, το οποίο προσανατολίζεται στην κοινωνική ασφάλιση και τις κοινωνικές παροχές, καθώς και τα δικαιώματα κοινωνικού χαρακτήρα, ποικίλουν ανάλογα με την χώρα στην οποία θεσπίζονται, από το εκτεταμένο κράτος προνοίας της σοσιαλδημοκρατικής Σουηδίας μέχρι τη μινιμαλιστική εκδοχή του στις κατευθυνόμενες από την αγορά Ηνωμένες Πολιτείες (Garland, 2016, p. 5).

¹⁵ Η ευγονική, ως έννοια και πρακτική κατά την ελληνική κλασική αρχαιότητα, συζητείται εκτενώς από τους Έλληνες φιλοσόφους. Είναι ενδεικτικό ότι η ευγονική στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη, ως σχέση βιολογίας και πολιτικής, αποτέλεσε το αντικείμενο διατριβής επί διδασκατορία, όπου και συζητείται η θέση του φιλοσόφου «για την άσκηση από πλευράς του κράτους μιας παρεμβατικής πολιτικής ελέγχου των γάμων και των τεκνοποιήσεων στο όνομα του πολιτικού εκείνου αξιώματος σύμφωνα με το οποίο η τεκνοποίηση θα πρέπει να αποτελεί μια δημόσια υπηρεσία των πολιτών απέναντι στην πόλη τους» (Πανίδης, 2019, σ. 6).

(7) Ο εθνικισμός είναι μια ιδεολογία που μπορεί να διαπεράσει κάθε άλλη. Ιστορικά, ο εθνικισμός ορμάται από τη δημιουργία των εθνών-κρατών¹⁶. Θεμελιώδης θέσης της ιδεολογίας αυτής, η οποία εδράζεται επί της έννοιας του έθνους, είναι η εντός αυτού πρόσκτηση από τους ανθρώπους ταυτότητας, η οποία υπερτερεί των ατομικών και άλλων συλλογικών δεσμών ταύτισης και συναντίληψης. Η κοινή γλώσσα¹⁷, η κοινή ιστορία, η κοινή θρησκεία και οι κοινές αξίες συμβάλουν στην εδραίωση της εθνικής ταυτότητας. Το έθνος, ως έννοια, εκλαμβάνεται ότι αυτοπροσδιορίζεται και εκφράζεται ως κυριαρχία όσων το αποτελούν. Η εθνικιστική ιδεολογία αναπαράγεται για να μπορέσει να διατηρήσει το αφήγημα της ύπαρξης και εξέλιξης του έθνους. Η καλλιέργεια εθνικής συνείδησης δεν συνεπάγεται απαραίτητα την πεποίθηση στον φυλετισμό, τον οποίο όμως μπορεί να προαγάγει.

(8) Τρεις άλλες ιδεολογίες χρήζουν υπόμνησης. Αυτές, αν και δεν μπόρεσαν να τύχουν καθολικής ισχύος ως εφαρμοσμένα συστήματα, επηρεάζουν τη λειτουργία των υφισταμένων φιλελεύθερων καθεστώτων. Ο φεμινισμός είναι εκείνη η ιδεολογία, εξ αυτών των τριών, η οποία αμφισβητεί την έμφυλη διάκριση των κοινωνιών. Ως κοινωνική και πολιτική αντίληψη, ο φεμινισμός απαιτεί την ισότητα των φύλων, τον διαχωρισμό των οποίων σε βιολογικά και κοινωνικά συνδέει με τις κοινωνικές κατασκευές. Ο φεμινισμός έχει, πράγματι, πετύχει την αναβάθμιση του ρόλου των γυναικών στις οργανωμένες κοινωνίες¹⁸. Η οικολογία, η δεύτερη ιδεολογία πραγματεύεται το περιβαλλοντικό ζήτημα. Η οικολογιστική ιδεολογία διατείνεται ότι ο ανθρωποκεντρισμός αποτε-

¹⁶ Πάντως, στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, εξακολουθούμε να βλέπουμε τα έθνη-κράτη ως αναλλοίωτα, έστω αναδιαμορφωμένα εντός του περιγράμματος της διάδρασης του οικουμενικού με το εθνικό (Holton, 2011, p. 14).

¹⁷ Εξάιρωντας τη σημασία της γλώσσας, ο Γιόχαν Φίχτε (Johann Fichte) παρατηρεί ότι «(α)υτοί που ομιλούν την ίδια γλώσσα είναι ενωμένοι μεταξύ τους με πολλαπλούς αόρατους δεσμούς [...] κατανοούν ο ένας τον άλλο [...] ανήκουν μαζί και είναι εκ φύσεως ένα και αδιαίρετο όλο [...] το οποίο αν θελήσει να απορροφήσει και να προσμίξει οποιουσδήποτε άλλους ανθρώπους διαφορετικής καταγωγής και γλώσσας, δεν θα μπορέσει από μόνο του χωρίς να περιέλθει σε σύγχυση» (Fichte, 1922, pp. 223-224).

¹⁸ Οι ιστορικές καταβολές του φαινομένου του φεμινισμού μπορεί να αναζητηθούν στο δέκατο ένατο αιώνα. Το δοκίμιο *The Subjection of Women* (1869) του Τζον Στιούαρτ Μιλ (John Stuart Mill) αποτέλεσε την πρώτη, πρωτοποριακή για την εποχή της και κλασική πλέον, πραγματεία για τη θέση και τον ρόλο της γυναίκας στη κοινωνία. Σ' αυτή, ο συγγραφέας αποκηρύττει την τότε ισχύουσα νομική καθυπόταξη του ενός φύλου από το άλλο.

λεί κίνδυνο για το παγκόσμιο περιβάλλον, αλλά και τον ίδιο τον άνθρωπο, δεδομένο που αποδεικνύεται από την ολοένα και αυξανόμενη επιβλαβή επιβάρυνση του πλανήτη¹⁹. Οι οικολόγοι επιχειρηματολογούν για την ανάγκη διαμόρφωσης δημόσιων πολιτικών προστασίας του περιβάλλοντος και των επί μέρους οικοσυστημάτων. Αναφορά γίνεται, τέλος, στον αναρχισμό, στην ιδεολογία που επιχειρηματολογεί υπέρ της κατάργησης του κρατικής εξουσίας και των φορέων αυτής, θεσμών οι οποίοι επενεργούν αρνητικά στον άνθρωπο²⁰. Ο αναρχισμός ευαγγελίζεται μια ελευθέρως και αλληλεγγύως αυτοοργανωμένη κοινωνία χωρίς εξουσιαστικές δομές και μέσα επιβολής. Μια εκδοχή του αναρχισμού ευνοεί την εξέγερση και τη χρήση βίας²¹. Ο αναρχισμός προβάλλεται έντονα από τους οπαδούς του, ως η εναλλακτική πρόταση στην ορθολογική πολιτική οργάνωση, σε καιρούς έκρυθμης κατάστασης και αναταραχών.

¹⁹ Από ένα σημείο θέασης, ο ανθρωποκεντρισμός εκλαμβάνεται ως εκφράζων τον ανθρώπινο σωβινισμό, ως, δε, επίγνωση των ανθρωπίνων οντολογικών ορίων, ευρίσκεται σε ένταση με τη φύση, το περιβάλλον και τα μη ανθρώπινα όντα, όπως και το μη ανθρώπινο *per se* (Bodicce, 2011, p. 1).

²⁰ Η Έμμα Γκόλτμαν (Emma Goldman), εκ των πρωτεργατών της πολιτικής φιλοσοφίας του αναρχισμού, αξιώνει ότι ο αναρχισμός είναι «η φιλοσοφία μιας νέας κοινωνικής τάξης βασιζόμενης στην ελευθερία χωρίς περιορισμούς από τους ανθρώπινους νόμους· μια θεωρία σύμφωνα με την οποία όλες οι μορφές εξουσίας είναι λανθασμένες και επιβλαβείς, όπως και αχρείαστες» (Goldman, 1917, p. 3).

²¹ Ο Χέρπερτ Μαρκουζε (Herbert Marcuse), στον οποίο κατά την εποχή αποδόθηκε ο χαρακτηρισμός του προφήτη της βίας (Feder, 1968, p. 10), παρατηρεί ότι «η επίκληση της αρχής της μη βίας αναπαράγει την υφιστάμενη θεσμοθετημένη βία», η οποία «συγκεντρώνεται από την επικρατούσα κατάσταση και διεισδύει στο σύνολο της κοινωνίας» (Marcuse, 2015, p. 62).

2.3.2. Η Αριστοτέλεια Σκέψη στην Εξέλιξη των Πολιτικών Ιδεών

2.3.2.1. Η Φιλοσοφία του Αριστοτέλη κατά τους Αρχαίους και Μεσαιωνικούς Χρόνους

(1) Η αριστοτέλεια πολιτική θεωρία σχετίζεται με το σύνολο σχεδόν των πολιτικών ρευμάτων, αλλά και των συστημάτων πολιτικής οργάνωσης, τα οποία αναπτύχθηκαν ή εφαρμόστηκαν μέχρι τις μέρες μας. Η πολιτική σκέψη του αρχαίου φιλοσόφου αντιπαρατάχθηκε και αναμετρήθηκε με όλες σχεδόν τις πολιτικές ιδέες. Στο διάβα των αιώνων, η αριστοτέλεια πολιτική θεωρία αποτέλεσε σημείο αναφοράς τόσο για τους σύγχρονους του όσο και για τους μεταγενέστερους του στοχαστές. Κύριες παράμετροί της διατηρήθηκαν, μάλιστα, στον χρόνο και αποτελούν και σήμερα εκ των χαρακτηριστικών της κρατικής λειτουργίας. Στο παρόν Κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια σύντομη καταγραφή της σχέσης της πολιτικής σκέψης του Αριστοτέλη με βασικές θεωρίες που διατυπώθηκαν, όπως, κυρίως, προκύπτει ή αποτυπώνεται στις βιβλιογραφικές πηγές.

(2) Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη, σε αντιπαραβολή με αυτή του Πλάτωνα, όχι μόνο ως εκ της σχέσης δασκάλου - μαθητή, αποτελεί σημείο αναφοράς για αυτό καθ' εαυτό το πεδίο. Ο εκ των κορυφαίων αριστοτελιστών Ουίλιαμ Ντέιβιντ Ρος (William David Ross) υποδεικνύει ότι, στην πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη, δεν υπάρχει σελίδα στην οποία να μην υπάρχει το αποτύπωμα του πλατωνισμού (Ross, 1923, p. 2). Ο Πλάτωνας καταθέτει την πολιτική του φιλοσοφία στους διαλόγους του, μεταξύ των οποίων προέχουν η *Πολιτεία*, ο *Πολιτικός* και οι *Νόμοι*. Στο δεύτερο από τα έργα αυτά, ο πολιτικός παρομοιάζεται ως επιμελητής και ως υφαντής, παρομοιώσεις οικείες και σε μας σήμερα. Στο τρίτο του έργο, στους *Νόμους*, ο Αθηναίος φιλόσοφος κατευθύνει τα ερωτήματά του προς την οικοδόμηση της φανταστικής πολιτείας, στη λειτουργία της οποίας συντελεί και η θέσπιση της κατάλληλης νομοθεσίας, στην οποία ο πολίτης με ευπείθεια αναμένεται να ανταποκρίνεται. Θέμα της *Πολιτείας*, του πλέον γνωστού έργου του Πλάτωνα με συναφές αντικείμενο, είναι η φύση της δικαιοσύνης, εξού το έργο φέρει και τον τίτλο *Περί Δικαίου*. Στο συγκεκριμένο έργο, σχηματοποιείται μια ουτοπία, μια ιδανική πολιτική οργάνωση, η διοίκηση της οποίας εναποτίθεται στους φιλοσόφους. Σημαντικές παράμετροι της πλατωνικής πολιτείας είναι η παιδεία και η κοινοκτημοσύνη.

(3) Η φιλοσοφία του Αριστοτέλη, στις πλείστες της διαστάσεις τέμνει ή απαντά στις διδαχές των προσωκρατικών σχολών, επί των οποίων και εδράζεται. Σε σχέση με τη γνώση του κόσμου, σημαντική για την αριστοτέλεια φιλοσοφία υπήρξε η συμβολή των κοσμολογικών επισημάνσεων και της σημασίας της κίνησης και της ακινησίας, της εναλλαγής και της κατάτμησης από τους Ίωνες²², τους Ελεάτες και τους ατομιστές, καθώς και η πίστη στην αξία των μεγεθών, πεπερασμένων και απείρων, και στη δύναμη του αριθμού των πυθαγορείων. Ως προς την πρακτική του φιλοσοφία, πρόδηλη είναι η διασύνδεση της αριστοτέλειας σκέψης με τους σοφιστές, με τους οποίους ο Σταγειρίτης παρουσιάζεται να συνομιλεί²³. Άλλωστε, οι σοφιστές ήταν αυτοί που μετέφεραν τη φιλοσοφική αναζήτηση στα του πραγματικού βίου, στα μείζονα ερωτήματα της ηθικής και πολιτικής, ερωτήματα των οποίων την ανάλυση διεύρυνε σημαντικά ο Σταγειρίτης.

(4) Η διάχυση στοιχείων από την αριστοτέλεια πρακτική φιλοσοφία στις υπόλοιπες κλασικές σχολές σκέψης, καθώς και τις μετακλασικές, οι οποίες στον χρόνο έπονται, είναι εναργώς διακριτή. Στα κείμενα του Σταγειρίτη περιέχονται σκέψεις και απόψεις για θέματα από όλο το φάσμα των συζητηθέντων από τους φιλοσόφους της χρονικής εκείνης περιόδου. Μεταξύ άλλων, εντοπίζονται στοιχεία από την κυνική και την επικούρεια σχολή, αλλά και από τα κινήματα του στωικισμού και του αρχαίου σχετικισμού. Σε γενικές γραμμές, η πολιτική θεωρία του Αριστοτέλη εγκολπώνεται ή αποδοκιμάζει θέσεις και προσεγγίσεις από τους άλλους φιλοσόφους, αφού προηγουμένως τις πραγματεύεται επαρκώς. Όπως εξηγείται στο παρόν Κεφάλαιο 2.3.2., κατά ανάλογο τρόπο, η σκέψη του Σταγειρίτη διαχέεται σ' αυτούς που ακολουθούν, οι οποίοι και τον αξιοποιούν κατά περίπτωση.

(5) Το πολιτειακό σύστημα επί του οποίου δικαιολόγησε την ιστορική της ύπαρξη και διαδρομή η ρωμαϊκή αυτοκρατορία ενσωμάτωνε τις τρεις κλασικές καθεστωτικές λειτουργίες διακυβέρνησης, τη μοναρχία, την αριστοκρατία και τη δημοκρατία, λειτουργίες τις οποίες ο Αριστοτέλης, όσο κανένας άλλος μέχρι τότε, περιέγραψε. Η ελληνική κλασική και μετακλασική πολιτική σκέψη διαπέρασε τους χρόνους της κυριαρχίας των Ρωμαίων. Όπως αποτυπώνεται και στα κείμενα του Μάρκου Αυρήλιου *Τα εις Εαυτόν*, η στωική αντίληψη του πολίτη του κόσμου αποτελεί

²² Ο ίδιος ο Αριστοτέλης αποκαλεί τους Ίωνες φιλοσόφους, μεταξύ των οποίων οι Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξίμανης, Ηράκλειτος, Αναξαγόρας και Αρχέλαος, ως φυσιολόγους (*Μετά τα Φυσικά*, 986b 14).

²³ Η σχέση του Αριστοτέλη με τους σοφιστές, στα κείμενα του, προκύπτει ως έμμεση, μολονότι σ' αυτά υπάρχουν σχετικές αναφορές. Στους διαλόγους του Πλάτωνα, όμως, η σχέση αυτή προκύπτει ως άμεση συνομιλία/συζήτηση με κεντρικό πρόσωπο τον Σωκράτη.

χαρακτηριστική συνιστώσα της πολιτικής οργάνωσης της αυτοκρατορίας. Μελετητές, εντούτοις, επισημαίνουν τις σχέσεις των Ρωμαίων πολιτικών στοχαστών και της αριστοτέλειας φιλοσοφίας. Στη βιβλιογραφία, τονίζεται, λόγου χάρη, η σε βάθος επίδραση της αριστοτέλειας, βεβαίως και της πλατωνικής, πολιτικής σκέψης στο έργο *Περί Πολιτείας* του Κικέρωνα (Steinberger, p. xi), αν και υποστηρίζεται ότι τα πραγματικά κείμενα του Αριστοτέλη πιθανότατα να μην ήταν ευρέως διαδεδομένα στη Ρώμη (Hammer, p. 235).

(6) Στις πηγές, η επίδραση του περί πολιτικής έργου του Αριστοτέλη, στον ελληνόφωνο κόσμο, κατά τους βυζαντινούς χρόνους δεν αξιολογείται ως σημαντική. Μολαταύτα, η ευρύτερη φιλοσοφία του Σταγειρίτη ήταν στους Βυζαντινούς λόγιους και πατέρες γνωστή και ετύγχανε από αυτούς αξιοποίησης, μερικής μάλλον. Αποτέλεσε, δε, κατά το ιστορικό τέλος της βυζαντινής φιλοσοφίας, αντικείμενο αντιπαλότητας η σχετική αξία της φιλοσοφίας των Πλάτωνα και Αριστοτέλη (Bydén, 2016, p. 147). Οι πλείστοι στοχαστές, όπως ο Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων, προσώνυμο το οποίο ο ίδιος επέλεξε για να παραπέμπει στον Πλάτωνα, αποδίδουν στον Αθηναίο φιλόσοφο την πρωτοκαθεδρία²⁴. Πάντως, στις πηγές απαριθμούνται και άλλοι Βυζαντινοί που ασχολήθηκαν και επηρεάστηκαν από την αριστοτέλεια σκέψη, μεταξύ των οποίων οι Μάξιμος Ομολογητής, Πατριάρχης Φώτιος, Μιχαήλ Ψελλός, Θεόδωρος Μετοχίτης, Νικηφόρος Γρηγοράς και Γεννάδιος Σχολάριος.

(7) Κατά τα τέλη του ρωμαϊκού δυτικού κόσμου, ο αριστοτελισμός επηρέασε την πολιτική σκέψη του Ιερού Αυγουστίνου (Saint Augustin) ως προς την ανθρώπινη κοινωνία, τη δικαιοσύνη, τη φύση και τον ρόλο του κράτους και της σχέσης του με την εκκλησία, παρόλο που υποδεικνύεται ότι η πρόσβαση του Αυγουστίνου στα κείμενα του Σταγειρίτη υπήρξε περιορισμένη και έμμεση (Tkacs, p. 68). Όπως και ανωτέρω στις παραγράφους 2.2.1.2.(1) και 2.3.2.3.(1) επισημαίνεται, αυτός που καθιέρωσε τον αριστοτελισμό ως αυθεντία στον χριστιανικό δυτικό κόσμο ήταν ο Θωμάς Ακινάτης, ο οποίος ανέμιξε την αριστοτέλεια πολιτική φιλοσοφία με θεολογικές πεποιθήσεις που θεωρούν θεϊκό προνόμιο την επιβολή των νόμων και την απονομή της δικαιοσύνης²⁵. Στην

²⁴ Ο Πλήθων χαρακτηρίζεται ως ένας ουτοπιστής στοχαστής, καθόσον το πλατωνικό μεταρρυθμιστικό πρότυπό του αντιβαίνει την καθεσטיκία κοινωνικοπολιτική τάξη του ύστερου Βυζαντίου (Siniossoglou, 2011, p.22).

²⁵ Στη βιβλιογραφία, εντούτοις, καταγράφεται και η άποψη ότι «(α)ν και θαυμαστής του Αριστοτέλη, ο Ακινάτης στην πραγματικότητα ακολουθεί μάλλον την πλατωνική χριστιανική παράδοση σε ό,τι έχει να κάνει με την πρόσβαση στις βασικές αλήθειες που οφείλουν να καθοδηγούν την ανθρώπινη ύπαρξη και πράξη» (Θεοδώρου, 2015, σ. 10).

πολιτική φιλοσοφία του Ακινάτη, η οποία χαρακτηρίζεται, μάλιστα, ως χριστιανικός αριστοτελισμός, οι κρατικοί θεσμοί έχουν υπέρτατη επιδίωξη να ενισχύσουν τον άνθρωπο να επιτύχει τον σκοπό για τον οποίο τον προορίζει ο Θεός (Hamilton-Bleakley, 2011, p. 1287)²⁶.

2.3.2.2. Ο Αριστοτέλης στον Νεωτερικό Κόσμο

(1) Για τους πλείστους, η νεότερη πολιτική φιλοσοφία αρχίζει, κατά τον δέκατο έκτο αιώνα, με τον Μακιαβέλι, του οποίου η διδαχή αντιπαραβάλλεται με εκείνη του Αριστοτέλη. Απέναντι στην αρεταϊκή ηθική του αρχαίου φιλοσόφου ως ποιότητα του δρώντος προσώπου, ο Μακιαβέλι προτάσσει την από μέρους τού πολιτικού ηγέτη εργαλειακή χρήση των αρετών²⁷. Ενώ ο Αριστοτέλης σαφώς διακρίνει την δεινότητα από τη φρόνηση, καθώς η πρώτη μπορεί να οδηγήσει στην επιδίωξη οποιουδήποτε σκοπού, αφού «αὕτη [...] ἐστὶ τοιαύτη ὥστε τὰ πρὸς τὸν ὑποτεθέντα σκοπὸν συντείνοντα δύνασθαι ταῦτα πράττειν καὶ τυγχάνειν αὐτοῦ» (*Ἠθικά Νικομάχεια*, 1144a 24-26), ο Φλωρεντίνος στοχαστής θεωρεί, όταν συζητεί πως ο ηγεμών πρέπει να διατηρήσει το κύρος του, ότι η φρόνηση είναι η ικανότητα να επιλέγεται, όταν επικρατούν δυσχερείς συνθήκες, το ολιγότερο κακό ως το καλό (Machiavelli, Chapter XXI). Κοινό στοιχείο και των δύο στοχαστών είναι οι πόλεις-κράτη, αφενός της ελληνικής αρχαιότητας και αφετέρου του ιταλικού ύστερου μεσαίωνα, στις οποίες έζησαν και των οποίων τον πολιτικό βίο αναλύουν.

(2) Με πρωτεργάτη τον Χομπς, τον δέκατο έβδομο και δέκατο όγδοο αιώνα η πολιτική φιλοσοφία επανεξέτασε τα θεμέλια ή/και την αιτιολογική βάση της πολιτικώς οργανωμένης κοινωνίας, εξού και οι στοχαστές της εποχής επεξεργάστηκαν την έννοια του κοινωνικού συμβολαίου. Το

²⁶ Η εν γένει επίδραση του Αριστοτέλη κατά τη μεσαιωνική περίοδο, στον δυτικό κόσμο, προσδιορίζεται ως σημαντικότητα. Ο Σταγειρίτης, ως υποδεικνύεται, συνέδραμε στη διαμόρφωση ενός πλαισίου εντός του οποίου θεμελιώθηκε ότι το κράτος υπάρχει όχι μόνο για την ασφάλεια και το εμπόριο, αλλά και για να καλλιεργήσει την ευδαίμονη ζωή κατά την αρετή· ότι υπάρχουν διάφορες μορφές διακυβέρνησης, μεταξύ των οποίων και η καλύτερη για να παράσχει την καλή ζωή στους πολίτες· ότι ενδείκνυται η κατίσχυση του κράτους δικαίου, με την τήρηση καθολικών και αμερόληπτων νόμων· ότι εκεί που δεν προέβλεψε ο νομοθέτης πρέπει να επιδεικνύεται επιείκεια· ότι η δημοκρατική αρχή, σύμφωνα με την οποία οι απλοί πολίτες ως σώμα έχουν ρόλο στη διακυβέρνηση, είναι ζωτικής σημασίας· ότι, ακόμη, η αντιπαράθεση θέσεων και ιδεών αναπτύσσει την κριτική και επιβάλλει την προσκόμιση επιχειρηματολογίας. Από την άλλη, όμως, η σκέψη του Αριστοτέλη παρέσχε, στους στοχαστές της περιόδου, το θεωρητικό υπόβαθρο για τη συνέχιση του μειονεκτικού χειρισμού της γυναίκας και των δουλοκτητικών πρακτικών (Kilcullen and Robinson, 2019).

²⁷ Όπως και στον Σταγειρίτη φιλόσοφο, «(τ)ο κράτος, κατά τον Φλωρεντίνο στοχαστή, συνιστά την κορύφωση του πολιτικού βίου» (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.3.2.3.(7) πιο κάτω)· όμως, παρόλο που αυτό, δηλαδή το κράτος, «δεν αποδεσμεύει κανέναν», αφήνει χώρο στον ηγεμόνα «ο οποίος δικαιούται να πράξει κατά τις συνθήκες» (Στείρης, 2003, σ. 236).

κοινωνικό συμβόλαιο αναζητεί τους λόγους για τους οποίους ο άνθρωπος εγκατέλειψε τον φυσικό βίο, εντασσόμενος σε λειτουργικά δομημένες κοινωνίες. Σε αντίθεση με το εκ της φύσεως πολιτικό του Αριστοτέλη, το κοινωνικό συμβόλαιο του Χομπς είναι ένα θεωρητικό επινόημα που επεξηγεί τη μετάβαση από τη φυσική κατάσταση του πολέμου όλων εναντίον όλων στο κράτος Λεβιάθαν, μιας απόλυτης εξουσίας η οποία εγγυάται, εντούτοις, την απονομή της δικαιοσύνης, τη δίκαιη φορολόγηση, την κατοχύρωση της περιουσίας, την εκπαίδευση και την άνετη ζωή. Παρά την κριτική στάση του ίδιου του Χομπς απέναντι στον Αριστοτέλη²⁸, αυτός είναι δυνατό να χαρακτηριστεί ως αριστοτελιστής καθώς έχει συνδέσει την πολιτική φιλοσοφία ευθέως με την ηθική, την οποία και κατά πρώτο συζητεί (Höffe, 2015, p.198).

(3) Τον δέκατο έβδομο αιώνα διατυπώθηκαν οι φιλελεύθερες αρχές οι οποίες στη συνέχεια επικράτησαν και, μέχρι σήμερα, ορίζουν τα πολιτεύματα, ως αστικοκαπιταλιστικά πλέον. Κύριος εκφραστής ο Τζον Λοκ, ο οποίος αποδίδει εξαιρετική σημασία στο δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας, του οποίου τη διαφύλαξη αναμένουν οι άνθρωποι όταν συνενώνονται σε κράτη και υπάγονται σε κυβερνήσεις²⁹. Όπως και προηγουμένως υπογραμμίστηκε, η σημασία της ατομικής ιδιοκτησίας συνιστά στοιχείο και της αριστοτέλειας πολιτικής οργάνωσης, δεδομένο το οποίο οδηγεί μελετητές να εντάσσουν τον Σταγειρίτη στους συντηρητικούς στοχαστές. Εν πάση περιπτώσει, καταγράφεται μεταξύ των μελετητών μια παραδοχή, ως προς τη διασύνδεση της σκέψης του Λοκ με αυτή του Αριστοτέλη, καθώς ο πρώτος αναφέρεται στον δεύτερο σε σχέση με τα διαλαμβανόμενα στα πρότυπα κείμενα του, παρά με τις μεταφράσεις των σχολαστικών (von Leyden, 1988, p. 35).

(4) Ο φιλελευθερισμός, όπως μέχρι και σήμερα εφαρμόζεται στα πολιτειακά συστήματα, άντλησε από την κανονιστική ηθική θεώρηση του κόσμου του κινήματος του ωφελιμισμού, όπως αναπτύχθηκε από τους Ντέιβιντ Χιουμ (David Hume), Τζέρεμι Μπένθαμ (Jeremy Bentham) και

²⁸ Ως επισημαίνεται για το έργο του Χομπς, «(π)ρώτο στοιχείο είναι η πλήρης απόρριψη του αριστοτελισμού όπως φαίνεται από τη θεωρία του της ανθρῶπινης φύσης και την αντίληψή του για την πολιτική πράξη και το κράτος» (Κιτρομηλίδης, 2000, σ. 17).

²⁹ Σε μια εξαιρετική πράξη που επιτείνει την αξία της ιδιοκτησίας στο σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος, το Ανώτατο Δικαστήριο της Αυστραλίας, σε υπόθεση που τέθηκε ενώπιόν του το 1992, αποφάνθηκε ότι οι ιθαγενείς τίτλοι ιδιοκτησίας υπερέχουν της βρετανικής αποικιοποίησης της χώρας. Λαμβανομένου δε υπόψη ότι δεν υπήρξαν οποιεσδήποτε συμφωνίες μεταξύ των ενδογενών πληθυσμών και του Στέμματος, η απόφαση του δικαστηρίου κατ' ουσία επικύρωσε την παρείσφρηση των ιθαγενών τίτλων στον αυστραλιανό περί ιδιοκτησίας νόμο (Anstey, 2003, p. 86).

Τζον Στιούαρτ Μιλ³⁰. Ως συνεπειοκρατική ηθική θεωρία, σύμφωνα με την οποία το επιδιωκόμενο πρέπει να είναι η μεγαλύτερη δυνατή ωφέλεια για τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ατόμων, ο ωφελιμισμός αντιπαραβάλλεται με τη θεωρία των αρετών του Αριστοτέλη, η οποία συνδέει την αγαθή πράξη με τον ενάρετο χαρακτήρα. Μολαταύτα, ο Αριστοτέλης, υποστηρίζοντας ότι η ευδαιμονία είναι ο ορθός σκοπός των ανθρωπίνων πράξεων, παρουσιάζεται να προβλέπει τη θέση του Μιλ ότι οι πράξεις θεωρούνται ορθές αν προάγουν την ευτυχία και λανθασμένες αν υποθάλπουν το αντίστροφο της ευτυχίας· κατά ταύτα, ο Έλληνας φιλόσοφος θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένας, ούτως ειπείν, μακρινός θείος του σύγχρονου ωφελιμισμού, παρά ο πρόγονος σε ευθεία γραμμή (Scarre, 1996, pp. 37-38).

(5) Η αναφορά στον Αριστοτέλη υπήρξε πρόδηλη και στους διαφωτιστές του ευρύτερου γαλλικού χώρου, τόσο σε σχέση με την ηθική όσο και με τη λειτουργική διάσταση του συλλογικού βίου. Ο ενάρετος άνθρωπος στον Ρουσσώ προσομοιάζει με τον φρόνιμο άνθρωπο του Αριστοτέλη, αν και μπορεί, ενίοτε, να εξαναγκάζει εαυτόν να ενεργεί για λάθος ή απατηλό λόγο επειδή ξέρει ότι έτσι οφείλει (Reisert, 2003, p. 110). Από την άλλη, η διάκριση των εξουσιών, ως βασική συνιστώσα της πολιτικής οργάνωσης των πολιτευμάτων του δυτικού κόσμου, μπορεί να αποδίδεται ότι καθιερώθηκε από τον Μοντεσκιέ (Montesquieu), κατά κόσμο Σαρλ Λουί ντε Σεκοντά (Charles-Louis de Secondat), όμως διατυπώθηκε κατά πρώτο από τον Έλληνα φιλόσοφο (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 1.2.(21) πιο πάνω), έστω στο περιβάλλον του ελληνικού κλασικού χώρου, σε μια εποχή κατά την οποία ήταν επιτρεπτές άλλες αντιλήψεις.

(6) Έναντι της πολιτικής φιλοσοφίας των δύο κύριων Γερμανών στοχαστών της προβιομηχανικής περιόδου, η αναφορά στην αριστοτέλεια σκέψη είναι πρόδηλη. Ο Καντ, με την θεωρία του ως προς την κατηγορική προσταγή του και την καθολικότητα των ηθικών κανόνων³¹, αντιπαρατάσσεται ευθέως της θεωρίας του ενάρετου πολίτη του Αριστοτέλη, όπως και της ωφελιμιστικής πεποίθησης της υπερίσχυσης της αυξημένης ευμάρειας των πολλών. Από την άλλη, η αξία του

³⁰ Ο Μιλ, συγκεκριμένα, φέρεται να «αντιπροσωπεύει την πρώτη φάση της φιλελεύθερης σκέψης, προτού δηλαδή αυτή νοθευτεί και αποτελέσει την ουσιαστική βάση του σύγχρονου καπιταλιστικού μοντέλου». Όπως ειδικότερα σημειώνεται, «το φιλελεύθερο όραμα του Μιλ για τον κοινωνικό σχεδιασμό συνίσταται στην ίση ελευθερία των μελών της κοινωνίας για ικανοποίηση των ατομικών τους αναγκών» (Ταγκούλης, 2005, σ. 16).

³¹ Στη αντίληψη του Καντ, ο άνθρωπος μπορεί να φτάσει στην υπέρτατη αρχή της ηθικότητας δια μέσου μιας *a priori* λογικής, λογική η οποία δεν στηρίζεται στην αισθητηριακή εμπειρία (Cholbi, 2016, p. 21).

ιστορικού πλαισίου σε σχέση με τη φιλοσοφική ενασχόληση ωθεί τους μελετητές να παρουσιάζουν κατά τρόπο συστηματικό την αντίληψη του Χέγκελ για την αριστοτέλεια σκέψη, συγκρινόμενη με εναλλακτικές τυπικές αντιλήψεις του δικού του αλλά και του δικού μας καιρού (Ferrarin, 2004). Όπως και ο Αριστοτέλης, ο Χέγκελ υποδεικνύει ότι ο τελικός σκοπός του ανθρώπου πραγματώνεται εντός των ορίων του οργανωμένου κράτους, στο οποίο, όπως τουλάχιστο επικριτικά ερμηνεύτηκε από άλλους, και απαιτεί την υποταγή του πολίτη.

(7) Η κοινοκτημοσύνη, η ιδιοκτησία και χρήση από το κοινωνικό σύνολο των υλικών αγαθών, ως παράμετρος της μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας, βρίσκει ερείσματα και υποστήριξη, στην αρχαιότητα, στη διδασκαλία του Πλάτωνα. Ο Αριστοτέλης, εν αντιθέσει, υπήρξε έντονος για τη σημασία της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στην πολιτική οργάνωση. Μεταξύ, εντούτοις, των μελετητών είναι ευρύτατα αποδεκτή η άποψη ότι η επίδραση της εν γένει αριστοτέλειας πολιτικής θεωρίας στο έργο του Μαρξ είναι σημαντική. Ο ίδιος ο Γερμανός φιλόσοφος προσδίδει στον Αριστοτέλη κοσμητικούς χαρακτηρισμούς όταν τον αναγνωρίζει ως τη λάμψη της μεγαλοφυΐας και τον κατονομάζει ως τον γιγαντιαίο στοχαστή της αρχαιότητας (Marx, 1890, pp. 91 and 2273 (footnote 33)). Η σχέση των δύο φιλοσόφων ανακύπτει ευθέως και εμμέσως. Στο *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ εξαιρεί την, πρώιμη ούτως ή άλλως, πρόβλεψη του Αριστοτέλη για τη μηχανοποίηση και τον αυτοματισμό στην παραγωγή, ενώ στη βιβλιογραφία συζητείται εκτεταμένα πώς ο οίκος, ως αριστοτέλεια έννοια, αποτέλεσε το θεμέλιο του οικοδομήματος των οικονομικών του Μαρξ (Booth, 1993, Chapter 9.1).

(8) Η σκέψη του Σταγειρίτη φιλοσόφου εξακολουθεί να αποτελεί πλαίσιο αναφοράς στους στοχαστές της τελευταίας εκατονταετίας, εκ των οποίων ενδεικτικά επιλέγονται οι Χάμπερμας, Ρολς και Νόζικ οι οποίοι καλύπτουν αδρομερώς το όλο φάσμα των ιδεολογικών πεποιθήσεων του πολιτικού στοχασμού. Ο Χάμπερμας εστιάζει στον Αριστοτέλη καθώς στην πολιτική της ελληνικής κλασικής πόλης επικρατούν η ευδαιμονία, η κοινωνική δικαιοσύνη και ο ενάρετος βίος (McCarthy, 1997, p. 245), ενώ ο Ρολς, όπως και ο αρχαίος φιλόσοφος, τοποθετεί το δημόσιο αγαθό στην καρδιά του ηθικού και πολιτικού συστήματος, έτσι που η συγκριτική μελέτη των διαφορετικών θέσεων τους να μπορεί να αποβεί επωφελής (Kraut, 2013, p. 350). Από την άλλη και σε αντίθεση με τον Νόζικ, για τον οποίο το χρήμα είναι ένα αμιγώς ατομικό αγαθό το οποίο εξυπηρετεί αποκλειστικά την ικανοποίηση των επιθυμιών των ιδιωτών, ο Αριστοτέλης αξιώνει ότι αυτό

είναι δημόσιο αγαθό που μπορεί να εξυπηρετήσει και πολιτικούς σκοπούς πέραν των ατομικών (Ward, 2016, p. 9).

(9) Η θέση της πολιτικής σκέψης του Αριστοτέλη, όπως πιο πάνω αναλύεται σε σχέση με ορισμένους από τους σημαντικούς στοχαστές, δεν είναι ασφαλώς ολοκληρωμένη, ούτε και θα μπορούσε να είναι στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, πλην όμως είναι ενδεικτική των τάσεων οι οποίες εκδηλώθηκαν στην εξέλιξη των πολιτικών θεωριών. Ουσιώδους σημασίας για το θέμα είναι η αντίληψη την οποία έχουμε για την πολιτική λειτουργία, η οποία, στην ευρύτερή της έννοια, συνδέεται με τη διεργασία μέσω της οποίας οι άνθρωποι διαμορφώνουν, διατηρούν και τροποποιούν τους κανόνες υπό τους οποίους συλλογικώς διαβιούν. Η πολιτική λειτουργία, από μια άποψη, ασκείται μέσω της σύγκρουσης, των συμφερόντων και της ανάληψης της εξουσίας³². Από μια άλλη άποψη, η πολιτική λειτουργία δεν είναι απλώς η διαχείριση των τρεχόντων προβλημάτων, αλλά πρωτίστως η ενότητα των ανθρώπων γύρω από κοινούς σκοπούς και η ανάδειξή τους σε αλληλέγγυους πολίτες. Όπως δεικτικά αναφέρεται, η συλλογική δράση δεν μπορεί να εξαντλείται στην εξισορρόπηση υποχρεώσεων και δικαιωμάτων, αλλά πρέπει να ασκείται στο μείζον, στην ανάδειξη, δηλαδή, της φιλότητας και της αλληλεγγύης των πολιτών, με το πέρασμα στη μετοχική κοινωνία των υπευθύνων προσώπων (Φωτίου, 2018, σ. 68). Η φιλότητα και η αλληλέγγυος διάσταση του πολιτικού βίου, η οποία, όπως παρακάτω εκτίθεται, συζητείται εν εκτάσει από τον Αριστοτέλη, δύναται να επιτευχθεί, κατά κύριο λόγο, με τη συνεργασία και τη συνέργεια. Συνεργασία και συνέργεια οι οποίες, στο πλαίσιο της λειτουργίας του σύγχρονου κράτους, εκδηλώνονται κατά την άσκηση δημόσιας διοίκησης και την υλοποίηση δημόσιας πολιτικής.

(10) Τα όσα ανωτέρω, στα Κεφάλαια 2.1 και 2.2. παρατίθενται και συζητούνται, συσχετίζονται στις επόμενες ενότητες με το αντικείμενο της διατριβής. Όπως επισημαίνεται στη βιβλιογραφία, παρά τον διαχωρισμό των κλασικών και των σύγχρονων θεωριών διακυβέρνησης, οι μελετητές του Αριστοτέλη και του σύγχρονου συναφούς γνωστικού αντικειμένου ευρίσκουν στον αρχαίο φιλόσοφο ένα χρήσιμο συνομιλητή για την αξιολόγηση τόσο των δυνατοτήτων όσο και των περιορισμών της εν γένει ανθρώπινης πολιτικής δραστηριοποίησης. Οι μελετητές αυτοί υποδεικνύουν, ακριβώς, το μέγεθος της παρουσίας του Αριστοτέλη στη συζήτηση μέχρι τις μέρες μας και

³² Μια ενδιαφέρουσα συναφής άποψη εκλαμβάνει ότι η εναλλαγή στην εξουσία προέρχεται από τα αριστοκρατικά καθεστώτα, όπου την εξουσία είχαν οι ευγενείς που εναλλάσσονταν μεταξύ τους, η δε δημοκρατία την παρέλαβε από αυτά καθορίζοντας ως κριτήριο ανάληψης της εξουσίας την ελευθερία, αντί της ευγενούς καταγωγής και της περιουσίας (Τουλουμάκος, 1979, σσ. 103-104).

αναδεικνύουν ορισμένους από τους τρόπους με τους οποίους αυτός φωτίζει διαχρονικά πτυχές της όλης πολιτικής προβληματικής (βλέπε, για μια ευσύνοπτη και περιεκτική ανάλυση, Goodman and Talisse, 2007; Tessitore, 2002).

2.3.2.3. Το Ευρύτερο Θεωρητικό Πλαίσιο Ανάγνωσης της Αριστοτέλειας Σκέψης

(1) Από ένα τυχαίο δειγματολόγιο επιλεγμένων δευτερογενών πηγών, ως κατάδηλη προκύπτει η επίδραση της αριστοτέλειας σκέψης στον κλάδο του επιστητού της πολιτικής θεωρίας. Μέσω της αναζήτησης σε διαδικτυακές και άλλες ψηφιακές βάσεις δεδομένων, μετά την εισαγωγή των καταχωρήσεων, στην γλώσσα εφαρμογής, των όρων πολιτική θεωρία και Αριστοτέλης, ή/και άλλων παρεμφερών, αποστέλλονται αποτελέσματα με εκατοντάδες βιβλία και άρθρα που περιέχουν τους όρους αυτούς. Στα προηγούμενα κεφάλαια, τονίζεται ότι αποδεκτή είναι η διαπίστωση, όπως αντανakλάται στη σύγχρονη βιβλιογραφία, ότι βασικές έννοιες, όπως αστική κουλτούρα, ιδιότητα του πολίτη και δημοκρατία, διατηρούνται στην παράδοση της δυτικής κοινωνικοπολιτικής φιλοσοφίας, καθ' όλη της τη χρονική έκταση, από τον Αριστοτέλη μέχρι και τον εν ζωή σήμερα Γιούργκεν Χάμπερμας (Wnuk-Libinski, 2010, p. 76). Το κατά πόσο αγνοήθηκε η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη στο Βυζάντιο αποτελεί ερώτημα και σημείο συζήτησης (Μπενάκης, 1982), όμως μπορεί να καταγραφεί ότι στη Δύση, κατά τη διάρκεια ακόμη και των ούτω καλούμενων «σκοτεινών αιώνων», το έργο του Σταγειρίτη φιλοσόφου αξιοποιήθηκε από τον Ιερό Αυγουστίνο και τον Θωμά Ακινάτη για τη διαμόρφωση των δικών τους θεωριών, ιδίως ηθικοπολιτικών. Από τότε, η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη αποτελεί, ίσως, την πιο αξιόπιστη σταθερά για όλους τους στοχαστές του πεδίου, από τον Νικολό Μακιαβέλι και τον Τόμας Χομπς ως τον Καρλ Μαρξ, για να καταλήξει στους εκπροσώπους του σύγχρονου μας μεταμοντερνισμού, δόγμα του οποίου το λήμμα στα λεξικά της κοινής γλώσσας υποδηλοί, μεταξύ άλλων και κατ' επέκταση, τον ακραίο σχετικισμό στις αξίες και την επιστημονική μέθοδο και την απόρριψη της αντικειμενικότητας. Κι' όμως, ο αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος φέρεται να πάει ακόμα πιο πέρα και από τον μεταμοντερνισμό καθώς τεκμηριώνει τους λόγους για μια αντικειμενική ηθική (Duska, 2007, p. 76). Όντως, στον χώρο της φιλοσοφίας, η σύνδεση της αριστοτέλειας σκέψης με τη σύγχρονη πολιτική δραστηριότητα αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης ή/και επιδιώχθηκε να απαντηθεί, έστω εμμέσως, από όλα, ενδεχομένως, τα ρεύματα.

(2) Πάντως, όσο και αν αναφέρεται ότι, κατά μια έννοια, μια νέα προσέγγιση για τη δημόσια διοίκηση ήταν ένα κάλεσμα το οποίο απηύθυναν τόσο ο Αριστοτέλης όσο και ο Πλάτωνας πάνω από δύο χιλιάδες χρόνια πριν (Whicker and Areson, 1990, p. 253), παρά την επίμονη προσπάθεια, από την επισκόπηση στις δευτερογενείς πηγές, δεν εντοπίστηκαν εργασίες με θεματική που άμεσα και επαρκώς να συνδέει τη σκέψη του Σταγειρίτη φιλοσόφου με τα συγκεκριμένα πεδία της μελέτης και εφαρμογής δημόσιας πολιτικής και δημόσιας διοίκησης. Γενικά, από την έρευνα, διαφάνηκε ότι μόνο ολιγάριθμοι μελετητές επιχείρησαν μιας ορισμένης μορφής διασύνδεση, όμως και αυτοί περιορίστηκαν στην εν μέρει ή παρεμπίπτουσα ενασχόληση λόγω κυρίως της συνάφειας των αντικειμένων των μελετών τους. Η έλλειψη σχετικής βιβλιογραφίας, ασφαλώς στον βαθμό που διαπιστώνεται και από την έρευνα, κατευθύνει την προσπάθεια προς την ενίσχυση της κριτικής θεώρησης και της τεκμηρίωσης και στοιχειοθέτησης των απόψεων και επιχειρημάτων στις υφιστάμενες μελέτες, αλλά πρωτίστως προς τη θεμελίωση της επιστημονικής έρευνας με αξιόλογα στοιχεία πρωτοτυπίας. Σε κάθε περίπτωση, το ερώτημα επιχειρείται να απαντηθεί και με αναφορές φαινομένων και συμβαινόμενων του εμπειρικού κόσμου· όπως, άλλωστε, και ο ίδιος ο Αριστοτέλης έπραξε όταν μετέτρεπε τη φιλοσοφία των ιδεών και τη θεωρία της δικαιοσύνης του δασκάλου του Πλάτωνα σε συμβατές με τον καθημερινό κόσμο (Nelson, 1996, p. 66).

(3) Μολονότι αποσπασματικές, στη βιβλιογραφία ανευρίσκονται αναφορές που συνδέουν την αριστοτέλεια θεωρία με τη δημόσια πολιτική και διοίκηση· σε μια αναφορά, σε έναν παραλληλισμό με τις σύγχρονες πρακτικές διαμόρφωσης γνώμης από τα κέντρα εξουσίας, του γνωστού με τον αγγλικό όρο λόμπινγκ (lobbying)³³, διακρίνεται στο Λύκειο του Αριστοτέλη ο ρόλος, μεταξύ άλλων, ενός ινστιτούτου δημόσιας πολιτικής το οποίο αποσκοπούσε στον επηρεασμό των συμβούλων της πόλης (Long, 2007, p. 118), ενώ σε άλλη υπογραμμίζεται η πρωτοπόρος συγκριτική αναλυτική μέθοδος³⁴ την οποία ο Αριστοτέλης υιοθέτησε στο έργο του για τα δημοσιοδιοικητικά συστήματα των πόλεων-κρατών της εποχής του, μέθοδος ιδιαίτερα χρήσιμη και για όσους σήμερα

³³ Το λόμπινγκ στους καιρούς μας προβάλλεται ότι κυριαρχεί στον στίβο της πολιτικής διεργασίας. Το λόμπινγκ στις Βρυξέλλες, όπου και τα κέντρα εξουσίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παραστατικά προσομοιάζεται με την παρουσία του Μακιαβέλι, υπονοώντας τη μορφή των μεθόδων που χρησιμοποιούνται για ποδηγέτηση των αποφάσεων που λαμβάνονται από τα θεσμικά όργανα της Ένωσης (van Schendelen, 2002).

³⁴ Σε μια αντιπαραβολή της σύγκρισης από τον Αριστοτέλη των πολιτειακών συστημάτων της εποχής του, οι συγκριτικές μελέτες που σήμερα διεξάγονται εξετάζουν συντάγματα χωρών με χαρακτηριστικά γνωρίσματα, όπως αυτά του Ηνωμένου Βασιλείου, των Ηνωμένων Πολιτειών, της Γαλλίας, της Γερμανίας, του Καναδά, της Κίνας, της Ινδίας κ.ά. Συγκριτικές μελέτες με ανάλογο περιεχόμενο είναι, μεταξύ άλλων, αυτές των Bhagwan και Bhushan, 2009; Dicey, 2013; Goldsworthy, 2006.

ασχολούνται με το πεδίο (Jreisat, 2011, p. 44). Επίσης, στο περιεχόμενο της διδασκαλίας του Αριστοτέλη εντοπίζεται η αφετηρία για κατανόηση της αξίας των αρετών και της σημασίας τους στη διατύπωση δημόσιας πολιτικής (Solomon, 2006, p. 9), καθ' ην στιγμή επισημαίνεται ότι η αξίωση για κοινωνική δικαιοσύνη κατά την άσκηση δημόσιας διοίκησης δεν χαρακτηρίζει μόνο τη σημερινή εποχή, αλλά ανάγεται στην εποχή του αρχαίου φιλοσόφου (Heiss, 1990, p. 253). Ακόμη, δεν παραβλέπεται η σημασία την οποία εναποθέτει ο φιλόσοφος στην ούτω καλούμενη μεσαία τάξη (Suvaryan, Mirzoyan, and Hayrapetyan, 2014, p. 14), σημασία τόσο καθοριστική, ασφαλώς, και για τη σύγχρονη δημόσια διοίκηση.

(4) Είναι, αναμφιβόλως, άξιες αναφοράς εκείνες οι περιπτώσεις που καταδεικνύουν ότι ο λώρος που συνδέει την αριστοτέλεια σκέψη με τον χώρο της δημόσιας πολιτικής και διοίκησης διατηρείται άθικτος, καθορίζοντας, μέχρι σήμερα, την εν γένει λειτουργία και δράση της. Στα ποικίλα και διάφορων επιπέδων πολιτικοδιοικητικά συστήματα, όπως διαμορφώθηκαν προϊόντος του χρόνου, επιτάθηκε η δικαϊκή παράμετρος, η οποία, αναγνωρισμένη ως μία από τις πλέον κύριες, επιδρά στο περιβάλλον των οργανωμένων κοινωνιών σε σχέση με τη μεταχείριση την οποία δικαιούνται να τυγχάνουν οι πολίτες, αλλά και σε σχέση με τη χάραξη των πολιτικών που την προβλέπουν. Στον δυτικό κόσμο, η δημοκρατική ισότητα δεν αναφέρεται μόνο στα ίσα προνόμια στην πολιτική συμμετοχή, αλλά και στην ίση μεταχείριση (Krane, 2007, p. 23). Η αρχή της ίσης μεταχείρισης, όπως εμείς στους καιρούς μας την αντιλαμβανόμαστε ως κοινώς αντιληπτή έννοια ή ως νομική έννοια, είναι, ακριβώς, μια αρχή την οποία ο άνθρωπος, κατά τη διαδικασία ανάκλασης της συσσωρευμένης συλλογικής γνώσης και σκέψης στον χώρο της δημόσιας διοίκησης και πολιτικής, προέβαλε για να καθορίζει τη συμπεριφορά και τις ενέργειές του. Την αρχή αυτή ήταν ο Αριστοτέλης που πρώτος κατέγραψε· σε όρους, μάλιστα, καθόλα εναργείς, για να είναι σε μας κατανοητή σήμερα. Κατά τον Αριστοτέλη, η πολιτική δικαιοσύνη ανάγεται σε δικαιοσύνη μεταξύ ανθρώπων που ζουν μαζί, «ἐλευθέρων καὶ ἴσων ἢ κατ' ἀναλογίαν ἢ κατ' ἀριθμόν» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1134a 26-27). Έκτοτε, στα κείμενα, κυρίως τα νομικά, στα νομοθετήματα, στις γνωμοδοτήσεις και στις αποφάσεις των δικαστηρίων, πληθώρα είναι οι αναφορές στην αριστοτέλεια αντίληψη περί ισότητας και δικαιοσύνης, η οποία, σημειωτέον, όπως από τον ίδιο τον φιλόσοφο διασαφηνίζεται, δεν νοείται μεταξύ μη ἴσων. Κύριες ενδεικτικές σχετικές αναφορές για να μνημονευθούν είναι αυτές στην *Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, όπως υιοθετήθηκε από τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών το 1948, αλλά και οι αναφορές στα συντάγματα των

κρατών, εκ των οποίων αξίζει επισημάνσης η περιώνυμη ρήτρα ίσης προστασίας (equal protection claus) που επενέχθη στο *Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών* ήδη από το 1868, με τη δέκατη τέταρτη τροποποίησή του.

(5) Πριν από τον Αριστοτέλη, με εξαίρεση ένα μέρος από το έργο του δασκάλου του Πλάτωνα, τα προϋπάρχοντα σε σχέση με την πολιτική και συναφή σκέψη ήταν περισσότερο αποσπασματικοί, μολονότι σε κάθε περίπτωση άξιοι λόγου, προβληματισμοί και τοποθετήσεις διάφορων στοχαστών, παρά ολοκληρωμένα πλαίσια συστηματικών θεωριών. Αν τα πρώτα ψήγματα εμπειρισμού είναι ανιχνεύσιμα στη φιλοσοφία του Σταγειρίτη φιλοσόφου, ο ίδιος ο βίος και η πολιτεία του συνιστούν μια επιβεβαίωση του δόγματος αυτού καθ' εαυτού· κατ' ουσία, ο Αριστοτέλης διατύπωσε την πολιτική του σκέψη επί ενός, εν πολλοίς, λευκού πίνακα. Η έλλειψη προηγούμενου διανοητικού έργου στέρησε, ασφαλώς, από τον φιλόσοφο την ευχέρεια να τεκμηριώσει και να αντιπαραβάλει, συνεπώς και να αναπτύξει τη σκέψη του επί ή έναντι άλλων. Χάριν της έκτοτε συσσωρευμένης γνώσης, μπορεί να είναι εύκολο για τους επικριτές της πολιτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη να διατείνονται ότι η ταξινόμησή του ως προς τα συστήματα διακυβέρνησης είναι ελλιπής (Jayaralan, 2003pp. 139-140), όμως, για τον επίπονο και αντικειμενικό μελετητή, είναι ευδιάκριτο ότι, στην εν γένει σκέψη του φιλοσόφου, περιχωρεί η συζήτηση των κύριων θεμάτων τα οποία και σήμερα προβάλλουν ως κεφαλαιώδη.

(6) Η πολιτική κοσμοθεωρία του Αριστοτέλη υπήρξε και πρωτότυπη, οπωσδήποτε καινοτόμος όταν διαμορφώθηκε, και πρότυπη, ένα προηγούμενο για σύγκριση και αντιπαραθέση· στην ιστορική της, δε, συνάφεια, υπήρξε και πλήρης και συστηματική καθώς πέτυχε να περιλάβει το σύνολο των κύριων παραμέτρων που ο κλάδος της πολιτικής επιστήμης αναγνωρίζει, όπως είναι η μελέτη των θεσμών διακυβέρνησης και των σχέσεων των ατόμων (ή άλλων συστατικών όπως είναι η οικογένεια ή η κώμη), στο πλαίσιο της κοινότητας, αλλά και εννοιών όπως ο νόμος, η δικαιοσύνη και τα δικαιώματα (π.χ. της περιουσίας) ή οι υποχρεώσεις (π.χ. της συμμετοχής στην πολιτική διεργασία) των πολιτών. Οπωσδήποτε, όπως έπρεπε και συναφώς επεξηγείται κατωτέρω στα Κεφάλαια 3 και 4, ο Αριστοτέλης συνύφανε την πολιτική του φιλοσοφία με την ηθική, αφεύκτως στα ζητήματα για το καλό και το κακό, καθώς και τις μορφές και τους τρόπους συμβίωσης των ανθρώπων με σκοπό την προαγωγή της κοινωνίας (βλέπε, για ειδική αναφορά, στην παράγραφο 4.1.(14)).

(7) Στη σπουδαιότητα της συμβολής της αριστοτέλειας σκέψης στον κλάδο της πολιτικής φιλοσοφίας συντέιναν και οι θέσεις του αρχαίου στοχαστή ως προς την έννοια του κράτους, σε σχέση τόσο με τη συγκρότηση και οργάνωσή του όσο και με τη διαμόρφωση της πολιτικής και την άσκηση της διοίκησής του. Για τον Έλληνα φιλόσοφο, το κράτος αντιπροσωπεύει τον κολοφώνα της κοινωνικής εξέλιξης (Mukherjee and Ramaswamy, 2011, p. 115). Ο Αριστοτέλης πρώτος περιέγραψε τον πολιτειακό χαρακτήρα και τη συνταγματική διάρθρωση του κράτους, σε όρους, μάλιστα, όπως και στην παράγραφο (3) πιο πάνω έχει επισημανθεί, συγκριτικής ανάλυσης. Τα, δε, περιγραφόμενα στην κατά τον Αριστοτέλη συγκρότηση και δομή του κράτους μπορούν, αν τύχουν μιας επικαιροποίησης, να υποβοηθήσουν στη θεώρηση της εφαρμογής δημόσιας πολιτικής και διοίκησης μέσα από το έργο του, ενώ η συζήτηση εμπλουτίζεται με τις σχετικές αναφορές του φιλοσόφου για τη ρητορική και τους νόμους. Στο έργο του, ο Σταγειρίτης στοχαστής, παρόλο που αποδίδει στην κρατική λειτουργία έναν κατά το ήττον στατικό χαρακτήρα, προβλέπει ότι αλλαγές και διαφοροποιήσεις στην πολιτική ζωή δύναται να ωθήσουν στην αναζήτηση και εισαγωγή τροποποιημένων ή άλλων πολιτικών³⁵.

(8) Πάντως, στο έργο του, ο Αριστοτέλης αγγίζει σημαντικές πτυχές οι οποίες επηρέασαν, αδιαλείπτως στον χρόνο, την πολιτικοδιοικητική λειτουργία των οργανωμένων κοινωνιών. Όσο και αν ο αρχαίος φιλόσοφος δεν θα μπορούσε να προβλέψει το εύρος των επιχειρημάτων το οποίο θα είχαν οι μεταγενέστεροί του θεωρητικοί (Irwin, 1999, p. 179), το δικαίωμα στην ιδιοκτησία αποτελεί μια από αυτές τις πτυχές. Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία είναι ένα δικαίωμα του οποίου ο βαθμός περιορισμού δίχασε την ανθρωπότητα στο διάβα της ιστορίας της, καθορίζοντας και την οργάνωση των κρατών. Μια άλλη είναι ο θεσμός της οικογένειας, θεσμός ο οποίος επηρέαζε και επηρεάζει τα δρώμενα στις οργανωμένες κοινωνίες αφού πλείστες πολιτικές προσαρμόζονται ανάλογα με την εξέλιξη στη μορφή της. Κύρια, όμως, μεταξύ των πτυχών αυτών είναι και η παιδεία. Η κατανόηση, από τον Αριστοτέλη, της αξίας της αγωγής των νέων τονίζει τις δυναμικές τις οποίες

³⁵ Αν και, από την άλλη, οι σύγχρονοι στοχαστές συμβουλεύονται να μην παραβλέπουν την προειδοποίηση του Αριστοτέλη για τους κινδύνους τους οποίους συνεπάγονται οι πολιτικές αλλαγές, οι οποίες από τη φύση τους είναι αποσταθεροποιητικές (Miller, 2007).

η καλλιέργεια των πολιτών αναπτύσσει σε μια κοινωνία, προς την εξέλιξη της όλης πολιτικοδιοικητικής λειτουργίας της³⁶.

(9) Ανέκαθεν, καθ' όλη την ιστορική διαδρομή της ανθρωπότητας, η ένωση των ανθρώπων σε οργανωμένες κοινωνίες δεν περιορίστηκε, η θεσμική, εντούτοις, επένδυση αυτών των ενώσεων στην αρχαία Ελλάδα, αρχικά σε επίπεδο πόλεων, υπήρξε ένας ρηζικέλευθος για την εποχή νεωτερισμός, από τότε, δε, και ένα πρότυπο σύγκρισης. Είναι, άλλωστε, κατά την κλασική αρχαιότητα κατά την οποία η πόλη, από δηλωτική του γεωγραφικού της χώρου, μετεξελίσσεται για να αντιπροσωπεύει, αλλά και για να αντιπροσωπεύεται από τους πολίτες οι οποίοι τη συναπαρτίζουν. Κατά τον Αριστοτέλη, δεν ορίζεται κάποιος πολίτης μόνο επειδή ζει σε ένα συγκεκριμένο τόπο. Ούτως ή άλλως, για το φιλόσοφο η πόλη είναι των «τοιούτων», δηλαδή των πολιτών, «πλήθος ικανόν πρὸς αὐτάρκειαν ζωῆς» (*Πολιτικά*, 1275b 20-21). Αυτή τούτη η θέση του Αριστοτέλη για τη φύση του κράτους προσφέρει χώρο στον μελετητή, χώρο για να εντυπώσει στις διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στα πεδία εφαρμογής δημόσιας πολιτικής και δημόσιας διοίκησης ως θεώρησης επί των κύριων στοιχείων της σύστασής του, δηλαδή των πολιτών. Η εποχή της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας είναι, ακριβώς, μια εποχή που χαρακτηρίζεται από την τριβή των πολιτών με τους θεσμούς, μιας τριβής της οποίας η ένταση μπορεί να υποστηριχθεί ότι εξέθρεψε μια σειρά αξιόλογων προσωπικοτήτων. Κυρίως στην πόλη της Αθήνας, εκεί όπου το πολίτευμα έφερε τα χαρακτηριστικά μιας «τυραννίας των πολιτών» (Held, 2006, p. 19), οι προσωπικότητες αυτές, μεταξύ των οποίων και ο Αριστοτέλης, κλήθηκαν να εκφράσουν τις πολιτικές φιλοσοφικές ανησυχίες τους, ανησυχίες που απέληξαν να αποτελούν, μετέπειτα, το σημείο αναφοράς ως προς τα ζητήματα τα οποία σχετίζονται με την οργάνωση των ανθρώπων σε πολιτικές ενώσεις.

(10) Ασφαλώς, η αξία της αριστοτέλειας θεώρησης της οργανωμένης πολιτείας δοκιμάζεται από το περιεχόμενό της. Από μία οπτική, η οργανωμένη πολιτεία μπορεί να ιδωθεί ως προκύπτουσα της τεολογικής προσέγγισης του φιλοσόφου· η πόλη, στην αντίληψη του Αριστοτέλη, υπάρχει χάριν «ζωῆς τελείας καὶ αὐτάρκους» (*Πολιτικά*, 1280b 41). Στο σύστημα σκέψης του Αριστοτέλη, η φύση της οργανωμένης κοινωνίας δεν μπορεί παρά να καθορίζεται από το τέλος της, ήτοι τον σκοπό της, ζήτημα με το οποίο η παρούσα διατριβή καταλήγει στην Ενότητα 4.3.

³⁶ Η σημαντικότητα της συμβολής της φιλοσοφίας της παιδείας ως προς τη δημοκρατία εξάιρεται καθώς βελτιώνει την ποιότητα της κοινής γνώμης για να μπορεί να προσεγγίσει με ουσία τα πολιτικά ζητήματα, αναδεικνύοντας έτσι ότι μέσω της καθολικής παιδείας η δημοκρατία καθίσταται αληθινή (Δεσποτόπουλος, 1980, σ. 42).

Κατά την άποψη αυτή, η κοινωνία αναμένεται να κατατείνει προς μια τέλεια κατάσταση, κατά την οποία θα δύναται να υπηρετεί, και δη με τον βέλτιστο τρόπο, τον σκοπό για τον οποίο υπάρχει. Η έκφραση της άποψης αυτής ως εντελέχειας, έννοια την οποία ο Αριστοτέλης επινόησε για να καταδείξει τη διαδικασία ανάπτυξης και λειτουργίας κάθε οργανισμού ή οντότητας, άρα και της πόλης, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτυπώνει τη, μέσω της μορφής, κίνηση από τη δυνατότητα στην πραγματικότητα. Ο τελολογικός χαρακτήρας της δημόσιας διοίκησης και δημόσιας πολιτικής αναγνωρίζει και γιατί υπάρχουν τόσοι πολλοί νόμοι, κανονισμοί, διατάξεις, δικαστικές αποφάσεις και γνωμοδοτήσεις (Sheeran, 1993, p. 86), καθώς ο δημόσιος βίος στοχεύει σε συγκεκριμένους σκοπούς³⁷. Εντούτοις, πρέπει να επισημανθεί ότι οι ελαυνόμενοι από την τελολογική προοπτική πολιτικοί ή δημόσιοι λειτουργοί, όταν στοχοθετούν πολιτικές, μπορεί, κατ' επιλογή ή καθ' έξη, να λαμβάνουν υπόψη αξίες υποβοηθητικές για την προσφορά υπηρεσιών και την ικανοποίηση των πολιτών, όμως τυγχάνει, για κάποιους από αυτούς, το τέλος το οποίο επιδιώκουν να μην είναι το γενικό καλό, αλλά η απόκτηση και διατήρηση της προσωπικής τους δύναμης και επιρροής (Pops, 2001, p. 195).

(11) Ο σχεδιασμός και η υλοποίηση δημόσιας πολιτικής και η άσκηση δημόσιας διοίκησης, αλλά και η εν γένει πολιτική δραστηριότητα, ορίζονται και καθορίζονται από τους ίδιους τους ανθρώπους, βασικό, δε, συστατικό της έννοιας αυτής είναι το πώς ο άνθρωπος, σε ατομικό επίπεδο, συσχετίζεται με τα άλλα άτομα (Sheldon, 2003, p. 2). Σε αντίθεση με την πλατωνική πολιτεία επιδίωξη της οποίας ήταν η σύσταση και η λειτουργία μιας πόλης ως απόλυτης ενότητας, ο Αριστοτέλης, μολοντί φρονεί ότι η πόλη πρέπει να έχει εσωτερική συνοχή και να είναι αυτοτελής και ιδιοσυντήρητη, αντιλαμβάνεται την πόλη σε σχέση με την πολλότητα, εν άλλους ως συνάρτηση της αλληλοσύνδεσης, κατ' επέκταση και αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης των συστατικών της στοιχείων. Καθώς αποτελεί αξίωμά του πως όσο η πόλη εξελίσσεται και ενοποιείται όλο και παύει να είναι πόλη, ο Σταγειρίτης εστιάζει στο επί μέρους και στο ατομικό. Κατά τον φιλόσοφο, «ή [...] πόλις πολιτῶν τι πλῆθος ἐστίν» (*Πολιτικά*, 1274b 41), εν άλλους από τη φύση της η πόλη είναι, και πρέπει να παραμείνει, ένα πλήθος ανθρώπων, δηλαδή οι πολλοί. Ειδικότερα, στα *Πολιτικά*, η ένταση μεταξύ ελευθερίας του ατόμου και της σύνδεσής του με την πόλη μπορεί να ιδωθεί

³⁷ Αυτή η θέαση της τελολογίας, η σύνδεσή της δηλαδή με τη νομική, ξεετάζεται και ως προς τη σχέση της συγκεκριμένα με την αιτιότητα. Σ' αυτό το πλαίσιο, αντιστοιχίζονται και συζητούνται τα μέσα προς το τέλος, από τη μια, και τα αίτια προς τα αποτελέσματα, από την άλλη (Weinberger, 1991, pp. 49-50).

μέσα από τη θεωρία του ίδιου του φιλοσόφου για τον άνθρωπο ως πολιτικό ζώο, η οποία προσφέρει μια ιδιαίτερη άποψη ως προς τη φύση του ανθρώπου, άποψη που, ούτως ή άλλως, υποστηρίζει ότι οι ιδιότητες της ανθρώπινης φύσης δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτές εκτός της πολιτικώς οργανωμένης κοινωνίας (Everson, 1999, p. 67).

(12) Από αυτή την οπτική, στην ανθρώπινη φύση ανάγεται και το αποφασιστικό στοιχείο για τη διαπίστωση του περιεχομένου και του προσανατολισμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Θα μπορούσε, συνεπώς, ο καθορισμός των δικαιωμάτων του ανθρώπου να αποδοθεί στην περίπλοκη φύση του και στην προδιάθεσή του για πολιτική ζωή, όπως την εντοπίζει ο Αριστοτέλης (Pikis, 2006, p. 65). Ουσιαστική, πάντως, κρίνεται η συμβολή του φιλοσόφου στη διαμόρφωση της έννοιας των πολιτικών δικαιωμάτων των μελών μιας οργανωμένης κοινωνίας. Στη βιβλιογραφία, ο Αριστοτέλης, έστω και αν σ' αυτόν δεν αποδίδεται συγκεκριμένη φιλελεύθερη αντίληψη, καταγράφεται ως πρόδρομος των ατομικών δικαιωμάτων (Brown, 2001, p. 269). Η σημασία των δικαιωμάτων των πολιτών στο οργανωμένο σύνολο προδιαγράφει τη θέση τους σ' αυτό, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτοί πρέπει να διοικούνται. Προδιαγράφει, επίσης, και το πλαίσιο εντός του οποίου διαμορφώνονται οι πολιτικές. Θεωρητικά, επιδίωξη κάθε κράτους, οποιαδήποτε και να έχει νομιμοποίηση και καθεστώς, είναι η ορθή κατανομή των πόρων και η ευημερία. Όπως ο Αριστοτέλης το θέτει, και στη συνέχεια της διατριβής εν εκτάσει αναλύεται, όλες οι κοινωνίες αποσκοπούν σε κάποιο αγαθό. Το πώς, όμως, αυτό επιτυγχάνεται είναι συνάρτηση των δικαιωμάτων τα οποία η οργανωμένη κοινωνία παρέχει στους πολίτες της. Έχει, ήδη, στην παράγραφο (8) πιο πάνω γίνει αναφορά, για την καθοριστική σημασία, την οποία είχε και έχει στις πολιτικώς οργανωμένες κοινωνίες των ανθρώπων, ένα δικαίωμα του οποίου την παροχή υποστήριξε ο Αριστοτέλης, αυτό της ιδιοκτησίας. Μπορεί να ξενίσει, όμως η φιλοσοφία του Αριστοτέλη αναγνωρίζεται ακόμη και σε σχέση με τα δικαιώματα της γυναίκας, παρόλο που αυτός, όπως και οι άλλοι της εποχής του, δεν της διαφύλαξε οποιαδήποτε θέση. Αναγνωρίζεται, λοιπόν, από μία φεμινιστική οπτική, ότι η φιλοσοφία του Αριστοτέλη εμπεριέχει εναλλακτικές θεωρήσεις του εν γένει ζητήματος του σεξισμού (Freeland, 1998).

(13) Ο ίδιος ο Αριστοτέλης παρουσιάζεται να προετοιμάζει τους μεταγενέστερους επικριτές του, προστατεύοντας εαυτόν απέναντί τους, όταν δηλώνει ότι είναι «ἄτοπον τὸ μένειν ἐν τοῖς τούτων δόγμασιν» (*Πολιτικά*, 1269a 7-8), είναι δηλαδή παράλογο να μένουμε προσκολλημένοι στις

αντιλήψεις των παλαιότερων. Ωστόσο, στο περίγραμμα της μελέτης, η έντονη κριτική που ασκήθηκε στις ιδέες του Αριστοτέλη, από τους μεταγενέστερους του, δεν μπορεί να αγνοηθεί. Κατ' ουσία, η κριτική αυτή απηχεί μια αντίληψη για τον αρνητικό αντίκτυπο που η διδασκαλία του φιλοσόφου είχε στη διαμόρφωση του πλαισίου της οργανωμένης πολιτικής ζωής των ανθρώπων. Για την πολιτική θεωρία του Αριστοτέλη, ειδικότερα, μπορεί να παρουσιαστεί ένας εκτενής κατάλογος με τους επικριτές του και τις κατηγορίες τις οποίες αυτοί προσάπτουν σε βάρος του. Έχει επισημανθεί ότι, στο πέρασμα των αιώνων, μπορεί πρωταγωνιστές της φιλοσοφίας, όπως ο Τόμας Χομπς, ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, ο Τζον Στιούαρτ Μιλ και ο Μπέρτραντ Ράσελ, να έχουν ανασκευάσει τις ιδέες του αρχαίου φιλοσόφου, όμως σύγχρονοι συντηρητικοί υποστηρίζουν ότι ο Αριστοτέλης υπήρξε «απλοϊκός», «ανεφάρμοστος» και «αντιδημιουργικός», ενώ σύγχρονοι νεοαριστεριστές τον θεωρούν «ελιτιστή» και «ηθικώς καταπιεστικό» (Ο'Toole, 2005, p. 23). Ωσαύτως, με αφετηρία τις ευπρόσβλητες, καθότι πρώιμες, υποθέσεις επί των οποίων εδράζονται οι απόψεις του αρχαίου φιλόσοφου, αλλά και την από αυτόν οργανική σύλληψη της πόλης, η πολεμική εναντίον του εκλαμβάνει την πολιτική του θεώρηση ως ένα αναξιόπιστο οδηγό για την κρατική δραστηριότητα, οδηγό ο οποίος ουσιαστικά αυτό που προτείνει είναι η οικοδόμηση ενός ισχυρού Λεβιάθαν στον οποίο καμία σχέση και κανένας σεβασμός δεν υπάρχει για το άτομο-πολίτη (Jayaralan, 1999, p. 26-27). Εκπλήσσει, πάντως, όσο και αν τονίζει παραλλήλως την αξία της, ότι η πολιτική θεωρία του Αριστοτέλη, δύομισι χιλιετηρίδες μετά την εκφορά της, μπορεί και προκαλεί τον εμπαθή, μάλλον και αήθη, σχολιασμό. Είναι ενδεικτική στη βιβλιογραφία μια αναφορά ότι δεν θα έπρεπε κανείς να περιμένει ότι ο δάσκαλος ενός αυτοκράτορα και σύζυγος μιας πριγκίπισσας, ακόμη και αν υπήρξε «τίμια συντηρητικός», θα έδειχνε προσήλωση στον λαό, ή έστω στην αστική τάξη των εμπόρων (Durant, 1961, p. 102).

(14) Την πολιτική του φιλοσοφία, ο Αριστοτέλης την επεξεργάστηκε στη βάση της διάκρισης μεταξύ θεωρίας και πράξης, όσο και αν ορισμένοι σχολιαστές είναι της άποψης ότι ο Έλληνας φιλόσοφος προέταξε ως προτεραιότητα τη θεωρία (Shapiro and Wagner DeCew, 1995, p. 1). Βεβαίως, πρέπει να τονισθεί ότι είναι η θέση του Αριστοτέλη ότι οι νοητικές καταστάσεις ανταποκρίνονται σε αντικείμενα του πραγματικού κόσμου η οποία έθεσε τα θεμέλια μιας ρεαλιστικής επιστημολογίας (Gianto, 2005 p. 5). Εν πάση περιπτώσει, από τα διάσπαρτα αποσπάσματα στα περί πολιτικής κείμενα του Σταγειρίτη φιλοσόφου, προκύπτει ότι η πρακτική του φιλοσοφία είναι,

τουλάχιστο σε ένα σημαντικό της μέρος, όντως πρακτική³⁸. Παρόλα αυτά, οι πολλές παραπομπές του Αριστοτέλη στον πραγματικό κόσμο δεν βοηθούν πάντα το σημερινό μελετητή, καθώς αυτές συνδέονται με την τότε εποχή. Ευτυχώς, όμως, σε αρκετά σημεία των κειμένων του, ο φιλόσοφος είναι ιδιαίτερα ευκρινής και διεξοδικός καθώς θίγει και ζητήματα τα οποία και στις μέρες μας είναι καίρια.

(15) Στη συνέχεια, παρατίθενται δύο συναφή παραδείγματα. Στο πρώτο, σε σχέση με τη διαμόρφωση πολιτικής, ο Αριστοτέλης διερωτάται πώς θα μπορούσαμε να υποδείξουμε στους Αθηναίους να προχωρήσουν ή όχι στη διεξαγωγή ενός πολέμου. Δεν θα μπορούσαμε, λοιπόν, κατά τον φιλόσοφο, να τους συμβουλέψουμε αν δεν ξέραμε ποια είναι η δύναμή τους και πόση θα είναι, ή όπως ο ίδιος το διατυπώνει «όποση τε υπάρχει ήδη και πόσην ἐνδέχεται ὑπάρξαι» (*Τέχνη Ρητορική*, 1359b 35-36), ποιες είναι οι οικονομικές δυνατότητες της πόλης, ποιοι είναι οι φίλοι και ποιοι οι εχθροί, ακόμη ποιους πολέμους έχουν διεξάγει και με ποιο τρόπο. Αυτό που, εν προκειμένω, σαφώς υπαινίσσεται ο Αριστοτέλης είναι το αυτονόητο, ότι δηλαδή η διαμόρφωση της δημόσιας πολιτικής και η λήψη της σχετικής απόφασης δεν μπορεί παρά να είναι προϊόν της ανάλυσης και στάθμισης όλων των συναφών με την υπόθεση δεδομένων και στοιχείων. Όμως, όπως παρατηρεί ο φιλόσοφος, δεν αρκεί ο διαμορφωτής της πολιτικής μόνο να πει αυτά που θα υποστηρίξει, «ἀλλ' ἀνάγκη καὶ ταῦτα ὡς δεῖ εἰπεῖν» (*Τέχνη Ρητορική*, 1403b 22). Μεγάλη σημασία, λοιπόν, έχει και ο τρόπος που θα τα πει.

(16) Στο δεύτερο παράδειγμα, ο Αριστοτέλης, σε μια αναφορά του για το πολίτευμα στο έργο του *Αθηναίων Πολιτεία* και ειδικότερα στην άσκηση δημόσιας διοίκησης σ' αυτή, παρουσιάζει ένα ιδιαίτερα πολύπλοκο και αυστηρό σύστημα ελέγχων και εξισορροπήσεων μεταξύ των οργάνων εξουσίας στην αθηναϊκή πολιτεία. Στην πόλη της Αθήνας, οι αξιωματούχοι είτε αυτοί διορίζονταν με κλήρο είτε εκλέγονταν, κρίνονταν πριν αναλάβουν τα καθήκοντά τους. Όπως, δε, περιγράφει ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, κατά τη διαδικασία της κρίσης ειδικά των υποψηφίων αρχόντων, σ' αυτούς υποβάλλονταν ερωτήσεις οι οποίες αποσκοπούσαν στη διαπίστωση της καταλληλότητάς τους, κυρίως από ηθικής άποψης. Συγκεκριμένα, αυτοί ερωτούνταν για τους προγόνους τους και το σεβασμό που επεδείκνυν σ' αυτούς, για τη συμμετοχή τους στις λατρευτικές τελετές, αλλά και αν κατέβαλλαν τους φόρους τους και είχαν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις.

³⁸ Ο Αριστοτέλης, στα *Ηθικά Νικομάχεια*, διευκρινίζει ότι η φιλοσοφική ενασχόληση με τα ηθικοπολιτικά ζητήματα «οὐ θεωρίας ἔνεκά ἐστιν» (1103b 27-29), ήτοι δεν έχει σκοπό τη θεωρητική γνώση.

Μάλιστα, αυτοί υποχρεώνονταν να προσκομίσουν μάρτυρες για επαλήθευση των όσων έλεγαν. Για τις δοκιμασίες των αρχόντων στην πόλη των Αθηνών σχετική είναι η αναφορά στην παράγραφο 3.1.2.2.(19).

3. ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΔΗΜΟΣΙΟΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟ ΠΕΡΙ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

(1) Τα έργα του Αριστοτέλη χαρακτηρίζονται από το πυκνό περιεχόμενό τους, τόσο σε νοήματα όσο και σε επισημάνσεις. Η εξαγωγή των νοημάτων και επισημάνσεων αυτών είναι δυνατό να επιτευχθεί μέσα από επίμονη, επιμελή, επισταμένη και λεπτολόγο ανάγνωση και ερμηνεία των συναφών κειμένων. Η δυσκολία μεταφοράς της αριστοτέλειας πρακτικής φιλοσοφίας προκύπτει ως τέτοια λόγω της πολιτισμικής διαφοροποίησης, ασφαλώς και της ιστορικής απομάκρυνσης από την εποχή, όπως και λόγω των ποικίλων νοηματοδοτήσεων οι οποίες εμπεριέχονται, ρητά ή υπαινικτικά, στον γραπτό λόγο του αρχαίου φιλοσόφου και οι οποίες ανευρίσκονται μόνο μέσα από τη διαδικασία αναζήτησης. Παρά τον βαθμό δυσκολίας τον οποίο συνεπάγεται, έχει καταβληθεί προσπάθεια και τα σχετικά αποσπάσματα από το αριστοτέλειο περί ηθικής και πολιτικής έργο μεταφέρονται και ενσωματώνονται αυτούσια στη γλώσσα την οποία ο φιλόσοφος έγραψε, αυτά, όμως, για διευκόλυνση του αναγνώστη, αποδίδονται και στη σύγχρονη ελληνική κοινή. Στο μέρος αυτό, παρατίθενται οι ηθικές παραδοχές και συμβάσεις οι οποίες διέπουν ή πρέπει να διέπουν, κατά τον Σταγειρίτη, τον πολιτικώς οργανωμένο συλλογικό βίο. Οι πτυχές και όψεις της δημοσιοδιοικητικής λειτουργίας τόσο σε σχέση με την άσκηση διοίκησης όσο και με την υλοποίηση πολιτικών, όπως αυτές προσδιορίζονται και αναδεικνύονται από τον φιλόσοφο, εντοπίζονται στα κείμενα του και προβάλλονται σε σχέση ή/και αντίστιξη με τη θεωρία και τις εφαρμογές στα δύο πεδία όπως εξελίχθηκαν, αναπτύχθηκαν ή διαμορφώθηκαν από την δική του εποχή μέχρι σήμερα.

3.1. ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

3.1.1. Οι Ηθικές Προϋποθέσεις της Ανθρώπινης Πολιτικής Συλλογικής Δράσης

3.1.1.1. Το Ηθικό Περίγραμμα της Δημοσιοδιοικητικής Λειτουργίας

(1) Στο χωρίο 1103b 3-6 των *Ηθικών Νικομαχείων*, ο Αριστοτέλης προδιαγράφει, χωρίς περιστροφές, την ηθική υποχρέωση των διαμορφωτών των δημόσιων πολιτικών, συγκεκριμένα των νομοθετών, απέναντι στους πολίτες¹. Όπως αξιώνει ο φιλόσοφος, «οἱ [...] νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς, καὶ τὸ [...] βούλημα παντὸς νομοθέτου τοῦτ' ἐστίν, ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν ἀμαρτάνουσιν, καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης». Οι νόμοι, λοιπόν, εντός των οποίων εκφράζονται οι δημόσιες πολιτικές, πρέπει, κατά τον φιλόσοφο, να έχουν παιδευτικό χαρακτήρα, πρέπει να προβλέπουν σκοπούς αγαθούς για να εθίζουν τους πολίτες, ούτως ώστε αυτοί να καθίστανται ενάρετοι. Ο Αριστοτέλης, μάλιστα, προειδοποιεί ότι οι νομοθέτες οι οποίοι ενεργούν αντίθετα συμβάλλουν στη μετατροπή της πολιτείας σε φαύλη. Ο Αριστοτέλης προβαίνει σ' αυτή την προειδοποίηση καθώς, στον πραγματικό κόσμο, τα νομοθετήματα ενίοτε προωθούνται όχι για το κοινό καλό, αλλά προς εξυπηρέτηση ιδίων ή αλλότριων συμφερόντων.

(2) Η σημασία των ηθικών συνθηκών, οι οποίες ισχύουν σε μια πολιτικώς οργανωμένη κοινωνία, εμφαντικά τονίζεται καθώς είναι αυτές οι συνθήκες οι οποίες καθορίζουν τόσο τη λειτουργία της όσο και τις δομές της. Στην ιστορική συνάφεια, σ' ό,τι αφορά στην οργάνωση του συλλογικού βίου, τίθενται προϋποθέσεις και προαπαιτούμενα ανάλογα με τις αξίες τις οποίες η ευρύτερη κοινωνία υιοθετεί. Είναι τούτου ενδεικτικό για να αναφερθεί ότι, στην πόλη-κράτος των Αθηνών, πριν τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, όταν τα αξιώματα παραχωρούνταν «ἀριστίνδην καὶ πλουτίνδην» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 3.1), με κριτήρια όχι αξιοκρατικά, αλλά αριστοκρατικά και

¹ Τα όσα εν προκειμένω ο Αριστοτέλης διατείνεται μπορούν να αντιπαραβληθούν με τις θέσεις του Μπένθαμ ο οποίος, ως υποδεικνύεται, «προσγράφει το πρόβλημα της πολιτικής θεωρίας» στον νομοθέτη, στον οποίο και εναπόκειται να «διδάξει στα μέλη της κοινότητας ότι η μέγιστη ωφελιμότητα έγκειται στην επιδίωξη της ευτυχίας του συνόλου» (Κιτρομηλίδης, 2000, σσ. 81-82).

πλουτοκρατικά², αποτελούσε προϋπόθεση για να εκλεγεί κάποιος ως στρατηγός ή ίππαρχος να έχει «παῖδας ἐκ γαμετῆς γυναικὸς γνησίους ὑπὲρ δέκα ἔτη γεγονότας» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 4.2), δηλαδή να έχει γνήσια παιδιά από νόμιμη σύζυγο μεγαλύτερα των δέκα ετών.

(3) Είναι γενικώς αποδεκτό ότι, από τα έργα του αρχαίου Έλληνα στοχαστή, τα *Ηθικά Νικομάχεια* είναι μια πραγματεία περί του ενάρετου ανθρώπου, του οποίου απώτερη επιδίωξη είναι η ευδαιμονία σε προσωπικό επίπεδο, ενώ τα *Πολιτικά* μια πραγματεία περί της πολιτικώς οργανωμένης πολιτείας, της οποίας απώτερη επιδίωξη είναι η ευδαιμονία σε συλλογικό επίπεδο. Εντούτοις, ο αναγνώστης των έργων αυτών του Αριστοτέλη αποκομίζει την εντύπωση ότι οι δύο χώροι, ο προσωπικός και ο δημόσιος, αλληλεπικαλύπτονται³. Η διαπίστωση αυτή προκύπτει καθότι, στην αθηναϊκή πολιτεία, όπως επαρκώς αποκαλύπτεται και στο έργο του Σταγειρίτη, ο προσωπικός χώρος εντασσόταν αρμονικά στον ευρύτερο χώρο του δημόσιου βίου ή/και ενσωματωνόταν σ' αυτόν. Εν πάση περιπτώσει, αυτό που προέχει και θα μπορούσε να καταγραφεί για τα δύο έργα του Αριστοτέλη είναι ότι στο μεν πρώτο, τα *Ηθικά Νικομάχεια*, τονίζεται η ηθική αξία του προσώπου, ενώ, από την άλλη, στα *Πολιτικά* προβάλλεται η σημασία της ηθικής στην πολιτική οργάνωση του ανθρώπινου βίου.

(4) Στο περί ηθικής έργο του, όταν ο Αριστοτέλης πραγματεύεται το εν γένει ζήτημα των αρετών, ένα αξιοσημείωτο μέρος αυτού αναφέρεται συγκεκριμένα στη φιλία (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1155a 3 - 1172a 15). Ως εκ του περιεχομένου του, η συζήτηση για τις αρετές είναι, για το συγκεκριμένο έργο, αυτονόητη καθώς αποτελεί τον πυρήνα της αρεταϊκής διδασκαλίας του φιλοσόφου, αν και τον σύγχρονο αναγνώστη μπορεί να τον προκαλέσει η εκτενής και αναλυτική συζήτηση, αλλά και η σχεδόν εμμονική επικέντρωση του Αριστοτέλη σε λεπτομέρειες και επί μέρους πτυχές των ποικίλων ειδών φιλίας. Η σπουδαιότητα και η σημασία που αποδίδεται για τη φιλία στην αριστοτέλεια πρακτική φιλοσοφία αποτελεί, όντως, μια ιδιαίτερη διάσταση. Στις μέρες μας, ο όρος φιλία περιορίζεται για να χαρακτηρίσει μιας μορφής στενή σχέση μεταξύ ορισμένων ανθρώπων,

² Με τη μεταρρύθμιση του Σόλωνα, το τιμοκρατικό σύστημα της πόλης-κράτους των Αθηνών διατηρήθηκε. Ο Σόλων, συγκεκριμένα, διαίρεσε τους πολίτες «εἰς τέτταρα τέλη, καθάπερ διήρητο καὶ πρότερον» (*Αθηναίων Πολιτεία* 7.3), ἴητοι τους πεντακοσιομέδιμους, τους ὑπείεις, τους ζευγίτες και τους θήτες, αυτοί, δε, είχαν δικαιώματα στα αξιώματα ανάλογα με την περιουσία τους.

³ Εκφράζεται η θέση ότι, στην αθηναϊκή πολιτεία, αντιμάχονταν δύο ιδεολογικές τάσεις οι οποίες και επηρέαζαν την έκταση κατά την οποία ο νόμος και η κοινωνική πίεση ρύθμιζαν την ιδιωτική ζωή των πολιτών. Η μια τάση επιχειρηματολογούσε ότι η παρέμβαση της πόλης-κράτους πρέπει να είναι περιορισμένη και να κατευθύνεται προς τον διαχωρισμό της ιδιωτικής από τη δημόσια σφαίρα, ενώ η άλλη έτεινε να εξισώνει την ιδιωτική και τη δημόσια συμπεριφορά υποστηρίζοντας ότι οι προσωπικές σχέσεις ήταν ζήτημα της πόλης (Liddel, 2007, p. 211).

βασισμένη σε αξίες όπως η αγάπη, η εμπιστοσύνη και η αμοιβαία έγνοια. Όπως και στη συνέχεια επιχειρείται να επεξηγηθεί, η φιλία αποτελούσε κατά την κλασική αρχαιότητα μια σημαντική πτυχή. Για τη σημασία της φιλίας, όπως ο ίδιος ο Αριστοτέλης την υπονοεί, σε σύνδεση με το χωρίο 1155a 5-10 των *Ηθικών Νικομαχείων*, υποδεικνύεται η παρατήρηση ότι αυτή αποτελεί τον θεμελιώδη θεματοφύλακα του βίου, της περιουσίας και της πολιτικής ελευθερίας ή εξουσίας (Smith Pangle, 2003).

(5) Η από μέρους του Αριστοτέλη εκτεταμένη ανάλυση για την φιλία, αλλά και το περιεχόμενο της ανάλυσης αυτής, μπορεί να υποστηρίξει την άποψη ότι αυτό που, κατ' ουσία, ο φιλόσοφος πραγματεύεται είναι οι εν γένει ανθρώπινες σχέσεις οι οποίες ορίζουν και τα του δημόσιου βίου. Ο φιλόσοφος επεξηγεί πως μπορεί και με ποιους τρόπους οι άνθρωποι να συνδέονται μεταξύ τους, ποιοι δεσμοί εγκαθίστανται και πως επιτυγχάνεται η επαφή και επικοινωνία στο πλαίσιο των σχέσεων αυτών. Πλειστάκις, τα διάφορα είδη φιλίας ανάγονται, από τον ίδιο τον φιλόσοφο, στη σφαίρα της ευρύτερης συλλογικής συνύπαρξης. Όπως και ανωτέρω υποδεικνύεται, στην ιστορική συνάφεια της πόλης-κράτους της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας, οι μορφές της φιλίας, οι μορφές δηλαδή των σχέσεων στην οργανωμένη κοινωνία, συγγέονται μεταξύ του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου. Εξ αφορμής, μάλιστα, ο Αριστοτέλης, εκφράζοντας βεβαίως και τα δεδομένα της εποχής του, προσδιορίζει τα, κατά τη δική του αντίληψη και κρίση, όρια μεταξύ των δύο χώρων, μολονότι, για εμάς τους νεότερους, τα όρια αυτά δυνατό να είναι δυσδιάκριτα. Ως προς το ζήτημα της σχέσης δημόσιας πολιτικής και ιδιωτικής σφαίρας στους καιρούς μας, σχετικές για να ληφθούν υπόψη είναι οι αναφορές στην παράγραφο 2.1.2.1.(5).

(6) Η φιλία, όπως τη συζητεί ο Έλληνας φιλόσοφος, ήτοι ως την επ' αγαθώ σκοπώ σύνδεση των ανθρώπων μεταξύ τους, είναι ένα είδος κοινότητας, επί της οποίας και η πολιτική οργάνωση οικοδομείται. Μέσω των φιλικών σχέσεων, καθιερώνεται η κοινωνική συμβίωση, εξού και κατά τον φιλόσοφο «κοινωνία γάρ ή φιλία» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1171b 32-33). Κατά την ελληνική αρχαιότητα των πόλεων-κρατών, η διάκριση μεταξύ των μορφών κοινωνικής συμβίωσης, όπως είναι η οικογένεια, η κοινότητα και η κρατική οντότητα, ήταν μεν διακριτή, κυριαρχούσα όμως αυτών ήταν η τελευταία, αυτή η οποία, όπως ο Αριστοτέλης διατείνεται, είναι «ή πασών κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας» (*Πολιτικά*, 1252a 5-6). Ο φιλόσοφος, μολαταύτα, αναλύει την ηθική διάσταση της πολιτικής κοινωνίας μάλλον με όρους της κοινότητας· ούτως ή άλλως, η αρχαιοελληνική πόλη-κράτος, λόγω της μορφής της σύστασής της αλλά και του μεγέθους της, δεν είχε τα

χαρακτηριστικά των σύγχρονων ευμεγέθων και ανοικτών κοινωνιών. Οι σχέσεις, συνεπώς, μεταξύ των ανθρώπων δεν μπορούσαν τότε παρά να ερμηνευθούν μέσα από τη φιλία, η όποια προσδιορίζεται από την αμεσότητα της σχέσης των προσώπων.

(7) Από τη σκοπιά της δημοσιοδιοικητικής λειτουργίας στην πολιτικώς οργανωμένη κοινωνία, οι λόγοι για τους οποίους και οι τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι συνδέονται έχουν τη σημασία τους. Ο Αριστοτέλης ταξινομεί τις ανθρώπινες σχέσεις σε τρία είδη, τη φιλία ωφελιμότητας, τη φιλία απόλαυσης και τη φιλία αρετής. Τα δύο είδη, όπως τα περιγράφει ο φιλόσοφος, παραπέμπουν το πρώτο είδος φιλίας στην ωφελιμιστική ηθική θεώρηση, η οποία και κυριάρχησε μετά τον δέκατο όγδοο αιώνα (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.3.2.2.(4) ανωτέρω) και το δεύτερο στην επικούρεια, θεώρηση σχεδόν σύγχρονη του Σταγειρίτη. Η φιλία ωφελιμότητας είναι το είδος της σχέσης η οποία δημιουργείται επειδή, και διατηρείται ενόσω, παράγει οφέλη για τους συμβαλλομένους. Από την άλλη, η φιλία απόλαυσης⁴ υφίσταται καθώς επιφέρει, στους μεταξύ τους σχετιζομένους, ευχαρίστηση και ηδονή. Η κατά τον Αριστοτέλη ιδανική σχέση είναι αυτή της αρετής, αυτή η οποία αναπτύσσεται για αγαθούς σκοπούς. Σ' αυτού του είδους τη σχέση, οι φιλικοί δεσμοί στηρίζονται στην αλληλοεκτίμηση, σε κοινές αξίες και ιδανικά.

(8) Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η φιλική σχέση, την οποία ο ίδιος ορίζει ως αρετή ή συγγενική προς αυτή, διασφαλίζει τη συνύπαρξη και την κοινή ζωή. Ως προς την πολιτική τους διάσταση, οι φιλικές σχέσεις κατατείνουν προς την ομόνοια, δηλαδή την πολιτική ενότητα, ενώ όπου και όταν επικρατεί η φιλία «οὐδὲν δεῖ δικαιοσύνης» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1155a 27), θέση η οποία μπορεί να συσχετισθεί με τη θέση ότι η πολιτική δραστηριότητα θα ήταν περιττή αν όλοι συμφωνούσαν με όλα (βλέπε, σχετικά στην παράγραφο 1.2.(6)). Στη σκέψη του φιλοσόφου, οι σχέσεις συνύπαρξης και συνεργασίας αποτελούν την αναγκαία εκείνη συνθήκη για τη συμβίωση. Ο Αριστοτέλης, με την πραγματεία του για τη φιλία, θεμελιώνει το ηθικό υπόβαθρο της πόλης-κράτους. Στον κατά φύση πολιτικό κόσμο του φιλοσόφου, οι άνθρωποι δεσμοί, ακόμη και όταν προσδιορίζονται ως αμιγώς ιδιωτικοί, διασφαλίζουν, νοουμένου ότι λειτουργούν με γνώμονα το αγαθό, τον τελικό σκοπό της κοινωνίας, ο οποίος δεν είναι άλλος από την ευδαιμονία. Η ευδαιμονία, όπως

⁴ Εν προκειμένω, ο Αριστοτέλης προσεγγίζει τη φιλία απόλαυσης με το συγκεκριμένο περιεχόμενο που της προσδίδει, όμως η ευρύτερη έννοια της απόλαυσης αποτελεί μια σημαντική πτυχή της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, την οποία οι στοχαστές διερευνούν και συζητούν ως προς τις ποικίλες της απόψεις (για μια όντως ενδελεχή συζήτηση επί του θέματος, από την εποχή του Πρόδικου του Κείου στις αρχές του πέμπτου αιώνα π.Χ. μέχρι και τους Στωικούς, βλέπε Wolfsdorf, 2013).

συζητείται και παρακάτω, ορίζει και καθορίζει, για τον Αριστοτέλη, την άσκηση διοίκησης και τη διαμόρφωση των πολιτικών της πόλης.

(9) Η αξία των φιλικών σχέσεων στο πολιτικό γίνεσθαι αναγνωρίζεται και προβάλλεται, λοιπόν, από τον ίδιο τον φιλόσοφο. Ο Αριστοτέλης, παρατηρώντας ότι «ἀκολουθήσουσι [...] αἰ τοιαῦται φιλίας ταῖς τοιαύταις κοινωνίαις» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1160a 29-30), καταδεικνύει ότι αντιλαμβάνεται και αποδέχεται ότι οι φιλίες, όπως αναπτύσσονται σε μια κοινωνία, διαμορφώνονται ανάλογα με τις μορφές και τις φόρμες της πολιτικής συνύπαρξης. Όπως, όμως, παρατηρεί, οι άνθρωποι συμπορεύονται σε μια πολιτική οργάνωση επιζητώντας και το συμφέρον τους. Η πολιτική οργάνωση δεν μπορεί παρά να θεωρείται, λοιπόν, ότι αρχίζει και εξακολουθεί να υφίσταται χάριν του συμφέροντος. Αυτό έχουν υπόψη οι νομοθέτες όταν υποστηρίζουν ότι είναι δίκαιο αυτό που υπηρετεί το κοινό συμφέρον. Σ' αυτό το πλαίσιο είναι που, στα δημοκρατικά καθεστώτα, αναμένεται να αναπτύσσονται οι φιλικές σχέσεις σε μεγαλύτερο βαθμό.

(10) Ως προς τα ανωτέρω, θα μπορούσε να υποδειχθεί η σημασία την οποία ο Αριστοτέλης προσδίδει στις διαπροσωπικές σχέσεις, οι οποίες και αποτελούν τους δεσμούς συνύπαρξης εντός της πολιτικώς οργανωμένης κοινωνίας. Οι διαπροσωπικές σχέσεις, ούτως ή άλλως, αποτυπώνουν και τη μορφή και την ένταση με την οποία τα πρόσωπα τα οποία αποτελούν την κοινωνία δικτυώνονται και συγχρωτίζονται μεταξύ τους. Ο Σταγειρίτης, κατά τρόπο λεπτομερή και επιστάμενο, πλέκει και συνυφαίνει τις διαπροσωπικές σχέσεις με τις ευρύτερες πολιτικές σχέσεις, αναδεικνύοντας το στοιχείο της αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης των προσώπων μεταξύ τους⁵. Αν και στον σύγχρονο κόσμο οι διαπροσωπικές σχέσεις είναι αντικείμενο μελέτης της κοινωνικής ψυχολογίας, η συζήτηση του θέματος από μια άλλη οπτική, αυτή του Αριστοτέλη, ως ενταγμένο και στο δημόσιο χώρο, θα μπορούσε να βοηθήσει στην ανάγνωσή του και ως ενός ζητήματος το οποίο αφορά και στη δημοσιοδιοικητική λειτουργία του κράτους.

(11) Η οργανωμένη κοινωνία προέρχεται από και συνεπάγεται συναλλαγές μεταξύ όσων την απαρτίζουν και σ' αυτή συμμετέχουν. Οι, δε, ηθικές προεκτάσεις αυτών των συναλλαγών είναι πρόδηλες. Όπως ο Αριστοτέλης υποδεικνύει, «οὔτε [...] ἂν μὴ οὔσης ἀλλαγῆς κοινωνία ᾗν, οὔτ'

⁵ Ο Αριστοτέλης ανέπτυξε τη θεωρία του για τη διαμόρφωση της πρότυπης πόλης-κράτους μέσω της φιλίας, μέσω δηλαδή των σχέσεων που διαμορφώνονται από τους πολίτες, αυτή δε η φιλία, η πολιτική φιλία, όπως την ονομάζει, μπορεί να γίνει κατανοητή ως σημαίνουσα αμφότερες την πολιτική και ηθική αλληλεγγύη (Jang, 2018, p. 419). Για τον ίδιο τον φιλόσοφο, είναι σαφές ότι η πολιτική φιλία «μέγιστον εἶναι τῶν ἀγαθῶν ταῖς πόλεσιν» (*Πολιτικά*, 1262b 7).

ἀλλαγὴ ἰσότητος μὴ οὐσίας, οὐτ' ἰσότης μὴ οὐσίας συμμετρίας» (*Ἠθικά Νικομάχεια*, 1133b 17-18). Ἀρα, ἀν δὲν ὑπῆρχαν συναλλαγές, ἤτοι ανταλλαγές αγαθῶν, υλικῶν καὶ πνευματικῶν, δὲν θα ὑπῆρχαν, οὔτε καὶ θα υφίστατο λόγος νὰ ὑπῆρχαν, σχέσεις μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, κατ' ἐπέκταση οὔτε καὶ κοινωνικὴ συνύπαρξη. Σύμφωνα με τὸν Σταγειρίτη, δὲν θα ὑπῆρχαν συναλλαγές ἀν δὲν ὑπῆρχε ἰσότης, ἡ ὁποία δὲν θα ὑπῆρχε ἀν δὲν ὑπῆρχε συμμετρία, δηλαδή δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ ὀρθὴ μέτρηση με ἓνα ἐνιαῖο μέτρο σύγκρισης. Αὐτὸ τὸ μέτρο εἶναι τὸ νόμισμα, τοῦ ὁποῖου σημειωτέον τὴ συναλλαγματικὴ ἰσοτιμία, ὑπὸ οικονομικοῦς ὅρους, ὁ φιλόσοφος ἐπισημαίνει, καθὼς αὐτὸ δὲν ἔχει πάντοτε τὴν ἴδια ἀξία. Φαίνεται ὅτι, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ συναλλακτικὴ ἰσότης, ὑπὸ ὅρους κατάλληλης τιμολόγησης τῶν ανταλλασσόμενων αγαθῶν, εἶναι ἠθικῆς σημασίας⁶.

(12) Στὸ πλαίσιο τῆς δικῆς τοῦ θεωρήσεως τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ὁ Ἀριστοτέλης, προβάλλοντας τὴ θέση «ὅτι ἡ πόλις οὐκ ἔστι κοινωνία τόπου, καὶ τοῦ μὴ ἀδικεῖν σφᾶς αὐτοῦς καὶ τῆς μεταδόσεως χάριν» (*Πολιτικά*, 1280b 30-31), τονίζει ἐμφαντικὰ ποια εἶναι τὰ βασικὰ συστατικὰ τῆς πολιτικῆς συμβίωσης, αὐτὰ γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ πόλη-κράτος συγκροτεῖται. Εἶναι, συγκεκριμένα, ζωτικῆς σημασίας γιὰ τὴ συμβίωση νὰ μὴν ἐπιτρέπονται ἀδικίες καὶ διακρίσεις μεταξύ τῶν πολιτῶν, ὅπως ζωτικῆς σημασίας εἶναι καὶ ἡ ἐπίτευξη τῆς ἀμοιβαίας ἐξυπηρέτησης. Συνεπῶς, τὸ κράτος δὲν μπορεῖ νὰ ὀρισθεῖ μόνο ὡς τόπος κοινωνία, παρόλο ποὺ ὁ χωρικός προσδιορισμός εἶναι ἐγγενές στοιχεῖο τοῦ, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὀρίζεται καὶ ὡς πρὸς τὶς ἀπαραίτητες συμβάσεις καὶ συνθήκες λειτουργίας ποὺ ἐγκαθιδρύονται, μεταξύ τῶν ὁποίων, ἀπὸ τὶς πιο βασικές, καὶ οἱ ἀξίες τῆς μὴ διάκρισης καὶ τοῦ δικαίου.

(13) Εἶναι ἐμφανές, ὅπως ἀνωτέρω υπογραμμίζεται, ὅτι τὸ ἠθικὸ σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχει ὡς κεντρικὴ ἐννοία τὴν ἀρετὴ, περὶ καὶ τῆς ὁποίας διαρθρώνεται. Ἦδη ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ χωρίο τοῦ δευτέρου βιβλίου τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, ὁ φιλόσοφος, καθότι «(δ)ιττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσίας» (*Ἠθικά Νικομάχεια*, 1103a 14), υπογραμμίζει τὴ διάκριση τῶν ἀρετῶν μεταξύ διανοητικῶν καὶ ἠθικῶν. Οἱ διανοητικὲς ἀρετές, ὅπως εἶναι ἡ σύνεση, ἡ σοφία καὶ ἡ φρόνηση, συνδέονται με τὴ λογικὴ καὶ μποροῦν νὰ βελτιωθοῦν με τὴ διδασκαλία, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ χρόνο καὶ ἐμπειρία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἠθικὲς ἀρετές, ὅπως εἶναι ἡ σωφροσύνη, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀνδρεία, συνδέονται με

⁶ Μεταξύ τῶν ἀρνητικῶν κριτικῶν τὶς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης ἔλαβε στὸν χρόνο ἀπὸ μελετητές τοὺς, ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ αὐτὴ ποὺ υποστηρίζει ὅτι ἡ περὶ χρήματος καὶ συναλλαγῶν διδασκαλία τοῦ φιλοσόφου ὑπῆρξε ἓνα ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξη τῆς γνώσης καὶ ὅτι αὐτὸς δὲν ὑπῆρξε καθόλου διορατικός ὡς πρὸς τὶς υποθέσεις καὶ τὰ συμπεράσματα ποὺ κατέληγε ἢ ἔθετε ἐπ' αὐτῶν (Fayazmanesh, 2006, p. 130).

το ανθρώπινο θυμικό και αποτελούν προϊόντα του έθνους, ήτοι της συνήθειας. Οι ηθικές αρετές δεν είναι εγγενείς, αλλά επίκτητες από τον άνθρωπο. Η εννοιολόγηση της ηθικής αρετής στον Αριστοτέλη είναι ουσιαστική καθώς την προσδιορίζει ακόμη και ετυμολογικά, αφού, όπως επισημαίνεται, αυτή τούτη η ηθική του φιλοσοφία «ὄθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθνους» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1103a 17-18).

(14) Η θέση του Αριστοτέλη ότι οι διανοητικές και ηθικές αρετές αποκτώνται δια της μάθησης ή της επανάληψης, αντιστοίχως, φέρουν μια σημαντική πολιτική διάσταση ως προς το πως οι άνθρωποι πρέπει να διοικούνται και ποιες πολιτικές πρέπει να προάγονται. Η θέση αυτή συγκρούεται ευθέως με αριστοκρατικές αντιλήψεις και ελιτίστικες προσεγγίσεις, οι οποίες θέλουν την ιδιότητα της αρετής προνόμιο που σχετίζεται με την τάξη ή το γένος των ανθρώπων. Όπως αναλύεται στο παρόν κεφάλαιο, αρχές, πολιτικές και πρακτικές τις οποίες εφαρμόζει η δημόσια διοίκηση, όπως ο Σταγειρίτης τις περιγράφει και προδιαγράφει, πρέπει να εδράζονται στο αρεταϊκό πλαίσιο, στοιχείο που αποτελεί αντικείμενο της συζήτησης της παρούσας εργασίας. Μολαταύτα, χρήζει διευκρίνησης ότι ο φιλόσοφος δεν αγνοεί την ευγενική καταγωγή, ως πτυχή της κοινωνικής συνύπαρξης και ταξικής διαστρωμάτωσης, της οποίας και την περιπτωσιολογία συζητεί (βλέπε, σχετικά, στις παραγράφους 2.2.2.2.(3) και 3.2.2.1.(7))

(15) Η συγκεκριμένη διευκρίνιση του Αριστοτέλη, ότι «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1103a 19), προσδιορίζει το περίγραμμα εντός του οποίου η δημοσιοδιοικητική λειτουργία εκτείνεται. Ο συλλογικός βίος πρέπει να αναγνωρίζει τις πραγματικότητες της ανθρώπινης υπόστασης και να προσαρμόζεται σε αυτές για να μπορεί να ικανοποιεί τις ανάγκες της κοινωνίας. Σε ένα αρεταϊκό πλαίσιο, όπως αυτό το οποίο ο Σταγειρίτης φιλόσοφος διδάσκει, η συμβίωση των ανθρώπων σε πολιτικώς οργανωμένες κοινωνίες πρέπει να στηρίζεται στα δεδομένα τα οποία φύσει ισχύουν, αλλά και να προσανατολίζονται σε δημόσιες πολιτικές οι οποίες επιδιώκουν στην υποβοήθηση των πολιτών να αποκτήσουν επίκτητες ιδιότητες όταν αυτές είναι συμβατές με τις επικρατούσες αντιλήψεις, ούτως ώστε να σφυρηλατείται αυτή τούτη η κοινωνική συμβίωση.

(16) Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, οι άνθρωποι επιδιώκουν τρία πράγματα, το ωραίο, το συμφέρον και το ευχάριστο, αυτό δηλαδή που είναι «περὶ τὴν ἡδονήν» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1104b 34). Αποτελεί, όντως, μια σημαντική διάσταση πως ο αρχαίος φιλόσοφος αξιολογεί το συμφέρον ως ένα από τα πράγματα τα οποία οι άνθρωποι επιδιώκουν. Στα κείμενα της πολιτικής φιλοσοφίας

του Σταγειρίτη γίνονται αναφορές στην έννοια του συμφέροντος (βλέπε, σχετικά στην παράγραφο (9) πιο πάνω), το οποίο, δεδομένης της τεολογικής προσέγγισης του φιλοσόφου, εννοιολογείται ανάλογα με το όφελος που αναμένεται να προσκομίσει σ' αυτούς που το επιδιώκουν. Η επιδίωξη του συμφέροντος για τον Αριστοτέλη δεν είναι ασύμβατη με την ηθική, κατ' επέκταση και την πολιτική, νοουμένου ότι συντρέχουν κάποιες προϋποθέσεις, υπό τις οποίες μπορεί να ταυτίζεται είτε με την προσδοκία ωφέλειας εν τη ευρεία έννοια του όρου, είτε με το δικαίωμα⁷. Όταν ο Αριστοτέλης αναφέρεται στα πολιτεύματα και τις παρεκβάσεις τους (βλέπε σχετικές παραγράφους 2.2.2.2.(2) και 4.2.(15)), θεωρεί ότι τα κανονικά πολιτεύματα «τὸ κοινῇ συμφέρον σκοποῦσιν» (*Πολιτικά*, 1279a 17-18). Άρα, το κοινό συμφέρον είναι για τον φιλόσοφο πτυχή η οποία ορίζει και το πολίτευμα. Όπως ο ίδιος ο Σταγειρίτης επισημαίνει, ακόμη και όταν «ἡδὺ φαίνεται» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1105a 1), δηλαδή φαίνεται να συνδέεται με την ευχαρίστηση, το συμφέρον προκύπτει μάλλον ως ελευθερία του ανθρώπου ο οποίος ενεργεί προς την αναζήτηση της ευχαρίστησης.

(17) Η αριστοτέλεια μεσότητα είναι μια έννοια καθοριστικής σημασίας για το ηθικοπολιτικό σύστημα του αρχαίου φιλοσόφου. Στο σύστημα αυτό, το μέσο δεν προσδιορίζεται ως ποσοτικό ή αριθμητικό μέγεθος, δεν είναι δηλαδή το μέσο προς το πράγμα, αλλά το μέσο προς τον ίδιο τον άνθρωπο. Στον Αριστοτέλη η μεσότητα συμπίπτει με τον ορισμό της αρετής· όπως συγκεκριμένα το θέτει «μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετή, στοχαστική γε οὕσα τοῦ μέσου» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1106b 27-28). Για τον Αριστοτέλη, η αρετή ευρίσκεται στο ορθό και στο μέτρο, όμως η αρχή της μεσότητας δεν μπορεί να ισχύσει έναντι παθών τα οποία δεν αναγνωρίζονται ως ωφέλιμα ή χρήσιμα. Όπως ο Σταγειρίτης συμπεραίνει, ούτε η υπερβολή ούτε η έλλειψη επιδέχονται μεσότητα, όπως «οὔτε μεσότητος ὑπερβολή καὶ ἔλλειψις» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1107a 26-27). Οι θέσεις αυτές του φιλοσόφου κείνται σε εναρμόνιση με την πολιτική τέχνη, όπως ο ίδιος τη διδάσκει. Σύμφωνα με την αριστοτέλεια ηθικοπολιτική θεωρία, η επικράτηση της μεσότητας και του ενάρετου ανθρώπου μπορεί να αναγάγει το συλλογικό βίο στην τέλεια φόρμα του.

(18) Ο Αριστοτέλης δείχνει να εκτιμά τη σημασία της διαδικασίας κατά την κατανομή της δικαιοσύνης. Στο έργο του, ο φιλόσοφος εστιάζει στις διαδικασίες οι οποίες ακολουθούντο κατά την εποχή του, εκφράζοντας και τη δική του άποψη για κάθε επιμέρους θέμα. Στην *Αθηναίων*

⁷ Η δημόσια πολιτική και η προσωπική δύναμη ήταν πάντα στενά συνδεδεμένες σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης, ως δε δημόσιο συμφέρον μπορεί να ορισθεί η αντανάκλαση των προσωπικών συμφερόντων εντός επί μέρους τομέων δημόσιας πολιτικής (Woll, 1974, p. 4).

Πολιτεία, παρατίθενται τέτοιες περιπτώσεις δικονομικών διαδικασιών οι οποίες εφαρμόζονταν ενώπιον των δικαστηρίων. Σε γενικές γραμμές, στην αριστοτέλεια πολιτική σκέψη η διαδικαστική δικαιοσύνη δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ότι είναι κενή δικαϊκή αξία. Αντίθετα, υπογραμμίζεται για να υπομνήσει το επάναγκες της διασφάλισης των εχεγγύων της απονομής της δικαιοσύνης. Προς τούτο, στην ελληνική πόλη-κράτος υιοθετούνταν πρακτικές διαδικαστικής δικαιοσύνης, όπως όταν, λόγου χάρη, ως δικαστές μπορούσαν να κληρωθούν, μεταξύ των πολιτών, μόνο «ὅσοι αὐτῶν μὴ ὀφείλουσιν τῷ δημοσίῳ ἢ ἄτιμοί εἰσιν» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 63.3), όσοι δηλαδή δεν είχαν οφειλές στο δημόσιο και δεν είχαν στερηθεί τα πολιτικά τους δικαιώματα.

(19) Η επιείκεια αποτελεί μια ιδιαίτερη πτυχή της δικαιοσύνης. Η επιείκεια αντιμετωπίζεται, ενίοτε, όχι μόνο ως έλλειψη αυστηρότητας, αλλά και ως μη απαρέγκλιτη τήρηση της νομιμότητας η οποία δυνατό να υποθάλπει την ασυδοσία. Ο Αριστοτέλης, συζητώντας τη σχέση των δύο, διερωτάται «πῶς ἔχει ἡ μὲν ἐπιείκεια πρὸς δικαιοσύνην τὸ δ' ἐπεικὲς πρὸς τὸ δίκαιον» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1137a 31-32). Όπως ο φιλόσοφος τονίζει, μπορεί η επιείκεια να ταυτίζεται με το καλό και το επιεικέστερο με το καλύτερο. Εν τέλει, πιστεύεται ότι η επιείκεια μπορεί να συντελέσει στην απονομή της δικαιοσύνης, ιδιαίτερα όταν ο νόμος είναι γενικός και καθολικός. Η επιείκεια προβάλλει έντονα στις περιπτώσεις κατά τις οποίες αυτός που εφαρμόζει τον νόμο δεν γίνεται αυστηρός τηρητής του, ακόμη και αν οι διατάξεις του είναι προς αυτόν υποβοηθητικές. Ο Αριστοτέλης προβάλλει την ανάγκη ερμηνείας των νόμων ακόμη και όταν σ' αυτούς υπάρχουν παραλείψεις. Σε τέτοιες περιπτώσεις, επισημαίνει, θα πρέπει να επανορθώνεται «τὸ ἐλλειφθέν, ὃ κἂν ὁ νομοθέτης αὐτὸς ἂν εἶπεν ἐκεῖ παρῶν» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1137b 23-24), θα πρέπει δηλαδή να διατυπώνει αυτό το οποίο ο ίδιος ο νομοθέτης θα διατύπωνε αν ήταν παρών. Ο αρχαίος φιλόσοφος, εν προκειμένω, θέτει το μεθοδολογικό ζήτημα της συμπλήρωσης των κενών δικαίου τα οποία και ανακύπτουν σε εκείνες τις περιπτώσεις για τις οποίες ο νομοθέτης σκόπιμα δεν περιέλαβε διατάξεις στο νομοθέτημα ή δεν εντόπισε για να περιλάβει σχετικές διατάξεις⁸.

⁸ Στην *Αθηναίων Πολιτεία*, ο Αριστοτέλης φέρει το παράδειγμα του Σόλωνα για τον οποίο πολλοί πίστευαν ότι «ἐπίτηδες ἀσαφεῖς αὐτὸν ποιῆσαι τοὺς νόμους, ὅπως ἦ τῆς κρίσεως ὁ δῆμος κύριος» (9.2), τουτέστιν αυτός επίτηδες άφηγε τους νόμους ασαφεῖς για να είναι ο κύριος της πόλης. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι ποινικοί νόμοι θεωρούνται άκυροι σύμφωνα με το ούτω καλούμενω δόγμα της ασάφειας (*vagueness doctrine*) όταν, λόγω ακριβώς της ασάφειας στη διατύπωσή τους, δεν είναι δυνατό να καθοριστεί για ποια άτομα εφαρμόζονται οι ρυθμίσεις του, ποια συμπεριφορά απαγορεύεται ή ποια ποινή επιβάλλεται (Finkelmann, 2006, P. 1705).

3.1.1.2. Οι Επιδιώξεις της Πολιτικοδιοικητικής Οργάνωσης

(1) Η αναζήτηση, από την πολιτικώς οργανωμένη κοινωνία, της ευδαιμονίας είναι, για τον Αριστοτέλη, το ζητούμενο. Ο ίδιος ο Σταγειρίτης προσδιορίζει την ευδαιμονία ως «τὸ πάντων ἀκρότατον τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1095a 16-17), την οποία και επιδιώκει η πολιτική δραστηριότητα, μέσω των δημοσιοδιοικητικών διεργασιών που λαμβάνουν χώρα. Ο φιλόσοφος, ορίζοντάς την ευδαιμονία ως το αγαθό εκείνο το οποίο «τέλειον δὴ τι φαίνεται καὶ αὐτάρκες», αλλά και ετεροπροσδιορίζοντάς τη ως «μὴ συναριθμουμένην» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1097b 18-20), απαριθμεί τα οντολογικά της χαρακτηριστικά, τα οποία και είναι η τελειότητα, η πληρότητα και το μη συναριθμούμενο, ως διακριτὴ φύσης ἀπὸ τα υπόλοιπα. Η ευδαιμονία, στις μέρες μας, ταυτίζεται ἢ παραπέμπει σε καταστάσεις οι οποίες θεωρούνται, για το σύνολο των πολιτῶν, θετικές και επιθυμητές. Ὅπως και οι αρχαῖοι, και οι σύγχρονοι πολῖτες, συσχετίζουν το ευδαιμονεῖν με «τὸ δ' εὖ ζῆν καὶ τὸ εὖ πράττειν» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1095a 19). Ευημερία, ευμάρεια, ευζωία και ευπραγία είναι μεταξύ των εννοιῶν που χρησιμοποιούνται στον σύγχρονο κόσμο για να αποδώσουν, στο βαθμὸ του δυνατοῦ, την ευδαιμονία του αρχαίου Ἑλλήνα φιλοσόφου, η οποία και για τον ἴδιο εξέφραζε ἕνα εἶδος ζωῆς κατ' ἀρετὴ και η οποία, οὕτως ἢ ἄλλως, δήλωνε, λαμβανομένων ὑπόψιν των χαρακτηριστικῶν της, μια πληρότητα.

(2) Ἀκόμη και οι πιο πάνω ἐννοιες, τις οποίες σήμερα χρησιμοποιούμε για να αποδώσουν την επιθυμητὴ κατάσταση της οργανωμένης συλλογικῆς ζωῆς, δεν ἦταν ἀγνωστες στον φιλόσοφο. Η ευημερία είναι μία ἀπὸ αυτές. Ὅπως επισημαίνει ο Αριστοτέλης, η ευδαιμονία «ἔοικε προσδεῖσθαι καὶ τῆς τοιαύτης εὐημερίας» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1099b 6-7). Ἐν προκειμένῳ, ο φιλόσοφος δεν διστάζει να συνδέσει την ευδαιμονία με τον πλούτο και την πολιτικὴ δύναμη. Είναι ευκρινές στον φιλόσοφο ὅτι η ευδαιμονία δεν είναι κάτι το ἀόριστο, οὔτε και επιτυγχάνεται σε κενὸ πλαίσιο. Γι' αὐτὸ και οι δημόσιες πολιτικὲς πρέπει να αποσκοποῦν στη διασφάλιση της πληρότητας της κοινωνίας, σκοπὸς ο οποίος δεν μπορεί να εκπληρωθεῖ μόνο με την παραγωγή ψυχικῶν ἀγαθῶν. Πρόσθετα, απαιτεῖται και η παραγωγή εξωτερικῶν ἀγαθῶν, των «ἐκτὸς ἀγαθῶν» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1099a 32) ὅπως ο ἴδιος τα ἀποκαλεῖ, καθότι είναι ἀδύνατο ἢ τουλάχιστον ὄχι εὐκόλο να πράττει κάποιος καλῶς αν δε ἔχει στη διάθεσή του τα ἀπαραίτητα ἀγαθὰ. Ὅπως, μάλιστα ο φιλόσοφος συνοψίζει, η ευδαιμονία είναι μεν το υπέρτατο ἀγαθὸ της πολιτικῆς οργάνωσης, ὁμως «τῶν δὲ λοιπῶν ἀγαθῶν τὰ μὲν ὑπάρχειν ἀναγκαῖον, τὰ δὲ συνεργὰ καὶ χρήσιμα πέφυκεν ὀργανικῶς»

(*Ηθικά Νικομάχεια*, 1099b 27-28), είναι δηλαδή απαραίτητο να υπάρχουν και τα υπόλοιπα αγαθά, περιλαμβανομένων και των υλικών, τα οποία είναι και υποβοηθητικά και χρήσιμα σαν εργαλεία.

(3) Για τον Αριστοτέλη, η απώτερη επιδίωξη της ευδαιμονίας εμπεριέχει το στοιχείο μιας εν εξελίξει ή μεταβαλλόμενης κατάστασης. Μάλλον σκόπιμα, στο αριστοτέλειο ηθικοπολιτικό έργο δεν προσδιορίζεται επακριβώς ο σκοπός της πολιτικής συνεύρεσης μιας οργανωμένης κοινωνίας. Όπως από τον ίδιο τον φιλόσοφο επισημαίνεται, αν υπήρχε ένα μόνο τελικό αγαθό, αυτό θα ήταν το αγαθό που επιδιώκουμε, όμως «εἰ δὲ πλείω, τὸ τελειότατον τούτων» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1097a 30). Εν προκειμένω, θα μπορούσαν να εγερθούν ερωτήματα κατά πόσο ο Σταγειρίτης υπαινίσσεται ότι η ευδαιμονία θα μπορούσε να ανευρεθεί, ανά πάσα στιγμή και ανά πάντα τόπο, στο πλαίσιο μιας διαδικασίας αναζήτησης του τελειότερου αγαθού μεταξύ όλων των αγαθών. Επί τούτου, θα μπορούσε να συζητηθεί κατά πόσο η ευδαιμονία δεν θα μπορούσε παρά να γίνει αντιληπτή ως «τῶν πρακτῶν οὓσα τέλος» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1097b 21), ως το τέλος των ενεργειών μας, ενίοτε, κατά πόσο η ευδαιμονία είναι εκείνη η κατάσταση η οποία εμπεριέχει το σύνολο των αποτελεσμάτων της όλης ανθρώπινης συλλογικής δραστηριότητας.

(4) Στην αριστοτέλεια ηθικοπολιτική θεωρία, λαμβανομένης υπόψη και της αρεταϊκής της φύσης, ο ρόλος όσων ασχολούνται με τη δημόσια διοίκηση και δημόσια πολιτική είναι σαφής. Ο Σταγειρίτης υποστηρίζει ότι ο «κατ' ἀλήθειαν πολιτικός» έχει στον πυρήνα των ενεργειών του την αρετή, εξού και «βούλεται [...] τοὺς πολίτας ἀγαθοὺς ποιεῖν καὶ τῶν νόμων ὑπηκόους» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1102a 9-10). Η αγωγή των πολιτών πρέπει να προσβλέπει στην ανάπτυξη της ηθικής τους ποιότητας. Οι πολίτες πρέπει, από την άλλη, να παιδεύονται για να είναι ευπειθεῖς απέναντι στους νόμους, στοιχείο το οποίο αναδεικνύει και την αξία του κράτους δικαίου. Η τήρηση της νομοθεσίας και η υποταγή του πολίτη στις διατάξεις της χαρακτηρίζει, ανυπερθέτως, την ποιότητα του πολιτεύματος. Ο παιδευτικός ρόλος της νομοθεσίας απορρέει από το περιεχόμενό της, το οποίο κατευθύνει τον πολίτη διά της ἐξης στην αρετή. Κατά ταύτα, τα «μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σῶφρονα σῶφρονες, τὰ δ' ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1103b 1-2).

(5) Η περιγραφή της δημοσιδιοικητικής λειτουργίας μπορεί, ούτως ή άλλως, να είναι γενική και όχι λεπτομερής καθώς δεν αναφέρεται σε εξειδικευμένες καταστάσεις. Η άσκηση δημόσιας

διοίκησης λαμβάνει χώρα μέσα από τις πράξεις και τις συμπεριφορές των ανθρώπων⁹. Συνεπώς, οι ηθικές προϋποθέσεις της συλλογικής ζωής δεν μπορεί να είναι, απλώς και μόνο, θεωρητικές, αλλά πρέπει να σχετίζονται με τις πραγματικότητες. Αν και η διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων προβάλλεται ως γενικής και καθολικής φύσης, ο Αριστοτέλης διευκρινίζει και υποδεικνύει, εν προκειμένω, ότι η ηθική και πολιτική έχουν νόημα σε σχέση με τις δράσεις και ενέργειες και τη διεργασία στο πλαίσιο της συμβίωσης. Τα ηθικά, δε, χαρακτηριστικά του κοινού βίου διαμορφώνονται στον πραγματικό κόσμο.

(6) Ως προς τις ηθικές όψεις της άσκησης δημόσιας διοίκησης, στο αριστοτέλειο έργο περιλαμβάνονται ορισμένες ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες για να αναφερθούν. Για μια από αυτές, ο Αριστοτέλης μας πληροφορεί ότι η Εκκλησία, σε συνόδους της «ἐπὶ [...] τῆς ἔκτης πρυτανείας» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 43.5), εξέταζε τις καταγγελίες εκ μέρους των πολιτών και των μετοίκων εναντίον των συκοφαντών, ενώ σε άλλο σημείο πληροφορεί ότι οι θεσμοθέτες υπέβαλλαν στα δικαστήρια καταγγελίες για τις οποίες ο μηνυτής πλήρωνε δικαστικά τέλη, καταγγελίες μεταξύ των οποίων ήταν και η συκοφαντία. Στην αθηναϊκή πόλη, η συκοφαντία υπήρξε ένα φαινόμενο του οποίου η ηθική προοπτική ήταν, τω όντι, ιδιάζουσα από κάθε άποψη. Βάσει του τότε ισχύοντος νομικού συστήματος, όλες οι υποθέσεις ήγοντο ενώπιον των δικαστηρίων μετά από καταγγελίες των πολιτών. Αυτή, ακριβώς, η ιδιαιτερία του νομικού συστήματος της αθηναϊκής πολιτείας εξέθρεψε τους συκοφάντες, εκείνους δηλαδή τους πολίτες που κατηγορούσαν συμπολίτες τους, αρκετές φορές αποσκοπώντας ίδιο όφελος ή έναντι ανταλλάγματος και όχι γιατί είχαν κάτι να τους προσάψουν.

(7) Στο αριστοτέλειο έργο ευρίσκονται αναφορές οι οποίες απηχούν στερεότυπες αντιλήψεις της κοινωνίας ως προς τη φύση των ανθρώπων, όπως, για παράδειγμα, ότι οι πολλοί «ἀνάγκη μᾶλλον ἢ λόγῳ πειθαρχοῦσι» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1180a 4-5), αντιλήψεις οι οποίες διατηρήθηκαν στον ιστορικό χρόνο, χαρακτηρίζοντας αριθμό θεωριών οι οποίες έκτοτε αναπτύχθηκαν. Ο αρχαίος φιλόσοφος υποστηρίζει ότι ο πολύς κόσμος έχει τα χαρακτηριστικά των σκλάβων, αλλά και επιλέγει ένα τρόπο ζωής η οποία προσιδιάζει στα ζώα, ενώ ψέγει και τη συμπεριφορά «τῶν ἐν ταῖς

⁹ Αν και η δημόσια διοίκηση ως αφηρημένη έννοια μπορεί να φαντάζει μια άψυχη και απόμακρη δραστηριότητα, ο πραγματικός κόσμος της άσκησης της ανταποκρίνεται σε ένα ολοζώντανο και ενδιαφέρον ενδιαφέρον περιβάλλον (Denhardt, Denhardt and Blanc, 2014, p. 26).

ἐξουσίαις ὁμοιοπαθεῖν Σαρδαναπάλλω» (*Ἠθικά Νικομάχεια*, 1095b 21-22). Αυτή η αναφορά εκφράζει μια πεποίθηση ότι αρκετοί από αυτούς που ασκούν εξουσία ρέπουν προς την ηθική κατάπτωση, καθώς παρουσιάζουν παρόμοιες ιδέες με τον μυθικό Ασσύριο βασιλιά, δεδομένο το οποίο τονίζει, ιδιαίτερα, την ανάγκη διασφάλισης και τήρησης των ηθικών προϋποθέσεων κατά την εν γένει διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων από αυτούς στους οποίους το καθήκον αυτό ανατίθεται.

(8) Η δικαιοσύνη είναι εκείνη η αρετή, από αυτές τις οποίες ο Αριστοτέλης αναλύει, της οποίας η σημασία, ως προς την ηθική της διάσταση στον συλλογικό βίο, ειδικότερα τονίζεται. Η υπόμνηση, από τον Αριστοτέλη, της αρχαίας ρήσης «ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἄρετὴ ἓν» (*Ἠθικά Νικομάχεια*, 1129b 29-30), υπογραμμίζει, ακριβώς, την αξία της αρετής της δικαιοσύνης, στην οποία, τρόπον τινά, περικλείονται όλες ή άλλες. Η αρετή της δικαιοσύνης, όπως υποδεικνύει ο Σταγειρίτης, έχει νόημα σε σχέση με τους άλλους, καθώς διασφαλίζει ότι σ' αυτούς απονέμεται αυτό που τους αξίζει. Είναι η μόνη, μεταξύ των αρετών, η οποία «πρὸς ἕτερόν ἐστιν» (*Ἠθικά Νικομάχεια*, 1130a 4), εξού και μπορεί να θεωρηθεί ως το αγαθό κάποιου άλλου¹⁰. Η δικαιοσύνη, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, αποκτά ιδιαίτερο βάρος όταν αναφέρεται στους άρχοντες, αυτούς δηλαδή οι οποίοι ασκούν δημόσια διοίκηση και έχουν αρμοδιότητα και εξουσία. Κατά ταύτα, αυτοί οφείλουν να ασκούν την εξουσία με δίκαιο τρόπο, λαμβάνοντάς υπόψη τη δικαιοσύνη. Η σε σχέση με τους άλλους δικαιοσύνη είναι, για τον φιλόσοφο, η ολική δικαιοσύνη, η οποία και ενυπάρχει στους νόμους ούτως ώστε να υποχρεώνονται οι πολίτες να ενεργούν σύμφωνα και με τις άλλες αρετές.

(9) Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη, όπως στην παρούσα διατριβή αναδεικνύεται, πραγματεύεται ασφαλώς την κατάσταση των πραγμάτων της εποχής του, της οποίας και τις αντιλήψεις εν μέρει ή εν πολλοίς απηχεί, προβάλλει όμως και το ευρύτερο πολιτικό γίνεσθαι, ως εξέλιξη και μορφοποίηση των συνθηκών και συμβάσεων. Αναποτρέπτως, στην σκέψη του φιλοσόφου εντοπίζονται ιδιαίτερες θεάσεις καταστάσεων και γεγονότων, ηθικής κυρίως διάστασης, ξένων ή μη κατανοητών σε μας τους σύγχρονους. Λόγου χάρη, ο μελετητής του Σταγειρίτη μπορεί να εστιάσει στο επί μέρους, στο ότι δηλαδή ο ίδιος ο φιλόσοφος, παρά τις ρηξικέλευθες απόψεις

¹⁰ Το 1971, ο Ρολς διατύπωσε τη θεωρία του περί δικαιοσύνης και, για να επιχειρηματολογήσει υπέρ αυτής, επινόησε τη θεωρητική κατασκευή του «πέπλου της άγνοιας» (veil of ignorance), υπό το οποίο οι άνθρωποι, μη γνωρίζοντας ακριβώς τη θέση τους στη κοινωνία, επιλέγουν τις αρμόζουσες και δίκαιες προς τους συμπολίτες τους αρχές (Rawls, 2005).

του, φέρεται να συνηγορεί υπέρ της φύσει δουλείας, διατεινόμενος, μεταξύ άλλων, ότι «ό ... δοῦλος ὅλως οὐκ ἔχει τὸ βουλευτικόν (*Πολιτικά*, 1260a 12). Δεν μπορεί, εντούτοις, να αγνοεί ότι ο Αριστοτέλης, στα κείμενά του, εντάσσει τέτοιες καταστάσεις του εν γένει συστήματος για να εξετάσει το όλο πολιτικοδιοικητικό φαινόμενο, ως αυτό διαμορφώνεται στη βάση των επιδιώξεων της πολιτικώς οργανωμένης κοινωνίας για την οποία, την συγκεκριμένη εποχή, ο θεσμός της δουλείας αποτελούσε δομικό της συστατικό¹¹. Η καθόλα απορριπτέα στους καιρούς μας αυτή θέση τίθεται και στις παραγράφους 2.3.1.2.(2) και 4.1.(6), εξετάζεται όμως και στο καταληκτικό Κεφάλαιο 4.4., για σκοπούς εξαγωγής συμπερασμάτων ως προς το πώς η ηθικοπολιτική σκέψη του φιλοσόφου συνέβαλε στη διαμόρφωση του πολιτικοδιοικητικού φαινομένου όπως σήμερα απέληξε.

¹¹ Σε σχέση με τον δομικό χαρακτήρα του θεσμού της δουλείας στην ελληνική αρχαιότητα, τίθεται το δίλημμα κατά πόσο θα μπορούσαμε «είτε να αρνηθούμε τον θεμελιακό ρόλο της οικονομίας», αποδεχόμενοι «την κυριαρχία των νομικών σχέσεων είτε να αρνηθούμε την αποφασιστική συμβολή της δουλείας στην οικονομία» (Κυρτάς, 1989, σ. 189).

3.1.2. Πτυχές της Δημόσιας Διοικητικής Λειτουργίας

3.1.2.1. Τα Ευρύτερα Όρια της Δημοσιοδιοικητικής Λειτουργίας

(1) Στο χωρίο 1289a 15-18 των *Πολιτικών*, ο Αριστοτέλης προσφέρει ένα ορισμό για την πολιτικώς οργανωμένη κοινωνία ο οποίος θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, ακόμη και από τους σύγχρονους μελετητές του αντικειμένου, ως εμπεριέχον τα κύρια της χαρακτηριστικά. Ο ορισμός αυτός άπτεται και του δημοσιοδιοικητικού χαρακτήρα του κράτους. Όπως ο Αριστοτέλης προδιαγράφει, «πολιτεία μὲν [...] ἐστὶ τάξις ταῖς πόλεσιν ἢ περὶ τὰς ἀρχάς, τίνα τρόπον νενέμηνται, καὶ τί τὸ κύριον τῆς πολιτείας καὶ τί τὸ τέλος ἐκάστης τῆς κοινωνίας ἐστίν». Η έννοια, συνεπώς, της πόλης αναφέρεται στην οργάνωσή της, στην κατανομή των εξουσιών, στην ιεράρχηση των διοικητικών φορέων και στις επιδιώξεις της. Το δημοσιοδιοικητικό φαινόμενο αναπτύσσεται εντός του πλαισίου αυτού, στο οποίο και προδιαγράφονται οι θεσμοί, οι σχέσεις και οι σκοποί, ως τα συστατικά της εν γένει πολιτικής διεργασίας¹².

(2) Όπως σημειώνεται και στην παράγραφο 4.3.(2) πιο κάτω, στα *Ηθικά Νικομάχεια*, ήδη από τα πρώτα χωρία, η αξία της πολιτικής τέχνης υπερτονίζεται. Η πολιτική τέχνη θεωρείται η κυριότερη όλων, αυτή η οποία ορίζει ποιες δραστηριότητες πρέπει να διενεργούνται στην πόλη-κράτος, με ποιες από αυτές πρέπει να ασχολείται ο κάθε πολίτης και «μέχρι τίνος» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1094b 2). Αυτή η διασύνδεση της πολιτικής πράξης με τις άλλες δραστηριότητες αποκαλύπτει τη δημοσιοδιοικητική φύση της έννοιας της πολιτικής στον Αριστοτέλη. Ο τελολογικός χαρακτήρας της κατά τον Αριστοτέλη πολιτικής διεργασίας είναι κυρίαρχος. «(Τ)ὸ ταύτης τέλος περιέχει ἂν τὰ τῶν ἄλλων», διατείνεται ο φιλόσοφος. Εξυπακούεται, λοιπόν, ότι το τέλος της πολιτικής, ήτοι «τὰνθρώπινον ἀγαθόν» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1094b 7), περιχωρεί τα τέλη όλων των άλλων δραστηριοτήτων. Συνάγεται, επομένως, ότι ο Σταγειρίτης μπορεί να αποδεχθεί την κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα, σε οποιαδήποτε μορφή της, ως εξόχως πολιτική.

¹² Σε μια σύνοψη των διαφόρων ορισμών της, η δημόσια διοίκηση προσδιορίζεται, μεταξύ άλλων, από τη χάραξη και υλοποίηση δημόσιων πολιτικών, τις οργανωτικές δομές και τον διοικητικό μηχανισμό, τη γραφειοκρατική δραστηριότητα και τη διάδραση με το περιβάλλον (Basu, 2004, p. 3), στοιχεία που αποτυπώνουν τους θεσμούς, τις σχέσεις και τους σκοπούς της δημοσιοδιοικητικής λειτουργίας.

(3) Ο Αριστοτέλης, κατά τη συζήτηση της φύσης των τελών, τα διακρίνει στις ενέργειες καθ' εαυτές και στα αποτελέσματα των ενεργειών, δηλαδή τα έργα, διευκρινίζοντας ότι «βελτίω πέφυκε τῶν ἐνεργειῶν τὰ ἔργα» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1094a 6), αφού τα έργα, ως απτά ή νοητά αποτελέσματα, έχουν, αν όχι περισσότερη, αντιληπτή αξία. Αμέσως πιο κάτω, για σκοπούς κατανόησης της έννοιας του τέλους, ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί εικόνες και παραστάσεις από άλλες επιστήμες και τέχνες. Όπως είναι η ευδαιμονία το τέλος της πολιτικής δραστηριοποίησης, είναι, υποδεικνύει, της «ιατρικῆς μὲν [...] ὑγίεια, ναυπηγικῆς δὲ πλοῖον, στρατηγικῆς δὲ νίκη, οἰκονομικῆς δὲ πλοῦτος» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1094a 8-9). Είναι, σ' αυτό το σημείο, στο οποίο ο Αριστοτέλης αποσαφηνίζει ότι είναι, μέσα από την πολιτική δραστηριοποίηση, που θα αποφασισθεί και, με τη ψήφιση νομοθεσίας, θα προβλεφθεί «τί δεῖ πράττειν καὶ τίνων ἀπέχεσθαι» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1094b 5-6), εν άλλοις ποια αγαθά ενδείκνυται να παραχθούν και ποια όχι από τις άλλες επιστήμες και τέχνες, από τις άλλες, δηλαδή, ανθρώπινες δραστηριότητες.

(4) Η πολιτική, όπως εν εκτάσει στα κείμενα του Αριστοτέλη περιγράφεται και προδιαγράφεται, είναι μια πρακτική δραστηριότητα, δεδομένο το οποίο παραπέμπει στην άσκηση δημόσιας διοίκησης. Στην αριστοτέλεια σκέψη, η πολιτική είναι η «περὶ τὰ ἀνθρώπεια φιλοσοφία» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1181b 15), είναι δηλαδή η ενασχόληση η οποία επίκεντρο έχει τα ανθρώπινα. Στο έργο του Σταγειρίτη, είναι διάχυτη η συζήτηση για τις πράξεις, τις ενέργειες και την εν γένει συμπεριφορά των ανθρώπων ως μελών της πολιτικῶς οργανωμένης κοινωνίας. Κατά ταύτα, ο πολίτης εκλαμβάνεται ως το οργανικό στοιχείο της πόλης-κράτους, το οποίο και τυγχάνει εξέτασης και μελέτης στον πραγματικό κόσμο της εποχής, εξού και η πολιτική δραστηριότητα περιστρέφεται γύρω από αυτά τα οποία οι πολίτες σκέφτονται ή πιστεύουν, επεξεργάζονται και πράττουν¹³.

(5) Ο Αριστοτέλης, στα *Πολιτικά*, εξ υπαρχής προσδιορίζει την κύρια συνθήκη στη βάση της οποίας ασκείται η διοίκηση στο δημοκρατικό κράτος, στο πλαίσιο της πολιτικής επιστήμης όπως την αποκαλεί. Όπως ο φιλόσοφος διαπιστώνει, «ἔστι γάρ τις ὃς ἐν δημοκρατίᾳ πολίτης ὢν ἐν ὀλι-

¹³ Στον σύγχρονο κόσμο, οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις που προωθούνται επιδιώκουν ή υποστηρίζεται ότι επιδιώκουν μια πολιτοκεντρική δημόσια διοίκηση. Ακόμη και προσεγγίσεις όπως το νέο δημόσιο μανάτζμεντ και η διεύθυνση ολικής ποιότητας, ή άλλες εφαρμογές όπως είναι η ηλεκτρονική διακυβέρνηση, αναφέρεται ότι συντελούν προς την κατεύθυνση αυτή (Schellong, 2008, Chapter 2.2 – Citizen Oriented Reform in Public Administration. pp. 26-47).

γαρχία πολλάκις οὐκ ἔστι πολίτης» (*Πολιτικά*, 1275a 3-5), μπορεί, δηλαδή, κάποιος ο οποίος θεωρείται πολίτης στο δημοκρατικό καθεστώς, να μην θεωρείται στην ολιγαρχία. Η ειδοποιός διαφορά του πολίτη, όπως την υπονοεί ο Σταγειρίτης, είναι στο είδος της εξουσίας η οποία ασκείται επ' αυτού. Ο φιλόσοφος εκθέτει το αξίωμα της διάκρισης της δημοκρατικής άσκησης της δημόσιας διοίκησης, από τις άλλες μορφές διακυβέρνησης, υποδεικνύοντας ότι ο δρών σ' αυτή είναι «κατὰ μέρος ἄρχων καὶ ἀρχόμενος» (*Πολιτικά*, 1252a 15-16), αξίωμα, εντούτοις, το οποίο αφήνει μάλλον εκτεθειμένο στην κρίση μας. Αποτελεί, άλλωστε, προσφιλή τακτική του Αριστοτέλη να θέτει τα ερωτήματα και άλλα ζητήματα, να τοποθετείται ως προς την ορθότητα ή την αλήθειά τους, χωρίς όμως πάντα να εξαντλεί το θέμα, μετακινούμενος, στη ροή του λόγου, σε άλλες παραμέτρους ή διαστάσεις ή, ακόμη, και διαφορετικές επί μέρους θεματικές.

(6) Στην αριστοτέλεια πολιτική θεωρία, τις πράξεις των δρώντων πρέπει να τις προσδιορίζει η ορθολογικότητα. Το «κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον πράττειν» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1103b 32) προκύπτει από το ευρύτερο φιλοσοφικό σύστημα του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου, στο οποίο κυρίαρχη είναι η θέση της λογικής¹⁴. Η ορθολογικότητα, όπως και στην παράγραφο 2.1.2.2.(10) πιο πάνω εν εκτάσει αναλύεται, προβάλλεται ως η επικρατούσα θεώρηση στην άσκηση δημόσιας διοίκησης, αν και προβάλλονται έντονες ενστάσεις ως προς την αλήθεια την οποία περιέχει. Η ορθολογικότητα στη δημόσια διοίκηση, απόλυτη ή περιορισμένη, καθώς και άλλες εκδοχές της όπως είναι η δημόσια επιλογή, καθίσταται ασφαλώς αντιληπτή στο χωροχρονικό συμπεριέχον, εξού και κατά την ελληνική κλασική αρχαιότητα, ήτοι την εποχή του Αριστοτέλη, έχει τα δικά της χαρακτηριστικά τα οποία και ο φιλόσοφος τονίζει.

(7) Σε σχέση με το ορθολογικό μοντέλο λήψης αποφάσεων, όπως στον σύγχρονο κόσμο είναι κατανοητό, από τον Αριστοτέλη θα μπορούσε να αντιπαραβληθεί ένα παρόμοιο. Αυτός ο οποίος πράττει προς την κατεύθυνση της δικαιοσύνης και της σωφροσύνης, πρέπει πρώτα να έχει την ακριβή γνώση, ή όπως ο Σταγειρίτης στοχαστή το θέτει «πρῶτον μὲν ἔαν εἰδῶς» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1105a 31), οι πράξεις του να είναι προϊόντα επιλογής και προτίμησης και να πράττει κατά τρόπο σταθερό. Επαναλαμβάνεται ότι το σύγχρονο ορθολογικό μοντέλο θεωρεί ότι οι λήπτες των

¹⁴ Χρήζει υπόμνησης ότι ο Αριστοτέλης συνδέει τον ορθό λόγο με τη φρόνηση, όπως π.χ. σε άλλο σημείο των *Ηθικών Νικομαχείων* παρακάτω όπου υπογραμμίζει ότι είναι «ὁρθὸς [...] ὁ κατὰ τὴν φρόνησιν» (1144b 24), δηλαδή ορθός είναι ο λόγος που βρίσκεται σε συμφωνία προς τη φρόνηση.

αποφάσεων έχουν πλήρη επίγνωση και εικόνα μιας κατάστασης, ενώ γνωρίζουν τόσο τις εναλλακτικές διευθετήσεις που μπορούν να γίνουν όσο και τις συνέπειες τις οποίες θα έχουν οι αποφάσεις τις οποίες λαμβάνουν. Η συσχέτιση της αριστοτέλειας με τη σύγχρονη εκδοχή του ορθολογικού μοντέλου λήψης αποφάσεων, καθότι περιέχουσα ίχνη της επίδρασης του φιλοσόφου στον σημερινό κόσμο, αναδεικνύεται ως καταληκτική συμπερασματική παρατήρηση στο τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής. Βεβαίως, η επιμονή για την επίδειξη σταθερότητας κατά τη λήψη της κατάλληλης απόφασης συνδέεται, στην αριστοτέλεια σκέψη, και με τη θέση ότι η αρετή αποκτάται ως αποτέλεσμα της επανάληψης και της έξης.

(8) Συναφώς, μπορεί να υποδειχθεί ότι η σταθερότητα του νόμου, ομού με την κοινωνικοοικονομική σταθερότητα, προβάλλονται ως βασικές αρχές στα σύγχρονα κράτη, επειδή είναι αρχές οι οποίες παρέχουν τα εχέγγυα της επιθυμητής, ομαλής και εύρυθμης, δημοσιοδιοικητικής λειτουργίας. Αφενός, η απαίτηση του πολίτη για σταθερότητα μιας ορισμένης νομικής κατάστασης προβάλλεται ούτως ώστε να μην διαταράσσεται η μακροπρόθεσμη προοπτική του ιδίου, της οικογένειάς του, καθώς και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Αφετέρου, είναι εύλογη και η πεποίθηση του πολίτη ότι και ενδείκνυται και δικαιολογείται η κοινωνικοοικονομική κατάσταση να προστατεύεται. Συν τω χρόνω, η κοινωνικοοικονομική κατάσταση του κράτους πρέπει να διατηρείται σε μια ισορροπία ως προς την εξασφάλιση και τη δαπάνη των πόρων, χωρίς ανεπιθύμητες αποκλίσεις και διακυμάνσεις οι οποίες είναι δυνατό να οδηγήσουν στην εκδήλωση μη διαχειρίσιμων φαινομένων ή άλλων ανατροπών, δυσάρεστων στους πολίτες ή σε επί μέρους ομάδες πολιτών¹⁵.

(9) Η ανάπτυξη θεωριών και προσεγγίσεων ως προς το αντικείμενο της δημόσιας διοίκησης διέρχεται μέσω της εφαρμογής των κατάλληλων μεθόδων. Όπως υποδεικνύει και ο ίδιος ο φιλόσοφος στο χωρίο 1252a 17-20 των *Πολιτικών*, μία μέθοδος, η οποία εφαρμόζεται όταν μελετάται ένα αντικείμενο, είναι η διαίρεση του συνθέτου στα «ελάχιστα μέρη του παντός», δηλαδή στα πιο απλά του στοιχεία. Στη βάση της μεθόδου αυτής είναι που έχουν αναπτυχθεί θεωρίες της δημόσιας διοίκησης, παραδοσιακές και πιο σύγχρονες. Το παραδοσιακό πλέγμα POSTCORB, όπως

¹⁵ Ως παράδειγμα φέρονται οι συναφείς πολιτικές που εφαρμόζονται στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στην οποία, για σκοπούς διατήρησης της σταθερότητας των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, υιοθετούνται σύμφωνα όπως αυτό για τη σταθερότητα και την ανάπτυξη, το οποίο προβλέπει τόσο για τα προληπτικά όσο και τα διορθωτικά μέτρα που πρέπει να λαμβάνονται για διασφάλιση, στον βαθμό του δυνατού, της ομαλής εξέλιξης των πραγμάτων (Stability and Growth Pact).

αναλύεται στην παράγραφο 2.1.1.2.(9), προκύπτει, ακριβώς, από την ανάλυση του συνόλου στα επί μέρους του στοιχεία, στις επί μέρους λειτουργίες μέσω των οποίων οι δημόσιες υποθέσεις διεκπεραιώνονται. Από την άλλη, όταν ο Κλίβελαντ προέβλεπε πως η δημόσια διοίκηση σχηματοποιείται με την πάροδο του χρόνου, με τον πολλαπλασιασμό των δρώντων και των κέντρων αποφάσεων (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.1.1.1.(5)), κατ' ουσία διαπίστωνε την περαιτέρω και συνεχή διαίρεση των στοιχείων που τη συναπαρτίζουν.

(10) Όπως υπογραμμίζεται στην παράγραφο 2.1.1.2.(14), η αριστοτέλεια πολιτική θεώρηση εκπορεύεται από δύο θεμελιώδεις θέσεις ως προς τη φύση του ανθρώπου-πολίτη, αφενός, και της πόλης-κράτους, αφετέρου. Κατά την ελληνική κλασική αρχαιότητα, κυρίαρχη ήταν η άποψη της φυσικής τάξης των πραγμάτων. Η αντίληψη περί της φυσικής πραγματικότητας ή υπόστασης της ανθρώπινης πολιτικής λειτουργίας είναι μια αντίληψη που διατηρείται μέχρι τις μέρες μας, μια αντίληψη η οποία και καθορίζει την άσκηση δημόσιας διοίκησης. Στις σύγχρονες δημοκρατικές πολιτείες οι γενικές αρχές οι οποίες διέπουν την άσκηση της εξουσίας συγκεράζονται μεταξύ αυτών του θετικού και του φυσικού δικαίου. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι αρχές της φυσικής δικαιοσύνης οι οποίες σχετίζονται με τη διασφάλιση της αμεροληψίας και το δικαίωμα της ακρόασης. Η εν γένει σημασία της δικαιοσύνης είναι στον Αριστοτέλη πρόδηλη, καθότι «ή δὲ δικαιοσύνη πολιτικόν· ἡ γὰρ δίκη πολιτικῆς κοινωνίας τάξις ἐστίν, ἡ δὲ δικαιοσύνη τοῦ δικαίου κρίσις» (*Πολιτικά*, 1253a 37-39). Είναι, μεθερμηνευόμενο, η δικαιοσύνη μια αξία πολιτικού χαρακτήρα, κανόνας για τη κοινωνία, της οποίας η εφαρμογή εκφράζει το δίκαιο.

(11) Το όλο ζήτημα της μεταχείρισης των πολιτών είναι εξέχον στην αριστοτέλεια πρακτική φιλοσοφία. Όπως και στην παράγραφο 2.3.2.3.(4) επισημάνθηκε, η συνδρομή του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου στην καθιέρωση της αρχής της ίσης μεταχείρισης των πολιτών υπήρξε καταλυτική. Ο Αριστοτέλης πραγματεύτηκε, περαιτέρω, και τη μεταχείριση την οποία ειδικές κατηγορίες του πληθυσμού πρέπει να τυγχάνουν. Ειδικότερα, στα *Πολιτικά* γίνεται αναφορά στους μετοίκους, αυτούς που είναι αντίστοιχοι των σύγχρονων μεταναστών, οι οποίοι και δεν είχαν πλήρη δικαιώματα. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται και στα παιδιά και στους γέροντες. Μάλιστα, τα παιδιά, λόγω του νεαρού της ηλικίας τους, χαρακτηρίζονται ως «ατελείς» πολίτες, ενώ οι γέροντες, λόγω του ότι δεν μπορούν να εργάζονται, χαρακτηρίζονται ως «παρηκμασμένοι» τέτοιοι (*Πολιτικά*, 1275a 11-19). Παρέλκει η διευκρίνιση ότι, στην εποχή του Αριστοτέλη, κάποιοι χαρακτηρισμοί, οι οποίοι στις μέρες μας δεν θεωρούνται τουλάχιστο κομψοί, ήταν πλήρως αποδεκτοί.

(12) Σε χωρίο που ακολουθεί, ο Αριστοτέλης διατυπώνει, ενδεχομένως κατά τον πλέον προσφυή τρόπο, την πραγματική σημασία της έννοιας του πολίτη, άρα και του ρόλου τον οποίο αυτός δικαιούται να έχει στο πολιτικοδιοικητικό σύστημα. Όπως ευθέως υποδεικνύεται, «πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς» (*Πολιτικά*, 1275a 22-23), εν ἄλλοις η ιδιότητα του πολίτη συνδέεται άρρηκτα με το δικαίωμά του να μετέχει της δικαστικής κρίσης και της πολιτικοδιοικητικής αρχής. Στο σημερινό καθεστώς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, το συγκεκριμένο αριστοτέλειο αξίωμα διασφαλίζεται, βεβαίως, διά του θεμελιώδους δικαιώματος του εκλέγεσθαι. Όμως, εκφράζεται, κυρίως, μέσα από την αρχή που επιβάλλει την ισότητα στην πρόσβαση στις δημόσιες λειτουργίες, η οποία και συνεπάγεται τη διασφάλιση ίσων ευκαιριών σε κάθε πολίτη να διεκδικήσει δημόσια αξιώματα και θέσεις. Εξυπακούεται ότι οι διαδικασίες και οι μέθοδοι επιλογής πρέπει να είναι διαφανείς και αξιοκρατικές, στη βάση αντικειμενικών κριτηρίων, όπως παρακάτω αναφέρεται.

(13) Όπως επεξηγεί ο Αριστοτέλης, η πολιτική δύναμη είναι η κυρίαρχη από τις ανθρώπινες δραστηριότητες, από τις επιστήμες και τις τέχνες όπως τις χαρακτηρίζει. Η πολιτική δύναμη, κατά τον φιλόσοφο, πρέπει να ασκείται υπέρ της δικαιοσύνης, καθότι «πολιτικὸν ἀγαθὸν τὸ δίκαιον» (*Πολιτικά*, 1282b 17), και υπερ του κοινού καλού, ενώ σημασία έχει πως αυτή η δύναμη, όπως κατανέμεται στα διάφορα δημόσια αξιώματα και θέσεις, διοχετεύεται στους πολίτες. Επί του θέματος της κατάληψης των αξιωμάτων αυτών, ο Αριστοτέλης συζητεί διάφορες παραμέτρους, όπως είναι η ισότητα στην πρόσβαση, η ετερότητα που χαρακτηρίζει τους διεκδικητές, η κατ' αξία επιλογή μεταξύ αυτών, αγγίζοντας κατ' αυτό τον τρόπο πτυχές της άσκησης της δημόσιας διοίκησης όπως αναλύονται. Εν πάση περιπτώσει, ο αρχαίος φιλόσοφος, συνεκτιμώντας τον ποικιλόμορφο χαρακτήρα του πολιτικού βίου, υποστηρίζει ότι η διεκδίκηση των αξιωμάτων ενδείκνυται να γίνεται στα «ἐξ ὧν πόλις συνέστηκεν» (*Πολιτικά*, 1283a 14-15), ήτοι στη βάση των στοιχείων από τα οποία το κράτος αποτελείται, για να απεικονίζει, κατά ταύτα, τον πολυποίκιλο χαρακτήρα της.

(14) Στην αριστοτέλεια πρακτική φιλοσοφία, ο ασύμμετρος χαρακτήρας του δημοσιδιοικητικού συστήματος είναι εμφανής, δεδομένο το οποίο αναδεικνύει μια κατά το μάλλον νεοθεσμική προσέγγιση. Εντός του συστήματος αυτού δεν πρέπει να θεωρούνται ίσοι σε όλα όσοι είναι ίσοι σε ένα σημείο ή, από την ανάποδη ιδωμένο, άνισοι σε όλα όσοι είναι άνισοι σε κάποιο στοιχείο,

ενώ γίνεται παραδοχή ότι από θέση ισχύος εκφράζονται οι διεκδικήσεις ομάδων οι οποίες υπερέχουν, όπως είναι οι πλούσιοι και οι ευγενείς, αλλά και οι πολλοί οι οποίοι μπορούν να κατισχύσουν των ολίγων. Σε όλο αυτό το δυναμικό και περίπλοκο πλέγμα, ο Αριστοτέλης δεν παραλείπει να προσδιορίσει τη σημασία της αρχής της πλειοψηφίας, αφού οι πολλοί μπορούν να εγείρουν διεκδικήσεις καθώς «ὡς λαμβανομένων τῶν πλειόνων πρὸς τοὺς ἐλάττους» (Πολιτικά, 1283a 42), είναι, ως σύνολο, και ισχυρότεροι, και πλουσιότεροι και καλύτεροι¹⁶.

(15) Η περί των πολιτευμάτων ανάλυση του Αριστοτέλη άπτεται, πέρα από το ζήτημα του κοινού καλού, και του ζητήματος της πολιτικής ιδεολογίας στην οποία αυτά ευρίσκουν τα ερείσματα τους. Στα *Πολιτικά*, ο Αριστοτέλης πραγματεύεται σχεδόν το σύνολο των ιδεολογικών καθεστώτων, όπως αυτά διαμορφώθηκαν και ίσχυσαν έκτοτε στον χρόνο (βλέπε, σχετικά, στο Κεφάλαιο 2.3.1.2. Σε μια ελεύθερη αντιστοίχιση, η σύγχρονη δυτική αστική δημοκρατία φαίνεται να είναι η πολιτεία, ενώ η παρέκβασή της προσομοιάζει με το καθεστώς όπως ίσχυσε στις χώρες του ούτω καλούμενου υπαρκτού σοσιαλισμού. Ο Σταγειρίτης, πολύ πριν τη διατύπωση της μαρξιστικής κοσμοθεωρίας, προσδιόρισε το ζήτημα της ταξικής πάλης όταν διαπίστωσε ότι «εὐποροῦσι μὲν γὰρ ὀλίγοι» αν και «τῆς δὲ ἐλευθερίας μετέχουσι πάντες» (*Πολιτικά*, 1280a 5)¹⁷. Εν προκειμένω, ο φιλόσοφος υπογραμμίζει την βαρύνουσα σημασία της έντασης μεταξύ πλούτου και ελευθερίας ως προς την ποιότητα του πολιτεύματος, αλλά και την άσκηση δημόσιας διοίκησης. Το

¹⁶ Στα δημοκρατικά καθεστώτα, η πολιτική δύναμη της μειοψηφίας, ως εκφράζεται δια του ακτιβισμού της διαμαρτυρίας, υπογραμμίζεται ως μια σημαντική πτυχή στη διαδικασία της λήψης αποφάσεων για τις δημόσιες πολιτικές. Όπως θεωρείται, ο ακτιβισμός της διαμαρτυρίας της μειοψηφίας εκδηλώνεται ως μια συνεχής παροχή πληροφόρησης, η οποία λαμβάνεται υπόψη και προσμετρά στη μορφή των πολιτικών που αποφασίζει η εκτελεστική και νομοθετική εξουσία, ενώ διά μέσου της χρήσης ένδικων μέσων από τους ακτιβιστές καθορίζεται, εν πολλοίς ή εν μέρει, και το νομικό περίγραμμα των πολιτικών αυτών (Gillion, 2013).

¹⁷ Όπως γενικά τίθεται, ορισμένες θεωρίες του Αριστοτέλη «ευρίσκονται ανεπτυγμένες εις τα έργα του Καρλ Μαρξ», εξού και μπορεί, όταν κάποιος μελετά τον Γερμανο φιλόσοφο, να «νομίζει [...] ότι ακούει τον Αριστοτέλη» (Παπαλεξανδρής, 1941, σσ. 125 και 127). Ειδικότερα, η ταξική πάλη στον αρχαίο ελληνικό κόσμο μελετάται, στη βιβλιογραφία, μέσω της αριστοτέλειας κοινωνιολογίας της πολιτικής. Ως μεταξύ άλλων τονίζεται, ο Αριστοτέλης αναγνώριζε την οικονομική κατάσταση ως τον καθοριστικό παράγοντα που επηρεάζει την πολιτική συμπεριφορά κάποιου, εξού και η ανάλυσή του για το σώμα των πολιτών της ελληνικής πόλης έχει μια αξιοπρόσεκτη ομοιότητα με τη μαρξιστική μέθοδο έρευνας. Κατά ταύτα, ο Αριστοτέλης ορίζει τις τάξεις σύμφωνα με τον ρόλο τους στην παραγωγή, καταλήγοντας να διαχωρίσει τους πολίτες σε πλούσιους και φτωχούς. Ως τονίζεται περαιτέρω, ο Έλληνας φιλόσοφος διέκρινε τους τύπους της δημοκρατίας με βάση τον ρόλο που έπαιζαν στην παραγωγή οι κατώτερες τάξεις, ήτοι ο δήμος, ενώ υπέδειξε ότι πολλοί πολίτες θεωρούσαν ότι οι λαϊκές εξεγέρσεις είχαν ως αρχική αιτία ζητήματα ιδιοκτησίας. Σε ένα, δε, συμπερασματικό σχόλιο, επισημαίνεται ότι ο Αριστοτέλης συγκεντρώνει μάλλον την προσοχή του στα αποτελέσματα της παραγωγικής διαδικασίας, ενώ ο Μαρξ ίσως στην αφετηρία και τη δομή της (για εκτενέστερη επί του θέματος ανάλυση, βλέπε, de Ste Croix, 1981. Section II (iv): Aristotle's Sociology of Greek Politics, pp. 69-76).

ιδεολογικό ζήτημα για τον φιλόσοφο αποτυπώνεται στο θεμελιώδες ερώτημα «τί δεῖ τὸ κύριον εἶναι τῆς πόλεως» (*Πολιτικά*, 1281a 11), ἥτοι ποιος πρέπει να ασκεί τη διοίκηση, ο λαός, οι πλούσιοι, οι ἐγκριτοί, οι ἀριστοί ἢ οι τύραννοι. Σε κάθε περίπτωση, βεβαίως, σε οποιαδήποτε πρόσωπα ἢ ομάδες και αν εναποτίθενται οι αρμοδιότητες, εγείρονται ἠθικά και δικαϊκά ζητήματα.

(16) Αποτελεί το κυριότερο, ενδεχομένως, επιχείρημα υπέρ της άσκησης της διοίκησης από τους πολλούς, παρά από τους ολίγους οι οποίοι υπερέχουν ἔστω σε ποιοτικά χαρακτηριστικά, η γνωστή ως η αθροιστική θεωρία του Αριστοτέλη. Στους πολλούς, ἕκαστος συνδράμει, με ἓνα μέρος αρετῆς και φρόνησης, με ἀποτέλεσμα αυτοί να ενεργούν ως «ἓνα ἄνθρωπον τὸ πλῆθος, πολὺποδα καὶ πολὺχειρα καὶ πολλὰς ἔχοντ' αἰσθήσεις» (*Πολιτικά*, 1281b 5-7). Η αριστοτέλεια οπτική, ἐν προκειμένῳ, συμπίπτει με την ευρύτερη αντίληψη για τη σοφία του πλῆθους, καθὼς ο καθένας μπορεί να κρίνει μια πτυχή καλύτερα, ὅλοι, δε, μαζί το σύνολο. Στον σύγχρονο κόσμο, η αθροιστική θεωρία εκφράζεται και μέσα από διάφορες τεχνικές οι οποίες ἔχουν ἀναπτυχθεῖ για να βοηθήσουν τη λήψη των αποφάσεων και την ἐν γένει διοικητική λειτουργία¹⁸.

(17) Το κράτος δικαίου στα καθεστῶτα του δυτικού κόσμου των καιρῶν μας είναι μια ἔννοια ἀρρηκτα συνδεδεμένη, ταυτισμένη θα μπορούσε να υποστηριχθεῖ, με τον χαρακτήρα της δημόσιας διοίκησης. Στο κράτος δικαίου αποτυπώνεται ἓνα σύστημα αρχῶν και κανόνων, στο οποίο η δημοσιοδιοικητική λειτουργία ἀνταποκρίνεται και πειθαρχεῖ. Στην αριστοτέλεια πρακτική φιλοσοφία, η ἔννοια του κράτους δικαίου διατυπώνεται με περισσή σαφήνεια. Ὅπως ο ἀρχαῖος φιλόσοφος διατείνεται, μόνη ἐπιλογή είναι να θεωρηθοῦν οι ὀρθῶς κείμενοι νόμοι ὡς οι κυρίαρχοι στην πόλη. Οι νόμοι, μάλιστα, πρέπει, στο πλαίσιο της αρχῆς της νομιμότητας, να εφαρμόζονται ἀπαρέγκλιτα, και μόνο στις περιπτώσεις για τις οποίες δεν υφίσταται νομοθέτηση μπορούν οι ἀποφάσεις να λαμβάνονται ἀπό τους ἀρμοδίους. Ο Αριστοτέλης ἀναγνωρίζει ὅτι μπορεί οι πόλεις να ἐγκρίνουν νόμους «φαύλους ἢ σπουδαίους», ἀλλὰ και «δικαίους ἢ ἀδίκους», ὁμως ἐκλαμβάνει ὅτι «κατὰ τὰς ὀρθὰς πολιτείας», (*Πολιτικά*, 1282b 1-14) δηλαδή στα καθωσπρέπει πολιτεύματα, οι νόμοι δεν μπορεί παρά να είναι δίκαιοι.

¹⁸ Μια τέτοια τεχνική είναι η μέθοδος των Δελφῶν, ἀγγλιστί Delphi method, μια ἀξία ἀναφοράς συστηματική και διαδραστική διαδικασία μέσω της οποίας ἐπιδιώκεται να οδηγηθοῦν οι πολλοί και ἀνεξάρτητοι δρώντες να συγκλίνουν προς την κατεύθυνση της ἀνάληψης των κατάλληλων, ὑπὸ τις περιστάσεις, ἐνεργειῶν. Η μέθοδος των Δελφῶν μπορεί να ὀρισθεῖ ὡς η διαδικασία οἰκοδόμησης ἐπικοινωνίας μεταξύ της ομάδας ὅταν ἐνασχολεῖται, ὡς σύνολο, με περίπλοκα ἢ σύνθετα προβλήματα (Schniederjans, Hamaker and Schniederjans 2004 p. 170), ἀπώτερος, δε, στόχος της διαδικασίας αὐτῆς είναι «να δημιουργηθεῖ μια σύμπτωση ἀπόψεων στην ἐκτίμηση των παραμέτρων» (Παπούλιας, 2002, σ. 126).

(18) Ως προς τα όσα αναφέρονται στις παραγράφους 3.1.1.1.(14) και 3.1.2.1.(15) πιο πάνω, ο Αριστοτέλης αφιερώνει ένα σχετικά εκτενές απόσπασμα των *Πολιτικών*, ήτοι το χωρίο 1279b 11 - 1280a 10, για να καταλήξει με μια διαπίστωση η οποία αφορά στη ταξική διαστρωμάτωση της κοινωνίας της δικής του εποχής. Πάντοτε οι κατέχοντες είναι οι ολίγοι, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους που είναι οι περισσότεροι. Ο φιλόσοφος υποδεικνύει ότι το φαινόμενο δεν μπορεί παρά να επιδράσει στον τρόπο με τον οποίο ασκείται η διοίκηση της πολιτικώς οργανωμένης κοινωνίας, κυρίως ως προς τη δικαιοσύνη, μια καθόλα σημαντική παράμετρο στην αριστοτέλεια πολιτική θεωρία. Η ταξική αυτή διαστρωμάτωση, προσδιορίζει την έννοια του δικαίου ως ερώτημα, ως προς το «τί τὸ δίκαιον τό τε ὀλιγαρχικὸν καὶ δημοκρατικόν» (*Πολιτικά*, 1280a 8-9), εν ἄλλοις ποιο είναι το δίκαιο των ολίγων και ποιο των πολλών. Σ' αυτό το σημείο, τονίζεται και η βασική σχέση της ηθικής, ως προϋπόθεσης της πολιτικής διάστασης της οργανωμένης κοινωνίας· ο Αριστοτέλης διασυνδέει τα *Πολιτικά* με τα *Ηθικά Νικομάχεια*, παραπέμποντας σ' αυτά τα οποία αναφέρθηκαν «πρότερον ἐν τοῖς Ἠθικοῖς» (*Πολιτικά*, 1280a 18).

(19) Έχει ήδη υπογραμμιστεί η άποψη του αρχαίου φιλοσόφου για τη σημασία της ιδιοκτησίας, τόσο ως προς τη φιλελεύθερη ιδεολογία όσο και ως προς τη μαρξιστική (βλέπε, σχετικά, στις παραγράφους 2.3.1.2.(4), 2.3.2.2(3) και (7) και 2.3.2.3.(8)), Πάντως, αξίζει μνείας η έντονα φιλελεύθερη θέση του Σταγειρίτη για την δικαϊκή πτυχή της ιδιοκτησίας. Ο Αριστοτέλης υποδεικνύει ότι οι άνθρωποι, συγκροτώντας κοινωνίες συμβίωσης, αποσκοπούν όχι απλώς στη ζωή, αλλά και στην άνετη ζωή η οποία συνεπάγεται και την απόκτηση ιδιοκτησίας, δεδομένο το οποίο εγείρει ζήτημα σε σχέση με την μεταχείρισή τους, ως προς «τὸ κυρίως δίκαιον» (*Πολιτικά*, 1280a 10-11). Το δικαίωμα στην περιουσία είναι πλήρως κατοχυρωμένο και στα σύγχρονα καθεστώτα του δυτικού κόσμου, όμως το ζήτημα της ιδιοκτησίας στο σύγχρονο δίκαιο ρυθμίζεται από συγκεκριμένους κλάδους του αστικού δικαίου, όπως είναι το ενοχικό, το εμπράγματο, το κληρονομικό και το οικογενειακό.

(20) Όπως αναφέρεται στις παραγράφους 2.3.1.1.(3) και (4) και 2.3.2.2.(2), το κοινωνικό συμβόλαιο από τους Χομπς, Λοκ και Ρουσώ αναλύεται ως προς ποικίλες πτυχές, όμως, ως ευρύτερη θεωρία, από τον Αριστοτέλη συζητείται, σε μια αξιοσημείωτη έκταση μάλιστα, στα *Πολιτικά*, στη βάση της επισήμανσης του σοφιστή Λυκόφρονα ότι ο νόμος είναι μια «συνθήκη καὶ [...] ἐγγυητὴς ἀλλήλοις τῶν δικαίων» (*Πολιτικά*, 1280b 10), δηλαδή ότι η πόλη λειτουργεί ως μια αμοιβαία εγ-

γύηση δικαιωμάτων. Η θέσπιση των νόμων ως συνιστώντων στοιχείων του κοινωνικού συμβολαίου, για τον Αριστοτέλη, δεν επαρκεί. Επισημαίνεται και στην παράγραφο 3.1.1.1.(12) ότι, στην αριστοτέλεια πρακτική φιλοσοφία, «ἡ πόλις οὐκ ἔστι κοινωνία τόπου, καὶ τοῦ μὴ ἀδικεῖν σφᾶς αὐτοὺς καὶ τῆς μεταδόσεως χάριν»· (*Πολιτικά*, 1280b 30-31). Εν ἄλλοις, ἡ πολιτικῶς οργανωμένη κοινωνία δεν εἶναι μια απλὴ συμβίωση στον ἴδιο τόπο, ὅπου αποτρέπονται οἱ ἀδικίες καὶ διευκολύνεται ἡ ἀλληλοεξυπηρέτηση καὶ οἱ συναλλαγές. Τούτο ἐπειδὴ, σύμφωνα με τὸ βασικὸ ἀριστοτέλειο τελολογικὸ ἀξίωμα, τὸ κρατικὸ μὶορφωμα ἀποβλέπει, περαιτέρω, στην τέλεια ζωὴ καὶ τὴν ευδαιμονία.

(21) Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀμεροληψίας συγκαταλέγεται μεταξύ τῶν βασικῶν οἱ ὁποῖες διέπουν τὴ σύγχρονη δημόσια διοίκηση. Στην αριστοτέλεια πρακτικὴ φιλοσοφία, συζητοῦνται ὁρισμένες πτυχές τῆς ἀνάγκης ὁ ἀσκῶν δημόσια διοίκηση νὰ μπορεῖ νὰ ἐνεργεῖ καὶ νὰ ἀποφασίζει ἀνεπηρέαστος καὶ με ἀντικειμενικὸ τρόπο¹⁹. Ὁ Αἰριστοτέλης ψέγει τὸ φαινόμενο τοῦ καιροῦ τοῦ κατὰ τὸ ὁποῖο οἱ λήπτες τῶν ἀποφάσεων ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὸ προσωπικὸ τοὺς συμφέρον, ἀπὸ φιλίες ἢ ἐχθρες. Τέτοιες καταστάσεις δυσχέραιναν τὴν ικανότητα αὐτῶν ποὺ ἀποφασίζαν νὰ διακρίνουν τὴν ἀλήθεια, ἐνῶ ἡ κρίση τοὺς καθορίζετο ἀπὸ τὴν προσωπικὴ τοὺς θέση. Σ' αὐτοὺς, λοιπόν, πρέπει νὰ ἀφήνεται χώρος νὰ ἀποφασίζουν μόνο «περὶ [...] τοῦ γεγονέναι ἢ μὴ γεγονέναι, ἢ ἔσεσθαι ἢ μὴ ἔσεσθαι, ἢ εἶναι ἢ μὴ εἶναι» (*Τέχνη Ρητορικὴ*, 1354b 13-14), δηλαδὴ νὰ ἀποφασίζουν κατὰ πόσο κάτι ἐγίνε ἢ δεν ἐγίνε, πρόκειται νὰ γίνε ἢ δεν πρόκειται νὰ γίνε, ἐτσι εἶναι ἢ ὄχι, χωρὶς νὰ προχωροῦν σε κρίση ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα ἢ σκοπιμότητα μιας πράξης.

3.1.2.2. Διακριτές Διαστάσεις τῆς Ἀσκησης Δημόσιας Διοίκησης

(1) Ἡ δημοσιοδιοικητικὴ λειτουργία τῆς πόλης τῆς ἐλληνικῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος περιγράφεται κατὰ τρόπο ἐπαρκή, λεπτομερὴ καὶ παραστατικὸ στην *Ἀθηναίων Πολιτεία*. Ἀκόμη καὶ ἡ ἀπλὴ ἀνάγνωση τοῦ ἐργοῦ, μπορεῖ νὰ προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ μελέτη τῶν θεσμῶν καὶ τῶν μηχανισμῶν ποὺ καθιέρωσαν τὴν πόλη-κράτος ὡς τὸ ὑπόδειγμα τῶν πολιτειακῶν συστημάτων

¹⁹ Στις περὶ δημόσιας υπηρεσίας νομοθεσίες ἢ στοὺς οικείους κώδικες δεοντολογίας τῶν διαφόρων χωρῶν, ἐμπερικλείονται ρητές καὶ σαφεῖς διατάξεις ὡς πρὸς τὴν υποχρέωση τῶν λειτουργῶν νὰ ἐνεργοῦν ἀμερόληπτα καὶ ἀπροσωπῶληπτα. Στον περὶ δημόσιας υπηρεσίας νόμο τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου, υφίστανται καὶ διατάξεις γιὰ τὴν πολιτικὴ ἀμεροληψία τῶν λειτουργῶν, σύμφωνα με τὶς ὁποῖες αὐτοὶ πρέπει νὰ υπηρετοῦν τὴν κυβέρνηση ὁποιοσδήποτε καὶ ἀν εἶναι οἱ ἐπιδιώξεις τῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς δικές τοὺς πολιτικές πεποιθήσεις (The Civil Service Code, 2020).

από την αρχαιότητα μέχρι και τις μέρες μας. Στο έργο περιγράφονται οι θεσμοί, όπως είναι η Εκκλησία, η Βουλή, ο Άρειος Πάγος και η Ηλιαία, ενώ τίθενται υπό συζήτηση οι έννοιες της δημοκρατικής λειτουργίας, η διάκριση των εξουσιών, η ατομική και πολιτική ελευθερία²⁰, τα ανθρώπινα δικαιώματα και η ισότητα. Όσο και αν στον χρόνο η εννοιολόγηση των θεσμών και λειτουργιών εξελίχθηκε και διαφοροποιήθηκε, η κατανόησή τους στο ιδιαίτερο περιβάλλον της πόλης-κράτους μπορεί να ενισχύσει τη διορατικότητα του μελετητή ως προς το γνωστικό αντικείμενο της δημόσιας διοίκησης.

(2) Στο εν λόγω έργο, αποκαλύπτονται όντως ενδιαφέροντα στοιχεία για τη σύνθεση, την οργάνωση και τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης της πόλης-κράτους των Αθηνών. Ειδικότερα και συγκεκριμένα κατά την περίοδο του Αριστείδη, πληροφορεί ο Αριστοτέλης, στην πόλη «συνέβαινεν [...] ἀπὸ τῶν φόρων καὶ τῶν τελῶν καὶ τῶν συμμάχων πλείους ἢ δισμυρίους ἄνδρας τρέφεσθαι». Σ' αυτούς τους πέραν των είκοσι χιλιάδες άνδρες, των οποίων «ἀπὸ τῶν κοινῶν ἡ διοίκησις ἦν» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 24.3), οι οποίοι δηλαδή συντηρούνταν από τον δημόσιο προϋπολογισμό, περιλαμβάνονταν, μεταξύ άλλων, έξι χιλιάδες δικαστές, χίλιοι εξακόσιοι τοξότες, χίλιοι διακόσιοι ιππείς, πεντακόσιοι βουλευτές, επτακόσιοι δημόσιοι λειτουργοί εντός της πόλης και άλλοι τόσοι εκτός των ορίων της. Από την περιγραφή του Αριστοτέλη, αναδεικνύονται στοιχεία τα οποία αφορούν σε δημοσιονομικά μεγέθη όπως είναι τα δημόσια έσοδα και δαπάνες και οι αριθμοί όσων ασκούσαν διοίκηση ή κατείχαν θέσεις και αξιώματα στην πόλη.

(3) Η κατά τον Αριστοτέλη πρόσμιξη του πολιτικού και του στρατιωτικού προσωπικού, οι όροι με τη σύγχρονη έννοιά τους, υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα που αποδιδόταν στην ιδιότητα του πολίτη-οπλίτη στην αρχαία ελληνική πόλη. Η σχέση αυτή δεν ήταν μόνο σχέση αναγκασματισμού, αλλά πρωτίστως και κυρίως ουσιαστική. Στο υπό αναφορά απόσπασμα των *Αθηναίων Πολιτεία*, δεν είναι τυχαίο ότι, από τον Σταγειρίτη, οι δικαστές και οι βουλευτές συμφύρονται με τους τοξότες και τους ιππείς. Η υπηρεσία στον στρατό, κατά την εποχή, αποτελούσε απαραίτητη συνθήκη της ιδιότητας του πολίτη. Ακόμη, και αυτή τούτη η διαδικασία ανέλιξης στον στρατό δεν διέφερε από τις διαδικασίες ανέλιξης πολιτειακών αξιωμάτων. Όπως και παρακάτω αναλύεται, η

²⁰ Τα όσα επί τούτου περιγράφει ή αναφέρει ο Αριστοτέλης, θα μπορούσαν να αντιπαραβληθούν με την πρόταση ή αξίωση πως «πραγματοποιείται ελευθερία με το σύνολο των πράξεων που θέτουν σε επαφή άτομα ή ολότητες, σε τρόπο ώστε το τελικό αποτέλεσμα της κοινωνικής δράσης, στο σύνολό της, να είναι η πραγματοποίηση μεγαλύτερης ελευθερίας» (Τσάτσος, 2000, σ. 48).

στελέχωση του στρατού στις διάφορες βαθμίδες διενεργείτο, όπως εκάστοτε προβλεπόταν από τους ισχύοντες νόμους, μέσω διαδικασιών ανοικτών, δημοκρατικών και άμεσων.

(4) Χρήζει διευκρίνισης ότι, καθ' όλη τη διάρκεια της αθηναϊκής πολιτείας, η πολιτική κατάσταση στην πόλη δεν υπήρξε ούτε ήρεμη ούτε ιδεώδης, παρά την εξιδανικευμένη ή εξωραϊσμένη εικόνα η οποία, συνήθως, μεταφέρεται και αποτυπώνεται στον απλό άνθρωπο των καιρών μας. Ο Αριστοτέλης, στην *Αθηναίων Πολιτεία*, υποδεικνύει ότι, μέχρι και τη δική του παραμονή στην πόλη, πραγματοποιήθηκαν έντεκα συνολικά μεταβολές του πολιτεύματος, ορισμένες από τις οποίες αποτέλεσαν πολιτικών εξεγέρσεων, ανατροπών ή άλλων βίαιων ενεργειών. Όπως ο φιλόσοφος ενημερώνει, «πρώτη μὲν [...] ἐγένετο μετάστασις τῶν ἐξ ἀρχῆς Ἴωνος καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ συνοικησάντων» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 41.2). Σε γενικές γραμμές, όπως αναλυτικά περιγράφεται, ο πολιτικός βίος στην πόλη των Αθηνών χαρακτηρίζεται από συνεχή αντιπαλότητα και σύγκρουση για την ανάληψη ή κατάληψη της εξουσίας, ενώ το πολίτευμα εναλλάσσετο μεταξύ δημοκρατίας και τυραννίας²¹. Η σχεδόν αδιάλειπτη αναταραχή στην πόλη των Αθηνών δεν μπορούσε παρά να διαπεράσει την πολιτική σκέψη του Σταγειρίτη, αλλά και να σφυρηλατήσει την πεποίθησή του στις δημοκρατικές αξίες.

(5) Τα χωρία 42-69 της *Αθηναίων Πολιτείας* αφιερώνονται στην περιγραφή της συγκρότησης και της λειτουργίας του πολιτεύματος και της δημόσιας διοίκησης. Αναλυτικά περιγράφεται η επιλογή των αξιωματούχων και άλλων λειτουργών, καθώς επίσης και οι αρμοδιότητες αυτών και των ποικίλων φορέων τους οποίους εκπροσωπούσαν. Το δημοσιοδιοικητικό σύστημα της αθηναϊκής πολιτείας ήταν όντως περίπλοκο, με παραμέτρους που αποτυπώνουν τις ιδιαιτερότητες της ιστορικής συγκυρίας, παράμετροι οι οποίοι σε μας μπορεί να μην είναι οικείοι ή εύκολα κατανοητοί. Αν και η αυτή καθ' εαυτή ανάλυση του όλου συστήματος δεν αποτελεί εκ των ζητουμένων του αντικειμένου της παρούσας διατριβής, πρόσφορη θεωρείται η προβολή των προοπτικών εκείνων οι οποίες συνδέονται με τη σύγχρονη αντίληψη της άσκησης δημόσιας διοίκησης. Σχετικές

²¹ Μεταξύ των τυράννων της αθηναϊκής πολιτείας, εμβληματική μορφή υπήρξε ο Πεισίστρατος, ο οποίος προέβαλε μια διαφορετική εκδοχή της τυραννίας. Για αυτόν, ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων Πολιτεία* αναφέρει ότι, όταν ανέλαβε την εξουσία, διαχειρίστηκε τα κοινά «πολιτικῶς μᾶλλον ἢ τυραννικῶς» (14.1), δηλαδή κατά τρόπο πολιτικό. Ο Πεισίστρατος, ως προσωπικότητα, χαρακτηρίζεται ήπιος, ευεργετικός και ευσπλαχνικός, ιδιαίτερα με τις κατώτερες τάξεις (Budín, 2004, p. 199). Συναφώς, υποδεικνύεται ότι ο φιλόσοφος αποσιωπά τα κοινωνικά μέτρα της δημοκρατίας, προβάλλοντας τα μέτρα του τυράννου, στον οποίο και αποδίδει τους ευνοϊκούς αυτούς χαρακτηρισμούς (Ψυχοπαίδης, 1999, σ. 101).

με το πολιτικοδιοικητικό χαρακτήρα της πόλης-κράτους είναι οι παράγραφοι (13) μέχρι (19) πιο κάτω.

(6) Στην πόλη-κράτος, σχεδόν το σύνολο των αξιωμάτων και λειτουργημάτων κατανέμονταν στους πολίτες με δημοκρατικές και διαφανείς διαδικασίες. Τούτου δοθέντος, ακόμη και αυτή τούτη η εγγραφή του πολίτη στους καταλόγους, με τη συμπλήρωση του δέκατου ογδόου έτους της ηλικίας του, για όσους «ἐξ ἄμφοτέρων γεγονότες ἀστῶν» (*Αθηναίων Πολιτεία*. 42.1), ήταν το αποτέλεσμα ψηφοφορίας μεταξύ των δημοτών. Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο προσφυγής στο δικαστήριο, ενώ η ορθότητα της τελικής απόφασης ελεγχόταν από τη Βουλή. Είναι ενδεικτική η πρακτική μιας κατά την εποχή εμπεδωμένης άποψης, καθόλα αδιανόητης στον σύγχρονο κόσμο, να δύναται να πωλεί η πολιτεία κάποιον ως δούλο, όταν αυτός δεν επιτύγχανε να εγγραφεί στα μητρώα των πολιτών²².

(7) Όπως λεπτομερώς περιγράφει ο Αριστοτέλης, το πολίτευμα της δικής του εποχής ήταν ιδιαίτερα περίπλοκο και απαιτούσε την εμπλοκή του πολίτη στην άσκηση δημόσιας διοίκησης και τον σχεδιασμό των πολιτικών. Όπως και στην παράγραφο 1.2.(1) επισημαίνεται, εκείνη την εποχή οι κατέχοντες δημόσια αξιώματα και λειτουργήματα δεν ήταν επαγγελματίες, αλλά επιλέγονταν μεταξύ των πολιτών. Οι κύριοι μέθοδοι επιλογής ήταν η εκλογή και η κλήρωση. Όπως ο Σταγειρίτης μας ενημερώνει, «τὰς δ' ἀρχὰς τὰς περὶ τὴν ἐγκύκλιον διοίκησιν ἀπάσας ποιοῦσι κληρωτάς, πλὴν ταμίου στρατιωτικῶν καὶ τῶν ἐπὶ τὸ θεωρικὸν καὶ τοῦ τῶν κρηνῶν ἐπιμελητοῦ» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 43.1), ήτοι, από όλα τα αξιώματα της γενικής διοίκησης, τα οποία κατανέμονται με κλήρωση, εξαιρούνταν μόνο αυτά του ταμιά των στρατιωτικών δαπανών, των υπεύθυνων ταμιών καταβολής του επιδόματος παραστάσεων και του επιμελητή ύδρευσης.

(8) Υπό μια έννοια, και στο βαθμό, ασφαλώς, στον οποίο θα μπορούσε να ισχύσει, το πολιτικοδιοικητικό σύστημα της πόλης-κράτους της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας είχε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αντιπροσωπευτικής γραφειοκρατίας (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο

²² Η δουλεία, ως θεσμός, διατηρήθηκε μέχρι και τον εικοστό αιώνα, οπότε και οριστικά αποκήρυχθηκε, διαδοχικά από την Κοινωνία των Εθνών το 1926 και τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών το 1948. Ιστορικό, εντούτοις, σημείο αναφοράς είναι η κατάργηση της δουλείας το 1865 με τη δέκατη τρίτη τροποποίηση του *Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών* (Thirteenth Amendment, 2020).

2.1.1.2.(8)). Στην πόλη-κράτος, μόνο σε εξαιρετικές ή εξειδικευμένες περιπτώσεις ανατίθεντο δημόσια καθήκοντα χωρίς κλήρωση ή εκλογή²³. Ο Αριστοτέλης καταγράφει τις περιπτώσεις των αρχόντων, του βασιλιά και του πολέμαρχου, οι οποίοι δικαιούνται να προσλάβουν βοηθούς, «δύο ἕκαστος, οὓς ἂν βούληται», μολονότι, επισημαίνει, και αυτοί οι βοηθοί δοκιμάζονταν, δηλαδή ελέγχονταν «ἐν τῷ δικαστηρίῳ πρὶν παρεδρεύειν, καὶ εὐθύνας διδόασιν ἐπὰν παρεδρεύσωσιν» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 46.1). Άρα, όπως και στην παράγραφο (19) κατωτέρω αναφέρεται, στην πόλη των Αθηνών, ήταν σημαντικός ο προληπτικός και κατασταλτικός έλεγχος για όλους όσους αναλάμβαναν δημόσια καθήκοντα, έστω και αν αυτά ήταν υποστηρικτικά ή/και βοηθητικά σε αυτά άλλων αξιωματούχων.

(9) Το πολυσχιδές και σύνθετο του πολιτικοδιοικητικού συστήματος της αρχαίας Αθήνας αποτυπώνεται από τον Αριστοτέλη επαρκώς. Οι φορείς της διοίκησης συναντώνται μεταξύ τους ή/και αλληλοσυνδέονται κατά την ενάσκηση των αρμοδιοτήτων τους, ενίοτε, δε, ελέγχουν και αλλήλους. Στο σύστημα αυτό, σημαντική είναι η αλληλουχία στις αρμοδιότητες και εξουσίες τις οποίες είχαν οι θεσμοί των πρυτάνεων, της Βουλής και της Εκκλησίας, θεσμοί που προσδιόριζαν την πολικοδιοικητική λειτουργία της πόλης-κράτους. Όπως περιγράφεται από τον Σταγειρίτη, η Βουλή «προβουλεύει [...] εἰς τὸν δῆμον, καὶ οὐκ ἔξεστιν οὐδὲν ἀπροβούλευτον οὐδ' ὃ τι ἂν μὴ προγράψωσιν οἱ πρυτάνεις ψηφίσασθαι τῷ δήμῳ» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 45.4). Σύμφωνα, λοιπόν, με τη διαδικασία, το θεματολόγιο καθοριζόταν, πριν καταλήξει στην Εκκλησία, από τη Βουλή στη βάση των όσων εισηγούνταν οι πρυτάνεις. Κατά ταύτα, διασφαλιζόταν ότι, από τους ποικίλους πολιτειακούς φορείς, η διοίκηση και νομοθέτηση ασκείτο ή χαραζόταν σε ένα πλαίσιο είτε συναρμοδιότητας είτε κλιμακωτής και ελεγχόμενης μεταβίβασης των εξουσιών.

(10) Ο άμεσος χαρακτήρας της αθηναϊκής πολιτείας αποτυπώθηκε και στη διαδικασία απονομής της δικαιοσύνης. Επειδή, δε, η πολιτεία δεν επενέβαινε αυτεπάγγελα, αλλά κατόπιν καταγγελίας από πολίτη, οι εξουσίες των δικαστηρίων διευρύνθηκαν για να εξετάζουν όλα τα σοβαρά αδικήματα. Σταδιακά, η λειτουργία και η αρμοδιότητα των δικαστηρίων διευρύνθηκε. Ένα

²³ Στις σύγχρονες δημόσιες διοικήσεις του δυτικού κόσμου, για την πλήρωση θέσεων εφαρμόζονται διάφορες μέθοδοι οι οποίες εμπεριέχουν και αντικειμενικά κριτήρια. Μολαταύτα, σε πολλές περιπτώσεις διαφυλάσσεται το δικαίωμα στην πολιτική εξουσία να προσλαμβάνει προσωπικό κατά την απόλυτη κρίση της, για υποβοήθηση του έργου της, υπό τη μορφή συνεργατών ή συμβούλων. Στις Ηνωμένες Πολιτείες οι διοριζόμενοι κατά αυτό τον τρόπο είναι γνωστοί ως political appointees. Αυτοί μπορούν να διαχωριστούν σε τρεις κατηγορίες, για δε την πρόσληψη τους μπορεί να απαιτηθεί η έγκριση του Κογκρέσου (για διεξοδική ανάλυση των παραμέτρων του θεσμού στις Ηνωμένες Πολιτείες, βλέπε Eigen, 2009).

χαρακτηριστικό δείγμα της διεύρυνσης της δικαστικής εξουσίας είναι η ψήφιση νόμου ο οποίος διαλάμβανε ότι ποινή ή πρόστιμο που επέβαλλε η Βουλή δεν μπορούσε να τύχει εφαρμογής παρά μόνο «ἂν οἱ δικασταὶ ψηφίσωνται» ότι «τοῦτο κύριον εἶναι» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 45.1), δηλαδή παρά μόνο αν οι δικαστές το ενέκριναν για να ισχύσει Στο πλαίσιο, μάλιστα, της ενδυνάμωσης της δικαστικής εξουσίας, όπως ο Αριστοτέλης αναφέρει, «ἐποίησε [...] μισθοφόρα τὰ δικαστήρια Περικλῆς πρῶτος» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 27.3). Όπως προκύπτει, πριν τον Περικλή, οι δικαστές δεν ελάμβαναν αμοιβή, σε τακτική τουλάχιστο βάση, για την εκτέλεση των καθηκόντων του. Ο φιλόσοφος, εντούτοις, δεν παραλείπει να εξηγήσει ότι ο Περικλής ενήργησε «ἀντιδημαγωγῶν πρὸς τὴν Κίμωνος εὐπορίαν» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 27.2-3), δηλαδή η πράξη του αυτή στόχο είχε να πλήξει τη δημοτικότητα του πλούσιου αντιπάλου του Κίμωνα.

(11) Η χρηστή διοίκηση, στην πόλη-κράτος της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας, παρακωλύοταν από κρούσματα διαφθοράς και διαπλοκής²⁴. Μάλλον, το φαινόμενο ήταν ιδιαίτερα έντονο λόγω της εμπλοκής του συνόλου των πολιτών στη δημοσιοδιοικητική λειτουργία, αλλά και λόγω του τρόπου με τον οποίο η δημόσια διοίκηση ασκείτο, δεδομένα τα οποία μάλλον επέτρεπαν, από τους τότε εμπλεκόμενους, στάσεις και συμπεριφορές ιδιοτελούς φύσης όπως θα εξηγούσε για τον σημερινό κόσμο η σύγχρονη προσέγγιση της δημόσιας επιλογής (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.1.1.2.(10). Συναφώς, ο Αριστοτέλης εξιστορεί γιατί ορισμένες εξουσίες της Βουλής περιήλθαν στην Εκκλησία για σκοπούς περιορισμού του φαινομένου της διαφθοράς. Όπως προσφυώς παρατηρεί ο Σταγειρίτης, «εὐδιαφθορώτεροι γὰρ ὀλίγοι τῶν πολλῶν εἰσιν καὶ κέρδει καὶ χάρισιν» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 41.2-3). Οι λίγοι, συνεπώς, όταν σ' αυτούς εναποτίθεται εξουσία, μπορεί πιο εύκολα να την καταχραστούν με αντάλλαγμα ωφελήματα και εκδουλεύσεις. Εν προκειμένω, ο φιλόσοφος υπονοεί ότι η λήψη των αποφάσεων ενδείκνυται να εναποτίθεται στους πολλούς παρά στον ένα ή στους ολίγους, παράμετρος η οποία οδηγεί και στον πολλαπλασιασμό των αρχών του πολιτικού συστήματος.

²⁴ Ως αναφέρεται, οι Αθηναίοι της πόλης-κράτους γνώριζαν για τους αξιωματούχους που «δοκίμαζαν το μέλι». Κατά την εποχή, πολλοί ήταν αυτοί που αναλάμβαναν αξιώματα, μέσω της μεθόδου της κλήρωσης, οι οποίοι και δεν λειτουργούσαν απαραίτητα με ανιδιοτελή κίνητρα (Saxonhouse, 2004, p.29). Ο Αριστοτέλης, μάλιστα, διηγείται ένα χαρακτηριστικό επεισόδιο με τον Άνυτο, ο οποίος όταν κατηγορήθηκε για την απώλεια της Πύλου επί της στρατηγίας του, «δεκάσας τὸ δικαστήριον ἀπέφυγεν» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 27.2), αφού λοιπόν δωροδόκησε το δικαστήριο αθωώθηκε.

(12) Στο πολύπλοκο σύστημα διοίκησης της πόλης-κράτους των Αθηνών, στο οποίο, όπως πιο πάνω επισημαίνεται, οι εξουσίες και οι αρμοδιότητες διαχέονταν και συγγέονταν, υφίσταντο και αξιωματούχοι με τα χαρακτηριστικά των σύγχρονων διοικητικών αρχών. Μεταξύ αυτών, ο Αριστοτέλης αναφέρεται στους πρυτάνεις και στους λογιστές, οι οποίοι ήταν βουλευτές οι οποίοι αναλάμβαναν ρόλους με προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία. Οι πρυτάνεις κύριο καθήκον είχαν να «συνάγουσιν καὶ τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 43.3). Πέραν της σύγκλησης των δύο αυτών σωμάτων, οι πρυτάνεις προκαθόριζαν και την ημερησία διάταξη (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 9 ανωτέρω). Από την άλλη, τους λογιστές, για τους οποίους γίνεται αναφορά και στην παράγραφο (19) πιο κάτω, τους διόριζαν με κλήρωση μεταξύ τους οι βουλευτές, με αποστολή να ελέγχουν τους λογαριασμούς των αρχών.

(13) Πέραν των όσων πιο πάνω καταγράφονται, ως προς την κατανόηση των διαστάσεων της άσκησης της δημόσιας διοίκησης τις οποίες ο Αριστοτέλης προβάλλει, υποβοηθητική μπορεί να είναι η, συνοπτική έστω, περιγραφή την οποία ο ίδιος ο φιλόσοφος παραθέτει στο έργο του, κυρίως στην *Αθηναίων Πολιτεία*. Εν προκειμένω, εξηγούνται οι βασικές αρχές, τα αξιώματα και τα λειτουργήματα της πόλης-κράτους, καθώς και οι κύριοι μηχανισμοί ανάδειξης, λειτουργίας και επίτηρησης αυτών. Η αθηναϊκή δημοκρατία δεν διέθετε κυβέρνηση κατά τη σύγχρονη ορολογία, αλλ' ούτε και μια μόνο αρχή που να περιβάλλεται με εκτελεστική εξουσία. Τα θεσμικά σώματα, αρχές και αξιωματούχοι ενεργούσαν και συντονίζονταν υπό την επίβλεψη της Βουλής, ενός οργάνου με εκτελεστικές αρμοδιότητες. Η αναφορά του Αριστοτέλη για τον αριθμό των ανδρών οι οποίοι στελέχωναν τις αρχές της πόλης, μεταξύ των οποίων «ἀρχαὶ δ' ἑνδημοὶ μὲν εἰς ἑπτακοσίους ἄνδρας, ὑπερόριοι δ' εἰς ἑπτακοσίους» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 24.3), παρέχει πληροφόρηση για τη διοικητική οργάνωσή της. Όπως αναδεικνύεται, η αθηναϊκή πόλη-κράτος, ως ηγεμονική δύναμη, ήταν διοικητικά διαιρεμένη στην ἑνδημη και στην υπερόρια περιοχή, με τη δεύτερη να αφορά στις κτήσεις της και άλλες περιοχές που τελούσαν υπό την κηδεμονία της.

(14) Το θεσμικό πλαίσιο διοίκησης της πόλης-κράτους περιλάμβανε ορισμένους γενικούς κανόνες. Μεταξύ αυτών, η επιλογή των αξιωματούχων με εκλογή ή κλήρωση, η μικρή διάρκεια της θητείας τους, η λογοδοσία αυτών μέσω μηχανισμού ελέγχων καθώς και η συναρμοδιότητα ή συνυπευθυνότητα στη λήψη απόφασης ή/και λήψη ενέργειας. Σημαντικότερη διάσταση της αθηναϊκής πολιτείας ήταν η μη σαφής ιεραρχική σχέση μεταξύ των αρχών και των αξιωμάτων. Η περι-

γραφή του Αριστοτέλη, στα συναφή κείμενα του έργου του, αφήνει τον αναγνώστη με την εντύπωση ότι η πόλη-κράτος παρουσιάζει μια ισόπεδη πολιτική οργάνωση, παρά μια οργάνωση με διαστρωμάτωση αρμοδιοτήτων και εξουσιών, η οποιασδήποτε άλλης μορφής αξιολογική διαφοροποίηση των αρχών.

(15) Στην αθηναϊκή πολιτεία, η Εκκλησία και η Βουλή ήταν τα δύο συλλογικά σώματα μέσω των οποίων εκφραζόταν άμεσα και πλήρως η λαϊκή κυριαρχία. Τα δύο αυτά σώματα είχαν εμπλοκή και στις τρεις κρατικές λειτουργίες, ήτοι στην άσκηση εκτελεστικής λειτουργίας ενώ ασκούσαν παράλληλα και νομοθετικό και δικαστικό έργο. Η εκτελεστική εξουσία ασκείτο και από τους ποικίλους αξιωματούχους, οι οποίοι συμμετείχαν και στη νομοθετική λειτουργία και οι οποίοι είχαν και ορισμένες δικαστικές αρμοδιότητες. Όπως συνάγεται, στην πόλη της ελληνικής αρχαιότητας η ούτω καλούμενη στις μέρες μας διάκριση των εξουσιών δεν προέκυπτε από την κατανομή διακριτής και μοναδικής φύσης εξουσιών μεταξύ των αρχών αυτών, αλλά αντανάκλούσε στις λειτουργίες και αρμοδιότητες των διοικητικών αρχών, συλλογικών ή προσωπικών²⁵.

(16) Στην αρχαία Αθήνα, αμιγώς δικαστική δικαιοδοσία είχαν δύο σώματα, τον οποίων και ο ρόλος ήταν ιδιαιτέρως σημαντικός. Το ένα από αυτά, ο Άρειος Πάγος υπήρξε ένα πολιτειακό όργανο του οποίου οι εξουσίες διαφοροποιήθηκαν στον χρόνο. Από ένα κατά καιρούς παντοδύναμο όργανο, υπό τον έλεγχο της ολιγαρχίας, από το 462 π.Χ. εκδίκασε μόνο εγκληματικές πράξεις όπως φόνους και τραυματισμούς. Από την άλλη, η Ηλιαία ήταν ένα δικαστικό σώμα ενόρκων, τα μέλη του οποίου κληρώνονταν από τους πολίτες άνω των τριάντα ετών. Κατ' ουσία, η Ηλιαία ήταν ένα πολυάριθμο λαϊκό δικαστήριο, του οποίου οι «δικασταί [...] ἦσαν ἑξακισχίλιου» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 24.3) και το οποίο συνερχόταν κατά τμήματα για εκδίκαση διαφορετικών υποθέσεων.

(17) Πέραν της Εκκλησίας και της Βουλής, και επειδή, όπως ο Αριστοτέλης υποδεικνύει, «πολλῶν [...] ἐπιστατῶν ἡ πολιτικὴ κοινωνία δεῖται» (*Πολιτικά*, 1299a 15-16), πολλές αρμοδιότητες της πόλης ανατίθεντο σε διάφορες αρχές. Μαζί με τους δέκα στρατηγούς, οι πλέον μεγάλοι σχήμοι άρχοντες στην αθηναϊκή πολιτεία ήταν οι εννέα άρχοντες, τους οποίους αποτελούσαν ο

²⁵ Η διάχυση των εξουσιών (fusion of powers) είναι ένας όρος που εξηγεί την ανάμιξη των λειτουργιών της εκτελεστικής και δημοκρατικής εξουσίας στα κοινοβουλευτικά συστήματα διακυβέρνησης. Αυτά τα συστήματα διαφέρουν από τα προεδρικά ή άλλα παρόμοιας μορφής συστήματα στα οποία υπάρχει η διάκριση των εξουσιών (separation of powers), η οποία και θεωρείται ότι μετατρέπει τον ανταγωνισμό των εξουσιών σε αλληλοέλεγχο μεταξύ τους (Carolan, 2020, p. 28).

άρχων, ο βασιλεύς, ο πολέμαρχος και οι έξι θεσμοθέτες. Παρά τους εύηχους τίτλους τους, οι οποίοι οφείλονταν μάλλον σε ιστορικούς λόγους, οι εννέα άρχοντες ήταν αξιωματούχοι με διοικητικής φύσης καθήκοντα και μέχρι ενός βαθμού δικαστικές αρμοδιότητες, καθώς και θρησκευτικές υποχρεώσεις²⁶. Από την άλλη, οι δέκα στρατηγοί είχαν ιδιαίτερη πολιτική δύναμη λόγω ασφαλώς και της ιδιότητας τους ως επικεφαλής της στρατιωτικής ιεραρχίας μιας στρατιωτικής ηγέτιδας, όπως ήταν, κατά την εποχή, η πόλη των Αθηνών.

(18) Διοικητικές και άλλες αρμοδιότητες ανατίθεντο και σε άλλους αξιωματούχους, αρμοδιότητες οι οποίες και αναδεικνύουν το φάσμα άσκησης δημόσιας διοίκησης στην πόλη-κράτος της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας. Μεταξύ αυτών, ο Αριστοτέλης πληροφορεί ότι κληρώνονταν «καὶ <ἀγορανόμοι> [...] καὶ <μετρονόμοι>», ενώ ήταν «καὶ <σιτοφύλακες> κληρωτοὶ» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 51.1-3), οι οποίοι είχαν αρμοδιότητες τήρησης της δημόσιας τάξης, και οι οποίοι, όπως και οι σύγχρονοι αντίστοιχοί τους, επέπτευσαν την αγορά, έλεγχαν τα μέτρα και τα σταθμά και ήταν επιφορτισμένοι με την επιτήρηση της προμήθειας και της διάθεσης του σίτου. Άλλοι αξιωματούχοι είχαν είτε δικαστικές αρμοδιότητες, όπως οι ένδεκα, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για τις φυλακές, την εκτέλεση των ποινών κ.ά., είτε οικονομικές αρμοδιότητες, όπως οι πωληταί, οι οποίοι ήταν αρμόδιοι για τις εκμισθώσεις των δημόσιων κτημάτων και την επιβολή των τελών²⁷, είτε αρμοδιότητες υλοποίησης δημόσιων έργων, όπως οι οδοποιοί, οι οποίοι είχαν την ευθύνη της συντήρησης των οδών.

(19) Σημαντική παράμετρος του πολιτικοδιοικητικού συστήματος της πόλης-κράτους ήταν οι διάφοροι τύποι έλεγχου και δοκιμασίες των αρχόντων. Για σκοπούς εξακρίβωσης της επάρκειας των αξιωματούχων, αυτοί υποβάλλονταν σε δοκιμασία. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, οι εννέα άρχοντες, λόγω και του κύρους που είχαν, υποβάλλονταν σε διττή δοκιμασία, «ἐν τε τῇ βουλῇ καὶ

²⁶ Σε σχέση με την κοσμική τους διάσταση, δεν πρέπει να διαφεύγει ότι οι θρησκείες επιδιώκουν να ερμηνεύσουν τον κόσμο συνολικά και να ορίσουν στάσεις και συμπεριφορές, χρησιμοποιώντας μάλιστα συμβολικά και τελετουργικά μέσα, όπως μνημεία, λάβαρα, σημαίες, ύμνους κ.ά. (Λέκκας, 2013, σς. 48-49).

²⁷ Ο δημοσιοδιοικητικός ρόλος, ειδικότερα ο δημοσιονομικός, των πωλητών στην πόλη κράτος ήταν μάλλον ουσιαστικός. Όπως ο Αριστοτέλης πληροφορεί, οι πωληταί, μεταξύ άλλων, εκμίσθωναν «τὰ μισθώματα πάντα», και κατακύρωναν «ὅτῳ ἂν ἡ βουλὴ χειροτονήσῃ, καὶ τὰ πραθέντα μέταλλα», δηλαδή κατακύρωναν σε όποιον επέλεγε η βουλή να του παραχωρηθούν τα μεταλλεία που ήταν προς εκμετάλλευση. Ακόμη, κατέγραφαν «καὶ τὰ χωρία καὶ τὰς οἰκίας τάπογραφέντα καὶ πραθέντα ἐν τῷ δικαστηρίῳ», ἥτοι κατέγραφαν τα αγροτεμάχια και τις οικίες που κατασχέθηκαν με δικαστική απόφαση, τα οποία και πωλούσαν (*Αθηναίων Πολιτεία*, 47.2).

πάλιν ἐν δικαστηρίῳ διαχείριση των δημόσιων οικονομικῶν» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 55.2). Όπως πιο πάνω αναφέρεται, ο έλεγχος ήταν ευθύνη και των δέκα λογιστών. Πρόσθετα, ο ρόλος των ελεγκτών στην πόλη-κράτος αφορούσε στη διενέργεια κατασταλτικών ελέγχων μετά από καταγγελίες τις οποίες οι πολίτες υπέβαλλαν.

(20) Τα δημόσια οικονομικά αποτελούν μια σημαντική πτυχή της άσκησης δημόσιας διοίκησης. Στην αρχαία Αθήνα, όπως συμβαίνει και στα σύγχρονα κράτη, οι κατέχοντες δημόσια λειτουργήματα λάμβαναν αμοιβή για την εκτέλεση των καθηκόντων τους. Ο Αριστοτέλης πληροφορεί ότι, την εποχή του, ακόμη και τα μέλη της Εκκλησίας, δηλαδή οι εγγεγραμμένοι πολίτες, είχαν αμοιβή για να συμμετέχουν σ' αυτή, λάμβαναν συγκεκριμένα μια δραχμή για τη συμμετοχή τους στις συνηθισμένες συνελεύσεις και εννέα οβολούς για την κύρια συνεδρία, ενώ οι βουλευτές λάμβαναν πέντε οβολούς και οι δικαστές, για τους οποίους γίνεται λόγος στην παράγραφο (10) πιο πάνω, τρεις. Είναι, δε, ενδεικτικό ότι, για σκοπούς αποζημίωσης, λαμβανόταν υπόψη η τυχόν δυσχέρεια ή ταλαιπωρία την οποία οι επηρεαζόμενοι επωμίζονταν. Γι' αυτό και όσοι αξιωματούχοι αποστέλλονταν στη Σάμο, τη Σκύρο, τη Λήμνο ή την Ίμβρο λάμβαναν «εἰς σίτησιν ἀργύριον» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 62.2), δηλαδή επίδομα διατροφής. Η συντήρηση όλων των ασχολουμένων με τη διοίκηση της πόλης-κράτους χρηματοδοτείτο από τον κρατικό προϋπολογισμό, ή όπως ο Αριστοτέλης το κατέγραψε «ἅπασιν [...] τούτοις ἀπὸ τῶν κοινῶν ἡ διοίκησις ἦν» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 24.2).

3.2. ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

3.2.1. Θεμελιώδεις Παράμετροι Υλοποίησης Δημόσιας Πολιτικής

3.2.1.2. Ο Δημόσιος Χώρος ως Βάση Υλοποίησης Δημόσιας Πολιτικής

(1) Όπως αναδεικνύεται και στην παράγραφο 3.1.1.2.(1), στην πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη, ως συμπέρασμα θα μπορούσε να εξαχθεί ότι οι δημόσιες πολιτικές πρέπει να κατευθύνονται προς την αναζήτηση της ευδαιμονίας, του ύψιστου αγαθού, το οποίο, κατά τον φιλόσοφο, είναι «ἄριστον [...] καὶ κάλλιστον καὶ ἥδιστον» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1099a 24). Οι πολιτικές αυτές αποτελούν τα προϊόντα ή αποτελέσματα των διεργασιών και διαδικασιών του οργανωμένου δημόσιου βίου. Ο δημόσιος βίος, ως τέτοιος, υπόκειται στην κρίση και την εκτίμηση της κοινής γνώμης. Στον δημόσιο χώρο, στον οποίο και αναδύονται και υλοποιούνται οι δημόσιες πολιτικές, χωρούν όλοι· όλοι, οι οποίοι και ενεργούν και συμπεριφέρονται με ποικίλους τρόπους, γι' αυτό και απαιτείται η σύγκλιση προς την επίτευξη κοινών στόχων.

(2) Η δημοσιοδιοικητική λειτουργία μπορεί να ενταχθεί στις κατά τον Αριστοτέλη πρακτικές επιστήμες, η οποία και χρησιμοποιεί τις άλλες πρακτικές επιστήμες με επιδίωξη τη διαμόρφωση και την, εν τέλει, νομοθέτηση των καταλληλότερων πολιτικών. Η επιστήμη, όπως είναι η στρατιωτική/αμυντική και η οικονομική, αντιστοιχίζεται, εν προκειμένω, με δραστηριότητες οι οποίες συνδέονται με επί μέρους πεδία υλοποίησης δημόσιας πολιτικής. Από όλες αυτές, η πολιτική δραστηριότητα είναι αυτή η οποία και κατευθύνει προς την ευρύτερη επιδίωξη, «τάνθρώπινον ἀγαθόν» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1094b 7). Σε συσχέτιση και με τα όσα αναφέρονται για την ευδαιμονία στην παράγραφο 3.1.2.1.(3) πιο πάνω, επαναλαμβάνεται η θέση του φιλοσόφου ότι η νομοθέτηση αναφέρεται στο «τί δεῖ πράττειν καὶ τίνων ἀπέχεσθαι» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1094b 5-6), καθορίζει δηλαδή τους τρόπους με τους οποίους πρέπει να ενεργούμε, απαγορεύει όμως και αθέμιτες πράξεις ή συμπεριφορές¹.

¹ Οι σύγχρονες απόψεις ως προς τις επιδιώξεις της νομοθεσίας δεν αφίστανται από αυτές του Αριστοτέλη καθώς αναφέρονται στην καθοδήγηση των συμπεριφορών, τον συντονισμό των δραστηριοτήτων προς το κοινό καλό, την εμπέδωση της δικαιοσύνης και την ποινικοποίηση του διοικητικού εξαναγκασμού (Geen in Hart, 2012, p. xxxiv).

(3) Ο δημόσιος βίος, κατά τον Αριστοτέλη, μπορεί να διακριθεί σε τρία είδη. Ο φιλόσοφος διευκρινίζει ότι το πρώτο είδος είναι ο απολαυστικός, καθώς είναι «καὶ ὁ πολιτικὸς καὶ τρίτος ὁ θεωρητικὸς» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1095b 18-19). Ο φιλόσοφος, παρόλο που αναγνωρίζει τη ροπή των ανθρώπων προς την ηδονή², αναγνωρίζει την αξία του θεωρητικού βίου ο οποίος είναι αυτός ο οποίος είναι αφιερωμένος στη σπουδή και τη μελέτη. Επί του προκειμένου ιδιαίτερης σημασίας είναι η άποψη του Σταγειρίτη για τον πολιτικό βίο, ο οποίος είναι μεν προς την υπηρεσία της πόλης, αλλά συνδέεται με την αναζήτηση από τον ίδιο τον πολίτη κύρους και τιμών, αναζήτηση με την οποία και συσχετίζεται, εξού και δεν μπορεί να παραμείνει προσηλωμένος στον τελικό σκοπό του ίδιου του ανθρώπου ή/και της πόλης³. Άρα, η ευδαιμονία, κατά τον Αριστοτέλη, δεν επιτυγχάνεται, σε προσωπικό επίπεδο, μέσω του πολιτικού βίου, καίτοι ο άνθρωπος είναι, κατά τον ίδιο, φύσει πολιτικό ζώο, αλλά μέσω του θεωρητικού βίου, ο οποίος και προσιδιάζει, αν δεν ταυτίζεται, με τον φιλοσοφικό βίο.

(4) Αποτελεί κοινό τόπο ότι η υλοποίηση δημόσιας πολιτικής πραγματώνεται σε ένα περιβάλλον όπου, όπως διατείνεται ο Αριστοτέλης, «πάντες [...] μέχρι τινὸς καὶ ἐξετάζειν καὶ ὑπέχειν λόγον καὶ ἀπολογεῖσθαι καὶ κατηγορεῖν ἐγγχειροῦσιν» (*Τέχνη Ρητορική*, 1354a 4-6). Στο περιβάλλον αυτό, εντούτοις, οι πολλοί ασκούν κριτική ή επιχειρηματολογούν ή κατηγορούν είτε στην τύχη είτε από συνήθεια. Δοθέντος τούτου, ο Αριστοτέλης προκρίνει ότι οι ορθώς κείμενοι νόμοι πρέπει να περιλαμβάνουν διατάξεις για όλες τις δυνατές περιπτώσεις και να αφήνονται στη διάκριση αυτών οι οποίοι αποφασίζουν μόνο λίγες εξαιρέσεις. Από τις απόψεις τις οποίες ο φιλόσοφος διατυπώνει, είναι ευκρινές η ισχυρή πεποίθησή του στη αξία της νομοθέτησης ως προς τη διασφάλιση της ορθής και δίκαιης άσκησης της κρατικής λειτουργίας. Σ' αυτό το σημείο, ο φιλόσοφος διατυπώνει, με περισσή σαφήνεια, τη διάκριση μεταξύ της νομοθέτησης, ως εργαλείου υλοποίησης δημόσιας πολιτικής, και της άσκησης δημόσιας διοίκησης από την εκτελεστική και τη δικαστική διαδικασία. «(Η) μὲν τοῦ νομοθέτου κρίσις οὐ κατὰ μέρος, ἀλλὰ περὶ μελλόντων τε καὶ

² Στην ελληνική αρχαιότητα, από τους προσωκρατικούς μέχρι τον Αριστοτέλη, η σκέψη επικεντρώθηκε στα όρια της ηθικής πράξης, εξού και «οι Έλληνες αποδέχονταν όλα τα πάθη μη θεωρώντας τα ως κακά εξ ορισμού». Το κακό το εύρισκαν στην υπερβολή, στην αδυναμία να παραμείνει κάποιος εντός των ορίων, στοιχείο «που κάνει τους ανθρώπους να χάνουν την αυτονομία και την ελευθερία» (Sciarelli, 2021, pp. 208-209).

³ Σημειώνεται ότι «η θεμελιώδης αριστοτελική αντίφαση φιλοσόφου και πολιτικού ανδρός» έγκειται στο ότι «ο πολιτικός άνδρας και ο φιλόσοφος [...] εκκινούν από την ίδια αφετηρία της γνώσης της ουσίας και του σκοπού των όντων και της εφαρμογής της επιστήμης-αλήθειας αυτής στην ανθρώπινη ζωή, ωστόσο μόνο ο φιλόσοφος κατακτά την αυταρκεστάτην ευδαιμονία, καθώς πραγματώνει το βέλτιστο τέλος του ανθρώπου που είναι καθαρή έλλογη θεώρηση» (Βαβούρας, 2011, σ. 350).

καθόλου ἐστίν, ὁ δ' ἐκκλησιαστής καὶ δικαστὴς ἤδη περὶ παρόντων καὶ ἀφωρισμένων κρίνουσιν» (*Τέχνη Ρητορική*, 1354b 5-8) αναφέρει ο Σταγειρίτης, ο οποίος, εν προκειμένω, αναδεικνύει και τη φύση των νομοθετημάτων, τα οποία, πέρα από τον μη αναδρομικό χαρακτήρα τον οποίο πρέπει να έχουν (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 3.2.1.2.(1) παρακάτω), πρέπει να έχουν και γενικό χαρακτήρα για να μπορούν να έχουν καθολική εφαρμογή.

(5) Ως κατ' επανάληψη τονίζεται, οι δημόσιες πολιτικές, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, δεν μπορεί παρά να αποσκοπούν σε ένα υπέρτατο αγαθό, το αγαθό το οποίο ο ίδιος αποκαλεί ευδαιμονία. Ο φιλόσοφος δέχεται ότι ο κόσμος, όταν αναφέρεται στην ευδαιμονία, στο μυαλό του έχει κάτι χειροπιαστό, όπως είναι η ευχαρίστηση, ο πλούτος ή η τιμή, όμως, όπως σημειώνει, «ἀπάσας μὲν οὖν ἐξετάζειν τὰς δόξας ματαιότερον ἴσως ἐστίν», (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1095a 28-29). Ακολουθεί, δε, μια όντως εκτεταμένη ανάλυση και συζήτηση ως προς το τι αγαθό είναι η ευδαιμονία, η οποία και ενδεχομένως να κουράσει τον αναγνώστη, πριν τον προσδιορισμό της ως «τῶν πρακτῶν οὓσα τέλος» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1097b 21), δηλαδή ως το τέλος των πράξεων μας (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 3.1.1.2.(3)). Πάντως, ο Αριστοτέλης υποδεικνύει ότι η ευδαιμονία «δυνατὸν [...] ὑπάρξαι πᾶσι τοῖς μὴ πεπηρωμένοις πρὸς ἀρετὴν» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1099b 19), είναι, εν ἄλλοις, η ευδαιμονία ένα αγαθό το οποίο όλοι μπορεί να αποκτήσουν, όσοι τουλάχιστον δεν είναι ανάπηροι προς την αρετή όπως χαρακτηριστικά τους αποκαλεί.

(6) Θεμελιώδης παράμετρος υλοποίησης δημόσιας πολιτικής στο ηθικοπολιτικό σύστημα του Αριστοτέλη είναι η, από μέρους των φορέων της εξουσίας, καθοδήγηση των πολιτών με μέτρα τα οποία ενισχύουν τη συνήθεια, και καθιερώνουν τις αρετές. Όπως συγκεκριμένα ο φιλόσοφος υποδεικνύει, «οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς, καὶ τὸ μὲν βούλημα παντὸς νομοθέτου τοῦτ' ἐστίν» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1103b 3-6). Από την εποχή της πόλης της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας, μέχρι και σήμερα, οι διαδικασίες και οι πρακτικές που υιοθετούνται στη βάση νομοθετημάτων που ψηφίζονται ή/και άλλων πολιτικών που αποφασίζονται, εισάγουν μέτρα στα οποία οι πολίτες πρέπει να υπακούουν και τα οποία αυτοί καλούνται να επαναλαμβάνουν,

ούτως ώστε να διαμορφώσουν συγκεκριμένες στάσεις και συμπεριφορές· στάσεις και συμπεριφορές οι οποίες, ασφαλώς, και συνδέονται με αποδεκτές ηθικές αρετές της κοινωνίας την οποία αφορούν⁴.

(7) Η διαμόρφωση πολιτικής, μέσω της νομοθέτησης, αποτελεί στην αριστοτέλεια πολιτική σκέψη κομβικής σπουδαιότητας ζήτημα. Τίθεται από τον φιλόσοφο η απορία, αν ο νομοθέτης ο οποίος επιθυμεί να εγκρίνει δίκαιους νόμους πρέπει να νομοθετεί σύμφωνα με το συμφέρον των καλυτέρων ή των πολλών. Όπως υποδεικνύεται, δε, η έννοια του δικαίου πρέπει να συνδέεται με το δίκαιο σύμφωνα με την ισότητα, το οποίο και πρέπει να αποβλέπει «πρὸς τὸ τῆς πόλεως ὅλης συμφέρον καὶ πρὸς τὸ κοινὸν τὸ τῶν πολιτῶν» (*Πολιτικά*, 1283b 40-43). Παρακάτω στο κείμενο, επαναλαμβάνεται από τον Αριστοτέλη ο ορισμός του πραγματικού πολίτη, ως εκείνου ο οποίος έχει το δικαίωμα του άρχειν και την υποχρέωση του άρχεσθαι, εκείνος δηλαδή ο οποίος ελεύθερα μπορεί να επιλέγει πώς να κυβερνά και πώς να κυβερνιέται. Οπωσδήποτε, όμως, η σχετική αναφορά συνδέει τις δημόσιες πολιτικές με το δημόσιο συμφέρον, διάσταση για την οποία γίνεται λόγος και στις παραγράφους 3.1.1.1.(9) και (16) και 3.2.2.2.(6).

(8) Η, δε, ρήση του Αριστοτέλη για «τὰ δὲ καλὰ καὶ τὰ δίκαια, περὶ ὧν ἡ πολιτικὴ σκοπεῖται» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1094b 14-15), θεμελιώνει τη βάση επί της οποίας οι δημόσιες πολιτικές πρέπει περαιτέρω να αποσκοπούν. Ο προσανατολισμός των δημόσιων πολιτικών πρέπει να είναι προς το καλό και το δίκαιο. Όμως, για όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες, ως προς το κατά πόσο αυτές είναι καλές ή/και δίκαιες, παρατίθεται ποικιλία γνώμων. Σ' αυτό το σημείο, ο φιλόσοφος εγείρει διάφορα θέματα τα οποία συνδέονται με τη διαμόρφωση πολιτικής. Ερωτήματα εγείρονται ως προς την ικανότητα του διαμορφωτή πολιτικής να επικοινωνήσει το θέμα. Από την άλλη, τονίζεται ότι καλός κριτής μιας πολιτικής είναι ο γνώστης του αντικειμένου. Ο καλός κριτής απαιτεί και την κατάλληλη, ει δυνατό και ακριβή, κατατόπιση επί του θέματος. Κατά τρόπο παραστατικό, υποδεικνύεται από τον Στεγειρίτη ότι δεν είναι αποδεκτό από ένα μαθηματικό να πιθανολογεί, ούτε και αναμενόμενο από ένα ρήτορα να φέρει επιστημονικές αποδείξεις.

(9) Η παιδεία είναι ένας ιδιαίτερος χώρος διαμόρφωσης δημόσιας πολιτικής. Η αναζήτηση του κατάλληλου εκπαιδευτικού συστήματος, όπως και τις επιδιώξεις τις οποίες αυτό πρέπει να

⁴ Μεταξύ των νομικών, ισχυρή είναι η θέση ορισμένων οι οποίοι, προασπιζόμενοι τον νομικό θετικισμό, διατείνονται ότι ο νόμος και η ηθική είναι δύο διακριτές έννοιες, θέση η οποία κατά τρόπο παραστατικό προσδιορίζεται ως «νόμος χωρίς στολίδια» (law without trimming) (Krammer, 1999).

εξυπηρετεί, καλύπτει ένα σημαντικό μέρος του κυβερνητικού θεματολογίου στις σύγχρονες κοινωνίες. Η σημασία της παιδείας τονίζεται καθώς συνδέεται, αλλά και πιστεύεται ότι επηρεάζει το σύστημα αρχών και αξιών το οποίο χαρακτηρίζει μια κοινωνία, στην οποία και διατυπώνονται διαφορετικές απόψεις για τις πολιτικές που ενδείκνυται να υλοποιηθούν στο συγκεκριμένο πεδίο πολιτικής. Όπως ο Αριστοτέλης αποκαλύπτει, διαφωνίες ως προς τις πολιτικές οι οποίες έπρεπε να εφαρμοστούν για τα ζητήματα της παιδείας εκδηλώνονταν και κατά τη δική του εποχή. Οι απόψεις και τότε δίσταντο ως προς το αν η κατεύθυνση «πρὸς τὴν διάνοιαν πρέπει μᾶλλον ἢ πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος» (*Πολιτικά*, 1337a 38-39), δηλαδή κατά πόσο έπρεπε να υιοθετηθούν προγράμματα εκπαίδευσης τα οποία στόχο θα είχαν την ανάπτυξη του πνεύματος ή στόχο θα είχαν τη διαμόρφωση του ήθους.

(10) Η έκταση και η λεπτομέρεια της ανάλυσης για την παιδεία στα *Πολιτικά* είναι, τω όντι, αξιοσημείωτη. Η όλη ανάλυση εμπεριέχει τους προβληματισμούς των πολιτών της αθηναϊκής πολιτείας ως προς το είδος και την ποιότητα της εκπαίδευσης η οποία θα έπρεπε να παρέχεται στους νέους της εποχής. Η συζήτηση από τον Αριστοτέλη επεκτείνεται ακόμη και στα μαθήματα τα οποία οι νέοι διδάσκονταν, τα οποία ο φιλόσοφος διακρίνει σε «γράμματα καὶ γυμναστικὴν καὶ μουσικὴν καὶ [...] γραφικὴν» (*Πολιτικά*, 1337b 24-25). Για τη μουσική, μάλιστα, αφιερώνεται ένα πράγματι εκτεταμένο χωρίο, ένδειξη της αξίας την οποία αυτή είχε στην πόλη της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας⁵. Η εν γένει αναφορά του Αριστοτέλη για την εκπαίδευση είναι ένα χαρακτηριστικό δείγμα μελέτης της υλοποίησης πολιτικής για ένα δημόσιο ζήτημα, το οποίο και διαχρονικά απασχολεί τις οργανωμένες κοινωνίες. Ο τρόπος, δε, με τον οποίο το ζήτημα συζητείται από τον Σταγειρίτη φέρει χαρακτηριστικά προσεγγίσεων οι οποίες και σήμερα προβάλλονται ή υποστηρίζονται.

⁵ Όπως επισημαίνεται, στην αρχαία Ελλάδα η μουσική και η μουσική παιδεία ήταν «ορατές εκφάνσεις αμφοτέρων της κοινωνικής τάξης και της προσωπικής ευχαρίστησης» (Mark, 2002, p. 5)· μάλιστα, «(τ)ο θέμα, της ευεργετικής επίδρασης της μουσικής στα ανθρώπινα ήθη είχε τεθεί από την εποχή του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, και εύρισκε σύμφωνες όλες τις σχολές σκέψης» (Πλεμμένος, 2003, σ. 81)

3.2.1.2. Η Πολιτική Επικοινωνία ως Συνιστώσα της Υλοποίησης Δημόσιας Πολιτικής

(1) Ο Αριστοτέλης, στο έργο του *Τέχνη Ρητορική*, πραγματεύεται τη διάσταση της επικοινωνίας στις πολιτικώς οργανωμένες κοινωνίες. Η πολιτική επικοινωνία είναι, ακριβώς, η παράμετρος εκείνη που διευκολύνει την υλοποίηση δημόσιας πολιτικής, παράμετρος η οποία εκτενώς συζητείται από τον αρχαίο στοχαστή. Η συζήτηση άπτεται συγκεκριμένων πτυχών τις οποίες και οι σύγχρονοι μελετητές θέτουν. Ο Αριστοτέλης, στο έργο αυτό, εξ υπαρχής διατυπώνει τις προϋποθέσεις και τις αρχές οι οποίες διέπουν την υλοποίηση δημόσιας πολιτικής. Μια από αυτές, η αρχή της μη αναδρομικότητας της ισχύος των νομοθετημάτων καθιερώθηκε ήδη από τον Σταγειρίτη. «(Π)ερὶ τῶν μελλόντων κρίνων ὁ ἐκκλησιαστής» (*Τέχνη Ρητορική*, 1358b 4-5) αξιώνει ο Αριστοτέλης· ο νομοθέτης, δηλαδή, πρέπει να προβλέπει και να νομοθετεί για αυτά που θα συμβούν στο μέλλον. Στον σύγχρονο κόσμο, η αναδρομικότητα στην ισχύ των νομοθετημάτων και των διοικητικών πράξεων δεν επιτρέπεται παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, οι οποίες και απαριθμούνται⁶.

(2) Η *Τέχνη Ρητορική* είναι, λοιπόν, το έργο του Αριστοτέλη του οποίου το περιεχόμενο άμεσα διασυνδέεται με τη διαμόρφωση δημόσιας πολιτικής. Η σύνθεση του λόγου και η εκφορά του πρέπει, κατά τον φιλόσοφο, να επιτυγχάνει την πειστικότητα και αποδοχή των όσων σ' αυτόν περιλαμβάνονται. Ούτως ή άλλως, όπως ο Σταγειρίτης υπογραμμίζει, για κλείσιμο κάθε λόγου ισχύει το «εἴρηκα, ἀκηκόατε, ἔχετε, κρίνατε» (*Τέχνη Ρητορική*, 1420a 8-9), αφού στο τέλος της διαδικασίας της επικοινωνίας είναι ο αποδέκτης του μηνύματος ο οποίος καλείται να αποφασίσει, για ένα θέμα το οποίο κατέχει πλέον, ένα θέμα για το οποίο άκουσε από αυτόν ο οποίος το διατύπωσε. Ο Αριστοτέλης, μάλιστα, παρέχει συγκεκριμένες συμβουλές ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή του λόγου, επισημαίνοντας, μεταξύ άλλων, ότι «(τ)ὸ [...] δημηγορεῖν χαλεπώτερον τοῦ δικάζεσθαι» και ότι «ἔστι [...] ἡ εἰρωνεία τῆς βωμολοχίας ἐλευθεριώτερον» (*Τέχνη Ρητορική*, 1418a 22-23, 1419b 8-9, αντιστοίχως).

⁶ Ως αναδρομική νομοθεσία ορίζεται η νομοθεσία η οποία εισάγει ρυθμίσεις για ζητήματα που έλαβαν χώρα πριν την ψήφισή της, όπως π.χ. η ποινικοποίηση μια πράξης που ήταν νόμιμη κατά τον χρόνο διάπραξής της. Προαίτητη είναι ότι τα νομοθετήματα δεν επιδιώκουν την αναδρομική ισχύ, αλλά παρά μόνο την αλλαγή την νομικής διαδικασίας (Martin, 1997, p. 407).

(3) Θεωρίες που αναπτύχθηκαν στο πεδίο της δημόσιας πολιτικής καθορίζουν τους δρώντες, αυτούς, δηλαδή, οι οποίοι διαμορφώνουν τις πολιτικές. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, οι δρώντες είναι αυτοί οι οποίοι απευθύνουν τον λόγο και αυτοί στους οποίους το θέμα απευθύνεται. Όπως διευκρινίζει ο φιλόσοφος, αυτοί στους οποίους ο λόγος απευθύνεται μπορεί να είναι απλοί ακροατές, μπορεί, όμως, να είναι και οι κριτές, εκείνοι οι οποίοι, εν τέλει, θα αποφασίσουν για το περιεχόμενο της πολιτικής που ήθελε αποφασιστεί ως η, υπό τις περιστάσεις και τα δεδομένα, ενδεικνύομενη ή σκόπιμη. Επειδή, δε, «ἐνεκα κρίσεως ἐστὶν ἡ ῥητορικὴ» (*Τέχνη Ρητορική*, 1377b 18), το αντικείμενο της επικοινωνίας, δηλαδή το ζήτημα πολιτικής το οποίο τίθεται, αποτελεί, ασφαλώς, το βασικό στοιχείο. Οι αναφορές αυτές του Αριστοτέλη θα μπορούσαν να συσχετισθούν με μοντέλα υλοποίησης πολιτικής τα οποία διατυπώθηκαν από σύγχρονους μελετητές. Ως τέτοιο υποδεικνύεται η, στην παράγραφο 2.1.2.2.(7) πιο πάνω επεξηγηθείσα, θεωρία του Κίνγκτον.

(4) Τρία είναι, κατά τον Αριστοτέλη, τα «γένη τῶν λόγων τῶν ῥητορικῶν» (*Τέχνη Ρητορική*, 1358b 7). Ο δημόσιος λόγος, λοιπόν, διακρίνεται στον συμβουλευτικό, στον δικανικό και στον επιδεικτικό. Το κάθε είδος δημόσιου λόγου έχει τον χρόνο του. Ο μέλλων είναι ο χρόνος για τον συμβουλευτικό λόγο, ο οποίος προτρέπει ή αποτρέπει για πράγματα που πρόκειται να συμβούν, ο γενόμενος για τον δικανικό, ο οποίος είναι για πράγματα που έχουν συμβεί, και ο ενεστώς για τον επιδεικτικό, ο οποίος επαινεί ή ψέγει συμβαίνοντα στο παρόν. Ο επιδεικτικός λόγος μπορεί, βεβαίως, να χρησιμοποιεί και τον γενόμενο χρόνο, για πράγματα του παρελθόντος, ή τον μέλλοντα, για αυτά που αναμένεται να συμβούν. Ο Αριστοτέλης, μέσα από τη χρονική πτυχή του δημόσιου λόγου, διαγράφει τα στάδια του κύκλου της δημόσιας πολιτικής (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.1.2.2.(1)). Από τη διαμόρφωσή της ως προτροπή ή αποτροπή για μελλούμενες καταστάσεις, ως επιβράβευση ή απαξίωση ενόσω η πολιτική εφαρμόζεται και ως θετική ή αρνητική αξιολόγηση ήδη εφαρμοσμένων πολιτικών.

(5) Όπως εκφράζεται μέσα από τον κατά Αριστοτέλη επικοινωνιακό λόγο, η διαμόρφωση δημόσιας πολιτικής κατευθύνεται προς την επιδίωξη του ωφελίμου, του δικαίου και του αισθητικά υπερέρου, εν παραλλήλω και προς την αποτροπή του βλαβερού, του αδίκου και του απεχθούς. Όπως εξηγεί ο φιλόσοφος, αυτός ο οποίος επικοινωνεί το θέμα, ανάλογα με το είδος του λόγου, επικεντρώνεται στα σημεία εκείνα που συμβάλλουν στην εκπλήρωση του σκοπού του. Κατά ταύτα, ο δικανικός λόγος δεν μπορεί να περιέχει παραδοχή μιας άδικης πράξης, ο συμβουλευτικός

λόγος δεν μπορεί να περιέχει παραδοχή ότι αυτά που προτείνονται δεν είναι χρήσιμα, ενώ ο επιδεικτικός λόγος δεν μπορεί να περιέχει παραδοχή ότι μια ενέργεια δεν είναι η αρεστή. Γι' αυτό και ο ρήτορας πρέπει «περὶ τούτων ἔχειν πρῶτον τὰς προτάσεις» (*Τέχνη Ρητορική*, 1359a 6-7), δηλαδή πρέπει να έχει έτοιμες τις προτάσεις του για αυτά τα οποία επικοινωνεί. Εν προκειμένω, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η σκέψη του Αριστοτέλη, αφενός, συνταυτίζεται με απόψεις σημερινών μελετητών που αναδεικνύουν τη δύναμη της επικοινωνίας στη διαμόρφωση δημόσιας πολιτικής, όπως είναι ο Μακλούαν (βλέπε, σχετικά, την παράγραφο 2.1.2.2.(21))⁷, και, αφετέρου, δικαιολογεί εαυτόν απέναντι σε αυτούς οι οποίοι του προσάπτουν στοιχεία αμοραλισμού (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 4.2.(23) πιο κάτω).

(6) Η δημόσια πολιτική διαμορφώνεται για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της κοινωνίας. Όπως ο Αριστοτέλης υποδεικνύει, οι πολίτες, «ἰδίᾳ ἐκάστῳ καὶ κοινῇ πᾶσι» (*Τέχνη Ρητορική*, 1360b 5), έχουν σκοπό την ευδαιμονία. Ο καθένας ξεχωριστά και όλοι μαζί ως κοινωνία, για να επιτύχουν αυτό τον σκοπό, επιλέγουν να εφαρμόσουν ή αποφασίζουν να απορρίψουν τις διαθέσιμες λύσεις. Ο αρχαίος φιλόσοφος προσδιορίζει τον τελικό σκοπό της πολιτικώς οργανωμένης κοινωνίας, συνδέοντάς τον με την ευτυχία, την αυτάρκεια στη ζωή, τον ευχάριστο και ασφαλή τρόπο ζωής, αλλά και τον πλούτο, την αφθονία κτημάτων και υπηρετικού προσωπικού, υπό την προϋπόθεση, όμως, ότι αυτός ο οποίος τα κατέχει μπορεί και να τα προστατεύει και να τα χρησιμοποιεί. Όπως και την τότε εποχή, στους σύγχρονους καιρούς, οι επιδιώξεις των πολιτικώς οργανωμένων κοινωνιών αφορούν στην ασφαλή, αξιοπρεπή και άνετη ζωή και την εν γένει ευημερία των πολιτών, γι' αυτό και οι διεργασίες κατά τη διαμόρφωση δημόσιας πολιτικής πρέπει να προσανατολίζονται προς την ικανοποίηση των επιδιώξεων αυτών.

(7) Ο Αριστοτέλης, έχοντας βεβαίως υπόψη τα δεδομένα της εποχής του, αναλύει τα στοιχεία ή τα μέρη από τα οποία συγκροτείται η ευημερία. Σ' αυτά ο φιλόσοφος περιλαμβάνει και ορισμένα τα οποία στις μέρες μας δεν εκτιμώνται ως τέτοια. Ο Αριστοτέλης καταγράφει, λοιπόν, ως μέρη της ευημερίας τη(ν)/το(ν) «εὐγένειαν, πολυφιλίαν, χρηστοφιλίαν, πλοῦτον, εὐτεκνίαν, πολυτε-

⁷ Οι θέσεις αυτές του Αριστοτέλη μπορούν, όντως, να αντιπαραβληθούν με σύγχρονες απόψεις οι οποίες συνδέουν την πολιτική δύναμη με την πειστικότητα του λόγου, του οποίου και σήμερα ως συστατικά στοιχεία καθορίζονται οι λέξεις, οι εικόνες και τα σύμβολα και οι πράξεις (Farwell, 2012, Chapter II – Words, Images and Symbols, and Deeds, pp. 55-104).

κνίαν, εὐγηρίαν· ἔτι τὰς τοῦ σώματος ἀρετάς (οἶον ὑγίειαν, κάλλος, ἰσχύν, μέγεθος, δύναμιν ἀγωνιστικήν), δόξαν, τιμὴν, εὐτυχίαν, ἀρετήν [ἢ καὶ τὰ μέρη αὐτῆς φρόνησιν, ἀνδρείαν, δικαιοσύνην, σωφροσύνην]» (*Τέχνη Ρητορική*, 1360b 20-24). Αξίζει μνείας η βαρύτητα την οποία ο Σταγειρίτης εναποθέτει στον πλούτο ως συστατικό της ευημερίας. Όπως ο ίδιος επεξηγεί, ο πλούτος συνεπάγεται «νομίσματος πλήθος <καὶ> γῆς» (*Τέχνη Ρητορική*, 1361a 12) και συνδέεται με το δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Αξιοσημείωτη είναι και μια μάλλον νεοφιλελεύθερης, κεφαλαιοκρατικής χροιάς προτροπή του Αριστοτέλη σύμφωνα με την οποία η αξία του πλούτου ἐγκείται «ἐν τῷ χρῆσθαι μᾶλλον ἢ ἐν τῷ κεκτηθῆσθαι» (*Τέχνη Ρητορική*, 1361a 23-24), ἐγκείται, δηλαδή, στη χρήση παρά στην κτήση⁸.

(8) Ο διαμορφωτής δημόσιας πολιτικής απευθύνεται στους ακροατές του, τους πολίτες, των οποίων και τη γνώμη σκοπεύει να διαπλάσει. Όμως, όπως ο Αριστοτέλης προειδοποιεί, πρέπει να έχει υπόψη του ότι ο μέσος ακροατής «εἶναι ἀπλοῦς». Τούτου δοθέντος, σε γενικές γραμμές, στην *Τέχνη Ρητορική* παρατίθεται μια όντως μακροσκελής ανάλυση, στην οποία και συζητούνται επί μέρους πτυχές της τέχνης της επικοινωνίας, σε τέτοια λεπτομέρεια μέχρι την οποία και προσδιορίζεται το «πῶς χρῆ τὰς μέρη τοῦ λόγου» (*Τέχνη Ρητορική*, 1403b 5). Σημαντικά συστατικά στοιχεία της πολιτικής επικοινωνίας είναι το περιεχόμενό της, οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται, τα χαρακτηριστικά των δρώντων και το περιβάλλον εντός του οποίου αυτή λαμβάνει χώρα, αλλά και οι θόρυβοι οι οποίοι δυνατό να τη δυσχεραίνουν. Ιδιαίτερα ως προς το περιεχόμενο, ο Αριστοτέλης πραγματεύεται εν εκτάσει τη φύση του ρητορικού επιχειρήματος, αλλά και τα στοιχεία του ρητορικού λόγου. Από την ανάλυση, ο σύγχρονος επικοινωνιολόγος ή μελετητής μπορεί να κατανοήσει και προβληματιστεί σε σχέση με ποικίλες πτυχές του σχετικού αντικειμένου.

(9) Στο ζήτημα της επικοινωνίας, σημαντική είναι η ευχέρεια στη γλώσσα. Ο Αριστοτέλης, για να καταδείξει γιατί ο επικοινωνών πρέπει να έχει την ικανότητα να μεταφέρει το μήνυμά του στον αποδέκτη, τονίζει ότι «[ἔστι] δ' ἀρχὴ τῆς λέξεως τὸ ἐλληνίζειν» (*Τέχνη Ρητορική*, 1407a 17-

⁸ Αν και δεν συμφωνούν όλοι οι μελετητές του, ο Αριστοτέλης μπορεί να μην τοποθετείται υπέρ κάποιας συγκεκριμένης άποψης ή μπορεί να παρουσιάζεται «ως να ήταν ένας κατά το μάλλον καπιταλιστής» (Dedelow, 2009, p. 166), εν πάση περιπτώσει, όμως, υποβοηθητική για σκοπούς κατανόησης των ιδεών του για την πολιτική οικονομία, είναι η διασύνδεσή τους με αυτές των δύο κύριων εκφραστών του διόλου φιλελευθερισμού σοσιαλισμού, ήτοι των Άνταμ Σμιθ και Καρλ Μαρξ (βλέπε, σχετικά, Pack, 2010). Εν προκειμένω, μάλιστα, ο Σταγειρίτης, με τη διατύπωσή του για τη χρήση της περιουσίας, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι «καθίσταται πρόδρομος της νεωτέρας περί αξίας (αξία-χρησιμότης) θεωρίας», αφού «την αξία στηρίζει επί της χρησιμότητος» (Σιδέρης, 1946, σ. 14).

18). Συνεπώς, από την εποχή της ελληνικής πόλης-κράτους, ήταν και είναι σημαντική η κατοχή του λόγου, εξού και ο ρήτορας, απευθυνόμενος στο κοινό το οποίο ήθελε να πείσει, αξιοποιούσε, ως έπρεπε, τεχνικές που διευκόλυναν τον σκοπό του. Στον σύγχρονο κόσμο, η επικοινωνία εξακολουθεί να γίνεται και με τους παραδοσιακούς τρόπους, δηλαδή με την ομιλία, όμως μπορεί να διεξάγεται και με άλλα μέσα, όπως είναι η εικόνα ή ο ήχος. Με όποιο τρόπο και να διεξάγεται η πολιτική επικοινωνία, ασφαλώς και η επάρκεια στη γλώσσα χρησιμεύει, αφού είναι ένα χρήσιμο εργαλείο το οποίο έχει στη διάθεσή του ο επικοινωνών για να προσελκύσει το κοινό.

(10) Στο χωρίο 1141b των *Ηθικών Νικομαχείων*, ο Αριστοτέλης πραγματεύεται τη σχέση της αρετής της φρόνησης στο επίπεδο της συλλογικότητας με τη νομοθετική και την πολιτική δραστηριοποίηση. Ο φιλόσοφος, μάλιστα, δηλώνοντας ότι «(ἔ)στι [...] καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ φρόνησις ἡ αὐτὴ [...] ἔξις» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1141b 24), κατατάσσει τη φρόνηση και την πολιτική στην ίδια ἔξη, καθώς τόσο η φρόνηση όσο και η πολιτική συνεπάγονται την άσκηση του ανθρώπου προς το καλό. Για να καταδείξει την αξία της πολιτικής διεργασίας προς την κατεύθυνση της λήψης της κατάλληλης απόφασης, το παράδειγμα του ψηφίσματος αναφέρεται, από τον Σταγειρίτη, ως ενδεικτικό, καθώς αυτό θεωρείται «ὡς τὸ ἔσχατον» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1141b 28). Η διαδικασία έγκρισης ενός ψηφίσματος καταδεικνύει, συνεπώς, την πολιτική φρόνηση ως προϊόν εκτενούς και λεπτομερούς διαβούλευσης και μελέτης. Για το όλο θέμα της προσφυγής στα ψηφίσματα, σχετικές είναι οι παράγραφοι 3.2.2.1.(1) και (2) πιο κάτω.

(11) Ο Αριστοτέλης υποδεικνύει, εμμέσως, και τους λόγους οι οποίοι οδηγούν στη θέσπιση νομοθεσίας. Όπως εξηγεί, στο Άργος επικρατούσε η πρακτική να επιβάλλεται η ποινή σ' αυτόν «δι' ὃν ἂν νόμος τεθῇ» (*Τέχνη Ρητορική*, 1375a 5). Στην παράγραφο 2.1.2.2.(6), τονίζεται ότι η ανάγκη καθορισμού νέας ή τροποποίησης υφιστάμενης πολιτικής ανακύπτει όταν διασαλευτεί μια παγιωμένη κατάσταση ή παραβιαστούν κάποιοι κανόνες, οπότεν και απαιτείται ρύθμιση ούτως ώστε να περιληφθούν, στο θεσμικό πλαίσιο, διατάξεις οι οποίες να προβλέπουν την αντιμετώπιση ανάλογων ενεργειών ή συμπεριφορών, οι οποίες ενδεχομένως να εκδηλωθούν στο μέλλον. Από την άλλη, η νομοθεσία μπορεί να αλλάξει με την κατάργηση διατάξεων όταν η παραβίασή τους καθίσταται πλέον αποδεκτή από την κοινωνία, είτε γιατί θεωρούνται παρωχημένες είτε γιατί προσκρούουν σε νέες αντιλήψεις οι οποίες παγιώνονται.

3.2.2. Πρακτικές Διαμόρφωσης και Εφαρμογής Δημόσιας Πολιτικής

3.2.2.1. Η Διαμόρφωση των Δημόσιων Πολιτικών

(1) Ο θεσμός του οστρακισμού υπήρξε κατά την ελληνική κλασική αρχαιότητα μια ιδιαίτερη μορφή υλοποίησης πολιτικής, ένας μηχανισμός για προβλήματα τα οποία ανέκυπταν και τα οποία, ενώ ήταν δημόσιου ενδιαφέροντος, δεν μπορούσαν να τύχουν αντιμετώπισης μέσω νομοθεσίας καθολικού χαρακτήρα. Την εποχή του Κλεισθένη⁹, «έτέθη και ὁ περὶ τοῦ ὀστρακισμοῦ νόμος» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 22.1-2), θεσμός ο οποίος, όπως παραστατικά τον παρουσιάζει ο Αριστοτέλης, αφορούσε εκείνους τους καθ' υπερβολή υπερέχοντες άνδρες, για τους οποίους δεν ήταν εύκολο να ισχύσουν γενικές διατάξεις. Οι συγκεκριμένοι άνδρες αποκτούσαν πολιτική δύναμη σε τέτοιο βαθμό που, κατά την εποχή, εκλαμβάνονταν ότι «κατὰ [...] τῶν τοιούτων οὐκ ἔστι νόμος» (*Πολιτικά*, 1284a 12). Γι' αυτούς τους άνδρες, λοιπόν, για τους οποίους η γενική πολιτική δεν μπορούσε να ισχύσει, έπρεπε να ληφθεί και να ισχύσει μια κατά περίπτωση, κατά χρόνο και κατά τόπο απόφαση. Στο πλαίσιο αυτό, οι πολίτες καλούνταν να αποφασίσουν, μέσω της διαδικασίας του οστρακισμού, αν κάποιος συγκεκριμένος άνδρας ο οποίος αποκτούσε υπέρμετρη πολιτική δύναμη θα έπρεπε να απομακρυνθεί από τα κοινά και την πόλη. Ο οστρακισμός υπήρξε, κατ' ουσία, μια διαδικασία παρόμοια με σημερινές οι οποίες περιλαμβάνονται σε συντάγματα ή άλλα νομοθετήματα και οι οποίες προβλέπουν, σε ειδικές περιπτώσεις, τη διεξαγωγή δημοψηφισμάτων.

(2) Ο οστρακισμός, όπως πιο πάνω επεξηγείται, ως εργαλείο εφαρμογής πολιτικής ενέπιπτε, άρα, στην κατηγορία των ψηφισμάτων, όμως, για τον Αριστοτέλη, είναι σαφές ότι η δημόσια διοίκηση δεν μπορεί παρά να ασκείται στη βάση της αρχής της νομιμότητας. Η δράση, συνεπώς, των διοικούντων πρέπει να προσδιορίζεται και να περιορίζεται από τον νόμο, ο οποίος πρέπει να επεκτείνεται σε κάθε έκφανση της ανθρώπινης δραστηριότητας και μόνο σε ειδικές ή εξαιρετικές περιπτώσεις πρέπει οι αποφάσεις να λαμβάνονται μεμονωμένα. Κατηγορηματικά, ταυτίζοντας το κράτος με τη νομιμότητα, ο Σταγειρίτης στοχαστής δηλώνει ότι «ὅπου [...] μὴ νόμοι ἄρχουσιν,

⁹ Οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη υπήρξαν καθοριστικές για το σύστημα. Ανεξάρτητα από τον σπουδαίο ρόλο τον οποίο διαδραμάτισαν άλλοι επιφανείς άνδρες, όπως είναι οι Σόλων και Περικλής, στην εδραίωση της πόλης-κράτους των Αθηνών, στις σχετικές αναφορές στη βιβλιογραφία ο Κλεισθένης προσδιορίζεται ως «ο ιδρυτής της αθηναϊκής δημοκρατίας» (Howatson, 2013, p. 157).

οὐκ ἔστι πολιτεία» (*Πολιτικά*, 1292a 32). Παρόλο που το σύστημα της αθηναϊκής πολιτείας ήταν η άμεση δημοκρατία, για τον φιλόσοφο δεν ήταν αποδεκτή μια «κατάστασις, ἐν ᾗ ψηφίσμασι πάντα διοικεῖται» (*Πολιτικά*, 1292a 35-36), αφού τα ψηφίσματα δεν μπορούσαν να έχουν γενική ισχύ, την οποία είχαν μόνο οι νόμοι¹⁰.

(3) Οι διαμορφωτές δημόσιας πολιτικής συνηθίζουν να ενεργούν προς την κατεύθυνση του επηρεασμού του θυμικού των πολιτών. Το συναίσθημα και η βούληση καθορίζουν, εν πολλοίς, και τις επιλογές των πολιτών. Στην *Τέχνη Ρητορική*, ο Αριστοτέλης αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος, το χωρίο 1380b 35 - 1388b 30, για τα πάθη, ως υπερισχύοντα της λογικής συναισθήματα. Στον λόγο περί παθών, αναλύονται συναισθήματα όπως η αγάπη και η έχθρα, ο φόβος και το θάρρος και η ζηλοτυπία, συναισθήματα τα οποία ο ρήτορας μπορεί να αξιοποιήσει ή εκμεταλλευτεί όταν απευθύνεται στο κοινό, αν θέλει να το πείσει. Συγκεκριμένα, στο εν λόγω έργο, εκτίθενται τα πάθη, οι τρόποι με τους οποίους αυτά μπορούν να εγερθούν ή να κατευνασθούν, ενώ επεξηγείται το πως μπορεί σ' αυτά να βασιστεί ο ρήτορας για να διατυπώσει τις αποδείξεις του¹¹.

(4) Ο Αριστοτέλης, ο οποίος, όπως από το περιεχόμενο του έργου του καταδεικνύεται, είχε πλήρη επίγνωση του πραγματικού κόσμου, αποδέχεται ότι, όταν διαπλάθεται η κοινή γνώμη, έχει σημασία η συναισθηματική της κατάσταση. Όπως υπογραμμίζει, «οὐ [...] ὁμοίως ἀποδίδομεν τὰς κρίσεις λυπούμενοι καὶ χαίροντες, ἢ φιλοῦντες καὶ μισοῦντες» (*Τέχνη Ρητορική*, 1356a 15-16). Μπορεί, συνεπώς, εκείνοι οι οποίοι έχουν τη δύναμη ή τη δυνατότητα να διαμορφώσουν δημόσια πολιτική να επιδιώκουν την έξαψη των παθών των πολιτών. Στο πλαίσιο αυτό, είναι σύνηθες η παραγωγή πολιτικών να επηρεάζεται, ενίοτε και να καθορίζεται, από τη διαχείριση συναισθημάτων τα οποία κυριεύουν την κοινή γνώμη, όπως ο φόβος, η οργή, η συγκίνηση, ο οίκτος κ.ο.κ. Η ακρασία, από την άλλη, είναι μια αριστοτέλεια έννοια η οποία προσδιορίζει το φαινόμενο οι πράττοντες άνθρωποι να μην επιλέγουν σύμφωνα με τη βούλησή τους, αλλά παρακινούμενοι από τα πάθη τους. Όπως ρητώς υπογραμμίζεται, «ὁ [...] ἀκρατὴς εἰδὼς ὅτι φαῦλα πράττει διὰ πάθος» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1145b 12-13), ήτοι ο ακρατής πράττει τα φαύλα υπό το κράτος των παθών.

¹⁰ Επί τούτου, πάντως, ο Αριστοτέλης δέχεται κριτική καθώς, αποσιωπώντας άλλες παραμέτρους, «παρουσιάζει ένα δήμο που στηρίζεται στα ψηφίσματα και στα ατομικά συμφέροντα» (Οικονόμου, 2007, σ. 39).

¹¹ Ο ρόλος των συναισθημάτων αποτελεί μια σημαντική παράμετρο σε ποικίλα γνωστικά αντικείμενα μελέτης των κοινωνικοπολιτικών φαινομένων. Υποδεικνύεται, ειδικότερα, ότι τα συναισθήματα εμπίπτουν στο ρεπερτόριο της ρητορικής, η δε συναισθηματική έκθεση και η γλώσσα των παθών μπορεί κάλλιστα να συνυπάρχει με τα επιχειρήματα και τον ηθικό λόγο (Gottweis, 2007, p. 240).

(5) Η διαχείριση του φόβου είναι μια ιδιαίτερη διάσταση στην πολιτική επικοινωνία. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, αρχές της δεκαετίας του 1970, επινοήθηκε η έννοια του συνδρόμου rally-round-the-flag, για να εξηγήσει τη συσπείρωση των Αμερικανών πολιτών γύρω από τον πρόεδρό τους όταν εκδηλώνονται διεθνείς κρίσεις και νοιώθουν να απειλείται, καθ' οιονδήποτε τρόπο, η εθνική τους υπόσταση (Eveland and Morey, 2013, p. 22). Τέτοια σύνδρομα μπορεί να παρατηρηθούν και σε άλλες χώρες, σ' αυτές τουλάχιστο του δυτικού κόσμου. Τη σημασία της διαχείρισης του φόβου, προς την κατεύθυνση της διαμόρφωσης της κοινής γνώμης την αντιλαμβάνεται και ο Αριστοτέλης. Ο φιλόσοφος υποδεικνύει ότι ο ρήτορας πρέπει να είναι ικανός να πείσει τους ακροατές του ότι είναι πιθανόν να πάθουν κακό, αφού πρέπει να έχει υπόψη του ότι «ὁ γὰρ φόβος βουλευτικούς ποιεῖ» (*Τέχνη Ρητορική*, 1383a 7). Ο φόβος, λοιπόν, ωθεί τους ανθρώπους να σκέφτονται και να εξετάζουν τις καταστάσεις με προσοχή ενόσω, τουλάχιστο, νοιώθουν την ανάγκη να προστατευτούν από τυχόν απειλή.

(6) Στο γνωστικό αντικείμενο των ούτω καλούμενων επιστημών της επικοινωνίας, αποδίδεται η δέουσα σημασία στην αναγνώριση της ομάδας-στόχου ή του ακροατηρίου-στόχου, ήτοι της ομάδας ή του ακροατηρίου στο οποίο απευθύνονται όσοι επιδιώκουν να επηρεάσουν την κρίση του¹². Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ομάδας ή του ακροατηρίου, ασφαλώς, και συνεκτιμώνται για σκοπούς κατάρτισης του συναφούς σχεδίου δράσης. Ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει ότι τα κατά περίπτωση χαρακτηριστικά προσδιορίζουν το τι πρέπει ο επικοινωνών να αναφέρει, το πώς, τον τρόπο δηλαδή που πρέπει να το μεταδώσει, αλλά και το πού πρέπει να λάβει χώρα η επικοινωνία. Όπως νοείται η επικοινωνία, ως μια διαδικασία ανταλλαγής μηνυμάτων, το ζητούμενο είναι τα μηνύματα να είναι τα κατάλληλα, να μεταδίδονται κατά τρόπο ελκυστικό ή, εν πάση περιπτώσει, επιδραστικό, σε συνθήκες οι οποίες διαμορφώνονται για να είναι υποβοηθητικές της επικοινωνίας.

(7) Ο Αριστοτέλης, επειδή κρίνει ότι ο ρήτορας, ως διαμορφωτής πολιτικής, πρέπει να διεγείρει το κοινό του, αναλύει τα χαρακτηριστικά τα οποία προσιδιάζουν στους ανθρώπους διαφορετικών ηλικιακών ομάδων, αλλά και αυτά των ανθρώπων με ευγενική καταγωγή· αναλύει, κατά

¹² Οι όροι που χρησιμοποιούνται εν προκειμένω είναι οι αντίστοιχοι των αγγλοσαξωνικών target group και target audience. Μολονότι στα λεξικά της αγγλικής γλώσσας, ο όρος ακροατήριο-στόχος ερμηνεύεται στενά υπό όρους της αγοράς, ως του ειδικού εκείνου ακροατηρίου στο οποίο μια διαφήμιση, ένα αγαθό, μια ιστοσελίδα ή ένα ραδιοφωνικό ή τηλεοπτικό πρόγραμμα απευθύνεται (target audience, 2020), ο όρος αυτός συγκεκριμένα χρησιμοποιείται εναλλακτικά με τον όρο ομάδα-στόχος, ο οποίος ερμηνεύεται εν τη ευρεία έννοια, ως η ομάδα των ανθρώπων στην οποία μια πολιτική ή καμπάνια ελπίζεται ότι θα επιδράσει κατά κάποιο τρόπο (target group, 2020).

ταύτα, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ειδικών ακροατηρίων-στόχων. Ο φιλόσοφος καταγράφει τα γνωρίσματα των ανθρώπων σε σχέση με τα πάθη, τις έξεις, την ηλικία και τις τύχες της ζωής. Ως πάθη ορίζονται τα συναισθήματα, ως έξεις οι αρετές και οι κακίες, ως ηλικίες οι «νεότης και άκμη και γήρας» (*Τέχνη Ρητορική*, 1388b 36-37), ήτοι η νεανική, η ώριμη και η γεροντική, και ως τύχες της ζωής η ευγενική καταγωγή, ο πλούτος και η ισχύς, καθώς και τα ενάντιά τους. Αυτοί, λοιπόν, οι οποίοι θέλουν να επηρεάσουν τις συμπεριφορές των ανθρώπων πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τα γνωρίσματα εκάστης κατηγορίας ανθρώπων.

(8) Οι κοινές αποδείξεις για όλα τα είδη των ρητορικών λόγων, όπως τις παραθέτει ο Αριστοτέλης, αποτελούν μια σημαντική παράμετρο της διαμόρφωσης πολιτικής στους καιρούς του. Οι κοινές αυτές αποδείξεις συνιστούν, κατ' ουσία, μεθόδους μετάδοσης των επιθυμητών μηνυμάτων προς το κοινό. Καθώς ο ρήτορας προσπαθεί να επικοινωνήσει κάποιο νόημα ή ιδέα, μπορεί να χρησιμοποιεί διάφορα ούτως ειπείν τεχνάσματα. Τα τεχνάσματα αυτά διεγείρουν το ακροατήριο για να ενεργοποιηθεί και, αναλόγως, αντιδράσει. Οι εν λόγω κοινές αποδείξεις αποσκοπούν να λειτουργήσουν ως ερεθίσματα. Κατά τη διαδικασία της επικοινωνίας, αυτές χρησιμοποιούνται και στις μέρες μας, κατά κόρο μάλιστα από το πολιτικό προσωπικό και τους άλλους διαμορφωτές πολιτικής, όταν αυτοί επιχειρούν να προσελκύσουν συγκεκριμένη συμπεριφορά από τους αποδέκτες των μηνυμάτων τους.

(9) Τα παραδείγματα είναι, κατά τον Αριστοτέλη, ο ένας τύπος των κοινών αποδείξεων, αυτά, δε, διακρίνονται σε δύο είδη. Το ένα είδος είναι «τὸ λέγειν πράγματα προγενόμενα» και το άλλο «τὸ αὐτὸν ποιεῖν» (*Τέχνη Ρητορική*, 1393a 31). Οι αναφορές σε παρελθόντα γεγονότα βοηθά τους ακροατές να κατανοήσουν τα μηνύματα τα οποία επιδιώκεται να μεταφερθούν. Από την άλλη, τα παραδείγματα τα οποία οι ίδιοι οι επικοινωνούντες πλάθουν μπορεί να υποδιαιεθούν στις παραβολές και τους λόγους. Η παραβολή εμπεριέχει τη σύγκριση και τον υπαινιγμό, ενώ στον λόγο πρέπει να είναι ευκρινής η ομοιότητα των θεμάτων τα οποία συζητούνται. Ο φιλόσοφος υποδεικνύει ότι στους συμβουλευτικούς λόγους η παραπομπή σε ιστορικά γεγονότα είναι καλύτερη, γιατί αυτά τα οποία γίνονται στο μέλλον προσομοιάζουν με αυτά τα οποία συνέβησαν στο παρελθόν.

(10) Οι διαμορφωτές δημόσιας πολιτικής, στην αριστοτέλεια αντίληψη, πρέπει να εργάζονται με σκοπό την εδραίωση της αρετής. Ο κατά τον Αριστοτέλη «κατ' ἀλήθειαν πολιτικός» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1102a 8), αυτός δηλαδή ο οποίος ασχολείται με τα κοινά υπό οιαδήποτε ιδιότητα και καθ' οιονδήποτε τρόπο, όπως επισημαίνεται και στην παράγραφο 3.1.1.2.(4), κοπιάζει κατά

κύριο λόγο για την αρετή. Αυτό το οποίο ο πολιτικός επιθυμεί είναι να διαπλάσει τους πολίτες αγαθούς και υπάκουους στους νόμους. Γι' αυτό, ο πολιτικός πρέπει να γνωρίζει τα της ψυχής του ανθρώπου, η οποία και συνιστά τον πνευματικό και συναισθηματικό του κόσμο, οπωσδήποτε και τον ηθικό. Ο Αριστοτέλης, μάλιστα, επισημαίνει ότι ο κόσμος αυτός αποτελείται από δύο μέρη, από τα οποία «τὸ μὲν ἄλογον αὐτῆς εἶναι, τὸ δὲ λόγον ἔχον» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1102a 27-28). Χρήζει διευκρίνισης ότι ο πολιτικός στην αθηναϊκή πολιτεία, την εποχή του Αριστοτέλη, στο πλαίσιο της άμεσης δημοκρατίας, είχε ένα διττό ρόλο να διαδραματίσει· αφενός, του διαμορφωτή πολιτικής και του νομοθέτη και, αφετέρου, του ασκούντος τη διοίκηση.

(11) Εξ αφορμής της διδασκαλίας του Εύδοξου του Κνίδιου, ο Αριστοτέλης πραγματεύεται εν εκτάσει το ζήτημα ως προς το κατά πόσο η ηδονή αποτελεί το υπέρτατο αγαθό για τον άνθρωπο και την κοινωνία, κατ' επέκταση και ταυτίζεται με την ευδαιμονία, άρα και τον σκοπό των πολιτικών οι οποίες υλοποιούνται. Ο Εύδοξος προέκρινε την ηδονή ως το ύψιστο αγαθό επειδή το επιδιώκουν όλα τα όντα, «ἔλλογα καὶ ἄλογα» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1172b 10). Μετά από ανάλυση και συζήτηση του θέματος, ο Αριστοτέλης καταλήγει ότι η απόλαυση δεν μπορεί να εκλαμβάνεται ως το υπέρτατο αγαθό. Ούτε και μπορεί να είναι η κάθε απόλαυση άξια προτίμησης και επιλογής, αν και είναι δυνατό ορισμένης φύσης απολαύσεις να είναι επιθυμητές. Από την άλλη, όμως, ο Αριστοτέλης απορρίπτει τον Εύδοξο, διαφωνώντας με τη θέση του ότι τα άλογα όντα μπορεί να επιδιώκουν την ευδαιμονία επειδή κατατείνουν προς την ηδονή. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει, «τῶν [...] ἄλλων ζώων οὐδὲν εὐδαιμονεῖ, ἐπειδὴ οὐδαμῇ κοινωνεῖ θεωρίας» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1178b 28). Είναι, λοιπόν, βασική συνθήκη στην αριστοτέλεια πολιτική σκέψη ότι η αναζήτηση της ευδαιμονίας είναι γνώρισμα του ανθρώπινου γένους, την οποία χαρακτηρίζει ένα συγκεκριμένο είδος βίου, αυτός ο οποίος αναζητεί τον θεωρητικό, εν άλλους φιλοσοφικό, στοχασμό (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 3.2.1.2.(3)).

(12) Ως προς το ευρύτερο ζήτημα των πολιτικών οι οποίες υλοποιούνται στις σύγχρονες δυτικές αστικές δημοκρατίες, σε σχέση με την ευημερία των πολιτών, αναπτύσσεται, μεταξύ των μελετητών των καιρών μας, ένας προβληματισμός¹³. Το 1958, ο Τζον Γκάλμπρεϊθ (John Gal-

¹³ Ούτως ή άλλως, η αντίληψη την οποία οι άνθρωποι έχουν για τη φύση και το περιεχόμενο της ευημερίας συναρτάται από το ιδεολογικό κάτοπτρο υπό το οποίο και την θεωρούν. Οι ιδεολογίες δεν καθορίζουν μόνο τη

braith), στο περιώνυμο σύγγραμμά του *The Affluent Society*, διερεύνησε το θέμα για να διαπιστώσει ότι σε αυτές τις χώρες, στις οποίες επικρατεί η συμβατική σοφία (conventional wisdom), όρος που υπονοεί τις πεποιθήσεις οι οποίες γίνονται ευρέως αποδεκτές από τους πολίτες ως αληθείς, υλοποιούνται πολιτικές μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η οικονομική ευμάρεια, σε ατομικό επίπεδο, για τη μάζα του πληθυσμού. Οι πολιτικές αυτές, όμως, μειώνουν ή περιορίζουν τις δυνατοτητες κρατικής παρέμβασης σε τομείς πολιτικής ή τμήματα της κοινωνίας που χρήζουν στήριξης (Galbraith, 1958). Στον Αριστοτέλη, το εν γένει ζήτημα της ευδαιμονίας, περιέχει τέτοιες παραμέτρους, οι οποίες έχουν συζητηθεί, έκτοτε, από τους μελετητές του αντικειμένου. Στην παράγραφο 3.2.1.2.(6) καταγράφεται η θέση του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου ως προς το θέμα που θίγει ο Γκάλμπρεϊθ. Ο Σταγειρίτης, συγκεκριμένα, διατείνεται ότι η ευδαιμονία πρέπει να διασφαλίζεται τόσο για τον κάθε επί μέρους πολίτη όσο και για την κοινωνία στο σύνολο της.

3.2.2.2. Η Θεσμική Πλαισίωση της Υλοποίησης Δημόσιας Πολιτικής

(1) Στα χωρία 1180a και 1180b των *Ηθικών Νικομαχείων*, ο Αριστοτέλης πραγματεύεται το ζήτημα της καλής νομοθέτησης, μια σημαντικής και στις μέρες μας διάστασης της υλοποίησης δημόσιας πολιτικής. Η καλή νομοθέτηση θεωρείται, ούτως ή άλλως, απαραίτητη προϋπόθεση αν όχι μόνο για τη δίκαιη, και για την αποτελεσματική λειτουργία του κράτους. Ο Αριστοτέλης παρατηρεί ότι ο σκοπός του νόμου πρέπει να είναι η καλλιέργεια του ωραίου και του καλού, όμως αναγνωρίζει και τη σημασία των ποινών που προβλέπονται για όσους απειθαρχούν. Ο φιλόσοφος, ο οποίος εντάσσει τη νομοθετική στην πολιτική δραστηριότητα, συζητεί και το θέμα της κτήσης της ικανότητας του νομοθετείν. Ο Σταγειρίτης προβληματίζεται ιδιαίτερα για το θέμα καθώς η νομοθέτηση είναι το προϊόν της σύνολης πολιτικής διεργασίας, της οποίας η γνώση κτάται όχι μόνο μέσα από τη θεωρία, αλλά και από την ενασχόληση με το αντικείμενο.

(2) Στο χωρίο από 1129a μέχρι 1138b των *Ηθικών Νικομαχείων*, ο Αριστοτέλης πραγματεύεται την έννοια της δικαιοσύνης και σε σχέση με τις πολιτικές οι οποίες ενδείκνυται να εφαρμόζονται. Κατά τον φιλόσοφο, η δικαιοσύνη μπορεί να αναφέρεται στο νόμιμο, μπορεί να αναφέρεται, όμως, στο ορθό και το ίσο. Εν προκειμένω, σημαντική είναι η ανάδειξη της σημασίας της

μορφή και το σύστημα της οικονομίας, αλλά προσδιορίζουν και τις αποδεκτές κοινωνικές αξίες. Κατά ταύτα, άλλως πώς προσεγγίζουν τα ζητήματα και τις πολιτικές για την ευημερία οι νεοφιλελεύθεροι από τους σοσιαλδημοκράτες (για μια λεπτομερή ανάλυση της σχέσης ιδεολογίας και ευημερίας, βλεπε Taylor, 2007).

διανεμητικής δικαιοσύνης, την οποία ο Σταγειρίτης εννοιολογεί ως «τὸ ἐν ταῖς διανομαῖς τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ τῶν ἄλλων ὅσα μεριστὰ τοῖς κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1130b 31-32). Η διανεμητική δικαιοσύνη είναι το πρώτο είδος της μερικής δικαιοσύνης, της δεύτερης κατά τον Αριστοτέλη κατηγορίας δικαιοσύνης, πέραν της ολικής δικαιοσύνης της οποίας το περιεχόμενο συζητείται στην παράγραφο 3.1.1.2.(8). Το διανεμητικό δίκαιο, ασφαλώς, πρέπει να είναι ο γνώμονας κατά την υλοποίηση δημόσιων πολιτικών παροχών. Η διανεμητική λειτουργία είναι μια ιδιαίτερη λειτουργία του κράτους, καθώς σχετίζεται με την κατανομή των δημόσιων τιμών, κυρίως όμως του δημόσιου πλούτου, εξού και το κριτήριο πρέπει να είναι η διασφάλιση της ισότητας μεταξύ των πολιτών, οι οποίοι σημειωτέον μπορεί να διάγουν υπό διαφορετικές καταστάσεις. Συνεπώς, και οι πολιτικές οι οποίες χαράσσονται και οι νόμοι οι οποίοι ψηφίζονται πρέπει, όπως επιτάσσει ο Σταγειρίτης, να προσανατολίζονται προς την ακριβοδίκαιη διανομή των πνευματικών και υλικών αγαθών «ἀεὶ κατὰ τὴν ἀναλογίαν» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1131b 28).

(3) Η δικαιοσύνη κατά τον Αριστοτέλη, εκφράζεται από την αρχή της αναλογικότητας. Μολονότι «τὸ [...] διανεμητικὸν δίκαιον τῶν κοινῶν ἀεὶ κατὰ τὴν ἀναλογίαν», εντούτοις «τὸ [...] δίκαιον ἐν ταῖς νομαῖς ὁμολογοῦσι πάντες κατ' ἀξίαν τινὰ δεῖν εἶναι» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1131a 25-26), ἤτοι αν και οι πάντες μπορεί να συμφωνήσουν ότι η δικαιοσύνη ενδείκνυται να διανέμεται κατ' αναλογία με βάση την αξία, ο καθείς εκλαμβάνει την αξία ανάλογα με την ιδεολογία την οποία ασπάζεται· κατά ταύτα, για τον δημοκρατικό πολίτη η αξία είναι η ελευθερία, για τον ολιγαρχικό η αξία είναι ο πλούτος και για τον αριστοκρατικό η αξία είναι η αρετή. Η ετερότητα στην άποψη, ούτως ή άλλως, οφείλεται στην ίδια τη φύση της πολιτικῶς οργανωμένης κοινωνίας, ειδικότερα της δημοκρατικής, η οποία πρέπει να εδράζεται όχι σε απόλυτες αξίες, αλλά μάλλον στη διωποκειμενική αξία των παραδοχών οι οποίες σ' αυτή επικρατούν. Στο, δε, δημοκρατικό καθεστώς, η ετερότητα στην άποψη προκρίνεται και θεμιτή και υγιής.

(4) Ο Αριστοτέλης διέκρινε, ως το δεύτερο είδος της μερικής δικαιοσύνης, τη διορθωτική δικαιοσύνη. Κατά τον φιλόσοφο, το διορθωτικό δίκαιο μπορεί να αναφέρεται σε σχέσεις αστικού χαρακτήρα, για ζητήματα τα οποία αναφέρονται από εθελούσιες πράξεις μεταξύ των συμβαλλομένων, από τις οποίες απαριθμούνται ο/η «δανεισμός ἐγγύη χρησὶς παρακαταθήκη μίσθωσις» (*Ηθικά*

Νικομάχεια, 1131a 3-4), σχέσεις αστικού χαρακτήρα των οποίων η ομοιότητα με αυτές του σύγχρονου κόσμου είναι, όντως, αξιοσημείωτη¹⁴. Αμέσως πιο κάτω, ο αρχαίος φιλόσοφος προσδιορίζει και τη φύση των ενεργειών τις οποίες, ως μη εθελούσιες, αναπτύσσουν οι πολίτες μεταξύ τους, ενέργειες των οποίων για την αντιμετώπιση λαμβάνεται υπόψη η διορθωτική δικαιοσύνη. Αυτού του είδους οι σχέσεις σήμερα υπάγονται και ρυθμίζονται από το ποινικό δίκαιο.

(5) Η εννοιολόγηση του δικαίου από τον Αριστοτέλη προδιαγράφει τις εν γένει σχέσεις οι οποίες αναπτύσσονται σε μια πολιτεία. Η παραγωγή δημόσιων πολιτικών διαμορφώνεται με βάση τη φύση και το περιεχόμενο του δικαίου. Ο Σταγειρίτης υπήρξε ο πρώτος ο οποίος, με πάση σαφήνεια, διατύπωσε τη διάκριση του δικαίου σε φυσικό και θετικό, νομικό όπως ο ίδιος το αποκάλεσε. Υπάρχει, λοιπόν, δίκαιο «τὸ μὲν φύσει τὸ δ' οὐ φύσει» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1134b 30). Η νομοθέτηση δημόσιων πολιτικών δεν μπορεί παρά να επηρεάζεται, ενίοτε και να καθορίζεται, από την αντίληψη την οποία η κοινωνία έχει για το δίκαιο. Συνήθως, οι νομοθέτες, όταν θεωρούν ότι η πολιτική η οποία εξυπηρετείται από το νομοθέτημα απορρέει από λόγους φυσικούς που την επιβάλλουν, ενεργούν με άνεση, με φυσικότητα όπως θα μπορούσε αλλιώς να λεχθεί, ενώ, αντίθετα, όταν κρίνουν ότι εξυπηρετούνται νομικοί λόγοι, δυνατό να ενεργούν με απροθυμία, διστακτικότητα ή ραθυμία.

(6) Η καλλιέργεια της αρετής της ομόνοιας μεταξύ των πολιτών συντελεί, κατά τον Αριστοτέλη, στην υλοποίηση δημόσιων πολιτικών. Ο Αριστοτέλης θεωρεί την ομόνοια ως φιλική σχέση, εξού και τη διαχωρίζει από την απλή ταύτιση απόψεων. Ομόνοια μεταξύ των πολιτών υπάρχει «ὅταν περὶ τῶν συμφερόντων ὁμογνωμονῶσι καὶ ταῦτὰ προαιρῶνται καὶ πράττωσι τὰ κοινῇ δόξαντα» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1167a 26-28), όταν δηλαδή συμφωνούν ως προς το συμφέρον και τις πράξεις τις οποίες, από προαίρεση, αποφάσισαν από κοινού να εκτελέσουν. Η ομόνοια, συνεπώς, φαίνεται να είναι πολιτική φιλία, καθώς όντως σχετίζεται με το κοινό συμφέρον και τα όσα ρυθμίζουν και διαμορφώνουν το συλλογικό βίο. Όπως επισημαίνει ο Σταγειρίτης, η ομόνοια επιτυγχάνεται στις κοινωνίες των οποίων οι άνθρωποι είναι ενάρετοι.

(7) Όπως επεξηγείται στην παράγραφο 2.1.2.1.(6), ένα μέρος των σύγχρονων νομοθετημάτων δυνατό να αφορά στις ποινές οι οποίες επιβάλλονται όταν πολίτες παραβιάζουν τις διατάξεις τους.

¹⁴ Διείσδυση της αριστοτέλειας έννοιας της διορθωτικής δικαιοσύνης στα σύγχρονα δικαϊκά συστήματα παρατηρείται ιδιαίτερα στις περιοχές του δικαίου των αδικοπραξιών, των αποζημιώσεων, του αθέμιτου πλουτισμού και των συμβάσεων (Weinrib, 2012, p. 2).

Τα διαλαμβανόμενα στις δημόσιες πολιτικές, άλλωστε, δεν μπορεί να είναι κατ' επιλογή. Έχοντας υπόψη την ανθρώπινη φύση, ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνεται την ανάγκη οι νομοθέτες να επιβάλλουν «κολάσεις τε καὶ τιμωρίας» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1180a 9) σε όσους δεν υπακούουν. Οι ποινές μπορεί να λειτουργήσουν αποτρεπτικά όπου εγείρονται ζητήματα ηθικής, αλλά και να προστατεύσουν από αυτούς οι οποίοι δεν πειθαρχούν. Ο αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος, παρά τις παροτρύνσεις του περί επίδειξης επιείκειας κατά την απονομή της δικαιοσύνης (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 3.1.1.1.(19)), αποδέχεται, εν προκειμένω, την επιμέτρηση σκληρών ποινών για όσους δεν διορθώνονται¹⁵, για τους οποίους εισηγείται, μάλιστα, την ποινή της παντοτινής εξορίας, ποινή η οποία σημειωτέον εξέλειπε, ως παντελώς απαράδεκτη, από το ποινολόγιο των σύγχρονων δημοκρατικών πολιτευμάτων¹⁶.

(8) Η πόλη-κράτος της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας υλοποιούσε ποικίλες πολιτικές. Αξιοσημείωτες δημόσιες πολιτικές είναι αυτές οι οποίες σχετίζονταν με την κοινωνική πρόνοια. Παρά τις, σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις, στρεβλώσεις οι οποίες χαρακτήριζαν την πόλη-κράτος, η μέριμνα για εκείνους οι οποίοι είχαν ανάγκη εκδηλωνόταν μέσω συγκεκριμένων και στοχευμένων κοινωνικών πολιτικών. Η διαχείριση των ατόμων με αναπηρίες περιγράφεται από τον Αριστοτέλη ως μια από αυτές. Η αρμοδιότητα για να εξετάζει και να μεριμνά για τους «τὸ σῶμα πεπηρωμένους», στη βάση, μάλιστα εισοδηματικών κριτηρίων, ήτοι μόνο στους «ἐντὸς τριῶν μνῶν κεκτημένους» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 49.4) εναπόκειται στη Βουλή. Όταν, λοιπόν, οι ανάπηροι ήταν ανίκανοι να εργασθούν και είχαν περιουσία μικρότερη των τριῶν μνῶν, η Βουλή αποφάσιζε όπως σ' αυτούς παρέχεται, από το δημόσιο ταμείο, επίδομα δύο οβολῶν την ημέρα για διατροφή.

(9) Η αθηναϊκή πολιτεία εφάρμοζε και φιλοζωικές δημόσιες πολιτικές. Η Βουλή είχε αρμοδιότητα να «(δ)οκιμάζει [...] καὶ τοὺς ἵππους» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 49. 1), συγκεκριμένα ως προς την ευημερία τους. Ήταν ευθύνη του κατόχου ενός αλόγου η ορθή διατροφή του, γι' αυτό, όταν

¹⁵ Όπως τονίζεται για τους σύγχρονους καιρούς, η δημόσια διοίκηση, καθ' ην στιγμή δέχεται πιέσεις, από το ευρύτερο πολιτικό περιβάλλον, για άμεσα αποτελέσματα και μεγαλύτερη αποδοτικότητα στην επίτευξη των στόχων, δέχεται πιέσεις και από την κοινωνία των πολιτών για τιμωρία των ενόχων που εμπλέκονται σε ζητήματα ηθικής, είτε αυτοί είναι εκλεγμένοι, είτε διορισμένοι αξιωματούχοι (Μαρίνος, 2014, σσ. 25-26).

¹⁶ Στα συντάγματα των δημοκρατικών κρατών, προβλέπονται διατάξεις που αφορούν στην ελεύθερη και ανεμπόδιση είσοδο των πολιτών τους στο έδαφός τους. Το αυτό προβλέπει και το άρθρο 12(4) του *Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα*, σύμφωνα με το οποίο «(κ)ανείς δεν στερείται αυθαίρετα του δικαιώματος εισόδου στη χώρα του» (International Covenant on Civil and Political Rights, 2020).

παρέλειπε να το πράξει, τιμωρείτο με κατακράτηση του επιδόματος συντήρησής του. Στις περιπτώσεις εκείνες, όμως, στις οποίες τα άλογα δεν ακολουθούσαν ή επεδείκνυαν δειλία να ακολουθήσουν τις εντολές του ιππέα, κρίνονταν ακατάλληλα, γεγονός το οποίο επιβεβαιωνόταν με την απόθεση σφραγίδας στο σαγόνι του ζώου, σφραγίδα η οποία είχε σχήμα ρόδας. Βεβαίως, η ευαισθησία των Αθηναίων για τα άλογα οφειλόταν στο γεγονός ότι αυτά αποτελούσαν τα κύρια μεταφορικά μέσα, αλλά ήταν και πολύτιμα πολεμικά εργαλεία.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΟΙ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΤΑ ΠΕΔΙΑ ΣΠΟΥΔΗΣ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

4.1. Η Διαχείριση των Δημόσιων Υποθέσεων ως Ηθικοπολιτικό Ζήτημα

(1) Η πολιτική φιλοσοφία πραγματεύεται τα ζητήματα των καταβολών, της φύσης και της νομιμοποίησης των μορφών και των φορέων της πολιτικής οργάνωσης και εξουσίας. Η άσκηση δημόσιας διοίκησης και η, δι' αυτής, υλοποίηση δημόσιας πολιτικής αποτελεί τη μελέτη του πρακτέου της πολιτικής οργάνωσης. Ο Αριστοτέλης υπήρξε ο πρώτος ο οποίος συστηματικά ασχολήθηκε και διατύπωσε μια πλήρη θεωρία για την πολιτική οργάνωση των ανθρώπων, περιλαμβανομένων, όπως η παρούσα εργασία επιχειρεί να αποδείξει, και των όψεων και πρακτικών της εν γένει δημοσιοδιοικητικής λειτουργίας. Η αξία της αριστοτέλειας ηθικοπολιτικής θεωρίας έγκειται, ακριβώς, στο γεγονός ότι σ' αυτή περιέχονται θέσεις και απόψεις οι οποίες, διαπερνώντας τον ιστορικό χρόνο, απέληξαν να ισχύουν, εν πολλοίς, και στον παρόντα χρόνο.

(2) Η σύζευξη της δημόσιας διοίκησης και της φιλοσοφίας μπορεί να επιχειρηθεί από διάφορες οπτικές. Η σύζευξη αυτή προσεγγίζεται σε σχέση με τα κύρια φιλοσοφικά ρεύματα, επιδιώκοντας να απαντήσει γιατί η κατανόηση της φιλοσοφικής αναζήτησης είναι χρήσιμη στο πεδίο της δημόσιας διοίκησης, καθώς μπορεί να φωτίσει ενδιαφέρουσες πτυχές ως προς τα εξέχοντα δημοσιοδιοικητικά ζητήματα και δόγματα και να αιτιολογήσει, στο πλαίσιο της πολιτικής φιλοσοφίας και της διακυβέρνησης, την απαίτηση της εφαρμογής του κοινού καλού και των προϋποθέσεων του κοινωνικού συμβολαίου (Ongaro, 2017). Από την πλευρά του, ο Αριστοτέλης, σε κάθε περίπτωση, εξετάζει τη δημόσια διοίκηση, ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι ο όρος δεν του ήταν γνωστός, ως προς κάθε φιλοσοφικό ερώτημα το οποίο εγείρεται, κυρίως ως προς τη λογική της υπόστασης, το αξιολογικό της πλαίσιο και το ηθικό και πολιτικό της περιεχόμενο.

(3) Σε σχέση με τη συγκεκριμένη παραπομπή στη βιβλιογραφία, μια ιδιαίτερη θέαση της δημόσιας διοίκησης, η οποία αξίζει αναφοράς, είναι η θέασή της μέσα από τρία έργα, την αλληγορική τοιχογραφία του Αμπρότζιο Λορενζέτι (Ambrogio Lorenzetti) *Η Καλή Διακυβέρνηση*¹ και τα συγγράμματα *Ο Ηγεμών* του Νικολό Μακιαβέλλι και *Ουτοπία* του Τόμας Μορ (Thomas More) (Ongaro, 2017, Chapter 7). Τα τρία αυτά έργα μάς μεταφέρουν στις ποικίλες οπτικές της δημόσιας διοίκησης, αυτής των αρετών, όπως είναι η δικαιοσύνη, η μεγαθυμία, η εγκράτεια και η σύνεση, αυτής της ωμής ρεαλιστικής αντιμετώπισης και της υιοθέτησης των οποιωνδήποτε κατάλληλων, υπό τις περιστάσεις, μέσων προς την επίτευξη των σκοπών, καθώς και αυτής της εγκαθίδρυσης της ουτοπικής πολιτικής οργάνωσης, οπτικές οι οποίες μπορεί να αντιπαραβληθούν με αυτές της αριστοτέλειας ηθικοπολιτικής θεωρίας όπως στο προηγηθέν Μέρος Β' παρατίθενται και αναλύονται.

(4) Το ζητούμενο της παρούσας διατριβής επιδιώκεται να απαντηθεί με βάση το σχετικό περιεχόμενο του διασωθέντος αριστοτέλειου σώματος. Παρόλο που σ' αυτό, όπως είχε κατά πρώτο συγκεντρωθεί και κωδικοποιηθεί από τον Ιμάνουελ Μπέκερ (Immanuel Bekker) το πρώτο ήμισυ του δέκατου ενάτου αιώνα, είχαν περιληφθεί και άλλα έργα, η ηθικοπολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη έχει, κατ' εξοχή, μελετηθεί και αναλυθεί με αναφορά στα τρία έργα τα οποία και είναι από όλους αποδεκτά ως δικά του φιλοσόφου, ήτοι τα *Ηθικά Νικομάχεια*, τα *Πολιτικά* και την *Τέχνη Ρητορική*, αλλά και την *Αθηναίων Πολιτεία*., η οποία ανακαλύφθηκε αργότερα. Όμως, όπως διευκρινίζεται στις παραγράφους 1.2.(18) και 2.2.1.2.(2), δεν αγνοούνται τα διαλαμβανόμενα και σε έργα τα οποία ευρίσκονται στα όρια του corpus του Αριστοτέλη, όπως είναι τα *Ηθικά Μεγάλα*, τα *Ηθικά Ευδήμεια*, και ο *Προς Θεμίσωνα Προτρεπτικός*.

(5) Είναι αδιαμφισβήτητη η αξία και η σημαντικότητα της αριστοτέλειας φιλοσοφίας και σκέψης, στο σύνολό της, στην ανθρώπινη ιστορία. Όπως και στην παράγραφο 1.3.(13) πιο πάνω έχει αναφερθεί, η αναφορά στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη, και ως επιστήμη μέχρι την ανάδυση των νεωτερικών προτύπων, ισοδυναμούσε με την προσφυγή στην αυθεντία. Παρά το γεγονός ότι το επιστημονικό έργο του φιλοσόφου, στον βαθμό που αυτό μπορεί να χαρακτηριστεί ως τέτοιο, μπορεί να θεωρηθεί παρωχημένο, ως ιδιαίτερο τμήμα του αριστοτέλειου corpus, η από τον ίδιο

¹ Μεταξύ άλλων, στο αλληγορικό του έργο η *Καλή και η Κακή Διακυβέρνηση*, ο Λορενζέτι απεικονίζει, αφενός, αγρότες να δουλεύουν στα χωράφια με φόντο τα βουνά της Τοσκάνης και, αφετέρου, μια έρημη ύπαιθρο κάτω από ένα σκοτεινό ουρανό, με κατεστραμμένα σπίτια και καταβεβλημένους χωριάτες (Gunderson, 2009, p. 35).

αποκαλούμενη πρακτική φιλοσοφία του έχει πολλαπλώς αναλυθεί· αυτή, δε, εξακολουθεί να αποτελεί, και στους σύγχρονους καιρούς, μια εκ των βασικών σταθερών του αντικειμένου αυτής τούτης της θεωρίας την οποία εξετάζει και η παρούσα μελέτη σε σχέση, ειδικότερα, με τη μελέτη και εφαρμογή δημόσιας διοίκησης και δημόσιας πολιτικής.

(6) Παρόλο που ως μεθοδολογικό ζήτημα υπονοείται, χρήζει αποσαφήνισης ότι, για σκοπούς εκπόνησης της παρούσας διατριβής, η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη μελετήθηκε ως ενταγμένη στο συμπεριέχον της δικής της χρονοχωροδιάστασης. Είναι, κατά ταύτα, κατανοητές, καίτοι μη αποδεκτές με τις ηθικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούν σήμερα, οι θέσεις τις οποίες ο αρχαίος φιλόσοφος διατύπωσε σε σχέση με επί μέρους πληθυσμιακές κατηγορίες, όπως είναι οι γυναίκες, οι δούλοι και οι μέτοικοι, μολονότι οι τελευταίοι, ως μετανάστες πλέον, ούτε σήμερα, στα σύγχρονα δημοκρατικά καθεστώτα, τυγχάνουν πάγκοινης αποδοχής, ενώ οι γυναίκες συνεχίζουν να έχουν μειονεκτική μεταχείριση και η δουλεία εξακολουθεί να υφίσταται με άλλες μορφές. Αυτές οι συγκεκριμένες στρεβλώσεις της πόλης-κράτους λαμβάνονται, εντούτοις, υπόψη όχι ως αφορμή απόρριψης, αλλά για σκοπούς εμβάθυνσης της σκέψης στις διδαχές του Σταγειρίτη.

(7) Στο Κεφάλαιο 2.3.2 παρατίθεται, σε μια κάποια έκταση, η νοερή παρουσία της πρακτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη στην ιστορία των πολιτικών ιδεών. Διαχρονικά, η αριστοτέλεια σκέψη αποτέλεσε, για τους πλέον σημαντικούς στοχαστές της κάθε εποχής, είτε τον χώρο αναχώρησης ή σημείο αναφοράς της δικής τους θεώρησης των πραγμάτων, είτε το στίγμα σύγκρισης και αντιπαραβολής. Οι αναφορές των στοχαστών αυτών στον Σταγειρίτη είναι είτε άμεσες είτε έμμεσες. Ρητώς ή υπορρήτως, η σκέψη του Αριστοτέλη διέρχεται τις θεωρητικές προσεγγίσεις οι οποίες υιοθετήθηκαν έκτοτε. Σε μια ολιστική και συστημική θεώρηση, η αριστοτέλεια πρακτική φιλοσοφία προκύπτει να είναι η νοητή βάση της πολιτικής φιλοσοφίας και επιστήμης στην πορεία της ιστορίας.

(8) Όπως καταγράφεται στις παραγράφους 2.3.2.1.(5) και (6), οι περί ηθικής και πολιτικής απόψεις του Αριστοτέλη είχαν θέση, σε κάποιες περιπτώσεις έστω περιορισμένη, στο έργο των φιλοσόφων και στοχαστών κατά του ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, χρόνους κατά τους οποίους η διοίκηση των αυτοκρατοριών σε δύση και ανατολή ήταν αποκρυσταλλωμένη². Ακόμη

² Ως διαφορά καταγράφεται ότι, στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, «η διοίκηση ήταν αυστηρώς συγκεντρωτική και θεωρητικώς κατευθυνόμενη από ένα μόνο σημείο, το παλάτι του αυτοκράτορα», ενώ, σε αντίθεση, κατά την ίδια εποχή στη Δυτική Ευρώπη, η διοίκηση «κατέστη βαθμιαίως ιεραρχική» (Kazhdan and Constable, 1996, p. 35).

και τη μεσαιωνική εποχή, κατά την οποία οι περί της πολιτικής οργάνωσης θεωρητικές αναζητήσεις ατόνησαν, ο Αριστοτέλης υπήρξε μεταξύ εκείνων των λίγων οι οποίοι συζητήθηκαν. Η ηθική προοπτική της πολιτικής φιλοσοφίας του Σταγειρίτη, αξιοποιήθηκε από τους σχολαστικούς προς την κατεύθυνση της θεμελίωσης της θεολογίας επί της φιλοσοφίας. Σχετική, στην παράγραφο 2.3.2.1.(7), είναι η αναφορά για τον ούτω καλούμενο χριστιανικό αριστοτελισμό στη σκέψη του Θωμά Ακινάτη.

(9) Με την ανάδυση της νεωτερικότητας και τη διατύπωση της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου, η αναδρομή στο υπόδειγμα της πόλης-κράτους της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας προέκυψε, στη ροή των πραγμάτων, ως αναγκαιότητα ή/και φυσική εξέλιξη. Στις παραγράφους 2.3.2.2.(2) μέχρι (5), επισημαίνεται το εμφανές της σχέσης της αριστοτέλειας σκέψης με τις εκδοχές του κοινωνικού συμβολαίου από τους Χομπς, Λοκ και Ρουσσώ. Το πολιτικό σύστημα το οποίο προτείνει ο Αριστοτέλης είναι, ούτως ή άλλως, ένα σύστημα κοινωνικού συμβολαίου (βλέπε, σχετικά στην παράγραφο 3.1.2.1.(20)). Το κατά τον αρχαίο φιλόσοφο κοινωνικό συμβόλαιο προδιαγράφεται ως προς τις πρακτικές πτυχές του και τις εφαρμογές του, στη βάση αρχών και προδιαγραφών οι οποίες πρέπει να τηρούνται. Κατά ταύτα, η εμπέδωση της έννοιας του κοινωνικού συμβολαίου και η σταδιακή εγκαθίδρυση δημοκρατικών καθεστώτων στον δυτικό κόσμο καθιστά πρόσφορη την αντιπαραβολή τους με την πολιτική οργάνωση των πόλεων-κρατών.

(10) Στα πολιτικά φιλοσοφικά ρεύματα τα οποία αναπτύχθηκαν στην ηπειρωτική Ευρώπη μέχρι και τον εικοστό αιώνα, η επίδραση του Αριστοτέλη υπήρξε ευκρινής και σε ορισμένα από αυτά ουσιαστική. Ο Μοντεσκιέ «πάτησε» πάνω στις διδαχές του Σταγειρίτη για να καταθέσει τη θέση του για τη διάκριση των εξουσιών (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.3.2.2.(5)), ενώ η σχέση του αρχαίου φιλοσόφου με τους Καντ και Χέγκελ υποδεικνύεται ως αντιπαραθεση ή συμφωνία (βλέπε, σχετικά, παράγραφο 2.3.2.2.(6)). Από την άλλη, τονίζεται, στην παράγραφο 2.3.2.2.(7), η επιρροή του Αριστοτέλη στην ανάπτυξη της μαρξιστικής πολιτικής κοσμοθεωρίας, ενώ, και παρά τη χρονική απόσταση η οποία τους χωρίζει, σύγχρονοι πολιτικοί φιλόσοφοι, όπως ο Ρολς (βλέπε, σχετικά, παράγραφο 2.2.2.2.(8)), διατυπώνουν προσομοιάζουσες με του Σταγειρίτη απόψεις και θεωρήσεις.

(11) Ο καθορισμός της δημόσιας διοίκησης και της δημόσιας πολιτικής ως διακριτών γνωστικών πεδίων, από τις απαρχές του προηγούμενου αιώνα, τοποθετούν την αριστοτέλεια πολιτική

σκέψη και φιλοσοφία στον πυρήνα της μελέτης των πεδίων αυτών. Αποτελεί τη βασική συμπερασματική παρατήρηση αυτής της διατριβής η άποψη ότι η όλη πρακτική πολιτική θεωρία την οποία ο Αριστοτέλης ανέπτυξε είναι, στην ουσία της, μια πραγματεία για τις παραμέτρους και διαστάσεις της πολιτικής οργάνωσης του κράτους ως προς την άσκηση δημόσιας διοίκησης και την υλοποίηση δημόσιας πολιτικής, δηλαδή ως προς τις αξίες, τις αρχές, τους κανόνες και τους τρόπους με τους οποίους οι δημόσιες υποθέσεις διεκπεραιώνονται. Χωρίς να παραβλέπει το δέον γενέσθαι, το οποίο, μάλιστα, εξετάζει και σε βάθος, ο Αριστοτέλης επικεντρώθηκε σ' αυτό το οποίο στην πόλη της εποχής του συνέβαινε, τρόπον τινά προδιαγράφοντάς το.

(12) Ο Αριστοτέλης μπόρεσε να μελετήσει, αναλύσει και αναδείξει τις βασικές πτυχές της δημοσιοδιοικητικής και δημοσιοπολιτικής οργάνωσης και λειτουργίας της πόλης-κράτους. Μια άμεση αντιπαραβολή των *Αθηναίων Πολιτεία*, ειδικότερα, με το σύγχρονο κράτος θα μπορούσε να αποτελέσει το πρωτότυπο ερευνητικό αντικείμενο μιας επι μέρους μελέτης. Με αφετηρία το περί ηθικής έργο του, ο φιλόσοφος οριοθετεί τις ανθρώπινες πράξεις, των οποίων και συζητεί την ορθότητα και αποδοχή τους σε πλαίσιο προσωπικό και κοινωνικό. Ο Αριστοτέλης είναι από τους πρώτους στοχαστές που συνέλαβαν τον συλλογικό βίο στη δυναμική του μορφή, συλλογικό βίο ο οποίος και προσδιορίζεται από τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των ατόμων τα οποία συναπαρτίζουν τη συγκεκριμένη κοινωνία την οποία αφορούν. Με δεδομένη τη συνθήκη αυτή, σημαίνουσα είναι η ηθική διάσταση του συλλογικού βίου, η οποία και, κατά τον φιλόσοφο, προηγείται της πολιτικής.

(13) Από μια οπτική του θέματος, η πολιτική οργάνωση μιας κοινωνίας, στην ευρύτερή της έννοια, αναφέρεται στον χειρισμό τον οποίο τυγχάνουν τα ηθικά ζητήματα, ως αυτά συν τω χρόνω αναφύονται. Έχοντας τούτο ως έναυσμα, ο Αριστοτέλης διατυπώνει την πρακτική του φιλοσοφία εκκινώντας από τις σχέσεις οι οποίες αναπτύσσονται μεταξύ των μελών της κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό, η ανθρώπινη πολιτική δράση οφείλει να ασκείται υπό τις εκάστοτε εν ισχύ προϋποθέσεις. Ήδη από την ελληνική κλασική αρχαιότητα, οι προϋποθέσεις αυτές καθορίζονταν και ως έννομες σχέσεις για να υποχρεώνουν, και όχι μόνο να προτρέπουν ή παροτρύνουν, σε συμμόρφωση τα μέλη της κοινωνίας. Οι έννομες σχέσεις προκρίνονται κυρίως όταν αφορούν σε πολίτες μιας δημοκρατικής πολιτείας, των οποίων και η ελευθερία προέχει, παρά τους υπηκόους ολοκλη-

ρωτικών ή τυραννικών καθεστώτων, στα οποία η υποταγή αυτών θεωρείται ως δεδομένη. Ο περιορισμός των ελεύθερων πολιτών, πολύ, δε, περισσότερο ο καταναγκασμός, είναι νοητός μόνο ως νομοθετική επιταγή³.

(14) Η ηθική πτυχή της συλλογικής δράσης αποκτά κομβική σημασία όταν αφορά στην καθημερινή άσκηση της δημοσιοδιοικητικής λειτουργίας. Οι δημόσιες πολιτικές διαμορφώνονται και υλοποιούνται, μέσω της άσκησης δημόσιας διοίκησης στο πραγματικό περιβάλλον, με συγκεκριμένες πράξεις και ενέργειες οι οποίες λαμβάνουν χώρα ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η αξία της αριστοτέλειας πρακτικής φιλοσοφίας έγκειται και στο γεγονός ότι οι αναφορές του αρχαίου φιλοσόφου σχετίζονται με τον καθημερινό βίο των πολιτών, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, διευκολύνοντας την ανάλυση του τρόπου με τον οποίο αυτοί συμπεριφέρονται όταν διοικούν ή διοικούνται. Στο πλαίσιο αυτό, για τον Σταγειρίτη, είναι βαρύνουσας σημασίας ακόμη και το είδος των φιλικών σχέσεων οι οποίες αναπτύσσονται σε μια κοινωνία (βλέπε, σχετικά, στο Κεφάλαιο 3.1.1.1.), σχέσεις οι οποίες και συνυφαίνουν το πλέγμα της αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης μεταξύ των πολιτών ή των ομάδων πολιτών.

4.2. Προεκτάσεις της Ηθικοπολιτικής Θεώρησης της Συλλογικής Δράσης

(1) Η ηθικοπολιτική θεωρία του Αριστοτέλη, στο όλο έργο του, συνοψίζεται ως προς τις βασικές της πτυχές, πτυχές οι οποίες και τη συσχετίζουν με τα υπό μελέτη γνωστικά αντικείμενα της δημόσιας διοίκησης και της δημόσιας πολιτικής. Ο άνθρωπος, λόγω της φυσικής του προδιάθεσης ως πολιτικό ζώο, μπορεί να εύρει την τελειώσή του στην οργανωμένη συλλογική ζωή. Αν και στον Αριστοτέλη η ευδαιμονία του ατόμου συζητείται πριν από αυτή της πολιτικώς οργανωμένης κοινωνίας, το πολιτικό ζήτημα από τον φιλόσοφο αντιμετωπίζεται ως ηθικό. Το κατάλληλο πολίτευμα θεμελιώνεται ως προς την ηθική του ποιότητα μόνο όταν έχει στόχο το κοινό καλό της κοινωνίας, κατ' αφαιρετική λογική και το καλό κάθε πολίτη ξεχωριστά. Η ηθική ποιότητα της

³ Όπως συζητείται ως προς την ηθική διάσταση της νόμιμης λήψης μέτρων καταναγκασμού, δεν αρκεί μόνο να καθορίζονται τα επιτρεπόμενα όρια, ήτοι σε ποιες περιπτώσεις μπορεί η λήψη των μέτρων αυτών να επιτρέπεται, αλλά πρέπει και να ελέγχεται κατά πόσο η διαγωγή/συμπεριφορά που επιχειρείται να απαγορευτεί δεν εμπίπτει στο εύρος των σκοπών που επιδιώκονται (Hodson, 1983, pp. 17-18).

πολιτικώς οργανωμένης κοινωνίας δεν συναρτάται από τον αριθμό αυτών που κατέχουν την εξουσία. Η εξουσία του ενός ή των ολίγων ή των πολλών μπορεί να είναι καλή ή κακή. Για να είναι, δε, καλή, έργο της αγωγής σε ένα κράτος είναι η διάπλαση του ενάρετου πολίτη.

(2) Δοθέντος ότι η κοινωνική ηθική και δικαιοσύνη ευρίσκονται στο επίκεντρο της σκέψης του Αριστοτέλη, ο τελικός στόχος, η απώτερη επιδίωξη του συνόλου των πολιτών δεν μπορεί παρά να είναι το αγαθό της κοινωνίας, η ευδαιμονία. Για τον Σταγειρίτη, η πολιτική, ως λειτουργία και δραστηριότητα στο συλλογικό βίο, νοείται αποκλειστικά ως κοινωνική ηθική, ως απορρέουσα δηλαδή από το σύστημα των αξιών και κανόνων οι οποίες διέπουν τις μεταξύ των πολιτών σχέσεις. Βάσει της ηθικοπολιτικής θεώρησης των πραγμάτων από τον Αριστοτέλη, η μέριμνα και η επιμέλεια των δημόσιων υποθέσεων, είτε υπό τη μορφή άσκησης διοίκησης είτε υπό το πρίσμα της υλοποίησης πολιτικών, δεν μπορεί να εκτρέπεται από τις ισχύουσες ηθικές νόρμες, ούτε και αυτές μπορούν να ελέγχονται τεχνηέντως από ομάδες με εξουσία ή άλλη πολιτική δύναμη.

(3) Η αξία της συμμετοχής του πολίτη στην άσκηση δημόσιας διοίκησης και τη διαμόρφωση δημόσιας πολιτικής εκλαμβάνεται ως δεδομένη, υπό την έννοια τουλάχιστο ότι η εφαρμογή πολιτικών αποσκοπεί στην ικανοποίηση των δικών του αναγκών ή επιθυμιών. Συνεπώς, το εν γένει δημοσιοδιοικητικό σύστημα συναρτά τον τρόπο λειτουργίας του από τον βαθμό συμμετοχής των πολιτών στις συναφείς διεργασίες. Η ηθικοπολιτική θεωρία του Αριστοτέλη εδράζεται επί της παραδοχής ότι η εμπλοκή του πολίτη στους μηχανισμούς του κράτους είναι πλήρης και ανεμπόδιστη. Στην αθηναϊκή πολιτεία, όπως την περιγράφει και ο φιλόσοφος, είναι ο ίδιος ο πολίτης ο οποίος διαμορφώνει τις πολιτικές αλλά και διεκπεραιώνει τους ρόλους της διοίκησης. Άλλωστε, η αθηναϊκή πολιτεία θα μπορούσε να προβάλλεται ως η κατάσταση εκείνη η οποία αποτυπώνει την ανώτατη βαθμίδα της κλίμακας της συμμετοχής του πολίτη στο πολικοδιοικητικό γίγνεσθαι, όπως η Άρνσταϊν την περιγράφει (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.1.2.2.(22)).

(4) Στα σύγχρονα δημοκρατικά καθεστώτα, για σκοπούς ακριβώς προστασίας του δημοκρατικού τους χαρακτήρα, εγκαθιδρύεται ένα σύστημα ελέγχων και εξισορροπήσεων, κατά τους Αγγλοσάξονες ένα πλαίσιο checks and balances, το οποίο και εδράζεται επί του δόγματος της διάκρισης των εξουσιών, για το οποίο, εντούτοις, δεν υφίσταται μια οικουμενικά αποδεκτή αντίληψη (Carolan, 2009, pp. 18-21). Στο σύστημα αυτό, οι ποικίλοι δημόσιοι φορείς παρωθούνται να διαμοιράζονται την εξουσία ή/και ενδυναμώνονται κατά τρόπο που να μπορούν να αποσείουν αθέ-

μητες πράξεις από τους άλλους φορείς. Ένα τέτοιο σύστημα ελέγχων και εξισορροπήσεων διαμορφώθηκε και μεταξύ των φορέων εξουσίας της αθηναϊκής πολιτείας, δηλαδή μεταξύ Εκκλησίας, Βουλής, Αρείου Πάγου, Ηλιαίας, στρατηγών και άλλων αρχόντων. Όπως και στην παράγραφο 3.1.2.2.(19) παρατίθεται και επεξηγείται, ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων Πολιτεία* προδιαγράφει τις κύριες παραμέτρους του ελέγχου και της αλληλοστάθμισης των εξουσιών και των διοικητικών φορέων, παράμετροι οι οποίοι και μπορούν να διασφαλίσουν και την ισόρροπη ενάσκηση της εξουσίας

(5) Η αριστοτέλεια πολιτεία είναι μια πολιτεία η οποία, εξόχως, θεμελιώνεται στις πραγματικότητες του κόσμου. Ο Αριστοτέλης υπήρξε κριτικός απέναντι στις ουτοπικές περί πολιτείας αντιλήψεις της πλατωνικής διδασκαλίας. Ο Σταγειρίτης, από την πλευρά του, αντιλαμβάνονταν την πόλη να υφίσταται εντός μιας κανονικότητας, όπου ο συλλογικός βίος επισυνέβαινε εντός της ρέουσας κατάστασης των πραγμάτων. Όπως ο φιλόσοφος διαπίστωνε, η λειτουργικότητα της διοίκησης του κράτους δεν διασφαλιζόταν με την υιοθέτηση πολιτικών οργανώσεων με ιδανικό χαρακτήρα, όπως αυτή του δασκάλου του Πλάτωνα, όπου, ακριβώς λόγω της διαίρεσης αρχόντων και αρχομένων, «ἐν μιᾷ [...] πόλει δύο πόλεις ἀναγκαῖον εἶναι» (*Πολιτικά*, 1264a 24-25). Καθίσταται, λοιπόν, εναργές ότι ο Αριστοτέλης δεν θα μπορούσε να αποδεχτεί ένα πολιτικό σύστημα το οποίο ασφυκτιά λόγω του διαχωρισμού μεταξύ αυτών που κυβερνούν και αυτών που κυβερνούνται⁴.

(6) Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, σε αντίθεση με τους ουτοπιστές πολιτικούς στοχαστές των καιρών του και μεταγενέστερους, δεν επεξεργάστηκε ούτε και πρότεινε την υιοθέτηση πολιτευμάτων τα οποία δεν θα μπορούσαν να εφαρμοστούν, αλλά προέκρινε την εφαρμογή προτύπων ερειδομένων στα ισχύοντα στον πραγματικό κόσμο⁵. Σ' αυτό τούτο τον πραγματικό κόσμο, η κυριαρχούσα αντίληψη νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας, κατά την νεωτερική άποψη, απορρέει από την αποδοχή της έννοιας του κοινωνικού συμβολαίου, έννοια την οποία και ο Σταγειρίτης προσέγγισε

⁴ Όπως αλλιώς έχει τεθεί, συνδέοντας τη διακυβέρνηση των κοινωνιών με τους τύπους των πολιτευμάτων, ο Αριστοτέλης «αρνείται ένα ανώτατο πολίτευμα θεμελιωμένο αποκλειστικά στην πολυμάθεια και διαπιστώνει ότι πρέπει να ομαδοποιήσουμε τα πολιτεύματα ανά δύο σύμφωνα με μια θετική συνδήλωση για το ένα και μια αρνητική για το άλλο: μοναρχία-τυραννία, αριστοκρατία-ολιγαρχία, δημοκρατική πολιτεία-λαϊκή δημοκρατία» (Κουλουμπάριτης, 2008, σ. 438).

⁵ Στον Αριστοτέλη, το ιδανικό κράτος αποτυπώνει το δέον, εξού και είναι σοφό, ισορροπημένο και ευπροσάρμοστο και μπορεί να εγκατασταθεί στον πραγματικό κόσμο, αν τηρηθούν οι ανάλογες προϋποθέσεις όπως είναι η εξίσωση των επιθυμιών των ανθρώπων (Θερμός, 2010, σ. 126.).

(βλέπε, σχετικά, στις παραγράφους 3.1.1.1.(12) και 3.1.2.1.(20)). Σε αρμονία με όσα ο αρχαίος φιλόσοφος δίδαξε σε σχέση με το κοινωνικό συμβόλαιο, το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος, στη φιλελεύθερη εκδοχή του, διασφαλίζεται από τη λαϊκή κυριαρχία, όπως εκφράζεται από τη βούληση της πλειοψηφίας καθώς και την προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών⁶. Επί τούτου, ο Αριστοτέλης είναι αρκούντως δεικτικός. Όπως καταθέτει, «κύριος [...] ὢν ὁ δῆμος τῆς ψήφου, κύριος γίγνεται τῆς πολιτείας» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 9.1), άρα όταν ο λαός αποφασίζει δια της ψήφου του, γίνεται κυρίαρχος της πολιτείας.

(7) Η αποτύπωση της λαϊκής κυριαρχίας κατά την άσκηση δημόσιας διοίκησης, καθώς και την υλοποίηση δημόσιων πολιτικών, είναι το προϋποτιθέμενο σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα. Στα σύγχρονα δυτικά καθεστώτα, οι πολιτικές εξουσίες νομιμοποιούνται μέσα από τις εκλογικές διαδικασίες οι οποίες διεξάγονται κατά τακτά χρονικά διαστήματα. Μολαταύτα, στο όνομα της λειτουργικής και προσωπικής ανεξαρτησίας τους, παρουσιάζονται στρεβλώσεις ή ελλείμματα ως προς τον τρόπο με τον οποίο ασκούν τις εξουσίες τους πολλές αρχές οι οποίες διορίζονται και έχουν εξουσίες που εκπηγάζουν από νομοθετήματα, περιλαμβανομένου του συντάγματος, και όχι απευθείας με λαϊκή εντολή⁷. Η αμεσότητα της αθηναϊκής δημοκρατίας και η άσκηση των εξουσιών και λοιπών αρμοδιοτήτων απευθείας από τους ίδιους τους πολίτες, και όχι από επαγγελματίες αξιωματούχους ή λειτουργούς, αποτελεί σημείο αναφοράς για προβληματισμό.

(8) Στην πολιτική θεωρία του Αριστοτέλη, πρόδηλη είναι η έγνοια για τη ψήφιση κατάλληλων και δίκαιων νόμων. Η σημασία της νομοθέτησης έγκειται στο γεγονός ότι αυτή καθορίζει το πλαίσιο και τους κανόνες εντός του οποίου ασκείται η διοίκηση και υλοποιούνται οι δημόσιες πολιτικές. Όπως, δε, επισημαίνεται η νομοθετική ρύθμιση μπορεί να είναι κακή, καλή ή θεμιτή (Windholz, 2018, Part II, Chapter 6). Η καλή και θεμιτή νομοθέτηση αποτελεί την αναγκαία εκείνη

⁶ Η ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας ιστορικά διαμορφώθηκε μέσα από τις μάχες μεταξύ αρχόντων και αρχομένων και, έκτοτε, σ' αυτή έχουν επικολληθεί διάφορες αντιλήψεις ως προς τις σχέσεις διακυβέρνησης και την υπόσταση του λαού και των ομάδων οι οποίες τον συνθέτουν. Είναι, γι' αυτό, σημαντικό να μελετηθούν προσεκτικά οι σημαντικές διεργασίες διαμάχης δια των οποίων ο λαός και οι ομάδες του λαού αντιτίθενται στους κατόχους της εξουσίας (Nootens, 2013, p. 98).

⁷ Όταν, μάλιστα, συμβαίνει το πολιτικό προσωπικό να αρνείται να παράσχει στους μη εκλεγμένους γραφειοκράτες την απαραίτητη υποστήριξη για προβλήματα νομιμοποίησης, οι γραφειοκρατικοί οργανισμοί τείνουν να δημιουργούν νομιμότητα οίκοθεν, μέσα από μια εσωτερική διαδικασία η οποία συνιστά τον κρίσιμο γι' αυτούς μηχανισμό δια του οποίου επιδιώκουν να διαφυλάξουν την αυτονομία τους από τον πολιτικό έλεγχο (Ellinas and Souleiman, 2012, pp. 33-34).

προϋπόθεση για τη δίκαιη και αποτελεσματική νομοθέτηση κατ' αναλογία. Κάτω από τον αγγλοσαξονικό όρο *better regulation* εντάσσεται η θεματική στις πολιτικές ατζέντες των σύγχρονων δημοκρατικών κρατών, η οποία και αναφέρεται στην υιοθέτηση νομοπαρασκευαστικών διαδικασιών που εγγυούνται την ψήφιση νομοθετημάτων με το κατάλληλο περιεχόμενο σε σχέση με τις πολιτικές τις οποίες εξυπηρετούν, αλλά και υπό όρους οι οποίοι διευκολύνουν τα φυσικά και νομικά πρόσωπα όταν συμμορφώνονται με τις διατάξεις τους.

(9) Η απαίτηση για διάφανη δράση της δημοσιοδιοικητικής λειτουργίας επιτείνεται ως αντίδραση στα φαινόμενα διαπλοκής και διαφθοράς. Η διαφάνεια στη δημόσια διοίκηση καθιστά διαυγείς τις συνθήκες και τις διαδικασίες ως προς τον τρόπο διαχείρισης των δημόσιων υποθέσεων. Στις μέρες μας, η διαφάνεια αντιμετωπίζεται περίπου ως πανάκεια για αντιμετώπιση της ιδιοτελούς ή υστερόβουλης άσκησης της εξουσίας από κατόχους δημόσιων αξιωμάτων ή λειτουργημάτων. Εντούτοις, η διαφανής συλλογική δραστηριότητα δεν μπορεί, από μόνη της, να αποτρέψει τη δόλια δράση των ασκούντων τη δημόσια διοίκηση. Όπως η ιστορική πραγματικότητα στην αρχαία Αθήνα καταδεικνύει, ακόμη και όταν ο δημόσιος βίος οργανώνεται και συνυφαίνεται από τους ίδιους τους πολίτες, κατά τρόπο πασιφανή, τα φαινόμενα διαπλοκής και διαφθοράς δεν εξαλείφονται. Αυτό, εντούτοις, το δεδομένο ουδόλως αναιρεί το επιτακτικό της εφαρμογής διαφανών μηχανισμών στον σύγχρονο, όντως πολύπλοκο και περίπλοκο, κόσμο⁸.

(10) Ο αγγλοσαξονικός όρος *whistleblowing*, ο οποίος επινοήθηκε τα τελευταία πενήντα χρόνια, παραπέμπει στους μάρτυρες, άλλως πληροφοριοδότες, δημόσιου συμφέροντος (Kenney, 2019). Οι μάρτυρες αυτοί είναι άτομα τα οποία, συνήθως λόγω της ιδιότητάς τους, κατέχουν χρήσιμες σχετικές πληροφορίες και συμβάλλουν, χωρίς να αποσκοπούν σε ίδιο όφελος, στην αποκάλυψη παράνομων υποθέσεων ή αθέμητων πράξεων. Στον δυτικό κόσμο, διάφορες νομοθεσίες αποβλέπουν στην προστασία των εν λόγω πληροφοριοδοτών, όταν προβαίνουν σε αποκαλύψεις στις αρχές. Όπως αναφέρεται στην παράγραφο 3.1.1.2.(6), στην αθηναϊκή πολιτεία οι συκοφάντες διαδραματίζαν, κατά ένα ανάλογο τρόπο, τον ρόλο των μαρτύρων δημόσιου συμφέροντος της

⁸ Στον σύγχρονο κόσμο, αναπτύσσονται διάφορα κινήματα υπέρ της διαφάνειας. Ένα από αυτά, η Διεθνής Διαφάνεια, αγγλιστί *Transparency International*, αυτοπροσδιορίζεται ως ο παγκόσμιος συνασπισμός εναντίον της διαφθοράς. Μεταξύ των παρεμβάσεων τις οποίες επιχειρεί η Διεθνής Διαφάνεια, προς εκπλήρωση των σκοπών της, ιδιαίτερα αξιόλογη για να αναφερθεί είναι και η ανάρτηση στο διαδίκτυο του ετήσιου δείκτη αντίληψης για τη διαφθορά, ο οποίος αποτυπώνει την αντίληψη που έχουν οι κάτοικοι μιας χώρας για το επίπεδο της διαφθοράς σε αυτή και σύμφωνα με τον οποίο οι χώρες κατατάσσονται σε σχετικό πίνακα (*Corruption Perceptions Index*, 2020).

εποχής. Ως δίδαγμα, πάντως, από τις συμπεριφορές των συκοφαντών, σε σχέση με τους σύγχρονους πληροφοριοδότες, προκύπτει η εκμετάλλευση του θεσμού για απόκτηση προσωπικού οφέλους, αλλά και η διάχυση των πληροφοριών κατά το δοκούν ή κατά το συμφέρον.

(11) Αξιοσημείωτη είναι, όντως, η πληθώρα των πτυχών και παραμέτρων της δημοσιοδιοικητικής λειτουργίας τις οποίες ο Αριστοτέλης περικλείει στα κείμενά του. Ο αρχαίος φιλόσοφος διατυπώνει τις κύριες αξίες και αρχές οι οποίες πρέπει να διέπουν την άσκηση δημόσιας διοίκησης και υλοποίησης δημόσιων πολιτικών. Ως ανωτέρω παρατίθεται, ο Αριστοτέλης πρώτος απαρίθμησε και περιέγραψε μια σειρά από αρχές οι οποίες και σήμερα ορίζουν τα πεδία άσκησης δημόσιας διοίκησης. Μεταξύ άλλων, μπορούν να αναφερθούν οι αρχές -

- της πλειοψηφίας (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 3.1.2.1.(16)),
- της διάκρισης των εξουσιών (βλέπε, σχετικά, στις παραγράφους 2.2.2.1.(3) και 2.3.2.2.(5)),
- της ίσης μεταχείρισης (βλέπε, σχετικά, στις παραγράφους 2.3.2.3.(4) και 3.1.2.1.(11))
- της νομιμότητας, στο πλαίσιο του κράτους δικαίου (βλέπε, σχετικά, στις παραγράφους 3.1.2.1.(17) και 3.2.2.1.(2)),
- της φυσικής δικαιοσύνης, η οποία επιμερίζεται στο δικαίωμα της ακρόασης και τη διασφάλιση της αμεροληψίας (βλέπε, σχετικά, στις παραγράφους 3.1.2.1.(10) και (21))
- της αναλογικότητας (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 3.2.2.2.(3)),
- της αρχής της δικαιολογημένης ή προστατευόμενης εμπιστοσύνης και της σταθερότητας του νόμου (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 3.1.2.1.(8)) και
- της επιείκειας (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 3.1.1.1.(19)).

(12) Ειδικότερα, η προσέγγιση του Αριστοτέλη ως προς τη διάκριση των εξουσιών είναι χαρακτηριστική. Αν τα στοιχεία, μόρια όπως τα αποκαλεί ο ίδιος ο φιλόσοφος, του πολιτεύματος λειτουργούν σωστά, σωστά λειτουργεί και το σύστημα. Τα στοιχεία αυτά του Αριστοτέλη δεν ταυτίζονται με τις τρεις εξουσίες, όπως σήμερα τις ορίζουμε, εντούτοις ανιχνεύεται μεταξύ των μορίων και των εξουσιών μιας μορφής λειτουργική συγγένεια ή σχέση. Όπως ο Σταγειρίτης διευκρινίζει, «ἔστι δὲ τῶν τριῶν τούτων ἓν μὲν τί τὸ βουλευόμενον περὶ τῶν κοινῶν, δεύτερον δὲ τὸ περὶ τὰς ἀρχάς» και «τρίτον δὲ τί τὸ δικάζον» (*Πολιτικά*, 1297b 41 - 1298a 3). Τα δύο τελευταία

μόρια θα μπορούσαν, συγκεκριμένα, να αντιστοιχηθούν με την εκτελεστική εξουσία το «περί τὰς ἀρχάς» και με τη δικαστική το «δικάζον». Όντως, ενδιαφέρον είναι ο ορισμός του τρίτου μορίου από τον Αριστοτέλη ως το «βουλευόμενον περί τῶν κοινῶν». Είναι αληθές και στα σύγχρονα δημοκρατικά καθεστώτα ότι, πριν προχωρήσει η νομοθετική εξουσία στην ψήφιση νομοθετημάτων, προηγείται μια εκτεταμένη διαβούλευση για τα κοινά, τουλάχιστο με τους κύριους δρώντες, μέσω της οποίας και παράγονται τα προϊόντα της πολιτικής διεργασίας.

(13) Το περίγραμμα της πόλης-κράτους, όπως οριοθετείται και ορίζεται στο αριστοτέλειο έργο, φέρει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του διοικητικού κράτους όπως διατυπώνεται από τον Ουάλντο (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.1.1.2.(6)). Στην αθηναϊκή πολιτεία, λόγω και της αμεσότητας του συστήματος, και μολονότι η απόλυτη εξουσία εναποτίθετο στους πολίτες, μέσω της συμμετοχής του στην Εκκλησία, η διάκριση μεταξύ πολιτικής και διοίκησης δεν είχε νόημα για να προσδιοριστεί. Οι ποικίλες διοικητικές αρχές είχαν, ούτως ή άλλως, εκτελεστικές, νομοθετικές ή/και δικαστικές αρμοδιότητες για να μπορούν να επιτελούν το ρόλο τους. Εξάλλου, η δημοσιοδιοικητική λειτουργία στην πόλη της ελληνικής αρχαιότητας δεν εκκινούσε από αυτενέργεια των διοικητικών αρχών, υπό την έννοια ότι, κατά κανόνα, η ανάληψη δράσης ή η λήψη ενέργειας άρχιζε μετά από προτροπή, εισήγηση ή καταγγελία των ίδιων των πολιτών. Στο σημείο αυτό, θα άξιζε να επιχειρηθεί η αντιπαραβολή του πολιτικού συστήματος της πόλης-κράτους με τα όσα η σύγχρονη θεωρία του εντολέα – εντολοδόχου υποστηρίζει ως προς την άσκηση δημόσιας διοίκησης (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.1.1.2.(5)).

(14) Στην αριστοτέλεια ηθικοπολιτική θεωρία, η τρόπον τινά εμμοιχά θέση ως προς την αξία της έξης, δηλαδή της συνήθειας η οποία αποκτάται από την επανάληψη των πράξεων, ευρίσκει τα ερείσματά της στον πραγματικό κόσμο. Ούτως ή άλλως, η δημόσια διοίκηση, μέχρι και τους καιρούς μας, ασκείται μέσα από μια σειρά ενεργειών, πολλές εκ των οποίων είναι επαναλαμβανόμενες, όχι όμως για όμοια ή ίδια, αλλά για προσομοιάζοντα ή προσιδιάζοντα συμβαινόμενα, περιστατικά ή επεισόδια. Όπως απορρέει από την χρήση της δημόσιας εξουσίας, σε κράτη στα οποία η δημόσια διοίκηση χαρακτηρίζεται ως διεφθαρμένη, αυτά τα οποία ο Αριστοτέλης θα αποκάλυπτε φαύλα, οι μηχανισμοί απολήγουν, ακριβώς, σε φαύλους κύκλους, οι οποίοι και συντηρούν

τη διαφθορά μέσα από την επανάληψη μοτίβων αθέμιτων ή/και άνομων ενεργειών, με ιδιοτελή κίνητρα, οι οποίες δεν προσανατολίζονται με κριτήριο την εξυπηρέτηση του κοινού καλού⁹.

(15) Έχει τύχει ποικίλου σχολιασμού το συναφές χωρίο με τα πολιτεύματα των *Πολιτικών*. Αναντίλεκτα, ο Αριστοτέλης υπήρξε ο πρώτος εκείνος, ο οποίος αποτυπώνοντας τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αθηναϊκής πολιτείας, προδιέγραψε το σύγχρονο δημοκρατικό πολιτειακό σύστημα. Ως προς τα πολιτεύματα, αλλά και τις παρεκτροπές ή παρεκκλίσεις αυτών, ή παρεκβάσεις όπως ο ίδιος τις αποκαλεί, ο φιλόσοφος εστιάζει περισσότερο στον τρόπο άσκησης της δημόσιας εξουσίας, παρά στις διακριτές συνιστώσες τους. Κατά την αριστοτέλεια άποψη σημασία δεν έχει αν την εξουσία την ασκούν ένας ή ολίγοι ή οι πολλοί, αλλά αν αυτός ή αυτοί «πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον ἄρχωσι» (*Πολιτικά*, 1279a 28-29). Αυτή η άποψη, παρόλο που αναγνωρίζει τη θεσμική διάσταση του συστήματος, συνδέεται με κάποιες σημερινές οι οποίες θεωρούν ότι η δημόσια διοίκηση καθήκον έχει την επιμέλεια του δημόσιου συμφέροντος (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.1.1.2.(11)).

(16) Ο Αριστοτέλης πραγματεύεται την άσκηση δημόσιας διοίκησης και υπό το πρίσμα των λειτουργιών της, όπως και σύγχρονοι μελετητές πράττουν (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.1.1.2.(9)). Δύο από αυτές τις λειτουργίες, αυτές της στελέχωσης και του προϋπολογισμού αναφέρονται στην *Αθηναίων Πολιτεία*. Ειδικότερα, στο εν λόγω έργο περιλαμβάνονται αναφορές για τον αριθμό και τις κατηγορίες των δημόσιων καθηκόντων τα οποία οι Αθηναίοι πολίτες διεκπεραίωναν (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 3.1.2.2.(2)). Περαιτέρω, ο Σταγειρίτης παρέχει πληροφόρηση για το κρατικό μισθολόγιο, στο βαθμό στον οποίο ο όρος ανταποκρίνεται από την παράθεση σχετικών στοιχείων για την εποχή εκείνη¹⁰. Συγκεκριμένα, παρέχει πληροφόρηση για τα ποσά τα οποία λάμβαναν οι πολίτες ως αμοιβή ή αποζημίωση έναντι καθηκόντων που η πόλη-

⁹ Στο σύγχρονο περιβάλλον, για να μπορεί να αντιμετωπιστεί η διαφθορά, προβάλλεται, μεταξύ άλλων, η απαίτηση για «ένα κρατικό μηχανισμό συγκροτημένο και οικοδομημένο βάσει νομικών-ορθολογικών κανόνων που χαίρουν ισχυρής νομιμοποίησης στα μάτια της κοινωνίας πολιτών, ικανό να παρέχει στην εκάστοτε δημοκρατικά εκλεγμένη εξουσία την αποτελεσματική δυνατότητα να διοικεί» (Διαμαντούρος, 2015, σ. 40).

¹⁰ Τα σύγχρονα συστήματα αμοιβών στις διάφορες χώρες ποικίλουν αν και, κατά βάση, χαρακτηρίζονται από ομοιότητες ως προς τη φιλοσοφία τους. Στο διαδίκτυο μπορεί κάποιος να περιηγηθεί στον ιστότοπο του Γραφείου Διεύθυνσης Προσωπικού της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης των Ηνωμένων Πολιτειών για να σχηματιστεί άποψη για το αμειψτικό σύστημα που εκεί εφαρμόζεται για τους κρατικούς λειτουργούς (Policy, Data, Oversight: Pay & Leave, 2020), ένα σύστημα σημείο αναφοράς.

κράτος τούς ανέθετε (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 3.1.2.2.(20)). Επιπλέον, από τις αρμοδιότητες τις οποίες ασκούσαν οι μετέχοντες στη δημόσια διοίκηση της πόλης-κράτους, αποκαλύπτεται η ύπαρξη του θεσμού της συνομολόγησης δημόσιων συμβάσεων.

(17) Έχει επισημανθεί, στην παράγραφο 3.1.2.2.(7), ότι η ανάληψη αξιωμάτων ή λειτουργημάτων στην αθηναϊκή πόλη-κράτος των Αθηνών γινόταν κατά κανόνα με δύο μεθόδους επιλογής, είτε με κλήρωση είτε με εκλογή. Η χρήση αυτών των μεθόδων μπορεί να αποδοθεί, εν πολλοίς, στο γεγονός ότι η δημόσια διοίκηση της πόλης-κράτους δεν στελεχωνόταν από επαγγελματίες (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 1.2.(1)), καθώς πολλές, θεωρούμενες ως χθαμαλές, εργασίες διεκπεραιώνονταν από μέτοικους ή δούλους. Μολαταύτα, τέτοιες μέθοδοι θα μπορούσαν να υιοθετηθούν και στη σύγχρονη δημόσια διοίκηση, τηρουμένων ασφαλώς των ιδιαιτεροτήτων της εποχής μας και με την εισαγωγή των κατάλληλων προσαρμογών. Ως ενδεικτικό παράδειγμα παρόμοιων εφαρμογών επιλογής προσωπικού το οποίο σήμερα εφαρμόζεται, θα μπορούσε να υποδειχθεί η εκλογή για διορισμό ή προαγωγή του επιστημονικού διδακτικού προσωπικού των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, από σώματα τα οποία αποτελούνται από άλλους πανεπιστημιακούς.

(18) Όπως πιο κάτω συνοπτικά παρατίθεται, η αριστοτέλεια σκέψη άπτεται σημαντικών διαστάσεων και της υλοποίησης δημόσιας πολιτικής. Σημαντικό τμήμα αυτής είναι η διαμόρφωση της κοινής γνώμης, με την επικοινωνία και εγγραφή ενός ζητήματος στην ατζέντα της πόλης από τον πολιτικό-ρήτορα, του οποίου ο ρόλος είναι ζωτικός τόσο στο στάδιο της έγκρισης της συναφούς πολιτικής όσο και σ' αυτό της αξιολόγησής της μετά την εφαρμογή της. Στο πλαίσιο αυτό, ο Αριστοτέλης αναπτύσσει, περαιτέρω, θεωρίες που μπορούν να συσχετισθούν με τα μοντέλα δημόσιας πολιτικής τα οποία είναι δυνατό να ισχύσουν και στους καιρούς μας, κυρίαρχο εκ των οποίων είναι το ορθολογικό και σημαντικά αυτά της περιορισμένης ορθολογικότητας και το οριακό (βλέπε, σχετικά, στις παραγράφους 2.1.2.2.(10), (11) και (12).

(19) Η διαμόρφωση δημόσιας πολιτικής, στο αριστοτέλειο έργο, προσεγγίζεται υπό το πρίσμα της ρητορικής τέχνης, σε μια εποχή κατά την οποία στο οπλοστάσιο της πολιτικής επικοινωνίας δεν υπήρχαν, ούτως ή άλλως, άλλα μέσα όπως ο τύπος, το ραδιόφωνο, η τηλεόραση ή/και το διαδίκτυο. Πέριξ της ρητορικής, ο φιλόσοφος ανέπτυξε τις δικές του θεωρίες για την επικοινωνία με το κοινό, θεωρίες στις οποίες περιλαμβάνονται πολλές έννοιες και στοιχεία τα οποία συνδέονται με τις σύγχρονες θεωρίες του γνωστικού αντικείμενου. Από το Μέρος 3, μπορούν να εντοπι-

σθούν και εξαχθούν οι σχετικές διασυνδέσεις της θεωρίας του Αριστοτέλη προς σχετικές σύγχρονες θεωρίες. Εν πάση περιπτώσει, η άμεση συσχέτιση της πολιτικής επικοινωνίας με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης, όπως σήμερα συμβαίνει, ήταν κατανοητή, στην αρχαία πόλη των Αθηνών, ως η συσχέτισή της με τον ρήτορα.

(20) Η αριστοτέλεια ρητορική τέχνη, λοιπόν, ταυτίζεται, εν πολλοίς, με την επικοινωνία, όπως σήμερα την αντιλαμβανόμαστε, ως δηλαδή τη μεταβίβαση πληροφοριών από άνθρωπο σε άνθρωπο, η οποία, εν τούτοις, δεν μπορεί να διαχωριστεί από χρηστικά ή/και τελετουργικά χαρακτηριστικά. Όπως και σήμερα το γνωστικό πεδίο της πολιτικής επικοινωνίας προσεγγίζει το αντικείμενο, η μέθοδος της ρητορικής, στον Αριστοτέλη, αναφέρεται στη διάταξη του λόγου και τη χρήση των αποδείξεων ως κανόνων οι οποίοι εφαρμόζονται κατά περίπτωση, χωρίς να επηρεάζονται από το ουσιαστικό περιεχόμενο του λόγου. Στόχος του διαμορφωτή της πολιτικής είναι η πειθώ. Στο περί ρητορικής έργο του Σταγειρίτη, ο σύγχρονος μελετητής μπορεί να αντλήσει γνώση και να προβληματιστεί ως προς τις πρακτικές ή/και τακτικές οι οποίες ενδείκνυται να αξιοποιούνται κατά το στάδιο της διαμόρφωσης μιας δημόσιας πολιτικής.

(21) Είναι πρόδηλο ότι, στον Αριστοτέλη, ο ρήτορας, σε συσχέτιση του ρόλου του με αυτό των σύγχρονων μέσων μαζικής επικοινωνίας, διασυνδέεται με την κυρίαρχη πολιτική εξουσία. Οι ρήτορες της ελληνικής αρχαιότητας θα μπορούσαν, μάλιστα, να θεωρηθούν ως αποτελεσματικοί μηχανισμοί εξουσίας καθώς ασκούσαν δραστική επιρροή στη διαμόρφωση πολιτικής. Οι ρήτορες, όπως περιγράφονται από τον Σταγειρίτη στα κείμενά του, επιδιώκουν να προσελκύσουν και να πείσουν τους πολίτες σε θέματα γνώμης και άποψης, αλλά και να τους κατευθύνουν σε ποικίλες συμπεριφορές. Η πειθώ επιτυγχάνεται είτε με την επίκληση της λογικής, είτε με την υποδαύλιση του συναισθήματος, είτε με την προβολή του ήθους αυτού που μεταδίδει την πληροφορία.

(22) Σε μια, τηρουμένων, βεβαίως, των δεδομένων και αναλογιών κάθε εποχής, αντιπαράβολή, ο ρήτορας, όπως σκιαγραφείται στα κείμενα του Αριστοτέλη, προσομοιάζει με τον ούτω καλούμενο στην αγγλική *policy entrepreneur*, ήτοι τον εργολάβο διαμόρφωσης πολιτικής (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.1.2.2.(7)). Ο περιγραφόμενος από τον Σταγειρίτη ρήτορας αναφέρεται σε ένα πρόσωπο το οποίο έχει την ικανότητα να αξιοποιεί τις ευκαιρίες οι οποίες παρουσιάζονται και να επηρεάζει τα αποτελέσματα της διαδικασίας υλοποίησης δημόσιας διοίκησης. Κατά ταύτα, από τον εργολάβο διαμόρφωσης πολιτικής, όπως συνέβαινε με τον ρήτορα, αναμένεται να επιδείξει την αναγκαία ικανότητα και δεξιότητα να εκφέρει με σαφήνεια το αφήγημά του, να το εντάξει

εντός του κατάλληλου για τις περιστάσεις πλαισίου και να αναπτύξει με πειστικότητα τα επιχειρήματά του.

(23) Πάντως, στη βιβλιογραφία, εντοπίζονται μελετητές οι οποίοι εγείρουν ερωτήματα ως προς τις ηθικές διαστάσεις της περί ρητορικής διδασκαλίας του Αριστοτέλη· ερωτήματα ως προς το κατά πόσο ο Αριστοτέλης διατυπώνει στο έργο του μια συνεκτική και περιεκτική αντίληψη για την τέχνη της ρητορικής. Τα ερωτήματα αναφύονται λαμβανομένης υπόψη μιας εγγενούς ηθικής ουδετερότητας η οποία χαρακτηρίζει την αριστοτέλεια ρητορική, σε αντιπαραβολή μάλιστα με την αποκήρυξη της ρητορικής από τον Πλάτωνα (Engberg-Pedersen, 1996). Η ηθική ουδετερότητα του Αριστοτέλη ως προς τη χρήση της ρητορικής τέχνης αναδύεται, ιδιαίτερα, από το συγκείμενο ορισμένων χωρίων. Ο Αριστοτέλης ολοκληρώνει την περί των παθών συζήτηση του, αναφέροντάς ότι έχουν λεχθεί όσα «δι' ὧν μὲν οὖν τὰ πάθη ἐγγίγνεται καὶ διαλύεται, ἐξ ὧν αἱ πίστεις γίνονται περὶ αὐτῶν» (*Τέχνη Ρητορική*, 1388b, 29-30). Άρα, ο φιλόσοφος ομολογεί ότι οι διδαχές του αναφέρονται στα μέσα εκείνα δια των οποίων διεγείρονται και διαλύονται τα πάθη, μέσα από τα οποία αρύεται και το συναφές αποδεικτικό υλικό, το οποίο και ο ρήτορας χρησιμοποιεί για να συντάξει το αφήγημά του.

(24) Μολαταύτα, δεν μπορεί η ηθικοπολιτική θεωρία του Αριστοτέλη να εκτιμηθεί και κριθεί αποσπασματικά. Ο Σταγειρίτης παρουσιάζεται ως ένας αντικειμενικός, ενίοτε και ψυχρός, παρατηρητής του κόσμου, όμως είναι σαφές ως προς τις ηθικές προϋποθέσεις οι οποίες πρέπει να διέπουν τη δημοσιδιοικητική και τη δημοσιοπολιτική λειτουργία του κράτους. Για τον Σταγειρίτη, όλες οι ενέργειες, συμπεριφορές και στάσεις οι οποίες αναπτύσσονται στην πολιτικώς οργανωμένη κοινωνία αποβλέπουν στο υπέρτατο αγαθό της ευδαιμονίας¹¹, ενώ πολλές είναι οι αναφορές του για το περιεχόμενο των νομοθετημάτων και της αποστολής των νομοθετών. Ο φιλόσοφος, επιπλέον, προδιαγράφει τις ηθικές αρχές και τα πρότυπα εντός των οποίων πρέπει η εν γένει πολιτικοδιοικητική δραστηριότητα να εκδηλώνεται.

(25) Πάντως, η ανάγνωση της *Τέχνης Ρητορικής* από μια άλλη οπτική, μπορεί να στηρίζει την άποψη ότι ο Αριστοτέλης συζητεί σχεδόν όλες τις παραμέτρους τις οποίες ο Ράιτ Μιλς προβάλλει ως προς τους τρόπους τους οποίους οι διαμορφωτές της δημόσιας πολιτικής μετέρχονται, όπως

¹¹ Οι θέσεις αυτές του Αριστοτέλη θα μπορούσαν να αντιπαραβληθούν με αυτές του Χάμπερμας για την ούτω καλούμενη επικοινωνιακή ηθική (communicative ethics), σύμφωνα με την οποία η πολιτική διεργασία εντός του δημοκρατικού καθεστώτος σκοπό έχει την παραγωγή συζήτησης η οποία αναμένεται να οδηγήσει σε μια ορθολογική συναίνεση για το κοινό καλό (Duignan, 2013, pp. 114-115).

αυτές παρατίθενται στην παράγραφο 2.1.2.2.(4). Κατά ταύτα, ο αριστοτέλειος ρήτορας θα μπορούσε να διαχειρίζεται την πολιτική του δύναμη επικρίνοντας τα ήθη και τις συνήθειες του κόσμου, διεγείροντας την ευαισθησία του κοινού, αποσπώντας την προσοχή των ακροατών του και συγκινώντας τους, αλλά και εξασφαλίζοντας την εύνοια αυτών οι οποίοι θα λάβουν τις αποφάσεις. Όμως, ο Σταγειρίτης δεν αφήνει να νοηθεί ότι οι ενέργειες αυτές, από τον ρήτορα, μπορούν να ενταχθούν σε οποιοδήποτε άλλο πλαίσιο πέρα από αυτό της επιδίωξης της ευδαιμονίας.

(26) Σε κάθε περίπτωση, η περί ρητορικής ανάλυση του Αριστοτέλη φέρει τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης ανάλυσης του λόγου, γνωστής με τον αγγλοσαξονικό όρο *discourse analysis* (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.1.2.2.(19)). Επιδίωξη της ανάλυσης του φιλοσόφου είναι η κατανόηση της χρήσης της γλώσσας σε πραγματικές καταστάσεις. Ο φιλόσοφος εστιάζει στους σκοπούς και τα αποτελέσματα των τύπων και μορφών της γλώσσας και στους κανόνες και τις συμβάσεις της επικοινωνίας, αλλά και στις αξίες, τις πεποιθήσεις και τις παραδοχές οι οποίες μεταφέρονται. Η συζήτηση του επικοινωνιακού λόγου, από τον Σταγειρίτη, περιστρέφεται γύρω από τις ποικίλες πτυχές και ζητήματα του συλλογικού βίου, κοινωνικής, πολιτικής και άλλης υφής. Την εποχή του Αριστοτέλη, ο λόγος εκφοράς των εμπλεκομένων με τη διαχείριση των κοινών δεν θα μπορούσε να διακριθεί σε πολιτικό και δημοσιοδιοικητικό, όπως στην παράγραφο 2.1.2.2.(20) αναλύεται, καθώς την όλη εργασία διοίκησης στην πόλη-κράτους διεκπεραίωναν οι ίδιοι πολίτες.

4.3. Ευρύτερες Επισημάνσεις της Αριστοτέλειας Πρακτικής Φιλοσοφίας

(1) Η οργάνωση των ανθρώπων στις ποικίλες μορφές οντοτήτων ή ενώσεων, οι οποίες επί τούτω συγκροτούνται μπορεί να γίνει κατανοητή μέσα από διαφορετικές προσλαμβάνουσες. Ο Γκάρεθ Μόργκαν (Gareth Morgan), στο περιώνυμο σύγγραμμά *Images of Organization*, επιχειρώντας να περιγράψει τις διάφορες όψεις των οργανώσεων, συλλαμβάνει τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι οργανώνονται σε οντότητες ή ενώσεις με συγκεκριμένες νοητικές παραστάσεις, μεταφορές όπως ο ίδιος της αποκαλεί. Κατά ταύτα, οι οργανώσεις συλλαμβάνονται ως μηχανές, βιολογικοί οργανισμοί, λογικά πλαίσια, πολιτισμικές κοινωνίες, πολιτικά συστήματα, ακόμη και ως ούτω καλούμενες ψυχικές φυλακές (Morgan, 2006). Κατά ανάλογο τρόπο, ο Αριστοτέλης, στο έργο του, αναλύει τη δημόσια διοίκηση ως προς πλείστες από αυτές τις προοπτικές, όπως σε όρους πολιτικής, λογικής και πολιτισμού. Θέλοντας, μάλιστα, να καταστήσει κατανοητή

την έννοια της ευδαιμονίας, της απώτερης επιδίωξη δηλαδή της πολιτικώς οργανωμένης κοινωνίας, την αντιπαραβάλλει σε όρους ιατρικής, στρατηγικής και ναυπηγικής (βλέπε, σχετικά, στις 3.1.2.1.(3)).

(2) Στην αριστοτέλεια φιλοσοφία, η πολιτική δραστηριότητα, ήτοι η δημόσια διοίκηση και δημόσια πολιτική, έχει διεπιστημονικό χαρακτήρα. Όπως στην παράγραφο 3.1.2.1.(2) υπογραμμίζεται, η θέση αυτή διατυπώνεται με σαφήνεια στα *Ηθικά Νικομάχεια*. Έχει, δηλαδή, ο Σταγειρίτης, την ίδια άποψη με τους σύγχρονους μελετητές του πεδίου ως προς τον χαρακτήρα της δημόσιας διοίκησης και της δημόσιας πολιτικής. Οι άλλες ανθρώπινες δραστηριότητες, στην πολιτικώς οργανωμένη κοινωνία, είναι, κατ' αυτόν, εκφάνσεις του συλλογικού βίου, των οποίων και οι διεργασίες και τα αποτελέσματα καθοδηγούνται από την εν γένει πολιτική δραστηριότητα προς την επίτευξη της ευημερίας και την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του πληθυσμού. Εξάλλου, κατά την ελληνική αρχαιότητα, επικρατούσε η άποψη ότι, για σκοπούς προσδιορισμού των ορθών πολιτευμάτων, «το κριτήριο της διάκρισης ήταν η συγκατάθεση των κυβερνωμένων», όμως «(ο) Αριστοτέλης χρησιμοποίησε άλλο κριτήριο», υποστηρίζοντας ότι «(ο)ρθά είναι τα πολιτεύματα στα οποία η κυβέρνηση ασκείται προς όφελος των κυβερνωμένων» (Δερβιτσιώτης, 2019, σ. 17)

(3) Στο αριστοτέλειο έργο, διατυπώνονται μια σειρά από αντιλήψεις και αρχές οι οποίες είναι σήμερα, ως ευρέως αποδεκτές, αυτές οι οποίες ορίζουν το φιλελεύθερο δημοκρατικό κράτος, όπως αυτό διαμορφώθηκε στον δυτικό κόσμο. Στον Αριστοτέλη, η πολιτική θεωρία ανταποκρίνεται στον τρόπο τον οποίο η πολιτική εξουσία ασκείται μέσω διεργασιών οι οποίες ενδείκνυται να ακολουθούν και να υιοθετούν τις ορθές ή κατάλληλες ή πρόσφορες αξίες, αρχές και κανόνες, καθώς και πρότυπα και πρακτικές. Εν προκειμένω, η πολιτική διεργασία επηρεάζεται από ορισμένες παραμέτρους, τις οποίες ο φιλόσοφος απαριθμεί. Αυτές, όπως από την ανάλυση στο Μέρος Β' αναδύονται, είναι η αρετή, υπό όρους αξιοσύνης αυτών που εμπλέκονται, η τύχη, η ισχύς την οποία οι εμπλεκόμενοι αποκτούν, η ελευθερία την οποία έχουν να ενεργούν, καθώς και αυτή τούτη η ανθρώπινη φύση.

(4) Όπως εν εκτάσει αναλύεται στην Ενότητα 1.3, ένα μεθοδολογικό πρόβλημα το οποίο η παρούσα διατριβή αντιμετωπίζει σχετίζεται με το δεδομένο μια θεωρία, η οποία αναπτύχθηκε κατά την αρχαιότητα, να πρέπει να αναχθεί στον ιστορικό χρόνο και να αντιπαραβληθεί με προσεγγίσεις οι οποίες γίνονται αντιληπτές και συστήματα τα οποία εφαρμόζονται στην νεωτερική

εποχή. Η ελληνική κλασική αρχαιότητα είναι ένα εξαιρετικό ιστορικό φαινόμενο το οποίο εκδηλώθηκε σε μια ορισμένη γεωγραφική περιοχή. Όπως περιγράφεται ή/και αναδεικνύεται στα κείμενα της πρακτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, η ελληνική κλασική αρχαιότητα ενσωματώνει μια σειρά από στοιχεία τα οποία ανευρίσκονται και στα νεωτερικά πολιτικά συστήματα¹². Αυτά αναφέρονται, κυρίως, στις συμβάσεις οι οποίες όριζαν την κοινωνική συμβίωση, οι οποίες, ως κοινά αποδεκτές αξίες, αρχές και κανόνες, ρύθμιζαν κοινωνικοπολιτικά και άλλα θέματα, καθώς και τη συμπεριφορά των ατόμων ως μελών του συνόλου. Στην αθηναϊκή πολιτεία, η δημοσιοδιοικητική λειτουργία δεν διεξαγόταν από ψιθύρους των συμβούλων στα αυτιά των ηγεμόνων, όπως στην παράγραφο 2.1.2.1.(2) αναφέρεται, αλλά μέσα από δημοκρατικούς και συμμετοχικούς θεσμούς, μηχανισμούς και διαδικασίες. Αυτά τα δεδομένα καθορίζουν και το ζητούμενο της διατριβής, καθώς διευκολύνεται η μεταφορά των στοιχείων και παραμέτρων τα οποία ο Σταγειρίτης πραγματεύεται στα του σύγχρονου κόσμου¹³.

(5) Το ζήτημα της χρησιμότητας και χρηστικότητας της διδασκαλίας της φιλοσοφίας στα πανεπιστημιακά προγράμματα δημόσιας διοίκησης τίθεται στη βιβλιογραφία, διδασκαλία η οποία και συμπεραίνεται ότι μπορεί να φωτίσει ερωτήματα ως προς τις αξίες οι οποίες σταθμίζονται για τη λήψη αποφάσεων στον δημόσιο τομέα, καθώς και την ανάδειξη του ούτω καλούμενου φιλοσοφικού καταλοίπου από τα γνωστικά αντικείμενα εμπλεκόμενων στη δημόσια διοίκηση επιστημονικών κλάδων (Ongaro, 2019). Όπως η παρούσα διατριβή επιχειρεί να καταδείξει, η πολιτική θεωρία του Σταγειρίτη καλύπτει πλείστες, εκ των οποίων και βασικές, συνιστώσες της διαχείρισης των δημοσίων υποθέσεων, επαρκώς απαντώντας και στα ερωτήματα αυτά. Υπενθυμίζεται ότι ο Αριστοτέλης αντιμετώπισε την εν γένει πολιτικοδιοικητική δραστηριότητα ως διεπιστημονική (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο (2) πιο πάνω).

¹² Ως σήμερα διευκρινίζεται γι' αυτό, «κυρίως από τους συγγραφείς του συνταγματικού δικαίου, το κράτος (ή πολιτεία), με την ευρεία έννοια του όρου, ορίζεται συνήθως ως λαός εγκαταστημένος μόνιμα σε ορισμένη χώρα και οργανωμένος σε νομικό πρόσωπο που ασκεί πολιτική εξουσία πρωτογενή» (Σπηλιωτόπουλος, 2017, σ. 2). Όσο και αν οι όροι αυτοί δεν χρησιμοποιήθηκαν από τον Αριστοτέλη, θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι η αθηναϊκή πολιτεία πληροί τα κριτήρια για, αν όχι προσδιοριστεί σε σχέση, να αντιπαραβληθεί με το σύγχρονο κράτος.

¹³ Ως συμπεραίνεται, η αθηναϊκή δημοκρατία και η νεώτερη δημοκρατία συμπίπτουν στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, στην αρχή της ισότητας των πολιτών και στην ανεξαρτησία των δικαστικών αρχών (Παπαδής στο Αριστοτέλη, 2009, σ. 85), ήτοι σε στοιχεία από τα ευάριθμα όντως σημαντικά των σύγχρονων δημοκρατικών καθεστώτων.

(6) Αναμφίβολα, και παρά τον έντονο ηθικοπολιτικό χαρακτήρα της αριστοτέλειας θεωρίας, ιδιαίτερη είναι η σχέση της με τη φιλοσοφία του δικαίου και τη νομική επιστήμη¹⁴. Η σχέση αυτή προσδιορίζεται από τα ζητήματα τα οποία ο Αριστοτέλης θέτει ή/και αναλύει στα κείμενα. Η έννοια της δικαιοσύνης είναι, κατά τον φιλόσοφο, θεμελιώδους σημασίας για να γίνει κατανοητή η σύνδεση της ηθικής, του δικαίου και της πολιτικής. Ο Σταγειρίτης, κατά τρόπο συστηματικό και ως ένα βαθμό επαρκή, εισάγει τον μελετητή ή τον αναγνώστη του έργου του στη γλώσσα της νομικής, ήτοι στους νομικούς όρους και προτάσεις, τον εξοικειώνει με τη νομική σκέψη και του γνωρίζει τους βασικούς κανόνες της ερμηνείας του δικαίου.

(7) Όπως υποδεικνύεται και στην παράγραφο 4.2.(11), ο αρχαίος φιλόσοφος πρωτοδιατυπώνει αρχές, έννοιες και όψεις, οι οποίες και έκτοτε αποτελούν αντικείμενα επί μέρους τομέων ή κλάδων της νομικής επιστήμης. Από την άλλη, ο Αριστοτέλης, στα έργα του, προκρίνει τη νομοθετική ρύθμιση ως προεξέχουσα για τη δημοσιοδιοικητική λειτουργία του κράτους¹⁵. Η ρύθμιση, η οποία ως νομοθέτηση ή προϊόν άλλης τυπικής απόφασης, ως δεικνύεται στην παράγραφο 2.1.2.2.(3), καταγράφεται ως η πρώτη κατηγορία μεταξύ των εργαλείων τα οποία οι σύγχρονοι μελετητές και θεωρητικοί αναφέρουν για σκοπούς υλοποίησης δημόσιας πολιτικής. Στον Σταγειρίτη, η ρύθμιση επιβάλλεται για να υποχρεώσει τους πολίτες να ενεργούν και συμπεριφέρονται πρεπόντως στην πολιτικώς οργανωμένη κοινωνία¹⁶.

(8) Από το σύνολο της ανάλυσης του αριστοτέλειου έργου, προκύπτει ότι είναι δυνατή η ανάγνωσή του σε ένα δεύτερο επίπεδο, ως όχι μόνο ενός έργου της εν γένει πρακτικής φιλοσοφίας. Σε αντίθεση με άλλους πολιτικούς στοχαστές, ο Αριστοτέλης δεν συζητεί ή ερμηνεύει την εν γένει

¹⁴ Η οικειότητα που έχουμε σήμερα για τη νομική θεωρία των αρχαίων Ελλήνων αντανακλά την κληρονομιά που άφησαν, ιδιαίτερα σε σχέση με τη σημαντική συνεισφορά των Πλάτωνα και Αριστοτέλη, οι οποίοι υπέδειξαν τη στενή σχέση μεταξύ του εθίμου/συγκατάθεσης και της ηθικής/λόγου, από την μια, και του νόμου, από την άλλη, ενώ υπήρξαν οι προάγγελοι του κοινωνικού συμβολαίου και των εξελικτικών θεωριών για το νόμο και το κράτος (Tamanaha, 2001, p. 4)

¹⁵ Συναφώς επισημαίνεται ότι ο Αριστοτέλης, σε αντίθεση με τον Πλάτωνα ο οποίος αναζητήσε τη θεσμική πλαισίωση της ανθρώπινης κυριαρχίας, κατέτεινε στην ιδέα του ουδέτερου και απρόσωπου νόμου ως του αληθούς κυρίαρχου του κράτους (Barker, 2009, p. 13).

¹⁶ Ο Κορνήλιος Καστοριάδης διατείνεται, συναφώς, ότι οι «Αθηναίοι [...] είναι Αθηναίοι ακριβώς γιατί τους διαμόρφωσε ο νόμος της πόλεως», καθώς στην αρχαία πόλη-κράτος «έχουμε [...] μια σχέση ανάμεσα στη θεσμισμένη κοινωνία, η οποία υπερβαίνει απείρως το σύνολο των ατόμων που τη συνθέτουν, και η οποία δεν μπορεί να υπάρξει παρά πραγματοποιημένη, ενσάρκωμένη μέσα στα άτομα που κατασκευάζει» (Καστοριάδης, 2000, σ. 49).

πολιτική οργάνωση και λειτουργία του κράτους με τη χρήση ευρύτερων αξιακών εννοιών ή νοητών κατασκευασμάτων ή αφηρημένων ιδεών και αρχών. Ο Σταγειρίτης προσεγγίζει το ζήτημα του συλλογικού βίου σε πραγματικούς όρους, όπως ίσχυαν ή έπρεπε να ισχύουν σε μια όντως ανεπτυγμένη φόρμα κρατικής υπόστασης, την πόλη της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας. Δεν αποτελεί, συνεπώς, αβάσιμο ισχυρισμό ότι ο Αριστοτέλης δίδαξε και έγραψε για τα γνωστικά αντικείμενα της δημόσιας διοίκησης και της δημόσιας πολιτικής. Στο πλαίσιο αυτό, θα μπορούσε η πόλη-κράτος, όπως περιγράφεται στην *Αθηναίων Πολιτεία*, να αντιπαραβληθεί με τον βεμπεριανό γραφειοκρατικό ιδεότυπο (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.1.1.1.(14)), ενώ θα μπορούσε και να συζητηθεί το ζήτημα των πολιτικών κύκλων των σύγχρονων κρατών των αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών (βλέπε, σχετικά, στην παράγραφο 2.1.2.2.(17)) εν σχέσει με αυτό της άμεσης δημοκρατίας της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας.

(9) Καταγράφεται ως θέση της παρούσας εργασίας, όπως αναδεικνύεται από τα ευρήματά της, ότι το περιεχόμενο της αριστοτέλειας ηθικοπολιτικής φιλοσοφίας θα μπορούσε να αποτελέσει διδακτέα ύλη στα γνωστικά αντικείμενα της δημόσιας διοίκησης και της δημόσιας πολιτικής. Η παραπομπή σε επί μέρους χωρία των σχετικών κειμένων του Αριστοτέλη θα μπορούσε να βοηθήσει τον μελετητή ή σπουδαστή να εντρυφήσει σε επί μέρους πτυχές, παραμέτρους και έννοιες των πεδίων. Θα μπορούσε, ακόμη, η σύνολη πρακτική φιλοσοφία του Σταγειρίτη να αποδελτιωθεί, αναλυθεί, συστηματικά αξιολογηθεί και κωδικοποιηθεί σε ένα εγχειρίδιο το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί είτε ως ένα εισαγωγικό κείμενο στα δύο γνωστικά αντικείμενα, είτε ως ένα επικουρικό εγχειρίδιο διδασκαλίας για εμβάθυνση και αναστοχασμό. Άλλωστε, η ηθική και η πολιτική, στα κείμενα του φιλοσόφου, δεν αναφέρεται σε άτεγκτες οδηγίες, αλλά μάλλον σε προσεγγίσεις που επιδιώκουν να αντιμετωπίσουν την πολυπλοκότητα των σχέσεων πολίτη και κοινωνίας.

(10) Αποτελεί, εν πάση περιπτώσει, αξιοσημείωτη παρατήρηση ότι ο Αριστοτέλης δεν συζητεί την εν γένει διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων ως διαχείριση αφηρημένων εννοιών ή/και απόμακρων περιστατικών ή επεισοδίων, αλλά, εν αντιθέσει, ως διαχείριση υποθέσεων οι οποίες αφορούν την καθημερινότητα του πολίτη. Στο ηθικοπολιτικό του έργο, ο αρχαίος φιλόσοφος φέρει πληθώρα περιπτώσεων και περιστατικών του καθημερινού βίου του μέσου πολίτη, τα οποία και αναλύει και συζητεί. Στον μικρόκοσμο της αθηναϊκής πολιτείας, μπορεί να γίνει αντιληπτό γιατί η ζωή του πολίτη επηρεαζόταν από κάθε έκφανση της πολιτικοδιοικητικής δραστηριότητας. Ο

πολίτης δυνητικά μπορούσε άμεσα να επηρεαστεί είτε από τη λήψη μιας απόφασης για την διοργάνωση μιας πολεμικής εκστρατείας, αν εκαλείτο να υπηρετήσει υπό τα όπλα, είτε από το σκεπτικό της απόφασης σε μια δικαστική διαμάχη για μια υπόθεση κληρονομικών διαφορών, αν ήταν ένας από τους διαδίκους. Σε κάθε, όμως, περίπτωση θα επηρεαζόταν εμμέσως από τις συνέπειες μιας οποιασδήποτε τέτοιας απόφασης, οι οποίες για τον ίδιο μπορεί να ήταν οικονομικές, κοινωνικές, νομικές ή άλλες.

(11) Αναπόφευκτα, και στην παρούσα διατριβή, καθίσταται διάχυτο ότι η έννοια της τελολογίας είναι, στον Αριστοτέλη, η κυρίαρχη, η, δε, επισήμανση της αξίας της σε σχέση με τις πολιτικές διεργασίες θα μπορούσε να αποτελέσει την κατακλείδα της διατριβής. Στο αριστοτέλειο φιλοσοφικό σύστημα, η ιδέα της τελολογίας δεσπόζει άλλων ιδεών ορίζοντας και το περιεχόμενό του. Η φύση του κόσμου καθορίζεται, κατά τον Αριστοτέλη, από το τέλος, ήτοι τον σκοπό του. Αυτόν ο οποίος προσδίδει τη μορφή, το γένος και την πληρότητά του. Στο αριστοτέλειο έργο, ο τελολογικός χαρακτήρας της δημοσιοδιοικητικής λειτουργίας, τόσο κατά την άσκηση διοίκησης όσο και κατά την υλοποίηση πολιτικών, αποκαλύπτεται από τον σκοπό τον οποίο επιδιώκει να εκπληρώσει. Προβάλλεται ως αναντίλεκτο, από τον φιλόσοφο, ότι η κοινωνική συμβίωση και το πολιτικό γίνεσθαι κατατείνει αδιαλείπτως προς την επίτευξη της ευδαιμονίας, του υπέρτατου για το σύνολο αγαθού.

(12) Η αριστοτέλεια τελολογία μπορεί να δώσει προσανατολισμό και κατεύθυνση στη διεκπεραίωση των δημόσιων υποθέσεων. Ο χώρος της πολιτικής διεργασίας, όπως και ο Αριστοτέλης τον περιγράφει, χαρακτηρίζεται από ασυμμετρίες και ανισορροπίες. Στη δημοκρατική πολιτεία, όπως ήταν αυτή της πόλης-κράτους της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας, αλλά και η σύγχρονη φιλελεύθερη του δυτικού κόσμου, η διοίκηση ασκείται και οι πολιτικές υλοποιούνται σε ένα πλέγμα αντικρουόμενων δικαιωμάτων και συμφερόντων, στενότητας πόρων και ανισοτήτων, ενώ οι αποφάσεις λαμβάνονται εν μέσω πειστικών χρονοδιαγραμμάτων, περιορισμένης ή ελλιπούς γνώσης, σφαλμάτων λογικής και παραδοξολογιών. Σε όλο αυτό το πλέγμα, το οποίο προκαλείται από το εγγενές ακαθόριστο της ίδιας της ανθρώπινης φύσης, ο σκοπός των ενεργειών και συμπεριφορών των πολιτών μιας πολιτικώς οργανωμένης κοινωνίας πρέπει να ταυτοποιείται έναντι και, ει δυνατό, να εναρμονίζεται με την απώτερη επιδίωξη της συλλογικής ευδαιμονίας.

(13) Η έννοια της τελολογίας, ως προς την πολιτικοδιοικητική λειτουργία και δραστηριότητα εντός ενός δημοκρατικού συστήματος διακυβέρνησης, δεν είναι, για τον Αριστοτέλη, ασαφής ή

αφηρημένη. Ο αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος δεν αφήνει τις διεργασίες για τον καθορισμό του απώτερου σκοπού της συλλογικής δράσης, ήτοι της ευδαιμονίας, να διαμορφώνονται κατά τρόπο άναρχο, ακατάστατο, ακανόνιστο ή/και απρογραμματίστο. Όπως και σ' αυτή την τελευταία ενότητα με τις συμπερασματικές παρατηρήσεις υποδεικνύεται, στην αριστοτέλεια ηθικοπολιτική σκέψη, η ευδαιμονία είναι το προϊόν των διεργασιών εντός ενός πλέγματος αρχών, κανόνων, διαδικασιών, πλαισίων και περιγραμμάτων τα οποία τίθενται από την ίδια την πολιτικώς οργανωμένη κοινωνία, για να διασφαλίσουν την ποιότητα αυτού τούτου του προϊόντος, αλλά και την αποδοχή της κοινωνίας. Μέσα από το πλέγμα αυτό, όπως ο Σταγειρίτης το περιγράφει, παρέχονται τα εχέγγυα εκείνα ούτως ώστε το περιεχόμενο της ευδαιμονίας να είναι συναφές με τις ανάγκες τις οποίες εξυπηρετεί και συμπεφωνημένο, οι, δε, επιδιώξεις που σ' αυτό καθορίζονται να είναι ρεαλιστικές, δυνάμενες, δηλαδή, να πραγματοποιηθούν στο χωροχρονικό πλαίσιο όπως προσδιορίζεται¹⁷.

(14) Μέσα από τα συναφή περί πρακτικής φιλοσοφίας κείμενα του Αριστοτέλη εκτυλίσσεται το δημοσιοδιοικητικό φαινόμενο σε όλο του το εύρος, από το αρχικό στάδιο της χάραξης πολιτικών μέχρι και την υλοποίησή τους. Με τα όσα πιο πάνω αναφέρονται ως καταληκτικά συμπεράσματα, είναι πρόδηλο ότι επιχειρείται η απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων της διατριβής, ως αυτά παρατίθενται στην παράγραφο 1.1.(2), καθώς συνδέεται η ηθικοπολιτική σκέψη του Αριστοτέλη με τις μεταγενέστερες πολιτικές θεωρίες και ρεύματα, μέχρι και τους σύγχρονους καιρούς στα υπό εξέταση πεδία δημόσιας διοίκησης και δημόσιας πολιτικής. Υποστηρίζεται, δε, ότι οι διδαχές του φιλοσόφου θα μπορούσαν να έχουν ακόμη και πρακτική/εργαλειακή χρήση για όσους μελετούν ή εφαρμόζουν δημόσια διοίκηση ή πολιτική.

4.4. Καταληκτικές Συμπερασματικές Σημειώσεις

(1) Για σκοπούς εναργούς παράθεσης των συμπερασμάτων της διατριβής, το παρόν καταληκτικό κεφάλαιο οργανώνεται στη βάση των τριών κατά σειρά ερευνητικών ερωτημάτων. Όπως κατωτέρω παρατίθεται, για κάθε ένα από τα ερωτήματα αυτά προσδιορίζονται οι παρατηρήσεις ή/και απαντήσεις στις οποίες κατέληξε η εκτενής ανάλυση που προηγήθηκε. Επαναλαμβάνεται

¹⁷ Πάντα, μολοταύτα, θα παραμένει το ερώτημα κατά πόσο, στον πραγματικό κόσμο, οι κανόνες, όπως κατά περίπτωση τίθενται, μπορεί ελεγχμένα να οδηγούν τις δραστηριότητες προς προκαθορισμένους σκοπούς, καθώς, αυτοί «δεν απευθύνονται σε αδρανή υλικά και εργαλεία, αλλά σε άτομα που ενεργούν ως ανθρώπινες ολότητες» (Μουζέλης, 1991, σ. 99).

ότι οι υποθέσεις, επί των οποίων και τα ερωτήματα διατυπώθηκαν, ήταν διερευνητικού χαρακτήρα, εξού και αναμενόταν να απαντηθούν με την αξιοποίηση μεθοδολογικών εργαλείων, καθώς και από τη συσσωρευθείσα γνώση η οποία αποτυπώνεται στη βιβλιογραφία και στις άλλες πηγές. Χρήζει, ακόμη, μνείας ότι, λόγω ακριβώς της πρωτοτυπίας του θέματος της διατριβής, οι άμεσες αναφορές στη βιβλιογραφία ήταν περιορισμένες ή/και αποσπασματικές, σε κείμενα με διαφορετικό, αν και ενίοτε παραπλήσιου αντικειμένου, ζητούμενο.

(2) Όπως αναλύεται και ανωτέρω, σε έκταση κυρίως στο Κεφάλαιο 2.3.2., η διατριβή επιτυγχάνει να απαντήσει το πρώτο ερευνητικό ερώτημα ως προς τη συσχέτιση της αριστοτέλειας ηθικοπολιτική σκέψης με βασικές πολιτικοδιοικητικές θεωρίες και ρεύματα που ακολούθησαν. Προς επίρρωση τούτου θα αρκούσε, ως προσδιοριστικό ενδεχομένως της συσχέτισης αυτής, να αναφερθούν τα μνημειώδη στο τομέα τους συγγράμματα *The Structure of Scientific Methods*, *The Methodology of Scientific Research Programmes* και *Against Method* των Τόμας Κουν, Ίμρε Λάκατος (Imre Lakatos) και Πάουλ Φεγιεράμπεντ (Paul Feyerabend), αντίστοιχα, στα οποία ο Αριστοτέλης είναι ο μόνος από του αρχαίους στοχαστές που αναφέρεται τόσες πολλές φορές, μαζί με τους κατά πολύ μεταγενέστερους του Νικόλαο Κοπέρνικο (Nicolaus Copernicus), Γαλιλαίο και Ισαάκ Νεύτωνα (Isaac Newton). Ο Κουν αναφέρεται στον Αριστοτέλη και τη φιλοσοφία του περί τις σαράντα φορές και ο Λάκατος περί τις είκοσι πέντε, ενώ ο Φεγιεράμπεντ, στην προσπάθειά του να διατυπώσει την άναρχή του άποψη για την επιστήμη, απορρίπτοντας κάθε καθολικό μεθοδολογικό κανόνα, αναφέρεται στον αρχαίο φιλόσοφο περί τις εκατό φορές.

(3) Σε σχέση με το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, το οποίο αφορά στην απήχηση και νοηματοδότηση των απόψεων και θέσεων του Αριστοτέλη στα σύγχρονα γνωστικά πεδία μελέτης της δημόσιας διοίκησης και της δημόσιας πολιτικής, επαναλαμβάνονται τα μεθοδολογικά ζητήματα που εγείρονται ως προς την ερμηνεία της οποίας μπορεί να τύχουν στο σύγχρονο περιβάλλον (βλέπε, σχετικά, στο Κεφάλαιο 1.3.). Η εν γένει μεθοδολογική διάσταση που αφορά μελέτες του χώρου των κοινωνικών επιστημών, όπως είναι και η παρούσα, επιχειρείται, τις τελευταίες δεκαετίες να απαντηθεί με τη μέθοδο της ανίχνευσης/διερεύνησης της διαδικασίας (process tracing),

όταν τουλάχιστο είναι δυνατό να αποδοθεί αιτιώδης συνάφεια της επίδρασης που είχε μια κατάσταση ή μια θεώρηση σε μια άλλη κατάσταση ή θεώρηση που έπεται χρονικά¹⁸.

(4) Εν προκειμένω, όμως, το εγχείρημα να συνδεθεί μια σύγχρονη κατάσταση, ήτοι η δημόσια διοίκηση και πολιτική όπως ασκείται και μελετάται στο παρόν, με μια παρελθούσα θεώρηση πραγμάτων, υπό τις συνθήκες που ίσχυαν πριν σχεδόν δύομισι χιλιάδες χρόνια, θα ήταν όντως παράτολμο και εκ των πραγμάτων μη πλήρες, καίτοι υποβοηθητικό στην κατανόηση της προσέγγισης του δεύτερου ερευνητικού ερωτήματος. Υπό τις παραμέτρους του ερωτήματος αυτού, θα μπορούσε να παρατηρηθεί και να εντοπισθεί ως ίχνος, ή, όπως στην αγγλική ορίζεται *smoking gun observation* (σε ελεύθερη μετάφραση παρατήρηση του όπλου που καπνίζει)¹⁹, η ίδια η δημόσια διοίκηση σε σχέση με τους σκοπούς τους οποίους εξυπηρετεί. Θα μπορούσε, ακόμη, ως τέτοιο ίχνος να εντοπιστεί το σώμα των αρχών και κανόνων που διέπουν τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης.

(5) Στα σύγχρονα εγχειρίδια για την επαγγελματική κατάρτιση των στελεχών της, διδάσκεται ότι η δημόσια διοίκηση διακρίνεται σε κυριαρχική, η οποία δρα ως εξουσιαστική δύναμη (ήτοι ως *imperium*) και συναλλακτική, η οποία δικαιοπράκτει ως ιδιώτης (ήτοι ως *fiscus*), σύμφωνα δηλαδή με το ιδιωτικό δίκαιο στο πλαίσιο της ιδιωτικής οικονομίας· περαιτέρω, η κυριαρχική δημόσια διοίκηση συστηματοποιείται σε περιοριστική²⁰, παροχική, ρυθμιστική, επιχειρηματική, σχεδιαστική (προγραμματιστική) και στελέχωσης των δημόσιων θέσεων (Τζέμος και Αναστασίου, 2021, σσ. 3-4). Όπως αναδύεται από την εκτεταμένη ανάλυση του αριστοτέλειου ηθικοπο-

¹⁸ Αναφέρεται, στη βιβλιογραφία, ότι είναι σ' αυτό το πλαίσιο που κοινωνικοί επιστήμονες προσπαθούν να εξηγήσουν συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, όπως είναι η Γαλλική Επανάσταση, ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος και η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, αξιολογώντας υποθέσεις για τα ιδιαίτερα αίτια των γεγονότων αυτών (Mahoney, 2012, p. 571).

¹⁹ Ως *smoking gun observation* ορίζεται μια παρατήρηση η οποία παρουσιάζει ένα ουσιώδους σημασίας αποδεικτικό στοιχείο σε ένα πλέγμα παρατηρήσεων, οι οποίες μαζί παρέχουν ένα υψηλό επίπεδο βεβαιότητας για τη συναγωγή ενός αιτιώδους συμπεράσματος. Βεβαίως, μια πλήρης εξήγηση βασισμένη στη μέθοδο ανίχνευσης/διερεύνησης της διαδικασίας, θα πρέπει να περιλαμβάνει και τα τρία είδη εμπειρικού στοιχείου, ήτοι περιεκτικό ιστορικό πλαίσιο που να αποτυπώνει την πλήρη κατάσταση, *smoking gun* παρατηρήσεις που δημιουργούν πεποίθηση για τη σχέση αιτίας και αποτελέσματος και μαρτυρίες που αποκαλύπτουν αντιλήψεις, κίνητρα και προσδοκίες των σημαντικών δρώντων (Blatter, 2012, pp. 19 and 21).

²⁰ Η περιοριστική διοίκηση είναι «η παραδοσιακή κυριαρχική διοίκηση η οποία δρα μέσω του διοικητικού καταναγκασμού και της οποίας έργο είναι η τήρηση της δημόσιας τάξης και ασφάλειας των πολιτών, καθώς και η συλλογή των φόρων» (Ακριβοπούλου και Ανθόπουλος, 2015, σ. 42).

λιτικού corpus στην παρούσα διατριβή, όλες οι εν λόγω πτυχές της δημόσιας διοίκησης συζητούνται, σε κάποια έκταση, από τον φιλόσοφο. Μεταξύ άλλων, η αθηναϊκή πολιτεία περιγράφεται ως φορέας που επιβάλλει περιορισμούς ή/και ρυθμίζει τα της συμπεριφοράς στο κοινωνικό σύνολο, παρέχει επιδόματα στους πολίτες και απονέμει αξιώματα και δημόσιες θέσεις.

(6) Από την άλλη, υπό νομικούς όρους, και σε σχέση με τη λειτουργική της διάσταση, η δημόσια διοίκηση αφορά στη διενέργεια νομικών πράξεων και υλικών ενεργειών για την επίτευξη των σκοπών της, αναφέρεται δηλαδή στη λειτουργία του διοικείν. Σε σχέση με την οργανική της διάσταση, η διοίκηση ταυτοποιείται έναντι των προσώπων, των συλλόγων προσώπων περιλαμβανομένων, τα οποία έχουν αρμοδιότητα ή δικαίωμα ή υποχρέωση να ασκήσουν τη δραστηριότητα που τους ανατίθεται (Σπηλιωτόπουλος, 2017, σ. 11). Όπως στη διατριβή αυτή αναδεικνύεται, ο Αριστοτέλης αναφέρεται στις αρχές επί των οποίων η δημόσια διοίκηση και πολιτική πρέπει να ασκείται και υλοποιείται, αρχές που και σήμερα εφαρμόζονται, ενώ περιγράφει, κυρίως στην *Αθηναίων Πολιτεία*, τους φορείς στους οποίους η πόλη εναπόθετε τις εξουσίες και αρμοδιότητες, φορείς πλείστοι εκ των οποίων προσομοιάζουν με τους σύγχρονους.

(7) Σε σχέση με την υλοποίηση δημόσιων πολιτικών, όπως αναφέρεται και στην παράγραφο 3.1.2.1.(7), θα μπορούσε να εξετασθεί η συσχέτιση της σκέψης του Αριστοτέλη με το ορθολογικό μοντέλο λήψης αποφάσεων. Συγκεκριμένα, οι υποθέσεις επί των οποίων εδράζεται το εν λόγω μοντέλο θα μπορούσαν να διασυνδεθούν με την αριστοτέλεια αντίληψη της φρόνησης και τα στάδια αυτής πριν την πράξη, όπως περιγράφονται στα *Ηθικά Νικομάχεια*, ήτοι στη βούλευση/βούληση και την προαίρεση²¹. Συναφώς με το πρώτο στάδιο, ο φιλόσοφος διευκρινίζει ότι «τὸ [...] βουλευέσθαι ζητεῖν τι ἐστίν» (1142a 31), άρα η βούληση είναι η από τη σκέψη διαδικασία θεώ-

²¹ Κατά τον Αριστοτέλη, από την κινητική δύναμη της προαίρεσης προέρχεται η πράξη, θεώρηση βασική για νοητή σύλληψη της πολιτικοδιοικητικής λειτουργίας. Ο φιλόσοφος ορίζει την προαίρεση ως «τὸ προβεβουλευμένον», την εκούσια εκείνη ενέργεια που επιλέχθηκε «μετὰ λόγου καὶ διανοίας» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1112a 15). Η θέση αυτή του Σταγειρίτη μπορεί να αντιπαραβληθεί με τη θέση του Μάξιμου Ομολογητή, ο οποίος ορίζει την προαίρεση ως «(μ)ικτόν γάρ τι, καὶ πολλοῖς σύγκρατον [...] ἐξ ὁρέξεως καὶ βουλῆς συγκειμένη καὶ κρίσεως» (*Προς Μαρίνον*, P.G. 91, 13 A'), ότι δηλαδή είναι η προαίρεση κάτι το μικτό από πολλά, ένα κράμα, συναποτελούμενο από ὁρεξη και θέληση και κρίση.

ρησης όλων των σχετικών στοιχείων και παραμέτρων τα οποία ζητούνται. Της βούλησης ακολουθεί η προαίρεση, διά της οποίας αποφασίζεται η ενδεδειγμένη δράση²². Ως ο Αριστοτέλης διαχωρίζει, «ή μὲν βούλησις τοῦ τέλους ἐστὶ μάλλον, ἢ δὲ προαίρεσις τῶν πρὸς τὸ τέλος» (1111b 26-27), δηλαδή η βούληση σχετίζεται μάλλον με τον σκοπό, ενώ η προαίρεση με τα τέλη που οδηγούν στον σκοπό. Άρα, κατ' αντιδιαστολή, ο αριστοτέλειος λήπτης της απόφασης, όπως και ο αντίστοιχός του στο ορθολογικό μοντέλο, αποφασίζει με γνώση των πραγμάτων, συνεκτιμώντας τους σχετικούς παράγοντες και τις εναλλακτικές πολιτικές προς την κατεύθυνση της εκπλήρωσης των σκοπών που επιδιώκονται.

(8) Ασφαλώς, η επιβεβαίωση στον Αριστοτέλη της παρατήρησης του όπλου που καπνίζει, όλων εκείνων δηλαδή των μορφών διοίκησης και του πλαισίου λειτουργίας της, όπως αυτά σήμερα παρατηρούνται και όπως αυτά στα έργα του φιλοσόφου εμπεριέχονται, θα αύξανε σημαντικά την πεποίθησή μας ότι υφίσταται μιας μορφής αιτιώδους σχέση που αντανακλά, ακριβώς, την επίδραση της αριστοτέλειας σκέψης στη σύγχρονη εποχή. Στον αρχαίο φιλόσοφο, βεβαίως, εντοπίζονται και θέσεις οι οποίες σήμερα αποκηρύσσονται ως εξοβελιστές, όπως είναι ο θεσμός της δουλείας, θεσμό τον οποίο αυτός επιχείρησε να υποστηρίξει²³. Η απόρριψη της παρατήρησης σ' ό, τι αφορά στο στοιχείο αυτό, καθώς και στη θέση της γυναίκας για την οποία οι απόψεις του φιλοσόφου επίσης δεν είναι σήμερα αποδεκτές, δεν προσδιορίζει κατ' ανάγκη απόρριψη της υπόθεσης για την αιτιώδη σχέση. Όπως παραστατικά συναφώς περιγράφεται, το όπλο που καπνίζει στα χέρια του υπόπτου, ευθύς μετά τη διάπραξη της δολοφονίας, αποτελεί ισχυρή ένδειξη της εμπλοκής του στο έγκλημα, όμως η μη εξεύρεση του όπλου δεν συνεπάγεται αναγκαστικά την απαλλαγή του (Beach and Pedersen, 2013, p. 104).

(9) Ως έχει και στο Κεφάλαιο 2.3.2. αναλυθεί, το ηθικοπολιτική σύστημα του Αριστοτέλη διαπότισε την πολιτική σκέψη έκτοτε. Σε διάφορες χρονικές περιόδους, πριν τη σημερινή, τα ίχνη

²² Επί τούτου υποδεικνύεται ότι «(κ)ατανοώντας την προαίρεση ως λήψη της απόφασης, μπορούμε να εξηγήσουμε τη θέση του Αριστοτέλη ότι η προαίρεση είναι η αρχή της πράξης και η πηγή της κίνησης (Σκαλτσάς, 1993, σ. 37).

²³ Επειδή, μάλιστα, «οι σύγχρονες αντιλήψεις αποδοκιμάζουν τον δουλοκτητικό θεσμό», ο Αριστοτέλης δεν μπορεί να ξεφύγει από την κριτική «καθώς θεωρείται πως ενθάρρυνε την αντίληψη ότι οι δούλοι δεν είναι δεκτικοί ηθικής τελείωσης», αλλά και υποστήριζε τα περί «της ιεράρχησης ανάμεσα στους ανθρώπους» (Κοσμάδης, 2017, σ. 46). Επί τούτου, ο Κωνσταντίνος Κόντος συμπεραίνει ότι ο Αριστοτέλης, σε σύγκριση με τον Πλάτωνα, «σαφέστερον περί δουλείας αποφαινεται» αφού «κατ' αυτόν ἡ δουλεία εἶνε φυσική. Ο δούλος γεννᾶται ἢ δούλος, ο δ' ἐλεύθερος ἵνα ἔχη τό προνόμιον τοῦ ἄρχειν». (1877, σ. 103).

του φιλοσόφου μπορεί να ανευρεθούν σε ορισμένα πολιτικοδιοικητικά σχήματα και θεάσεις που υιοθετήθηκαν. Κατά τις περιόδους αυτές, είχαν διαμορφωθεί εκείνες οι συνθήκες οι οποίες επέτρεπαν την εισαγωγή στοιχείων από το πλαίσιο και τις αρχές τις οποίες ο Αριστοτέλης περιέγραψε²⁴. Ως τέτοιες περίοδοι, μπορεί να προσδιοριστούν ο σχολαστικισμός κατά τους Μέσους Χρόνους (βλέπε, για σχετικές αναφορές, στις παραγράφους 2.3.1.1. (2), 2.3.2.1.(7) και 4.1.(8)), η πρόωμη ανάπτυξη του κοινοβουλευτισμού στον βρετανικό χώρο και το ρεύμα της πεφωτισμένης δεσποτείας κατά την προβιομηχανική εποχή (βλέπε, για σχετικές αναφορές, στις παραγράφους 2.1.1.2.(9) (σημείωση 11) και 2.3.1.1.(3)). Κατά, δε, τη Γαλλική Επανάσταση, οι αρχές της ελευθερίας και της ισότητας, όπως αυτές προτάχθηκαν στο τρίπτυχο των εξεγερθέντων, θα μπορούσαν να παραπέμψουν στον Αριστοτέλη ο οποίος και τις όρισε ως κομβικές για την πολιτεία, ενώ η τρίτη πτυχή, η αδελφoσύνη, θα μπορούσε να συσχετισθεί με την κατά τον Σταγειρίτη φιλία της αρετής και αλληλέγγυα διάδραση. Ως κλασικό, όμως, παράδειγμα δεν θα μπορούσε παρά να υποδειχθεί το πολιτειακό σύστημα που προέκυψε μετά την Αμερικάνικη Επανάσταση, στη βάση του οποίου, όπως συζητείται στην παράγραφο 2.1.1.1.(7), και θεμελιώθηκε η σύγχρονη δημόσια διοίκηση.

(10) Από το περιεχόμενο και την ανάλυση του ζητήματος στην ανά χείρας διατριβή, το τρίτο ερευνητικό ερώτημα, ήτοι η εργαλειακή αξιοποίηση της αριστοτέλειας ηθικοπολιτικής θεωρίας, ως χρηστικό βοήθημα όταν μελετάται ή εφαρμόζεται η δημόσια διοίκηση και η δημόσια πολιτική, προβάλλει ως αυταπάντητο. Τούτο, αφενός, γιατί, όπως και στις καταληκτικές αυτές σημειώσεις συμπεραίνεται, η επίδραση του Αριστοτέλη στην πολιτική σκέψη υπήρξε έντονη και καθοριστική, αλλά και γιατί τα όσα αυτός περιέλαβε στα κείμενά του αποτελούν στις μέρες μας το απαραίτητο υλικό, ως ευρύτερο πρότυπο λειτουργίας, προς την κατεύθυνση της ικανοποίησης των επιδιώξεων

²⁴ Ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος διατείνεται ότι τα διδάγματα του Αριστοτέλη είχαν να αντιμετωπίσουν «την αντιδρομή της ιστορίας επί δέκα πέντε αιώνες» καθώς «(σ)τρατοκρατικές θύελλες και ανελεύθερα καθεστώτα δεν ευνοούσαν, δεν ανέχονταν καν, την ανακίνηση της πολιτικής προβληματικής» (1979, σ. 22).

των πολιτικοδιοικητικών μορφωμάτων. Οι αριστοτέλειες έννοιες, όπως μεταξύ αυτών είναι η ευδαιμονία, η τελολογία, η μεσότητα και η αιτιότητα²⁵, μπορούν να καθοδηγήσουν προς τη διαμόρφωση του κατάλληλου περιβάλλοντος εντός του οποίου να ασκείται η διοίκηση και να υλοποιούνται οι πολιτικές, κατά τον πρόπονα τρόπο.

(11) Ο Δημοσθένης, με τη ρήση του ότι «ὁ τῶν ἀνθρώπων βίος [...] φύσει καὶ νόμοις διοικεῖται» (*Κατ' Αριστογείτονος Α'*, 25.15), μπόρεσε, εύστοχα και επιγραμματικά, να αποδώσει το πλαίσιο του πολιτικοδιοικητικού φαινομένου στον ελληνικό κλασικό κόσμο, πλαίσιο το οποίο και έκτοτε θα χαρακτηρίζει, στο διάβα της ανθρώπινης ιστορίας, τις πολιτικώς οργανωμένες κοινωνίες. Ο Δημοσθένης, μάλιστα, διευκρινίζει ότι η φύση είναι απρόβλεπτη και χαρακτηρίζει τον καθένα ξεχωριστά, ενώ οι νόμοι είναι κοινοί για όλους και διαφανείς. Ο Αριστοτέλης, όμως, ήταν εκείνος που ανέλαβε να προσγράψει στο έργο του, σε όντως αξιοσημείωτο βάθος και ανάλυση, όλα εκείνα τα στοιχεία και παραμέτρους που η φύση και νόμοις διοίκηση του συλλογικού βίου συνεπάγεται, έργο το οποίο, όσο τουλάχιστο έχει διασωθεί, ως κληροδότημα κατέληξε στις γενεές που ακολούθησαν για αξιοποίηση.

(12) Η προσφορά της αριστοτέλειας θεώρησης στην πολιτική σκέψη εκτιμάται ως κεφαλαιώδους σημασίας. Ο Αριστοτέλης μελέτησε τη δομή και τη λειτουργία του κράτους, υπό όρους διοίκησης και υλοποίησης πολιτικών, με κέντρο βάρους την πολιτική πραγματικότητα. Μάλιστα, στο πολιτικοδιοικητικό οικοδόμημα του φιλοσόφου «υπεισέρχεται η επιστήμη που ζητά να διερευνήσει συστηματικά τη σχέση άνθρωπος-κόσμος, κοινωνία και κράτος, πολιτεία και πολίτης». Η ανατομία, δε, του οικοδομήματος αυτού αποκαλύπτει τις λογικές της στρατηγικής του διάστασης, όπως επίσης και «τους στόχους που σκοπεύει να υλοποιήσει μέσα από τη λειτουργικότητα των επί μέρους στοιχείων του» (Θερμός, 2010, σσ. 152 και 156). Στον Αριστοτέλη, ούτως ή άλλως, οι δραστηριότητες της διοίκησης και της υλοποίησης πολιτικών μπορούν να πραγματώνονται στο πλαίσιο «τῆς κυριωτάτης καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικῆς» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1094a 26-27) πολιτικής τέχνης, όπως ο ίδιος τη χαρακτηρίζει.

²⁵ Ο φιλόσοφος αξιώνει ότι είναι η αναζήτηση της αιτίας που οικοδομεί την επιστημονική γνώση· ως συγκεκριμένα αναφέρει «ἐπίστασθαι οἰόμεθα ὅταν εἰδῶμεν τὴν αἰτίαν» (*Αναλυτικά Ύστερα*, 94a 20).

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

Οι παραπομπές των συναφών αποσπασμάτων από τα έργα του Αριστοτέλη, στο κείμενο της διατριβής, κρίθηκε σκόπιμο όπως εισαχθούν στη γλώσσα στην οποία διατυπώθηκαν από τον ίδιο τον φιλόσοφο, και δη στην πολυτονική γραφή. Για να καταστεί αυτό δυνατό, αξιοποιήθηκε η ψηφιακή διαδραστική τεχνική της αντιγραφής και επικόλλησης (copy and paste) από τα έργα του Αριστοτέλη τα οποία είναι αναρτημένα στο διαδίκτυο, στους ιστότοπους Βικιθήκη (wikisource.org) και Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα (greek-language.gr). Η αρίθμηση των παραπομπών των σχετικών χωρίων από τα κείμενα του φιλοσόφου επαληθεύτηκε από τις σχετικές εκδόσεις των Oxford Classical Texts (OCT).

ΠΗΓΕΣ – ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ:

Αριστοτέλης. (2002). *Ρητορική, Βιβλίο Α΄*. Λυμπουρλής, Δ. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Αριστοτέλης. (2004). *Ρητορική, Βιβλία Β΄-Γ΄*. Λυμπουρλής, Δ. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Αριστοτέλης. (2005). *Πολιτικά, Βιβλία V & VI*. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Αριστοτέλης. (2006). *Ηθικά Νικομάχεια, Βιβλία Α΄-Δ΄*. Λυμπουρλής, Δ. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Αριστοτέλης. (2006). *Ηθικά Νικομάχεια, Βιβλία Ε΄-Κ΄*. Λυμπουρλής, Δ. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Αριστοτέλης. (2006). *Πολιτικά, Βιβλία Α΄, Β΄*. Παπαδής, Δ. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Αριστοτέλης. (2007). *Πολιτικά, Βιβλία III & IV*. Τζιώκα-Ευαγγέλου, Π. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Αριστοτέλης. (2009). *Αθηναίων Πολιτεία*. Παπαδής, Δ. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Αριστοτέλης. (1990). *Το Όργανον – Αναλυτικά Ύστερα Β΄*. Παπανδρέου, Α. (Μετάφραση). Αθήνα: Γεωργιάδης.

Αριστοτέλης. (1995). *Το Όργανον – Αναλυτικά Πρότερα*. Παπανδρέου, Α. (Μετάφραση). Αθήνα: Γεωργιάδης.

Αριστοτέλης. (1999). *Το Όργανον – Αναλυτικά Ύστερα Α΄*. Παπανδρέου, Α. (Μετάφραση). Αθήνα: Γεωργιάδης.

Αριστοτέλης. (2008). *Μετά τα Φυσικά, Τόμος Β΄*. Κυργιόπουλος, Ν. (Μετάφραση). Αθήνα: Γεωργιάδης.

Αριστοτέλης. (2008). *Φυσικά, Βιβλία Γ΄, Δ΄ (Κίνηση, Άπειρο, Χώρος, Κενό, Χρόνος)*. Μπετσάκος, Β. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια, Σύνθεση). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Αριστοτέλης. (2010). *Ηθικά Μεγάλα*. Μπετσάκος, Β. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Αριστοτέλης. (2010). *Φυσικά, Βιβλία Α', Β' (Αρχές, Φύση, Αίτια, Τύχη, Ανάγκη)*. Μπετσάκος, Β. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Αριστοτέλης. (2011). *Μετά τα Φυσικά, Τόμος Α'*. Κυργιόπουλος, Ν. (Μετάφραση). Αθήνα: Γεωργιάδης.

Αριστοτέλης. (2011). *Μετά τα Φυσικά, Τόμος Γ'*. Κυργιόπουλος, Ν. (Μετάφραση). Αθήνα: Γεωργιάδης.

Αριστοτέλης. (2012). *Ρητορική εις Αλέξανδρον και Προς Θεμισώνα Προτρεπτικός*. Τριαντάρη, Σ. Α. (Μετάφραση). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Αριστοτέλης. (2014). *Μετά τα Φυσικά, Βιβλίο Α' (Ο Ορισμός και η Ιστορία της Φιλοσοφίας)*. Κάλφας, Β. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Αριστοτέλης. (2017). *Ηθικά Ευδήμια: Αρετή, Φιλία, Ευτυχία*. Μπετσάκος, Β. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

Διογένης Λαέρτιος. (1994). *Άπαντα*. Ομάδα Κάκτου (Μετάφραση). Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτου.

Μάξιμος Ομολογητής. (1865). *Πρὸς Μαρίνον, Patrologiae Cursus Completus, Series Graega, Tomus XCI*. Migne, J.-P. (Editor). Paris: Garnier.

Πλάτων. (2003). *Πολιτικός*. Χριστοδούλου, Ι. Σ. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Πλάτων. (2006). *Πολιτεία, Δεύτερος Τόμος*. Μαυρόπουλος, Θ. Γ. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια, Ανάλυση, Επίμετρα). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Πλάτων. (2006). *Πολιτεία, Πρώτος Τόμος*, Μαυρόπουλος, Θ. Γ. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια, Ανάλυση, Επίμετρα). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Πλάτων. (2015). *Θεαίτητος*. Λυμπουρλής, Δ. (Επιμέλεια). Παπαλεξίου, Κ. (Μετάφραση). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Πλάτων. (2017). *Νόμοι. Βιβλίο Α'*. Προς μια Θεολογική Ανάγνωση της Πολιτικής. Τερέζης, Χ. και Πετρίδου, Λ. (Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια, Λεξικό Εννοιών). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος.

Cicero, Marcus Tullius. (2014). *On the Republic and On the Laws*. Fott, D. (Translator). Ithaca, NY: Cornell University Press.

Confucius. (2016). *The Analects*. Legge, J. (Translator). London: Amber Books.

Kautilya. (1992). *The Arthashastra*. Rangarajan, L. N. (Translator). New Delhi: Penguin Books.

Marcus Aurelius. (1997). *Meditations*. Hard, R. (Translator). Ware: Wordsworth Classics of World Literature.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ:

(α) Στην Ελληνική Γλώσσα

Ακριβοπούλου, Χ. Μ. και Ανθόπουλος, Χ. (2015). *Εισαγωγή στο Διοικητικό Δίκαιο*. Αθήνα: ΣΕΑΒ, ΚΑΛΛΙΠΟΣ. Ανακτήθηκε από <http://users.uoa.gr/~ahatzis/Akrivopoulou-Anthopoulos2.pdf>.

Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι. (2019). *Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα*. Ανακτήθηκε από http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/filosofia/page_055.html.

Βαβούρας, Η. (2011). *Ο Πολιτικός Ανήρ στην Αρχαία Ελλάδα: Οι Φιλοσοφικές Καταβολές της Πολιτικής Πράξης (Από τον Όμηρο στον Αριστοτέλη)*. Διατριβή επί Διδακτορία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ανακτήθηκε από <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/31662?lang=el#page/1/mode/1up>.

Βανδώρος, Σ. (2015). *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες*. Αθήνα: ΣΕΑΒ, ΚΑΛΛΙΠΟΣ. Ανακτήθηκε από https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/4733/4/00_master%20document_EΙΣ.ΠΟΛ.ΙΔΕΟΛ_ΤΕΛΙΚΟ.pdf.

Γκίβαλος, Μ., Γρηγοροπούλου Β., Κοτρόγιαννος, Δ. και Μανιάτης, Γ. (2010). *Ιστορία Κοινωνικών Επιστημών, Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Τάξης Γενικού Λυκείου*. Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος». Ανακτήθηκε από <http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL108/99/801,2924/>.

Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. (1980). *Πολιτική Φιλοσοφία του Πλάτωνος*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. (1979). Ο Αριστοτέλης και η Πολιτική. Στο: *Επιστημονική Επετηρίδα του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών 1978-1979*. Αθήνα: Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών. σσ. 20-23.

Δερβιτσιώτης, Α. Ν. (2019). *Η Έννοια της Κυβέρνησης*. Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. Ν. ΣΑΚΚΟΥ-ΛΑΣ.

Διαμαντούρος, Ν. (2015). Η Διαφθορά στη Σχέση της με τη Χρηστή Διοίκηση, το Κράτος Δικαίου και τη Δημοκρατία. Στο: *Εθνικός Συντονιστής για την Καταπολέμηση της Διαφθοράς. Πρακτικά Συνεδρίου για τη Δημόσια διοίκηση και Διαφθορά: Το Πρόβλημα και οι Τρόποι Επίλυσής του*. Κουράκης, Ν. και Σαμαρά-Κρίσπη Α. (Επιμέλεια). Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ. σσ. 37-54.

Ελληνικό Λεξικό. (1995). Μανδαλά, Μ. (Επιμέλεια). Αθήνα: Εκδόσεις Τεγόπουλος – Φυτράκης.

Θεοδώρου, Π. (2015). *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία των Αξιών*. Αθήνα: ΣΕΑΒ, ΚΑΛΛΙΠΟΣ. Ανακτήθηκε από <https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/2631/1/BookPDF.pdf>.

- Θερμός, Η. (2010). *Η Πολιτική Σκέψη των Πλάτωνα στην Κλασική και Σύγχρονη Εποχή*. Θεσσαλονίκη: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ.
- Κάλφας, Β. (2015). *Η Φιλοσοφία του Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΣΕΑΒ, ΚΑΛΛΙΠΟΣ. Ανακτήθηκε από <https://www.ebooks4greeks.gr/h-filosofia-tou-aristotelh>.
- Καραμανώλης, Γ. (2009). Η Σχέση Ηθικής και Φρονήσης στην Αριστοτελική Ηθική. Στο: *Υπόμνημα στη Φιλοσοφία*. Κάλφας, Β. (Διευθυντής). Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις. σσ. 51-78.
- Καστοριάδης, Κ. (2000). *Οι Ομιλίες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον.
- Κιτρομηλίδης, Π. Μ. (2000). *Νεώτερη Πολιτική Θεωρία*. Τέταρτη Έκδοση. Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ.
- Κονδύλης, Π. (1991). *Ισχύς και Απόφαση, Η Διαμόρφωση των Κοσμοεικόνων και το Πρόβλημα των Αξιών*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κόντος, Κ. Σ. (1877). *Η Παρά τοις Αρχαίοις Δουλεία και η Διά του Χριστιανισμού Κατάργηση Αυτής*. Παρνασσός, Τόμος Α'. Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός.
- Κοσμαδάκης, Ν. (2017). Το Ηθικό Καθεστώς της Δουλείας στα Πολιτικά του Αριστοτέλη. *Conatus. Journal of Philosophy*. DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/conatus.16033>.
- Κουλουμπαρίτης, Λ. (2008). *Ιστορία της Αρχαίας και Μεσαιωνικής Φιλοσοφίας, Τομος Α'*. Αθήνα: Εξάντας.
- Κουντούρη, Φ. (2015). *Τα Δημόσια Προβλήματα στην Πολιτική Ατζέντα: Θεωρητικές και Εμπειρικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: ΣΕΑΒ, ΚΑΛΛΙΠΟΣ. Ανακτήθηκε από <https://opencourses.ionio.gr/modules/document/file.php/DMC128/16.%20Φ.%20Κουντούρη%20-%20Τα%20δημόσια%20προβλήματα%20στην%20πολιτική%20ατζέντα.pdf>
- Κούτρας, Δ. (2009). *Η Κοινωνική Ηθική του Αριστοτέλους. Αι Αρεταί της Δικαιοσύνης και της Φιλίας*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Κριαράς, Ε. (1995). *Λεξικό της Σύγχρονης Ελληνικής Δημοτικής Γλώσσας*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Κυριακόπουλος, Η. (1961). *Ελληνικόν Διοικητικόν Δίκαιον*. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κυρτάτας, Δ. (1989). Η Δουλεία στην Αρχαιότητα. Ιστορικά Δεδομένα και Θεωρητικές Προσεγγίσεις. Στο: *Μνήμων*, 12. σσ. 183-195. DOI: <https://doi.org/10.12681/Mnimon.413>.
- Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας*. (1998). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη),
- Λέκκας, Π. (2012). *Αφαίρεση και Εμπειρία. Μια Φορμαλιστική Θεώρηση του Ιδεολογικού Φαινομένου*. Αθήνα: Τοπος.
- Μακρυδημήτρης, Α. (2004). *Προσεγγίσεις στη Θεωρία των Οργανώσεων*. Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗΣ.

Μαρίνος, Ν. (2014). Ζητήματα Ηθικής και Δεοντολογίας στη Διακυβέρνηση. Στο: *Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου, Ι*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη. σσ. 19-26.

Μαυρογορδάτος, Γ. (2001). *Ομάδες Πίεσης και Δημοκρατία*. Αθήνα: Πατάκη.

Μουζέλης, Ν. (1991). *Οργάνωση και Γραφειοκρατία. Ανάλυση των Σύγχρονων Θεωριών*. Αθήνα: Εκδόσεις Μιθιουδακ/Ανδριανόπουλου.

Μπαμπινιώτης, Γ. (1998). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.

Μπενάκης, Λ. Γ. (1982). «Αγνοήθηκε στο Βυζάντιο η Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους». Στο: *Φιλοσοφία και Πολιτική. Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας (Αθήνα 22-24.5.1981)*. Αθήνα: Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία. σσ. 230-236.

Νταλάκου, Β. Π. (1997). *Θεωρία του Βιώσιμου Προτύπου Δημόσιας Πολιτικής: Η Περίπτωση της Περιβαλλοντικής Πολιτικής*. Διατριβή επί Διδακτορία. Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Ανακτήθηκε από <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/8998?lang=el#page/1/mode/1up>.

Οικονόμου, Γ. Ν. (2007). *Η Άμεση Δημοκρατία και η Κριτική του Αριστοτέλη*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Πανίδης, Γ. (2019). *Αριστοτέλης και Ευγονική: Έρευνα για τη Σχέση Ευγονικής και Πολιτικής στην Αριστοτελική Φιλοσοφία*. Διατριβή επί Διδακτορία. Πανεπιστήμιο Κρήτης. Ανακτήθηκε από www.academia.edu/39432828.

Παπαδοπούλου, Α. (2015). *Συνταγματικό Δίκαιο. Πανεπιστημιακές Παραδόσεις*. Αθήνα: ΣΕΑΒ, ΚΑΛΛΙΠΟΣ. Ανακτήθηκε από [https://repository.kallipos.gr/00_master_document%20\(2\).pdf](https://repository.kallipos.gr/00_master_document%20(2).pdf).

Παπαλεξανδρής, Γ. (1941). Η Οικονομική του Αριστοτέλους. Στο: *Επιθεώρησις Κοινωνικής και Δημόσιας Οικονομικής, 10 (Γ)*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Ι. Ν. Ζαχαροπούλου. σσ. 113-128.

Παπούλιας, Δ. Β. (2002). *Η Στρατηγική Διοίκηση Επιχειρήσεων στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗΣ.

Παυλόπουλος, Π. (2020). Η Εδραίωση της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας ως Εγγύησης της Ελευθερίας. Στο: *Όμιλος «Αριστόβουλος Μάνεσης»*. Ανακτήθηκε από wp-content/uploads/2020/12/2020-12-09_Pavlopoulos_antiprosopoutiki-dimokratia.pdf.

Πλεμμένος, Γ. (2003). *Συζητώντας για την Ελληνική Μουσική: Ένα Διαχρονικό Ταξίδι (4^{ος} αι. π.Χ. – 19^{ος} αι. μ.Χ.)*. Αθήνα: Εν Πλω.

Σιδέρης, Α. (1946). Αι Οικονομικαί Αντιλήψεις του Αριστοτέλους. Στο: *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών. 1-4 (26)*. Αθήνα: Εκδόσεις Καλιτσούνακης. σσ. 1-17.

Σίνου, Χ. (2001). *Ο Νομοθέτης στη Φιλοσοφία του Αριστοτέλη*. Διατριβή επί Διδακτορία. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ανακτήθηκε από <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/5821?lang=el#page/1/mode/2up>.

- Σεραφετινίδου, Μ. (2003). *Το Φαινόμενο της Γραφειοκρατίας (Τόμος 1: Η Θεωρητική Συζήτηση)*. Αθήνα: GUTENBERG.
- Σκαλτσάς, Θ. (1993). *Ο Χρυσός Αιών της Αρετής: Αριστοτελική Ηθική*. Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ.
- Σπηλιωτόπουλος, Ε. (2017). *Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου. Τόμος 1*. 15^η Έκδοση. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Σταυρακάκης, Γ., Νικήσιανης, Ν., Κιουπκιολής, Α., Κατσαμπέκης, Γ., και Σιώμος, Θ. (2017). Λαϊκίστικος Λόγος και Δημοκρατία. Στο: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 43, σσ. 47-78. DOI: <https://doi.org/10.12681/hpsa.14405>.
- Στείρης, Γ. (2003). *Η θεωρία του Niccolo Machiavelli για τον Νόμο και την Ηθική*. Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ.
- Ταγκούλης, Ν. (2005). Φιλελευθερισμός και Σοσιαλισμός: Συγκλίσεις στην Πολιτική Φιλοσοφία των J. S. Mill και Κ. Καστοριάδη. Στο: *Ηθική. Περιοδικό Φιλοσοφίας*, 1. DOI: <https://doi.org/10.12681/ethiki.22637>. σσ. 16-22.
- Τερλεξής, Π. (1996). *Διευθυντικές Ολιγαρχίες, Γραφειοκρατία, Κράτος Κοινωνικής Οργάνωσης*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τζέμος, Β. Γ. και Αναστασίου, Α. (2021). *Εγχειρίδιο Μαθήματος «27-ΑΕΦ-01: Έλεγχος Διοικητικής Δράσης»*. Αθήνα: Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης (ΕΣΔΔΑ). Ανακτήθηκε από https://eclass.ekdd.gr/esdda/modules/document/file.php/KZ_AEID_APP110/Εγχειρίδιο%20μαθήματος%20-%20ΕΛΕΓΧΟΣ%20ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ%20ΠΡΑΞΗΣ.pdf.
- Τουλουμάκος, Ι. (1979). *Η Θεμελίωση της Δημοκρατίας στην Κλασική Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τσάτσος, Κ. (2000). *Πολιτική: Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*. Αθήνα: Εκδόσεις των Φίλων.
- Τσουκαλάς, Κ. (1987). *Κράτος, Κοινωνία και Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσούκας, Χ. Κ. (2004). *Αν ο Αριστοτέλης Ήταν Διευθύνων Σύμβουλος: Δοκίμια για την Ηγεσία και τη Διοίκηση*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Φραγκουδάκη, Α. (1987). *Γλώσσα και Ιδεολογία*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Φωτίου, Σ. (2018). *Ζωντανή Ζωή*. Δεύτερη Έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός.
- Χαραλάμπους, Ε. (2005). Βία και Κοινωνική Δικαιοσύνη. Στο: *Ηθική. Περιοδικό Φιλοσοφίας*, 0(1), σσ. 46-51. DOI: <https://doi.org/10.12681/ethiki.22641> <http://epublishing.ekt.gr>.
- Ψυχοπαίδης, Κ. (1999). *Ο Φιλόσοφος, ο Πολιτικός και ο Τύραννος. Για την Πολιτική Σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη*. Αθήνα: Πόλις.

(β) Στην Αγγλική Γλώσσα

Adler, M. J. (1997). *Aristotle for Everybody*. New York: Touchstone.

Angelo Corlett, J. (1999). *Equality and Liberty: Analyzing Rawls and Nozick*. London: MACMILLAN.

Alcock, A. (1998). *A Short History of Europe: From the Greeks and Romans to the Present Day*. London: MACMILLAN.

Anagnostopoulos, G. (2009). Aristotle's Methods. In: *A Companion to Aristotle*. Anagnostopoulos, G. (Editor). Oxford: Wiley-Blackwell. pp. 101-122.

Anderson, J. E. (2011). *Public Policymaking: An Introduction*. Seventh Edition. Boston, MA: Cengage Learning.

Anderson, W. (1964). *Man's Quest for Political Knowledge: The Study and Teaching of Politics in Ancient Time*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

Andrain, C. F. (1994). *Comparative Political Systems: Policy Performance and Social Change*. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

Anstey, P. R. (2003). *The Philosophy of John Locke: New Perspectives*. London: Routledge.

Aquinas, T. (2002). *Political Writings (Cambridge History of Political Thought)*, Dyson, R. W. (Translator). Cambridge: Cambridge University Press.

Armentano, D. T. (2014). Redistribution is Theft. In: *The Independent Institute*. Retrieved from <http://www.independent.org/news/article.asp?id=4999>.

Arnstein, S. R. (1969). A Ladder of Citizen Participation. In: *Journal of the American Planning Association*, 35(4). pp. 216-224.

Aristotle. (2000). *Politics*. Jowet, B. (Translator). Davis H. W. C. (Introduction). New York: Dover Publication.

Arora, N. D. (2010). *Political Science for Civil Services Main Examination*. New Delhi: Tata McGraw Hill Education Private.

Arrow, K. J. (1951): *Social Choice and Individual Values*. New York: Wiley.

Avineri, S. (1968). *The Social and Political Thought of Karl Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.

Berlin, I. (1999). *Concepts and Categories: Philosophical Essays*. Hardy, H. (Editor). London: PIMLICO.

Backhaus, J. G. (1994). The German Economic Tradition: from Cameralism to the Verein für Socialpolitik. In: *Political Economy and National Realities*, Albertone, M. and Masoero, A. (Editors). Torino: Fondazione Luigi Einaudi. pp. 329-357.

- Ballacci, G. (2018). *Political Theory between Philosophy and Rhetoric: Politics as Transcendence and Contingency*. London: Palgrave Macmillan.
- Barker, E. (2009). *The Political Thought of Plato and Aristotle*. Mineola, NY: Mineola, NY: DOVER PUBLICATIONS.
- Basu, R. (2004). *Public Administration: Concepts and Theories*. Fifth Revised and Enlarged Edition. New Delhi: Sterling Publishers Private.
- Baumer, D. C. and Van Horn, C. E. (2014). *Politics and Public Policy: Strategic Actors and Policy Domains*. Fourth Edition. Los Angeles: SAGE.
- Bhagwan, V. and Bhushan, V. (2009). *World Constitution - A Comparative Study*. Ninth Edition. New Delhi: STERLING PUBLISHERS.
- Beckwith, F. J. and Jones T. E. (1997). *Affirmative Action: Social Justice or Reverse Discrimination?* Amherst, MA: Prometheus Books.
- Beach, D. and Pedersen, R. B. (2013). *Process Tracing Methods: Foundations and Guidelines*. Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press.
- Birkland, T. A. (2011). *Introduction to the Policy Process: Theories, Concepts, and Models of Public Policy Making*. Third Edition. Armonk, NY: M. E. Sharpe.
- Bishop, J. D. (2000). Ethics and Capitalism: A Guide to the Issues. In: *Ethics and Capitalism*. Bishop, J. D. (Editor). Toronto: University of Toronto Press. pp. 3-48.
- Blatter, J. (2012). Taking Terminology and Timing Seriously: On Ontological and Epistemological Foundations of Causal-Process Tracing. Slightly modified version of the paper that was presented. In: *ECPR Joint Sessions*. Retrieved from https://www.unilu.ch/fileadmin/shared/Publikationen/blatter_taking-terminology-and-timing-seriously-ecpr-antwerp.pdf.
- Block, J. (2017). *Citizenship in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blumer, H. (1971). Social Problems as Collective Behavior. In: *Social Problems*, 18(3). Oxford: Oxford University Press. pp. 298–306. DOI: <https://doi.org/10.2307/799797>.
- Boddice, R. (2011). Introduction. The End of Anthropocentrism. In: *Anthropocentrism: Humans, Animals, Environments*. Boddice, R. (Editor). Leiden, NL: BRILL.
- Bodéüs, R. (1993). *The Political Dimensions of Aristotle's Ethics*. Garrett, J. E. (Translator). Albany, NY: State University of New York Press.
- Boesche, R. (2002). *The First Great Political Realist: Kautilya and His Arthashastra*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Booth, W. J. (1993). *Households: On the Moral Architecture of the Economy*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Boucher, D. and Kelly, P. (Editors). (1994). *The Social Contract from Hobbes to Rawls*. London: Routledge.

Briant, P. (2010). *Alexander the Great and His Empire: A Short Introduction*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Brown, C., Nardin, T. and Rengger, N. (Editors). (2002). *International Relations in Political Thought: Texts from Ancient Greeks to the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Brown, V. (2001). "Rights" in Aristotle's "Politics" and "Nicomachean Ethics"? In: *The Review of Metaphysics*, 55(2). pp. 269-295. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/20131708?seq=1>.

Buchanan, J. M. (1999). The Relevance of Pareto Optimality. In: *Vilfredo Pareto: Critical Assessments of Leading Economists, Volume 2*. Wood J. C. and McLure M. (Editors). London: Routledge. pp. 340-356.

Bydén, B. (2016). 'No Prince of Perfection': Byzantine Anti-Aristotelianism from the Patristic Period to Pletho. In: *Power and Subversion in Byzantium Papers from the 43rd Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 2010*. Saxby, M. and Angelov, D. (Editors). London: Routledge. pp. 147-176.

Budin, S. L. (2004). *The Ancient Greeks: New Perspectives*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.

Camen, D. (2013). *Status in Classical Athens*. New Jersey: Princeton University Press.

Carolan, E. (2009). *The New Separation of Powers: A Theory for the Modern State*. Oxford: Oxford University Press.

Chalmers, A. F. (2013). *What Is This Thing Called Science?* Fourth Edition. St Lucia, QLD: University of Queensland Press.

Cholbi, M. (2016). *Understanding Kant's Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Chroust, A-H. (1965). Some Comments on Aristotle's Major Works on Ethics. In: *Laval Théologique et Philosophique*, 21(1). pp. 63-79. DOI: 10.7202/1020070ar.

Chroust, A. H. (1966). Aristotle and Athens: Some Comments on Aristotle's Sojourns in Athens. In: *Laval Théologique et Philosophique*, 22(2). pp. 186–196. DOI: 10.7202/1020097ar.

Citizen Kane. (1941). [Film]. Orson Welles. Director. USA: RKO Radio Pictures.

Cleveland, H. (1972). *The Future Executive: A Guide for Tomorrow's Managers*. New York: Harper & Row.

Cohen, J. L. and Arato, A. (1994). *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA: MIT Press.

Cohen, M. D., March, J. G. and Olsen, J. P. (1972). A Garbage Can Model of Organizational Choice. In: *Administrative Science Quarterly*, 17(1). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. pp. 1-25. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/235616360_A_Garbage_Can_Model_of_Organization_Choice<https://www.erudit.org/fr/revues/ltp/1966-v22-n2-ltp0969/1020097ar.pdf>.

constitution. (2020). *Cambridge Online Dictionary*. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/constitution>.

Corbacho, A., Funke, K. and Schwartz, G. (Editors). (2008). *Public Investment and Public-Private Partnerships: Addressing Infrastructure Challenges and Managing Fiscal Risks*. London: International Monetary Fund.

Corruption Perceptions Index. (2020). *Transparency International*. Retrieved from <https://www.transparency.org/en/cpi>.

Council of Europe. (2008). *Legal Status of Non-governmental Organizations in Europe: Recommendation CM/Rec(2007)14 and Explanatory Memorandum*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

Dahl, R. A. (1984). *Modern Political Analysis*. New Jersey: Prentice Hall.

Daylight, R. (2012). *What if Derrida was Wrong about Saussure?* Edinburgh: Edinburgh University Press.

Davies, N. (1996). *Europe: A History*. Oxford: Oxford University Press.

Dearing, J. W. and Everett, R. M. (1996). *Communication Concepts 6: Agenda-Setting*. Thousand Oaks, LA: Sage Publications.

Dedelow, E. W. (2009). *Why Capitalism Works and Government Doesn't*. Bloomington, IN: AuthorHouse.

Delaney, J. G. (2017). *Education Policy: Bridging the Divide Between Theory and Practice. Second Edition*. Edmonton, CA: Brush Education.

deLeon, P. and Vogenbeck, D. (2007). The Policy Sciences at the Crossroads. In: *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics, and Methods*. Fischer, F., Miller, G. J. and Sidney, M. S. (Editors). Boca Raton, FL: CRC Press

Denhart, J. V. and Denhart, R. B. (2007). *The New Public Service: Serving not Steering*. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

Denhardt, R. B., Denhardt, J. V. and Blanc, T. A. (2014). *Public Administration: An Action Orientation*. Seventh Edition. Boston, MA: Cengage Learning.

de Ste Croix, G. E. M. (1981). *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

de Wulf, M. (2003). *An Introduction to Scholastic Philosophy: Medieval and Modern: Scholasticism Old and New*. Reprint Edition. Coffey, P. (Translator). Eugene, OR: Wipf and Stock Publisher.

Dicey, A. V. (2013). *Comparative Constitutionalism*. Allison, J. W. F. (Editor), Oxford: Oxford University Press.

Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row.

- Duignan, B. (Editor). (2011) *Modern Philosophy: From 1500 CE to the Present (The History of Philosophy)*. New York: Britannica Educational Publishing.
- Duignan, B. (Editor). (2013). *The Science and Philosophy of Politics*. New York: Britannica Educational Publishing.
- Dupré, J. (1994). "Against Scientific Imperialism". In: *Philosophy of Science Association Proceedings*, 2. pp. 374-381.
- Durant, W. (1961). *Story of Philosophy: The Lives and Opinion of the World's Greatest from Plato to John Dewey*. New York: Pocket Books.
- Duska, R. F. (2007). *Contemporary Reflections on Business Ethics (Issues in Business Ethics)*. Dordrecht, NL: Springer.
- Dye, T. (1972). *Understanding Public Policy*. New Jersey: Prentice Hall.
- Dynneson, T. L. (2008). *City-state Civism in Ancient Athens: Its Real and Ideal Expressions*. New York: PETER LANG.
- Eagleton, T. (1991). *Ideology. An Introduction*. London: Verso.
- Eco, U. (2015). *How to Write a Thesis*. Farina, C. M. and Farina, G. (Translators). Cambridge, MA: The MIT Press.
- Eigen, L. D. (2009). *The Obama Political Appointee Primer*. Potomac, MD: BEA Press Publication.
- Ellinas, A. A. and Suleiman, E. (2012). *The European Commission and Bureaucratic Autonomy: Europe's Custodians*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Engberg-Pedersen, T. (1996). Is There an Ethical Dimension to Aristotelian Rhetoric? In: *Essays on Aristotle's Rhetoric*. Rorty, A. O. (Editor). Berkeley, CA: University of California Press, pp. 116–141.
- Eskridge, W. N. Jr. (1988). Politics Without Romance: Implications of Public Choice Theory for Statutory Interpretation. In: *Virginia Law Review*, 74(275). pp. 275- 338. Retried from https://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4828&context=fss_papers
- Eveland, W. P. Jr. and Morey, A. C. (2013). Challenges and Opportunities of Panel Design. In: *Sourcebook for Political Communication Research: Methods, Measures, and Analytical Techniques*. Bucy, E. P. and Holbert, R. L. (Editors). New York: Routledge. pp. 19-33.
- Everson, S. (1999). Aristotle on the Foundation of the State. In: *Aristotle: Critical Assessments (Politics, Rhetoric and Aesthetics)*, 6. Gerson L. P. (Editor). London: Routledge. pp. 67-82.
- Eyestone, R. (1971). *The Threads of Public Policy: A Study in Policy Leadership*. Indianapolis, IN: Bobbs-Merrill.
-

- Farazmand, A. (2001). Learning from Ancient Persia: Administration of the Persian Achaemenid World-State Empire. In: *Handbook of Comparative and Development Public Administration. Second Edition*, Revised and Expanded. Farazmand, A. (Editor). New York: Marcel Dekker. pp. 33-60.
- Farwell, J. P. (2012). *Persuasion and Power: The Art of Strategic Communication*. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Fayazmanesh, S. (2006). *Money and Exchange: Folktales and Reality*. New York: Routledge.
- Farmer, D. J. (1995). *The Language of Public Administration: Bureaucracy, Modernity, and Postmodernity*. Tuscaloosa, AL: The University of Alabama Press.
- Feder, D. (1968, August 10). Herbert Marcuse: Prophet of Violence. *Human Events*. Retrieved from <https://marcuse.org/herbert/booksabout/60s/68HumanEventsDonaldFeder.pdf>.
- Ferrarin, A. (2004). *Hegel and Aristotle (Modern European Philosophy)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Feyerabend, P. (1993). *Against Method*. London: Verso.
- Farwell, J. P. (2012). *Persuasion and Power: The Art of Strategic Communication*. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Fichte, J. (1922). *Addresses to the German Nation*. Jones, R.F. and Turnbull, G. H. (Translators). Chicago: The Open Court Publishing Company. Retrieved from <https://archive.org/details/addressestothege00fichuoft/page/n3/mode/2up>.
- Finkelman, P. (Editor). (2006). *The Encyclopedia of American Civil Liberties: A - F Index*. New York: Routledge.
- Frederickson, H. G. (2002). Confucius and the Moral Basis of Bureaucracy. In: *Administration and Society*, 33(4). New York: Sage Publications. pp. 610-628.
- Frederickson, H. G., Smith, K. B., Larimer, C. W. and Licari, M. J. (2012). *The Public Administration Theory Primer*. Second Edition. Boulder, CO: Westview Press.
- Freeland, C. A. (Editor). (1998). *Feminist Interpretations of Aristotle*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press.
- Fueller, S. (2002). *Social Epistemology*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Galbraith, J. K. (1998). *The Affluent Society*. Fortieth Anniversary Edition. Boston, MA: A Mariner Book.
- Garland, D. (2016). *The Welfare State: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University.
- Garner, J. W. (1952). *Political Science and Government*. Calcutta: The World Press. Retrieved from <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.46440/page/n111/mode/1up>.
- Gerston, L. N. (2010). *Public Policy Making: Process and Principles*. Third Edition. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

- Geoghegan, V. and Wilford, R. (Editors). (2014). *Political Ideologies. An Introduction*. Fourth Edition. London: Routledge.
- Gianto, A. (2005). Aristotle. In: *Key Thinkers in Linguistics and the Philosophy of Language*. Chapman, S. and Routledge, C. (Editors). Oxford: Oxford University Press. pp. 1-7.
- Gilbert, A. (1990). *Democratic Individuality*. New York: Cambridge University Press.
- Gildin, H. (1989). *An Introduction to Political Philosophy: Ten Essays by Leo Strauss*. Detroit, MI: Wayne State University Press.
- Gillion, D. Q. (2013). *The Political Power of Protest: Minority Activism and Shifts in Public Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldman, E. (1917). Anarchism: What Really Stands For? In: Goldman, E. *Anarchism and Other Essays*. Third Revised Edition, New York: Mother Earth Publishing Association. Retrieved from https://www.lib.berkeley.edu/goldman/pdfs/EmmaGoldman_ANARCHISM_WHATITREALLYSTANDSFOR.pdf
- Goldsworthy, J. (2006). *Interpreting Constitutions: A Comparative Study*. Oxford: Oxford University Press.
- Goodman, L. E. and Talisse, R. B. (Editors). (2007). *Aristotle's Politics Today*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Goodnow, F.J. (2003). *Politics and Administration: A Study in Government*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Gottweis, H. (2007). Rhetoric in Policy Making: Between Logos, Ethos and Pathos. In: *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics, and Methods*. Fischer, F., Miller, G. J. and Sidney, M. S. (Editors). Boca Raton, FL: CRS Press. pp. 237-250.
- Grant, R. W. (2004). Political Theory, Political Science, and Politics. In: *What is Political Theory?* White, S. K. and Moon, J. D. (Editors). London: SAGE Publications. pp. 174-192.
- Grčić, J. (2000). *Ethics and Political Theory*. Lanham, MD: United Press of America.
- Groeneveld, S. and Van de Walle, S. (2011). *New Steering Concepts in Public Management (Research in Public Policy and Management)*, 21, Bingley: Emerald.
- Gulick, L. and Urwick, L. (Editors). (1937). *Papers on the Science of Administration*. New York: Institute of Public Administration, Columbia University. Retrieved from <https://archive.org/details/paperscienceo00guli/page/n6/mode/1up>.
- Gunderson, J. (2009). *Moments in Art: Gothic Art*. Mankato, MN: Creative Education.
- Guy Peters, B. (2001). *The Politics of Bureaucracy*, Fifth Edition. London: Routledge.
- Guy Peters, B. (2005). *Institutional Theory in Political Science: The New Institutionalism*, Second Edition. New York: Continuum.

- Habermas, J. (1991). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Burger, T. and Lawrence, F. (Translators). Cambridge, MA: MIT Press.
- Hacking, I. (1999). *The Social Construction of What?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hammer, D. (2014). *Roman Political Thought: From Cicero to Augustine*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hamilton-Bleakley, H. (2011). *Thomas Aquinas, Political Thought in Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy Between 500 and 1500*. Lagerlund, H. (Editor). New York: Springer.
- Hart, H. L. A. (2012). *The Concept of Law*. Third Edition. Green, L. (Introduction). Oxford: Oxford University Press.
- Harris, P.B. (1976). *Foundations of Political Science*. London: Hunchinson.
- Hayek, F. (1942). Scientism and the Study of Society. Part I. In: *Economica* 9(35). DOI: 10.2307/2549540. pp. 267-291.
- Hayek, F.A. (1995). *The Counter-Revolution of Science (Studies on the Abuse of Reason)*. New York: Liberty Fund.
- Haynes, P. (2015). *Managing Complexity in the Public Services*. Second Edition. London: Routledge.
- Heady, F. (2001). *Public Administration, A Comparative Perspective*. Sixth Edition. New York: Marcel Dekker.
- Saxonhouse, A. W. (2004). Corruption and Justice: The view from Ancient Athens. In: *Private and Public Corruption*. Heffernan, W. C. and Kleinig, J. (Editors). Lanham, MD: Rowman and Littlefield Publishers. pp. 25-52.
- Hegel, G. W. F. (1956). *The Philosophy of History*. Sibree, J. (Translator). New York: Dover Publications.
- Heiss, F. W. (1990). Public Administration: Past, Present and Future Paradigms. In: *Public Sector Management*. Whicker, M. L. and Areson T. W. (Editors). New York: Praeger Publishers. pp. 247-279.
- Held, D. (2006). *Models of Democracy*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Herman, P. (1998). *Heidegger's Philosophy of Being: A Critical Interpretation*. New Jersey: Princeton University Press.
- Heywood, A. (2004). *Political Theory: An Indroduction*. Third Edition. New York: Palgrave Macmillan.

- Hill, and Hupe, P. (2002). *Implementing Public Policy: Governance in Theory and in Practice*. London: SAGE.
- Hirst, J. (2009). *The Shortest History of Europe*. Melbourne: Black Inc.
- Hodson, J. D. (1983). *The Ethics of Legal Coercion*. Dordrecht, NL: D. Reidel Publishing.
- Höffe, O. (2015). *Thomas Hobbes*. Walker, N. (Translator). Albany, NY: State University of New York Press.
- Holton, R. J. (2011). *Globalization and the Nation State*. Second Edition. New York: Palgrave Macmillan.
- Hospers, J. (1997). *An Introduction to Philosophical Analysis*. Fourth Edition. London: Routledge.
- Howatson, M. C. (Editor). (2013). *The Oxford Companion to Classical Literature*. Third Edition. Oxford: Oxford University Press.
- Huemer, M. (2017). Is Wealth Redistribution a Rights Violation? In: *Routledge Handbook of Libertarianism*. Brena, J., Schmidt, D. and van der Vossen, B. (Editors). New York: Routledge. pp. 259-271. Retrieved from <https://philpapers.org/archive/HUEIWR.pdf>.
- Hughes, G. J. (2001). *Routledge Philosophy Guidebook to Aristotle on Ethics*. London: Routledge.
- Hughes, O. E. (2012). *Public Management and Administration. An Introduction*. Fourth Edition. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Huppes-Cluysenaer, L. and Coelho, N. M. M. S. (Editors). (2013). *Aristotle and The Philosophy of Law: Theory, Practice and Justice*. Dordrecht, NL: Springer.
- International Covenant on Civil and Political Rights. (2020). *United Nations Human Rights*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>.
- Irwin, T. H. (1999). Generosity and Property in Aristotle's Politics. In: *Aristotle: Critical Assessments*, 4. Gerson, L. P. (Editors). London: Routledge. pp. 164-181.
- Jang, M. Aristotle's Political Friendship (Politike Philia) as Solitariness. (2018). In: *Aristotle on Emotions in Law and Politics*. Huppes-Cluysenaer, L. and Coelho, N. M. M. S. 9 (Editors). Cham, CH: Springer. pp. 417-434.
- Jayapalan, N. (1999). *Aristotle*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors.
- Jayapalan, N. (2002). *Comprehensive Study of Aristotle*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors.
- Jenkins, W. L. (1978). *Policy Analysis: A Political and Organizational Perspective*. London: Martin Robertson.

- Johansen, K. F. (1998). *A History of Ancient Philosophy: From the Beginning to Augustine*. London: Routledge.
- Jones, B. D. and Baumgartner, F. R. (2005). *The Politics of Attention: How Government Prioritizes Problems*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jeisat, J. (2001). *Globalism and Comparative Public Administration*. Boca Raton, FL: CRC Press.
- ideology. (2022). *Marriam- Webster Online*. Retrieved from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ideology>.
- ideology society. (2022). *Encyclopaedia Britannica Online*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/ideology-society>.
- Kahneman, D., Slovic, P. and Tversky, A. (Editors). (1982). *Judgment Under Uncertainty: Heuristics and Biases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kasimis, D. (2018). *The Perpetual Immigrant and the Limits of Athenian Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kazhdan, A. P. and Constable, G. (1996). *People and Power in Byzantium: An Introduction to Modern Byzantine Studies*. Washington, DC: Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University.
- Keaney, J.J. (1992). *The Composition of Aristotle's Athenaion Politeia: Observation and Explanation*. Oxford: Oxford University Press.
- Kenny, K. (2019). *Whistleblowing: Toward a New Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kingdon, J. W. (1984). *Agendas, Alternatives and Public Policies*. Boston, MA: Little Brown and Company.
- Kilcullen, J. and Robinson, j. (2019). Medieval Political Philosophy. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Zalta (Editor), Retrieved from <<https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/medieval-political/>>.
- Kolak, D. and Thomson, G. (Editors). (2016). *The Longman Standard History of Ancient Philosophy*. New York: Routledge.
- Kramer, M. H. (1999). *In Defense of Legal Positivism: Law Without Trimmings*. Oxford: Oxford University Press.
- Krane, D. (2015). Democracy, Public Administrators, and Public Policy. In: *Democracy and Public Administration*. Box, R. C. (Editor). London: Routledge. pp. 21-39.
- Kraut, R. (2002). *Aristotle: Political Philosophy*. New York: Oxford University Press.
-

- Kraut, R. (2013). Aristotle and Rawls on the Common Good. In: *The Cambridge Companion to Aristotle's Politics*. Deslauriers, M. and Destrée, P. (Editors). Cambridge: Cambridge University Press. pp. 350-374.
- Kuhn, T. S. (2012). *The Structure of Scientific Revolutions*. Fourth Edition. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lagerlund, H. (Editor). (2011). *Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy Between 500 and 1500*. London: Springer.
- Lan, H. (2017). *Aristotle and Confucius on Rhetoric and Truth: The Form and the Way*. New York: Routledge.
- Lang, A. F. Jr. (2004). *Political Theory and International Affairs: Hans J. Morgenthau on Aristotle's The Politics*. Westport, CT: Praeger Publisher.
- Lange, M. (2013). *Comparative Historical Methods*. Los Angeles: Sage.
- Larmore, C. (2012). What Is Political Philosophy? IN: *Journal of Moral Philosophy*, 10(3). pp. 276-306. DOI 10.1163/174552412X628896.
- Lakatos, I. (1999). *The Methodology of Scientific Research Programmes. Philosophical Papers, Volume 1*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lasswell, H. D. (1936). *Politics: Who Gets What, When, How*. New York: McGraw Hill. Retrieved from: <http://polycysciences.org/classics/politics.pdf>.
- Lasswell, H. D. (1951). The Policy Orientation. In: *The Policy Sciences: Recent Developments in Scope and Methods*. Lerner, D. and Lasswell, H. D. (Editors). Stanford, CA: Stanford University Press. pp. 3-15.
- Leftwich, A. (1984). Thinking Politically: On the Politics of Politics. In: *What is Politics? The Activity and its Study*. Leftwich, A. (Editor). Cambridge: Polity Press.
- Lewis, D. (2014). *Non-Governmental Organizations, Management and Development*. Third Edition. London: Routledge.
- Liddel, P. (2007). *Civic Obligation and Individual Liberty in Ancient Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- Lindblom, A.-K. (2005). *Non-Governmental Organisations in International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindblom, C. E. (1959). The Science of "Muddling Through". In: *Public Administration Review*, 19(2). pp. 79-88. Retrieved from <https://faculty.washington.edu/mccurdy/SciencePolicy/Lindblom%20Muddling%20Through.pdf>.
- Locke, J. (1988). *Essays on the Law of Nature: the Latin Text with a Translation and Associated Writings*. Von Leyden, W. (Editor). Oxford: Oxford University Press.

- Long, R. T. (2015). Hellenistic Philosophers of Law. In: *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence: A History of the Philosophy of Law from the Ancient Greeks to the Scholastics*, 6. Second Edition. Miller, F. D. Jr, and Bionti, C-A. (Editors). Dordrecht, NL: Springer. pp. 111-132.
- Lowi, T. J. (1964). American Business, Public Policy, Case Studies, and Political Theory. In: *World Politics*, 16(4). Cambridge: Cambridge University Press. pp. 677-715. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/2009452?seq=28#metadata_info_tab_contents.
- Machiavelli, N. (1998). *The Prince*. Second Edition. Mansfield, H. C. (Translator). Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Mahoney, J. (2012). The Logic of Process Tracing Tests in the Social Science. In: *Sociological Methods and Research*, 41(4). SAGE Publications. pp. 570-597. DOI: 10.1177/0049124112437709.
- Mäki, U., Walsh, A. and Fernández Pinto, M. (Editors). (2017). *Scientific Imperialism: Exploring the Boundaries of Interdisciplinarity (Routledge Studies in Science, Technology and Society)*. Abingdon, UK: Routledge.
- Marcos, A. (2012). *Postmodern Aristotle*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Marcuse, H. (2015). *The New Left and the 1960s. Volume Three*. Kellner, D. (Editor). London: Routledge.
- Martin, E. A. (1997). *Oxford Dictionary of Law*. Fourth Edition. Oxford: Oxford University Press.
- Marx, K. (1890). *Das Kapital, Volume I*. Fourth Edition. Ehrbar, H. G. (Translator). Salt Lake City, UT: University of Utah. Retrieved from <https://content.csbs.utah.edu/~ehrbar/cap1.pdf>.
- Mayhew, R. (1997). *Aristotle's Criticism of Plato's Republic*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- McCarthy, G. E. (1997). *Romancing Antiquity: German Critique of the Enlightenment from Weber to Habermas*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Meyer, M. (2017). *What is Rhetoric?* Oxford: Oxford University Press.
- Miller, D. (Editor). (1987). *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*. Oxford: Basil Blackwell.
- Miller, F. D. Jr. (1999). Aristotle and the Origins of Natural Rights. IN: *Aristotle: Critical Assessments*, 4. Gerson, L. P. (Editor). London: Routledge. pp 1-30.
- Miller, F. D. Jr. (2007). Aristotelian Statecraft and Modern Politics. In: *Aristotle's Politics Today*. Goodman, L. E. and Talisse, R. B. (Editors). Albany, NY: State University of New York Press. pp. 13-32.
-

- Miller, F. D. Jr (2017). Aristotle's Political Theory. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Winter 2017 Edition. Zalta, E. N. (Editor). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/aristotle-politics/>.
- Miller, H. T. and Fox, C. J. (2015). *Postmodern Public Administration*. Revised Edition. Armonk, NY: M. E. Sharpe.
- Marenbon, J. (Editor). (2012). *The Oxford Handbook of Medieval Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Molina, A. D. and Spicer, M. W. (2004). Aristotelian Rhetoric, Pluralism, And Public Administration. In: *Administration & Society*, 36(3). pp. 282-30. DOI: 10.1177/00953997042652932004.
- More, T. (1997). *Utopia*. Robinson R. (Translator). Ware, UK: Wordsworth Editions.
- Moreno García, J. C. (2013). The 'Other' Administration: Patronage, Functions, and Informal Networks of Power in Ancient Egypt. In: *Ancient Egyptian Administration*. Moreno García, J. C. (Editor). Leiden: Brill NV. pp. 1029-1065.
- Morgan, D. F. and Cook, B. J. (Editors). (2015). *New Public Governance: A Regime-Centered Perspective*. London: Routledge.
- Morgan, G. (2006). *Images of Organization*. Updated Edition. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Morrall, J. B. (2004). *Aristotle (Political Thinkers)*, 7. Parry, G. (General Editor). London: Routledge.
- Mosley, A. G. and Capaldi, N. (1996). *Affirmative Action: Social Justice or Unfair Preference?* Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- MPA/MPP Degrees. (2020). *National Association of Schools of Public Affairs and Administration – NASPAA*. Retrieved from <https://www.naspaa.org/resources/why-public-service-degree/mpampp-degrees>.
- Mueller, D. C. (2009). *Reason, Religion, and Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Mukherjee, S. and Ramaswamy S. A. (2011). *History of Political Thought: Plato to Marx*. Second Edition. New Delhi: PHI Learning Private.
- Mulgan, R. (1999). Aristotle and the Political Role of Women, In: *Aristotle: Critical Assessments*, 7. Gerson, L. P. (Editor). London: Routledge. pp. 108-130.
- Müller, J-W. (2016). *What Is Populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Nelson, B. R. (2015). *Western Political Thought: From Socrates to the Age of Ideology*. Second Edition. Long Grove, IL: Waveland Press.

- Naidu, S. P. (1996). *Public Administration: Concepts and Theories*. New Delhi: New Age International Publishers.
- Niskanen, W. A. (1968). The Peculiar Economics of Bureaucracy. In: *The American Economic Review*, 58(2). pp. 293-305. Retrieved from <http://www.socsci.uci.edu/~jkbrueck/course%20readings/Econ%20272B%20readings/niskanen.pdf>.
- Nozick, R. (2015). *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books.
- Oakeshott, M. (1991). *Rationalism in Politics and Other Essays*. New and Expanded Edition. Indianapolis: Liberty Fund.
- Ongaro, E. (2017). *Philosophy and Public Administration: An Introduction*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Ongaro, E. (2019). The Teaching Philosophy in Public Administration Programmes. IN: *Teaching Public Administration*, 37(2). pp. 135-146.
- O'Toole, J. (2005). *Creating the Good Life: Applying Aristotle's Wisdom to Find Meaning and Happiness*. New York: Rodale.
- Our Vision & Values. (2020). *European People's Party Group - EPP Group*. Retrieved from <https://www.eppgroup.eu/what-we-stand-for/missions-value>.
- Pack, S. J. (2010). *Aristotle, Adam Smith and Karl Marx: On Some Fundamental Issues in 21st Century Political Economy*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Palmer, M. (2001). *Masters and Slaves: Revisioned Essays in Political Philosophy*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Parashar, P. (1997). *Public Administration in the Developed World*. New Delhi: Sarup & Sons.
- Peaucell, J-L. and Guthrie, C. (2016). *Henri Fayol, the Manager*. London: Routledge.
- Pelczynski, Z. A. (Editor). (1971). *Hegel's Political Philosophy: Problems and Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Penelhum, T. (1992). *David Hume: An Introduction to His Philosophical System*. West Lafayette, IN: Purdue University Press.
- Peters, B.G. (2005). *Institutional Theory in Political Science: The "New Institutionalism"*. Second Edition. London: Continuum.
- Pikis, G. M. (2006). *Constitutionalism - Human Rights - Separation of Powers: The Cyprus Precedent*. Leiden, NL: Nijhoff Publishers.
- Pohlenz, M. 1966. *Freedom in Greek Life and Thought: The History of an Ideal*. Lofmark, C. (Translator). Dordrecht, NL: D. Reidel.
- Policy, Data, Oversight: Pay & Leave. (2020). *Office of Personnel Management*. Retrieved from <https://www.opm.gov/policy-data-oversight/pay-leave/pay-systems/>.

- Popkin, R. H. (1999). (Editor). *The Columbia History of Western Philosophy*. New York: Columbia University Press.
- Popper, K. (1979). *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach, Revised Edition*. Oxford: Clarendon Press.
- Popper, K. (2005). *The Logic of Scientific Discovery*. London: Routledge Classics.
- Pops, G. M. A. (2001). Teleological Approach of Administrative Ethics. In: *Handbook of Administrative Ethics*. Cooper, T. (Editor). Basel, Switzerland: Marcel Dekker. pp. 195-207.
- Pozzo, R. (Editor). (2004). *The Impact of Aristotelianism on Modern Philosophy*. (Studies in Philosophy and the History of Philosophy, Volume 39). Washington, DC: The Catholic University of America Press.
- Public Choice Economics. (2019). *The Encyclopedia of Libertarianism*, Retrieved from: <https://www.libertarianism.org/encyclopedia/public-choice-economics>.
- Raadschelders, J. C. N. (2011). *Public Administration: The Interdisciplinary Study of Government*. New York: Oxford University Press.
- Raadschelders, J. C. N. (2012). Administrative History. In: *The SAGE Handbook of Public Administration*. Peters B. G. and Pierre, J. Los Angeles: SAGE.
- Rawls, J. (2005). *A Theory of Justice*. Original Edition. Boston, MA: Harvard University Press.
- Reale, G. (1990). *History of Ancient Philosophy II, A: Plato and Aristotle*. Catan, J. R. (Editor and Translator). Albany, NY: State University of New York Press.
- Reisert, J. R. (2003). *Jean-Jacques Rousseau: A Friend of Virtue*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Reiss, H. S. (1991). *Kant: Political Writings (Cambridge Texts in the History of Political Thought)*. Second Edition. Nisbet, H. B. (Translator). Cambridge: Cambridge University Press.
- Repko, A. F. (2008). *Interdisciplinary Research: Process and Theory*. Los Angeles: Sage.
- Restivo, S. (1993). Science, Sociology of Science, and Anarchist Tradition. In: *Controversial Science: From Content to Contention*. Brante, T. Fuller, S. and Lynch, W. (Editors). Albany, NY: State University of New York Press. pp. 21-40.
- Rich, P. (1998). Mercantilism: The Great Temptation. In: *Handbook of Organizational Theory and Management: The Philosophical Approach*, Lynch, T. D. and Dicker, T. J. (Editors). New York: Marcel Dicker. pp. 97-110.
- Richter, M. (1977). *The Political Theory of Montesquieu*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ritter, H. (1838). *The History of Ancient Philosophy*, 3. Morrison, A. J. W. (Translator). Oxford: D. A. Talboys.

- Rhodes, P.J. (1993). *A Commentary on The Aristotelian Athenaion Politeia*, Second Edition. Oxford: Oxford University Press.
- Riley, D. D. (1987). *Controlling the Federal Bureaucracy*. Philadelphia: Temple University Press.
- Roberts, P. and Sutch, P. (2012). *An Introduction to Political Thought: A Conceptual Toolkit*. Second Edition. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Rosenbloom, D. H. and McCurdy, H. E. (Editors). (2006). *Revisiting Waldo's Administrative State: Constancy and Change in Public Administration*. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Ross, W. D. (1923). *Aristotle*. London: Methuen & Co. Retrieved from <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.536932/page/n7/mode/1up?q=public>.
- Rubel, A. (2014). *Fear and Loathing in Ancient Athens: Religion and Politics During the Peloponnesian War*. Vickers, M. and Piftor, A. (Translators). London: Rutledge.
- Russell, B. (2001). *Scientific Outlook*. New York: Routledge.
- Sapru, R. K. (2004) *Public Policy: Formulation, Implementation, Evaluation*. Second Revised Edition. New Delhi: Sterling Publishers.
- Sargent, L. T. (2009). *Contemporary Political Ideologies: A Comparative Analysis*. Fourteenth Edition. Belmont: Wadsworth Cengage Learning.
- Scarre, G. (1996). *Utilitarianism: The Problems of Philosophy*. London: Routledge
- Sciarelli, R. (2021). Pleasure as a Political Ethics of Limits. In: *Ephemera. Theory and Politics in Organisation* 21(3). pp. 2003-2015. Retrieved from <http://ephemerajournal.org/sites/default/files/pdfs/contribution/Pleasure%20as%20a%20political%20ethics%20of%20limits.pdf>.
- Sheldon, G. W. (2003). *The History of Political Theory: Ancient Greece to Modern America*. New York: Peter Lang.
- Scheffler, I. (1992). *Science and Subjectivity*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Schumpeter, J. A. (1950). *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York, NY: Harper and Brothers.
- Schumpeter, J. A. (1954). *History of Economic Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Scruton, R. (2005). *A Short History of Modern Philosophy: From Descartes to Wittgenstein*. London: Routledge.
- Shafritz, J. M., Russell, E. W., Borick, C. P. and Hyde A. C. (2017). *Introducing Public Administration*. Ninth Edition. New York: Routledge.

Shapiro, I. and Wagner DeCew, J. (Editors). (1995). *Theory and Practice: NOMOS XXXVII*. New York: New York University Press.

Sheeran, P. J. (1993). *Ethics in Public Administration: A Philosophical Approach*. Westport, CT: Praeger Publishers.

Shields, C. (Editor). (2012). *The Oxford Handbook of Aristotle*. Oxford: Oxford University Press.

Sim, M. (2007). *Remastering Morals with Aristotle and Confucius*. Cambridge: Cambridge University Press.

Simon, H. A. (1997). *Models of Bounded Rationality: Empirically Grounded Economic Reason*, 3. Cambridge, MA: The MIT Press.

Sil, N. P. (1985). *Kauṭilya's Arthaśāstra: A Comparative Study*. Calcutta: Academic Publishers.

Singh, V. (2010). *Public Administration: 2000 Terms and Concepts*. New Delhi: Tata McGraw-Hill.

Siu, B. (2014). *Developing Public Policy: A Practical Guide*. Toronto: Canadian Scholars' Press.

Skwire, S. E. and Skwire, D. (2014). *Writing with a Thesis: A Rhetoric and Reader*. Twelfth Edition. Boston: Cengage Learning.

Smith, K. B. and Larimer, C. W. (2009). *The Public Policy Theory Primer*. Boulder, CO: Westview Press.

Smith Pangle L. (2003). *Aristotle and the Philosophy of Friendship*. Cambridge: Cambridge University Press.

Schniederjans, M. J., Hamaker, J. L. and Schniederjans, A. M. (2004). *Information Technology Investment: Decision-making Methodology*. New Jersey: World Scientific.

Solomon, L. D. (2006). *From Athens to America: Virtues and the Formulation of Public Policy*. Lanham, MD: Lexington Books.

Soroka, S. N. and Wlezien, C. (2010). *Degrees of Democracy: Politics, Public Opinion, and Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Stability and Growth Pact. (2020). *European Union*. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/stability-and-growth-pact_en.

Steinberger, P. J. (Editor). (2000). *Readings in Classical Political Thought*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.

- Steinmo, S. (2008). Historical Institutionalism. In: *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*. della Porta, D. and Keating M. (Editors), Cambridge: Cambridge University Press. pp.118-138.
- Storing, H. J. (1995). *Toward a More Perfect Union: Writings of Herbert J. Storing*. Bessette, J. M. (Editor). Washington, D. C.: The AEI Press.
- Suvaryan, Y., Mirzoyan, V. and Hayrapetyan, R. (2014). *Public Administration: Theory and History*, Yerevan: Gitutium Publishing House of the NASRA.
- Tamanaha, B. (2001). *A General Jurisprudence of Law and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- target audience. (2020). *Cambridge Online Dictionary*. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/target-audience>.
- target group. (2020). *Collins Online Dictionary*. Retrieved from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/target-group>.
- Taylor, G. (2007). *Ideology and Welfare*. New York: PULGRAVE MACMILLAN.
- The Civil Service Code. (2020). *The UK Government*. Retrieved from <https://www.gov.uk/government/publications/civil-service-code/the-civil-service-code#standards-of-behaviour>.
- The Constitution of the United States*. Retrieved from <https://constitutioncenter.org/media/files/constitution.pdf>.
- The Magna Carta (The Great Chapter)*. Retrieved from <http://constitution.org/eng/magnacar.pdf>.
- Thirteenth Amendment. (2020). *United State Senate*. Retrieved from <https://www.senate.gov/artandhistory/history/common/image/13thAmendment.htm>.
- Thurmaier, K. M. and Willoughby, K.G. (2015). *Policy and Politics in State Budgeting*. London: Routledge.
- Tessitore, A. (Editor). (2002). *Aristotle and Modern Politics: The Persistence of Political Philosophy*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- Tkacs, M. W. (2012), St Augustine's Appropriation and Transformation of Aristotelian Eudaimonia. In: *The Reception of Aristotle's Ethics* Miller, J. (Editor). Cambridge: Cambridge University Press. pp. 67-84.
- Troye, J. (Editor). (2003). *The Classical Utilitarians: Bentham and Mill*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Universal Declaration of Humans Rights*. Retrieved from https://www.un.org/en/udhrbook/pdf/udhr_booklet_en_web.pdf.
- van Schendelen, R. (2002). *Machiavelli in Brussels: The Art of Lobbying the EU*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Vlastos, G. (1981). *Platonic Studies*. Second Edition. Princeton, NJ: Princeton University.
- Von Mises, L. (1944). *Bureaucracy*. New Haven: Yale University Press.
- Waldo, D. (2017). *The Administrative State: A Study of the Political Theory of American Public Administration*. New York: Routledge.
- Ward, A. (2016). *Contemplating Friendship in Aristotle's Ethics*. Albany, NY: State University of New York University Press.
- Weber, M. (2015). *Rationalism and Modern Society: New Translations on Politics, Bureaucracy, and Social Stratification*. Waters, T. and Waters, D. (Editors and Translators). Hampshire: Palgrave MacMillan.
- Weinberg, M. S., Rubington, E. and Kiefer Hammersmith, S. (Editors). (1981). *The Solution of Social Problems: Five Perspectives*. Second Edition. Oxford: Oxford University Press.
- Weinberger, O. (1991). *Law, Institution and Legal Politics: Fundamental Problems of Legal Theory and Social Philosophy*. Dordrecht, NL: Springer Science+Business Media.
- Weinrib, E. J. (2012). *Corrective Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Welch, R. L. (2015). The Great Communicator: Rhetoric, Media, and Leadership Style. In: *A Companion to Ronald Reagan*. Johns A. L. (Editor). Sussex: Willey Blackwell. pp. 74-95.
- Whicker, M. L. and Areson, T. W. (Editors). (1990). *Public Sector Management*. New York: Praeger Publisher.
- White, M. (2012). *Political Philosophy: An Historical Introduction. Second Edition*. Oxford: Oxford University Press.
- Wolfsdorf, D. (2013). *Pleasure in Ancient Greek Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Woll, P. (1974). *Public Policy*. Lanham, MD: University Press of America.
- Wiarda, H. J. (2016). *Political Culture, Political Science, and Identity Politics: An Uneasy Alliance*. New York: Routledge.
- Wiggershaus, R. (1995). *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance*. Robertson, M. (Translator). Cambridge, MA: The M Woll, P. (1974). *Public Policy*: Lanham, MD: University Press of America.
- Williams, D. L. (2014). *Rousseau's Social Contract: An Introduction (Cambridge Introduction to Key Philosophical Texts)*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wilson, W. (1887). The Study of Administration. In: *Political Science Quarterly*, 2(2). pp. 197-222. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/2139277?origin=JSTOR-pdf&seq=1#metadata_info_tab_contents.
-

Windholz, E. L. (2018). *Governing through Regulation: Public Policy, Regulation and the Law*. New York: Routledge.

Wnuk-Libinski, E. (2010). Civic Culture, Citizenship and the Quality of Democracy. In: *Democracy Under Scrutiny: Elites, Citizens, Cultures*. van Beek U. J. (Editor). Opladen: Barbara Budrich Publisher. pp. 73-94.

Wolfsdorf, D. (2013). *Pleasure in Ancient Greek Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press. Wolfsdorf, D. (2013). *Pleasure in Ancient Greek Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wolin, R. (2001). *Heidegger's Children: Hannah Arendt, Karl Löwith, Hans Jonas, and Herbert Marcuse*. New Jersey: Princeton University Press.

Wood, J. C. and Wood, M. C. (2002). *F. W. Taylor: Critical Evaluations in Business and Management, 1*. London: Routledge.

Wright Mills, C. (2000). *The Power Elite*. New Edition. Oxford: Oxford University Press.

Younesie, M. (2009) Understanding Aristotle's Politics Through Form and Matter. In: *Matter and Form from Natural Science to Political Philosophy*. Ward A. (Editor), Latham, MD: Lexington Books. pp. 45-56.

Yu, J. (2007). *The Ethics of Confucius and Aristotle: Mirrors of Virtue*. New York: Routledge.